

ΝΑΥΠΛΙΑΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ

I (1992)

ΕΚΔΟΣΗ ΔΗΜΟΥ ΝΑΥΠΛΙΕΩΝ

Αγαπητοί αναγνώστες, αγαπητοί φίλοι,

Η επιτυχία που είχε στο αναγνωστικό κοινό, τόσο του Ναυπλίου όσο και των Αθηνών, η παρουσίαση του ΔΕΛΤΙΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ και το ενδιαφέρον, με το οποίο το περιέβαλε και το περιβάλλει επί τρία χρόνια μέχρι σήμερα, μας οδήγησε, το Δημοτικό Συμβούλιο κι εμένα, στην απόφαση να αρχίσουμε να εκδίδουμε και ένα πανηγυρικό τεύχος, μία φορά το χρόνο, μέσα στις σελίδες του οποίου να περιλαμβάνονται εργασίες και άλλων ανθρώπων του λόγου. Να μην είναι κάτι το στεγνά ιστορικό.

Θα θέλαμε οι σελίδες του να είναι αφιερωμένες στους Αναπλιώτες και τα θέματα που ενδιαφέρουν τους Αναπλιώτες.

Αυτό όμως όσο εύκολα γράφεται τόσο δύσκολα πραγματοποιείται. Έτσι αποφασίσαμε να κάνουμε δεκτές και συνεργασίες με άλλα θέματα, κατά προτίμηση γύρω από τη λογοτεχνία, αλλά στην ανάγκη και πέραν απ' αυτή, φτάνει να έχουν κάποιο γενικότερο ενδιαφέρον και να τύχουν της έγκρισης της επιτροπής που διορίσαμε.

Αισθάνομαι τιμή γιατί μου δίνεται η ευκαιρία να παρουσιάσω το πρώτο αυτό τεύχος, με τον τίτλο ΝΑΥΠΛΙΑΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ 1992, και να εκφράσω την ελπίδα ότι όλοι μας θα προσπαθήσουμε το επόμενο να είναι ακόμη καλύτερο.

Το εύχομαι, λοιπόν, και το ελπίζω

Γεώργιος Τσούρνος
Δήμαρχος Ναυπλιέων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το Ναύπλιο, σαν αυτοτελής πολιτεία, αλλά κυρίως σαν επίκεντρο μιας ευρύτερης περιοχής γνωστής με το όνομα Αργολίδα, δεν έπαψε σ' όλα εκείνα τα σκοτεινά χρόνια τόσο της βενετσιάνικης όσο και της τουρκικής κατοχής, από την οικογένεια των Γεμιστών, με προέλευση την Επίδαυρο, μέχρι τον Τερζάκη από την Τσακωνιά, να προσφέρει αδιάλειπτα, θα μπορούσε να πει κανείς, τον οβολό της στην πνευματική κίνηση της περιοχής. Ανθρώπους του λόγου, εργάτες του χρωστήρα, νομομαθείς, υμνογράφους, διοικητικούς υπαλλήλους, ανθρώπους των όπλων και, κυρίως, ανθρώπους της Εκκλησίας, θα συναντήσουμε σε κάθε σελίδα της ιστορίας του Ναυπλίου σ' εκείνα τα δύσκολα χρόνια. Θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς το Ναύπλιο, χωρίς να παραγνωρίζουμε τις δραστηριότητες και των άλλων κέντρων του ελληνισμού, σαν μία μόνιμη πηγή τροφοδοσίας του ελληνικού πνεύματος.

Η ιστορική αυτή διαπίστωση και η ανάγκη να προσπαθήσουμε να συνεχίσουμε αυτή την παράδοση ώθησε τον κ. Δήμαρχο και το Δημοτικό Συμβούλιο του Ναυπλίου στην απόφαση της έκδοσης, μία φορά το χρόνο ενός λογοτεχνικού τεύχους, που να περιλαμβάνει εργασίες, συνεργασίες, αλλά και δείγματα αυτών που ασχολούνται με τις εικαστικές τέχνες. Βέβαια, επιθυμία όλων είναι να περιλαμβάνει και να καλύπτει την πνευματική δραστηριότητα των Ναυπλιέων, έφ' όσον αυτό είναι δυνατόν. Αλλά αποφασίσαμε να μην παραγνωρίσουμε ούτε να παραμερίσουμε και τους άλλους ανθρώπους του πνεύματος άλλων περιοχών, που θα ήθελαν να προσφέρουν τη συνεργασία τους.

Αρχικά καθορίσαμε το περιεχόμενο του τεύχους αυτού να είναι λογοτεχνικό, αλλά ευχαρίστως δεχθήκαμε να δημοσιεύσουμε στις επόμενες σελίδες και ιστορικές μελέτες, γιατί και αυτές συμβάλλουν στο στόχο μας, που είναι η ιστορική συνείδηση του αναγνώστη, σηματοδοτούν την πολιτική μας ταυτότητα και, το σπουδαιότερο, φρονηματίζουν, αφού η ιστορία «διδάσκει τα αληθή».

Η Επιτροπή θεωρεί ως καλή ευκαιρία να ευχαριστήσει και από τη θέση αυτή τον Αξιότιμο Δήμαρχο Ναυπλιέων κύριο Γεώργιο Τσούρνο, καθώς και τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου για την εμπιστοσύνη τους να της αναθέσει το λεπτό έργο της επιλογής των κειμένων, που βλέπουν το φως της δημοσιότητας χάρις στη δική τους ηθική και οικονομική συμπαράσταση και πρωτοβουλία.

Κλείνει το μικρό αυτό εισαγωγικό σημείωμα με τις ευχαριστίες της Επιτροπής προς τους Συνεργάτες, για τους κόπους που κατέβαλαν, και με την ελπίδα ότι θα συνεχίσουν να καταβάλουν και για το επόμενο τεύχος των ΝΑΥΠΛΙΑΚΩΝ ΑΝΑΛΕΚΤΩΝ 1993, το οποίο πρέπει όλοι μας να φροντίσουμε να είναι ακόμη καλύτερο.

Η Συντακτική Επιτροπή

Kevin Andrews

CASTLES OF THE MOREA: NAUPLIA

Μετάφραση-Εισαγωγή: Κώστας Δανούσης

Ένα από τα ενδιαφέροντα βιβλία για την Πελοπόννησο είναι και εκείνο του Kevin Andrews, με τίτλο *Castles of Morea* (Princeton, N. Jersey, 1953). Το ένατο κεφάλαιο του βιβλίου (σσ. 90-105) είναι αφιερωμένο στο Ναύπλιο και πιο συγκεκριμένα στις οχυρώσεις της Ακροναυπλίας και της πόλης. Αν και γίνεται εκτενής παράθεση βιβλιογραφίας, είναι καταφανές πως η κύρια πηγή του συγγραφέα είναι η μελέτη του Giuseppe Gerola, *La Fortificazioni di Napoli di Romania*, που δημοσιεύτηκε στο *Annuario della Regia Scuola Archeologica di Atene*, XIII-XIV, 1930-1, pp. 340-410, και η οποία θα άξιζε να μεταφραστεί. Αυτό, όμως, δε μειώνει καθόλου την προσφορά του Kevin Andrews στην ιστορία του τόπου μας. Μάλιστα σ' αυτήν στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό η Σέμνη Καρούζου στο βιβλίο της «*Το Ναύπλιο*» (Αθήνα 1979), με τη διαφορά ότι περιλαμβάνει και αισθητικές εκτιμήσεις (στοιχεία Αναγέννησης και Μπαρόκ).

Το κείμενο συνοδεύεται και από πέντε φωτογραφίες χαρτών (Plates XIX-XXIII) και ανάλογο υπομνηματισμό τους (σσ. 246-248). Πρόκειται για χάρτες της Β' Βενετοκρατίας, που οι περισσότεροι φέρουν το θυρεό του Grimani. Η μεγάλη, όμως, σμίκρυνση τους καθιστά σχεδόν δυσανάγνωστους, ενώ η ασπρόμαυρη εκτύπωση εξαφάνισε τις χρωματικές διακρίσεις του περιεχομένου τους. Οι δύο πρώτοι είναι τοπογραφικοί χάρτες του κόλπου του Ναυπλίου, με ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες, ενώ οι άλλοι τρεις αφορούν τις οχυρώσεις της Ακροναυπλίας και της Κάτω Πόλης, και δευτερευόντως το Παλαμήδι. Ο πρώτος από τους τελευταίους (XXI) παρουσιάζει το Ναύπλιο όπως το βρήκαν οι Βενετσιάνοι στα 1686, ο δεύτερος (XXII) αφορά προτάσεις για την οχύρωση της ανατολικής πλευράς της Κάτω Πόλης και ο τρίτος (XXIII) παρουσιάζει τις οχυρώσεις, που είχαν ολοκληρωθεί ως το 1704, και τις προτάσεις για τη συμπλήρωσή τους. Θα άξιζε να αναζητηθούν στα Αρχεία της

Βενετίας, να ξαναφωτογραφηθούν και να δημοσιευθούν σε μικρή σμίκρυνση με σχετικό υπομνηματισμό.

Επιχείρησα τη μετάφραση με προτροπή του κ. Τάκη Μαύρου. Συνάντησα, όμως, σημαντικές δυσκολίες στην ορολογία της οχυρωτικής και κυρίως στην απόδοση των αγγλικών και βενετσιάνικων όρων στα ελληνικά. Στη Δύση η οχυρωτική, για λόγους πραγματικούς, απασχόλησε τεχνικούς και ερευνητές πολύ περισσότερο απ' ό,τι στη χώρα μας. Έτσι αναπτύχθηκε μια πλούσια ορολογία, που είναι δύσκολο να αποδοθεί στα ελληνικά. Ελπίζω, λοιπόν, στην κατανόηση των αναγνωστών.

Τέλος θα πρέπει να συμπληρώσω ότι, εκτός από τη μελέτη του Gerola και το βιβλίο της Καρούζου, στις οχυρώσεις της Ακροναπλίας αναφέρονται και δημοσιεύματα για τις ανασκαφές εκεί από τον Ι. Κοφινιώτη (Περιοδικό «Πινakoθήκη», έτος Γ', 1903-4, σσ. 184, 205) και τον W. Schaefer στο «Archaeologischer Anzeiger» 76 (1961), σσ. 171 επόμε., και το βιβλίο του Ι. Σφηκόπουλου, «Μεσαιωνικά κάστρα στο Μωριά», Αθήναι 1968, σσ. 107-110.

Μετά την πτώση της Μεθώνης, ο Morosini μετέφερε τα στρατεύματά του από τη θάλασσα στη νοτιοδυτική ακτή της Αργολίδας. Στις 30 Ιουλίου 1686 αποβιβάστηκαν στο Τολό και ξεκίνησαν πεζή για το Ναύπλιο. Κατάλαβαν το Παλαμήδι και διέυθναν τα πυροβόλα τους κατά της υποκειμένης πόλης. Η τούρκικη φρουρά από 1.500 άνδρες, όντας ένα προς τέσσερα συγκρινόμενη προς τους επιτιθέμενους, έστειλε έκκληση για βοήθεια. Ο Σερασκέρης, που είχε χάσει δύο μήνες μετά την ήττα του στο Ναυαρίνο με το να ερημώνει μάλλον την ύπαιθρο παρά να ενισχύει τα κάστρα της περιοχής του, πλησίασε τώρα την πόλη και έστειλε σ' αυτήν από τη θάλασσα δύναμη 300 Γενιτσάρων. Στις 6 Αυγούστου ο Königsmark τον οδήγησε σε μια κατά παράταξη μάχη στην περιάδα του Άργους. Ο Morosini, που είχε την πληροφορία για την καταστροφή των ξύλινων σπιτιών μέσα στο φρούριο από τα βενετσιάνικα μορτάρια και τα πυροβόλα των πλοίων, έστειλε ένα τηλεσίγραφο στους αμυνόμενους. Το τηλεσίγραφο απορρίφθηκε και οι Βενετοί συνέχισαν τις επιθέσεις στην ανατολική πλευρά της πόλης. Μετά τρεις βδομάδες επέστρεψε ο Σερασκέρης από την Εύβοια με ενισχύσεις. Οι Τούρκοι του Ναυπλίου έκαναν μια επίθεση, αλλά τα στρατεύματα, που ήλθαν για ενίσχυση, έχασαν την ευκαιρία να επιτεθούν από τα νώτα κατά των Βενετών και έτσι οι επιτιθέμενοι αποσύρθηκαν πάλι με απώλειες στο φρούριο. Ένας σκλάβος, που απόδρασε από το τούρκικο στρατόπεδο, ανέφερε στο Morosini, ότι ο Σερασκέρης σχεδίαζε μια αιφνιδιαστική επίθεση την αυγή της 29ης Αυγούστου. Τα χριστιανικά στρατεύματα ήταν σε επιφυλακή κι όταν άρχισε η μάχη κατατρόπωσαν ολοκληρωτικά τους Τούρκους. Οι έγκλειστοι στο φρούριο αποπειράθηκαν μια έξοδο, αλλ' αναγκάστηκαν να επιστρέψουν σ' αυτό. Τότε παραδόθηκαν και άνοιξαν τις πύλες στους Βενετούς, που βρήκαν τον τόπο εφοδιασμένο με 26 κανόνια και άλλα 17 στο Μπούρτζι, το μικρό οχυρωμένο

νησάκι στον κόλπο¹.

Οι εμπορικές σχέσεις της Βενετίας με το Ναύπλιο χρονολογούνται από το 1199, όταν ο Αυτοκράτορας Αλέξιος Γ' τους παραχώρησε το δικαίωμα ελεύθερης εμπορικής δραστηριότητας σ' αυτό και σ' άλλες τέσσερες πόλεις της Πελοποννήσου². Ήδη στα 1153 το Anaboli αναφέρεται από τον Edrisi ανάμεσα στις δεκατρείς κύριες πόλεις της³. Το 1180 παραχωρήθηκε στον ισχυρό του άρχοντα, Θεόδωρο Σγουρό, αυτοκρατορικός στόλος για να καθαρήσει τις ελληνικές ακτές από τους πειρατές. Ο γιος του, Λέων, αύξησε την κυριαρχία της οικογένειας, καταλαμβάνοντας τα κάστρα του Άργους και της Κορίνθου το 1203⁴. Οι Φράγκοι έφθασαν τον επόμενο χρόνο υπό την ηγεσία του Βονιφατίου του Μομφερατικού, του Βασιλιά της Θεσσαλονίκης, που πολιόρκησε το Ναύπλιο με τη βοήθεια τεσσάρων βενετσιάνικων γαλιών. Το χειμώνα του 1204-5, ο Γοδεφρείδος Βιλεαρδουίνος έφθασε στο Ναύπλιο από τη Μεθώνη και πρότεινε σ' έναν παλιό συμπολεμιστή του, τον William de Champlitte, που τον βρήκε στο στρατόπεδο των πολιορκητών, ένα τμήμα των Σταυροφόρων να καταλάβει το Μοριά. Μετά από μεγάλο διάστημα, και ενώ το υπόλοιπο της χώρας είχε καταληφθεί, το Ναύπλιο έπεσε τελικά το 1210. Οι Φράγκοι κατάλαβαν τον ένα από τους δύο οχυρωμένους περιβόλους. Ο άλλος παράμεινε στα χέρια των Ελλήνων⁵. Το κάστρο του Άργους έπεσε δύο χρόνια αργότερα και μαζί με τ' Ανάπλι δόθηκε στον Othon de la Roche, κύριο της Αθήνας, σαν ανταμοιβή για τη βοήθειά του κατά την πολιορκία αυτών των θέσεων⁶. Αυτός και οι διάδοχοί του τα κράτησαν για έναν αιώνα και μετά, αφού η Καταλανική Εταιρεία (Catalan Grand Company) έδωσε τέλος στο Δουκάτο τους, ένας βαΐλος συνέχισε να τα κρατά στο όνομα του εξόριστου Walter De Brienne, γιου του τελευταίου Βουργουνδού Δούκα. Μετά το θάνατό του και το γάμο της αδελφής του, τα κάστρα πέρασαν στην οικογένεια D'Enghien, που συνέχισε να τα κρατά σχεδόν ως τα τέλη του XIV αιώνα.

Στα 1377, η τελευταία απόγονος της οικογένειας, η Maria d'Enghien, έμεινε ορφανή στα δεκατρία της χρόνια. Οι συγγενείς της, απο το φόβο της εξάπλωσης των Ελλήνων και Φλωρεντίνων γειτόνων της, νότια και βόρεια του Ισθμού, έθεσαν το Ναύπλιο και το Άργος υπό την προστασία της Βενετίας, που με επιμέλεια φρόντισε για ένα γάμο της Maria με ένα βενετσιάνο πολίτη, τον Pietro Cornaro. Όταν αυτός πέθανε στα 1388, η νεαρή χήρα πούλησε τα δυο κάστρα στη Βενετική Δημοκρατία. Πριν, όμως, ο νέος Διοικητής φτάσει για να αναλάβει τα καθήκοντά του, οι δυο αυτοί τόποι καταλήφθηκαν από τον έλληνα Δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρο Α' Παλαιολόγο, από κοινού με τον πεθερό του, Nerio Acciajuoli, Δούκα της Αθήνας. Το Ναύπλιο καταλήφθηκε από τους Βενετσιάνους το 1389, το Άργος όμως δόθηκε στη Βενετία μετά από εξάχρονο πόλεμο με το βυζαντινό Δεσποτάτο⁷.

Οι Βενετσιάνοι εγκαταστάθηκαν στ' Ανάπλι και το ανάδειξαν, μαζί με τη Μεθώνη και την Κορώνη, σε μια από τις ισχυρότερες παράκτιες θέσεις της Ελλάδας. Απόκρουσαν την επίθεση του Βιαγιαζίτ Β' το 1500, ο οποίος απ' εκεί προχώρησε στη μοιραία εκστρατεία του εναντίον της Μεθώνης.

Στις αρχές όμως του XVI αιώνα η κατάσταση του Ναυπλίου έγινε επικίνδυνη. Οι οχυρώσεις κατέστησαν ανεπαρκείς μπροστά στη διαρκώς αυξανόμενη ισχύ του πυροβολικού και η φρουρά του μειώθηκε. Ελάχιστοι πλέον Βενετσιάνοι θα προθυμοποιούνταν να ρισκινδυνέψουν να υπηρετήσουν στις αποικίες της Πελοποννήσου. Οι Έλληνες και οι Αλβανοί, τους οποίους χρησιμοποιούσαν στα σώματα των Stradioti, ή για ελαφρούς ιππείς, συγκρούονταν με τους κατοίκους και μεταξύ τους, ενώ οι Τούρκοι από το κοντινό Άργος, που είχε χαθεί για τη Βενετία από το 1463, μαινόβγαιναν στην πόλη χωρίς κανένα εμπόδιο⁸.

Το 1537 οι Τούρκοι ξεκίνησαν μια εκστρατεία για να εκδιώξουν τους Βενετούς και από τα τελευταία στηρίγματά τους στο Μοριά. Η Αίγινα καταλήφθηκε πρώτη και αμέσως μετά ο τουρκικός στρατός έφτασε μπροστά στα τείχη του Ναυπλίου. Η πόλη βομβαρδίστηκε από τα υψώματα του Παλαμηδιού, αλλά οι Βενετσιάνοι είχαν τον έλεγχο της θάλασσας και ήταν σε θέση να στέλνουν εφόδια και ενισχύσεις. Οι Stradioti έκαναν τολμηρές εξόδους ως το Άργος και αντεπιτίθενταν με τέτοια επιμονή, ώστε μετά από δεκατέσσερες μήνες οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να αποσυρθούν. Εντούτοις ο στόλος των ενωμένων ευρωπαϊκών δυνάμεων ηττήθηκε έξω από την Πρέβεζα από τον τούρκο ναύαρχο Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα και η Βενετία, αφημένη να συνεχίσει τον πόλεμο μόνη της, αναγκάστηκε να δεχθεί ειρήνη το 1537. Εφτά χιλιάδες νεκρούς στοίχισε η άμυνα του Ναυπλίου. Η πόλη παραδόθηκε στους Τούρκους μαζί με τη Μονεμβασιά και μερικοί απ' τους κατοίκους τους μετακινήθηκαν στις βενετσιάνικες αποικίες της Κρήτης, της Κύπρου, των Ιόνιων νησιών και της Δαλματίας⁹.

Κατά τη διάρκεια του XVI και XVII αιώνα οι Τούρκοι χρησιμοποίησαν το Ναύπλιο σαν πρωτεύουσά τους στο Μοριά. Οι οχυρώσεις της παραμελήθηκαν και το 1619, όταν ο Δούκας της Nevers, ένας απόγονος των Παλαιολόγων, προσπάθησε να υποκινήσει έναν ξεσηκωμό στην Ελλάδα, υπήρχαν μόνον 800 Τούρκοι στις φρουρές του Ναυπλίου, της Μεθώνης, της Κορώνης και του Ναυαρίνου¹⁰. Έπρεπε να το ξανακάνουν το 1686 πρωτεύουσά τους οι Βενετσιάνοι, για να επισκευάσουν τις ζημιές του πολέμου και του χρόνου και να επεκτείνουν τις οχυρώσεις πέρα από τα όρια του μεσαιωνικού κάστρου.

«Η πόλη είναι κτισμένη πάνω σε μία χερσόνησο, που εκτείνεται δυτικά μέσα στον Αργολικό κόλπο, κάτω από τις απότομες πλαγιές του Παλαμηδιού.

Πάνω σ' αυτήν βρίσκεται το Ναύπλιο. Βρέχεται απ' τις τρεις πλευρές του απ' τα κύματα, ενώ απ' την τέταρτη ενώνεται με τη στεριά με έναν αυχένα. Δεν είναι αποκομμένο απ' το Παλαμήδι, αλλά επικοινωνεί μαζί του με ένα στενό δρόμο, που έχει αφεθεί ανοικτός... Η πόλη αντικρίζει το βορριά και περιβάλλεται από την πλευρά του λιμανιού από ένα τείχος, που ενισχύεται από ενδιάμεσους πύργους, στρογγυλούς και τετράγωνους, κτισμένους κατά τον αρχαίο τρόπο. Προς τη μεριά της στεριάς η άμυνά του περιλαμβάνει μια πλατιά τάφρο, ανάχωμα, τραβέρσες και προτείχισμα. Από μια απότο-

μη άνοδο, καλυμμένη από μια μακριά τραβέρσα, ανεβαίνει κανείς από την πόλη στο πρώτο απ' τα τρία κάστρα, που βρίσκονται πάνω απ' αυτήν, ονομαζόμενο του Τογο από έναν μεγάλο προμαχώνα, που βλέπει στ' ανατολικά. Μετά περνάει στο δεύτερο, των Φράγκων, και απ' αυτό, μέσα από ένα πέρασμα, στο Ελληνικό. Και τα τρία περιβάλλονται από σειρά τειχών και το ένα προστατεύεται από το άλλο όντας σε ψηλότερο επίπεδο της επιφάνειας του λόφου. Από τα κανονιοστάσια, που προστατεύουν την πόλη, δύο στα δυτικά-βορειοδυτικά βρίσκονται κοντά-κοντά και είναι εξοπλισμένα με μεγάλο αριθμό πυροβόλων διαφόρων ειδών, τα οποία απ' το σημείο αυτό ελέγχουν την είσοδο στο λιμάνι. Ακριβώς απέναντι απ' αυτά, περίπου διακόσια βήματα μακριά, βρίσκεται μια ξέρα, που περιβάλλεται από ένα βαθύ πυθμένα».

Έτσι ο Garzoni περιγράφει τα κάστρα, όπως αυτά φαίνονταν στις αρχές του XVIII αιώνα¹¹ και όπως τα σχέδια του Grimani ουσιαστικά επιβεβαιώνουν.

Στα αρχαία χρόνια το Ναύπλιο λειτούργησε σαν ναυτικός σταθμός του Άργους¹² αλλά ερημώθηκε γύρω στο II αιώνα μετά Χριστό¹³. Πιθανώς να ακολούθησε τη μοίρα των άλλων κάστρων των Ελλαδικών χρόνων, τα οποία κατεδαφίστηκαν μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Παραμένουν ακόμη στο δυτικό άκρο της χερσονήσου θεμέλια μιας ισχυρής πολυγωνικής τειχοποιίας, που προσφέρουν τη βάση για την πρώιμη μετακλασική οχύρωση. Από το Χρονικό του Μορέως μαθαίνουμε ότι το βυζαντινό κάστρο, που άντεξε στην πεντάχρονη πολιορκία των Φράγκων, αποτελείτο από δύο περιβόλους, από τους οποίους ο πρώτος καταλήφθηκε από τους Φράγκους, ενώ ο άλλος, ο πιο αδύνατος, δόθηκε πίσω στους Έλληνες. Η ονομασία των δύο αυτών θέσεων της Ακροναυπλίας εξακολούθησε να χρησιμοποιείται, απ' ό,τι βλέπουμε στην περιγραφή του Garzoni και στα σχέδια του Grimani, για πεντακόσια χρόνια. Τα τείχη του κάστρου των Ελλήνων είναι κτισμένα πάνω στις κλασικές θεμελιώσεις και φαίνεται ότι ανήκουν σε αρκετά διαφορετικές περιόδους, αν και ο κυρίαρχος τύπος δόμησης —ενεπεξέργαστοι λίθοι με μονές, διπλές ή και τριπλές σειρές από κεραμίδια ή τούβλα σε τακτικά και μη διαστήματα κατά μήκος των μετώπων των τειχών— απαντάται και στους δύο αυτούς περιβόλους και ενισχύει τη χρονολόγησή τους τουλάχιστον λίγο πριν τη φράγκικη κατάκτηση¹⁴. Για το χρόνο ανέγερσης των τειχών του βυζαντινού φρουρίου δεν υπάρχουν στοιχεία, αν και είναι πιθανόν ότι στα χέρια των Σγουρών στα τέλη του XII και αρχές του XIII αιώνα η άμυνα του Ναυπλίου ενισχύθηκε εναντίον της απειλής των περιπλανωμένων σταυροφόρων.

Η φράγκικη κατοχή (1210-1377) δε φαίνεται να έχει αλλάξει το αρχικό σχέδιο των φρουρίων. Το Ναύπλιο παράμεινε μια θέση μικρότερης σημασίας σε σύγκριση με το Άργος και στη συνέχεια, σαν προσάρτημα του Δουκάτου της Αθήνας, διοικήθηκε από μια σειρά βαϊλων, που ελάχιστες προσπάθειες έκαναν για την οχύρωσή του. Ένα τμήμα του τείχους, που φαίνεται ότι πιθανότατα ανήκει στον XIII ή XIV αιώνα, στέκεται ακόμη. Η ανατολική πλευρά του Κάστρου των Φράγκων, που αργότερα ενισχύθηκε

και το πάχος της αυξήθηκε με την προσθήκη εξωτερικού επικλινούς τείχους από τους Βενετσιάνους, υποστηριζόταν αρχικά από δύο κυκλικούς πύργους και έναν τριγωνικό προμαχώνα, που ο ένας τώρα είναι μερικά ορατός εξαιτίας της κατάρρευσης του πρόσθετου τείχους που τον κάλυπτε.

Οι Βενετσιάνοι κράτησαν το Ναύπλιο για ενάμιση αιώνα και για άλλα είκοσι οκτώ χρόνια στο γύρισμα του XVIII αιώνα. Οι κύριες οχυρώσεις της πόλης ανήκουν σ' αυτές τις δύο περιόδους. Το 1388 και για εκατό περίπου χρόνια μετά, οι βενετσιάνοι υπάλληλοι στο Ναύπλιο ανέφεραν στη Γερουσία για τα ερειπωμένα τείχη, ζητώντας επειγόντως χρήματα και υλικά. Δεν είχε συνειδητοποιηθεί επαρκώς ακόμη ο τουρκικός κίνδυνος. Η απώλεια, όμως, του Άργους και της Χαλκίδας ανάγκασαν τη Βενετία να ακούσει τις εκκλήσεις τους. Το 1470 ο Vettore Pasqualigo στάλθηκε σαν Podestà μαζί με το μηχανικό Antonio Gambello να επισκευάσει τα μεσαιωνικά τείχη και να εκσυγχρονίσει τις οχυρώσεις με πυροβολικό¹⁵. Τα τελευταία τριάντα χρόνια του XV αιώνα είναι η εποχή στην οποία μπορεί να τοποθετηθούν χρονικά οι πρώτες αμυντικές εργασίες των Βενετσιάνων. Οι κατασκευές αυτές εγκαινιάζουν μια νέα εποχή στην τέχνη του πολέμου και αποτελούν το πρελούδιο των μεγάλων οχυρώσεων με βάση τις εξελίξεις του πυροβολικού, που η Βενετία αμέσως μετά έκτισε στη Μεθώνη και Κορώνη και κατά τη διάρκεια του επόμενου αιώνα στην Κρήτη.

Το δυνατό τείχος μεταξύ του ελληνικού και φράγκικου κάστρου ανήκει προφανώς σ' αυτήν την περίοδο. Κατασκευάστηκε για να στηρίξει την ισοπέδωση του υψηλότερου τμήματος του λόφου προς τα δυτικά και υποστηριζόταν από έξι πυροβόλα. Το προπέτασμα έχει καταρρεύσει, αλλά το εξωτερικό μέτωπο διατηρείται σε καλή κατάσταση, αφού πλούσιο πηλάσβεστο συνδέει τη λιθοδομή. Σήμερα η πρόσβαση από τον υψηλότερο στο χαμηλότερο περίβολο γίνεται διαμέσου ανοίγματος στο βόρειο άκρο πάνω από την πόλη. Το αρχικό, όμως, πέρασμα, όπως τα σχέδια δείχνουν, ήταν στο νότιο άκρο διαμέσου μιας αψίδας, πάνω από την οποία υπάρχει ένα ανάγλυφο λιοντάρι κι ένα οικοσήμο, στο οποίο μπορούσε κανείς μέχρι το 1936 να δει τις τρεις ταινίες του θυρεού του Pasqualigo. Το πέρασμα κατεβάζει σε μια μικρή τριγωνική αυλή, το ανατολικό άκρο της οποίας ορίζεται από έναν τρίπλευρο προμαχώνα με επικλινή τείχη. Βόρεια η αυλή κλείνεται από ένα τείχος, η πόρτα του οποίου στέφεται με τόξο από θαυμάσια πελεκημένους και προσαρμοσμένους ασβεστόλιθους, διακριτικό χαρακτηριστικό της περιόδου γύρω στα 1500. Πάνω από αυτήν δύο υπερυψωμένα τμήματα της οδοντωτής έπαλξης, διάτρητα, το ένα από μια πολεμίστρα και το άλλο από μικρή τοξωτή κανονιοθυρίδα στο επίπεδο του δαπέδου της.

Ο Pasqualigo έκανε σημαντικές προσθήκες στα τείχη του Κάστρου των Φράγκων. Η βόρεια πλευρά του τείχους έχει ενισχυθεί με επικλινή πρόσθετο τοίχο, στον οποίο υπάρχει ένα φτερωτό λιοντάρι και τα υπολείμματα μιας πλάκας, που έχει πλέον σπάσει. Ένα ακέραιο και αντιπροσωπευτικό τμήμα αυτής της ενίσχυσης είναι ένας στρογγυλός πύργος στην άκρη του λόφου, που φέρει οδοντωτές επάλξεις με πολεμίστρες. Ένας άλλος πρόσθετος επι-

κλινής τοίχος κτίστηκε γύρω από το ανατολικό τείχος του περιβόλου, καλύπτοντας το προηγούμενο τείχος, του οποίου προαναφέραμε το φράγκικο πύργο (που φαίνεται μετά την κατάρρευση μέρους του πρόσθετου τείχους).

Οι κύριες οχυρώσεις του τέλους του XV αιώνα συνίστανται από έναν τρίτο περίβολο, που κτίστηκε για να περιλάβει το υπόλοιπο του λόφου ανατολικά από το Κάστρο των Φράγκων. Η είσοδος στη βορειοδυτική γωνία του κτίστηκε από τον Pasqualigo, όπως αυτό επιβεβαιώνεται από το ανάγλυφο οικόσημο με τις τρεις ταινίες, που έχει τοποθετηθεί μαζί με το φτερωτό λιοντάρι πάνω από την ανίδα της πόρτας. Η είσοδος υποστηρίζεται από έναν χαμηλό ογκώδη στρογγυλό πύργο με επικλινή βάση, που περιβάλλεται από μια κορνίζα στο ύψος της έναρξης του τόξου της εισόδου. Σε βενετσιάνικο χάρτη του 1686 σημειώνεται σαν η κύρια ύλη του κάστρου. Ο πύργος και το τείχος πάνω από αυτήν στέφονται με οδοντωτές επάλξεις, που συνεχίζουν κατά μήκος της κορυφής του πρόσθετου επικλινούς τοίχου, που περιβάλλει τη βόρεια πλευρά του τρίτου περιβόλου ή Κάστρου του Τορο.

Το ισχυρό σημείο της Ακροναυπλίας είναι ο μεγάλος πύργος, που έδωσε το όνομά του στον τρίτο περίβολο. Είναι ένας διπλός κυκλικός προμαχώνας με πολύ επικλινή τείχη, κτισμένα με μεγάλες, τετράγωνα χοντροπελεκημένες πέτρες, που στηρίζουν δύο κανονιοστάσια σε διαφορετικά επίπεδα. Το υψηλότερο από αυτά έχει διάμετρο 10,7 μέτρα μεταξύ των προπετασμάτων, τα οποία περικλείουν έξι κανονιοθυρίδες, ενδεικτικές από το μέγεθός τους της πρώιμης περιόδου του πυροβολικού: θολωτά πυραμοειδή ανοίγματα με τοξωτά στόμια. Στη νότια πλευρά το οχυρό υψώνεται σχεδόν κάθετα, αλλά στην ανατολική η κλίση του είναι πιο ομαλή, που εξελίσσεται σ' ένα καμπύλο περίγραμμα. Ένα πέρασμα οδηγεί διαμέσου μιας υψηλής οξυκόρυφης καμάρας κάτω από το υψηλότερο επίπεδο και φθάνει σε μια μικρή πόρτα στη νότια πλευρά του πύργου, που βλέπει προς το μέρος του κόλπου. Πάνω απ' αυτό το άνοιγμα υπάρχουν ένα ανάγλυφο λιοντάρι και δύο κενά οικόσημα. Ο Gerola, στην προσπάθειά του να χρονολογήσει το κτίσμα, σημειώνει¹⁶ ότι το όνομα Castel Τορο απαντάται από το έτος 1500. Επιπλέον, αν τα δύο οικόσημα υποδηλώνουν την ύπαρξη δύο αρχόντων, ο προμαχώνας θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά μεταξύ των ετών 1493 και 1519, όταν το Ναύπλιο διοικείτο από δύο άρχοντες¹⁷, το Ρέκτορα (Rettore) και τον Προβλεπτή (Provveditore). Μια μεταγενέστερη προσθήκη είναι το δεύτερο πέρασμα, το οποίο, μέσα από μια στενή καμάρα, κτισμένη από μικρούς παρόλιθους, μεταξύ τειχών από αργούς λίθους και σπασμένα κεραμίδια, οδηγεί σε μια μικρή ορθογώνια πόρτα στη βορειοανατολική πλευρά του προμαχώνα, η οποία καλύπτεται εσωτερικά από μεγάλα, κιτρινοπράσινα τούβλα. Αυτά είναι όλα κοινά χαρακτηριστικά υλικών και κατασκευών που έγιναν από τους Βενετσιάνους στο Ναύπλιο κατά τη διάρκεια της δεύτερης κατοχής του απ' αυτούς στο γύρισμα του XVIII αιώνα.

Η εξωτερική αυτή πόρτα περιβάλλεται από πρόχειρο οικοδομικό υλικό, που αποτελεί παραφωνία στην ενιαία από χοντροπελεκημένους λίθους επιφάνεια του προμαχώνα, και οδηγεί σε μια σειρά από σκαλοπάτια που κατεβά-

ζουν στον περίβολο του ογκώδους τετραγωνικού οχυρού, που κτίστηκε γύρω από τη βάση του το 1706 από τον Francesco Grimani. Με βάση όλες τις ενδείξεις, το δεύτερο αυτό πέρασμα που διαπερνά το τείχος του κυκλικού προμαχώνα κατασκευάστηκε μετά τη χρονολογία αυτή, προκειμένου να εξασφαλίσει την επικοινωνία από τον παλαιό τρίτο περίβολο με το περίτεχνο αμυντικό σύστημα, που κατασκευάστηκε κατά μήκος του χερσαίου μετώπου δυο αιώνες αργότερα.

Κάτω από το κάστρο, το οποίο κατέχει όλη τη βραχώδη ράχη της χερσονήσου, κείται η Κάτω Πόλη κατά μήκος της βόρειας πλευράς της. Ο Gejola υποθέτει ότι ένα προάστιο πρέπει να υπήρχε κάτω από τα τείχη του φρουρίου στα βυζαντινά χρόνια¹⁸, υποδεικνύοντας για απόδειξη ένα τμήμα του τείχους, που ακολουθεί την καταφερική κλίση του λόφου στο βορειοδυτικό του τμήμα, σε βαθμίδες και γωνίες, από το ελληνικό κάστρο μέχρι την ακτή. Πρόκειται για ένα λεπτό τείχος, κτισμένο με ποικίλα υλικά, τα οποία ελάχιστα στοιχεία προσφέρουν για χρονολόγηση ή κατασκευαστές. Κάποια κομμάτια είναι γεμάτα από κεραμίδια. Άλλα έχουν κτισθεί από ακανόνιστες πέτρες, που συνδέονται με πλούσιο ηλάσβεστο, ενώ οι γωνίες τους έχουν γίνει με προσεκτικά προσαρμοσμένους ορθογώνιους λίθους. Τα ελάχιστα τμήματα του προπετάσματος του τείχους, που σώζονται, δεν παρέχουν επαρκή στοιχεία για την αρχική του μορφή. Ένα μικρό τμήμα του τείχους είναι κτισμένο πάνω σε χαμηλά ανακουφιστικά τόξα, που συνδέουν δύο σχισμές του βράχου. Το μέτωπό του αποτελείται από επιμήκεις ορθογώνιους λίθους, με μια ποσότητα από τούβλα τοποθετημένα κάθετα, οριζόντια και κλιμακωτά μεταξύ τους. Πρόκειται για παχιά, κίτρινα τούβλα, που φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν στις βενετσιάνικες κατασκευές του Ναυπλίου γύρω στα 1700. Είναι απίθανο να υπήρχε οποιαδήποτε εγκατάσταση έξω από το φρούριο πριν το τέλος του XV αιώνα. Η θάλασσα έφτανε μέχρι τους βράχους της Ακροναυπλίας και στα βορειοανατολικά το έδαφος ήταν βαλτώδες μέχρι τους πρόποδες του Παλαμηδιού. Ο Δωρόθεος της Μονεμβασιάς γράφει ότι, όταν για πρώτη φορά οι Βενετσιάνοι κατέλαβαν το Ναύπλιο, υπήρχαν μονάχα δύο κάστρα, των Φράγκων και των Ελλήνων, και ότι πριν την απώλεια της Χαλκίδας το 1470 «δεν υπήρχε κάτω απ' αυτά ούτε ένα σπίτι, ούτε τείχη ή πύλη. Το 1502 ήταν ο χρόνος που άρχισαν να κτίζουν τα κάτω τείχη του Αναπλιού»¹⁹. Οι Βενετσιάνοι μάζωσαν το βαλτώδες έδαφος και, βάζοντας ξύλινους πασάλους στο λασπώδη πυθμένα της θάλασσας, επεξέτειναν τις θεμελιώσεις της πόλης μέσα στο νερό. Το τείχος και οι πύργοι, που έκτισαν γύρω της, απόκτησαν μια νέα σπουδαιότητα, σαν εξωτερικό αμυντικό σύστημα της πόλης, ενώ οι οχυρώσεις της Ακροναυπλίας αυτές καθαυτές έχασαν μέρος της αρχικής τους χρησιμότητας. Ένα ισχυρό τείχος κτίστηκε προς το μέρος της στεριάς που εκτεινόταν από το διπλό κυκλικό προμαχώνα, στην ανατολική άκρη του Κάστρου του Τογο, ως τη θάλασσα και προστατευόταν από ένα πλήρες σύστημα εγκαταστάσεων πυροβολικού. Τα σχέδια του Grimani, καταρτισμένα πριν ο ίδιος ξανακτίσει τον ανατολικό αυτό τομέα των οχυρώσεων, δείχνουν το τείχος γκρεμισμένο σε δύο σημεία να

σχηματίζει αμβλεία γωνία. Στο σημείο αυτό ήταν η πύλη της πόλης (Porta di Terra Ferma), από την οποία περνούσε κανείς στην αργολική πεδιάδα, διασχίζοντας την τάφρο. Στην κεφαλή της τάφρου υπήρχε ένα μικρό μεμονωμένο οχύρωμα, περιβαλλόμενο από μια μικρή τάφρο, με πυροβόλα σε δύο επίπεδα, τα οποία κάλυπταν πλευρικά την κύρια τάφρο και εμπόδιζαν την προσπέλαση από τα βορειοανατολικά.

Το κατώτερο δίκτυο οχυρώσεων έχει εξαφανισθεί σχεδόν ολοκληρωτικά, εκτός από το δυτικό τμήμα. Το λεπτό τείχος, που κατέρχεται από το Ελληνικό Κάστρο, ενώνεται στην άκρη της θάλασσας με έναν μικρό πύργο, στο προπέτασμα του οποίου υπήρχαν τρεις μικρές κανονιοθυρίδες. Ο τοίχος του επικληνής και με μια κορνίζα, που συνεχίζεται κατά μήκος όλου του εναπομένοντος παραθαλασσίου τείχους, το οποίο ακολουθεί τη γραμμή της ακτής και διαπερνάται από ένα θολωτό πέραςμα, που οδηγεί σε ένα ευρύ επίπεδο στο ύψος των επάλξεων. Στο εξωτερικό και εσωτερικό στόμιο αυτού του περάσματος απαντώνται πάλι τόξα από τέσσερες ή πέντε μεγάλους πελεκημένους ασβεστόλιθους στο σχήμα, που μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του XV ή στις αρχές του XVI αιώνα. Το δυτικό τμήμα αυτού του τείχους, γνωστό σαν «Πενταδέλφια», από τις κανονιοθυρίδες στο αρχικό του προπέτασμα, έχει επικλινές μέτωπο και συνέχιζε κάποτε σχηματίζοντας το βόρειο τόξο του θαλάσσιου μετώπου της πόλης. Σήμερα υπάρχει μόνον ένα τμήμα 97,5 μέτρων, ως το σημείο της βενετσιάνικης δεξαμενής (La puona Cisterna). Η αμβλεία γωνία μεταξύ του τείχους αυτού και του πυροβολείου «Πενταδέλφια» υποστηριζόταν από ένα μικρό, κυκλικό πύργο, που κατεδαφίστηκε για να κατασκευαστούν τα σύγχρονα σκαλιά, που κατεβάζουν από το επίπεδο των επάλξεων στην παραλία. Παραμένουν δύο υπολείμματα από το κυκλικό τείχος του, καθένα από τα οποία περιέχει κοντά στο επίπεδο του εδάφους την πλευρά μιας θολωτής κανονιοθυρίδας. Τώρα ένας δρόμος περιπάτου κατέχει τη θέση των βορείων παραθαλασσίων τειχών, κτισμένων στο λασπώδες έδαφος, το οποίο συνεχώς επεκτεινόταν προς το λιμάνι κατά τη διάρκεια των XVII και XVIII αιώνων²⁰.

Το άλλο μέρος από τα τείχη της πόλης, που σώζεται, είναι ένα μικρό τμήμα από το αρχικό τείχος της ανατολικής πλευράς, το οποίο χρησιμοποιήθηκε σαν οπίσθια πλευρά στο μεγάλο τετράγωνο προμαχώνα του 1706. Το προπέτασμά του, κρυμμένο πίσω απ' αυτή τη μεταγενέστερη οχυρωτική εργασία, κρίθηκε απαρχαιωμένο στις αρχές του XVIII αιώνα και αντικαταστάθηκε από μια τειχισμένη διάβαση. Η βαριά κορνίζα, κατασκευασμένη από μικρούς, στενούς, τετράγωνους λίθους, κατά μήκος της κορυφής του αρχικού τείχους, μοιάζει μ' εκείνη του παρακείμενου διπλού κυκλικού προμαχώνα (tergione) της περιόδου του 1500 περίπου και μπορεί κανείς να τη δει λίγο βορειότερα από τη βόρειοδυτική γωνία του προμαχώνα του Gřimanì, ως το σημείο που το τείχος κατεδαφίστηκε το 1930.

Μια άλλη κατασκευή της περιόδου του Pasqualigo είναι το μικρό οχυρό στο νησάκι του Αγίου Θεοδώρου ή επιθαλάσσιο φρούριο, το οποίο κτίστηκε το 1471 για να εξασφαλίσει την είσοδο του λιμανιού²¹. Συνίσταται από έναν

ψηλό, οκταγωνικό πύργο με επικλινές τείχος, που στέφεται από προπέτασμα με κανονιοθυρίδες και υποστηρίζεται από χαμηλές, ημικυκλικές θέσεις πυροβόλων στ' ανατολικά και δυτικά. Η πύλη προς τη θάλασσα και οι δύο μικρότεροι πύργοι φέρουν οδοντωτό προπέτασμα, το κτίσιμο του οποίου παραπέμπει σ' άλλα έργα του Pasqualigo στην Ακροναυπλία. Το προπέτασμα του πυροβολείου έχει σχεδιασθεί για μικρά πυροβόλα και περιλαμβάνει ποικιλία κανονιοθυρίδων, οι παλαιότερες από τις οποίες είναι θολωτές με πυραμοειδές εσωτερικό σχήμα, όπως στην περίπτωση του διπλού κυκλικού προμαχώνα. Άλλα τμήματα του παραπετάσματος έχουν κατασκευασθεί με τετράγωνους λίθους, με τούβλα τοποθετημένα ανάμεσά τους, οριζόντια και κάθετα, σαν κι εκείνα που κτίστηκαν από τους Τούρκους μετά το 1715 στην πύλη διαφυγής του Παλαμηδιού. Το 1525, μισό μόνον αιώνα μετά το κτίσιμο του επιθαλασσιού φρουρίου, ένας από τους βενετσιάνους βαίλους του Ναυπλίου το βρίσκει ήδη απαρχαιωμένο, συνιστώντας το χαμήλωμα του κεντρικού πύργου, σύμφωνα με τις νέες αρχές του πυροβολικού²². Οπωσδήποτε, όμως, θεωρείτο ακόμη σημαντικό αμυντικό έργο κατά τη διάρκεια της δεύτερης βενετσιάνικης κατοχής²³. Τα σχέδια του Grimani δείχνουν ότι οι Τούρκοι, κατά τη διάρκεια του XVI και XVII αιώνα, είχαν περιβάλει το νησί με *roigroella*, ένα φράγμα δηλαδή με πέτρες κάτω από το νερό, για να εμποδίζεται η προσέγγιση μεγάλων πλοίων. Ένα ανάλογο φράγμα είχε γίνει ανάμεσα σ' αυτό και στη βόρεια άκρη του προμαχώνα «Πενταδέλφια», με ένα άνοιγμα στη μέση για να μπορούν να περνούν τα πλοία. Τα σχέδια δείχνουν ότι το τμήμα της *roigroella* προς τα «Πενταδέλφια» είχε μετατραπεί σε μώλο.

Οι Τούρκοι ελάχιστα πρόσθεσαν στις οχυρώσεις του Ναυπλίου. Στη νοτιοδυτική γωνία του Κάστρου των Φράγκων ο μικρός προμαχώνας που φύλασσε την πύλη από τον ψηλότερο περίβολο περιβάλλεται από ένα προπέτασμα σε σχήμα ευρέως τόξου με δεκατέσσερες τουφεκίστρες, όμοιο με το ημικυκλικό πυροβολείο στο κάστρο της Ζαρνάτας. Ένα χαμηλό προπέτασμα με τουφεκίστρες στο επίπεδο του εδάφους, στην κορυφή του ανατολικού τείχους του κάστρου των Φράγκων, μπορεί επίσης να αποδοθεί στους Τούρκους, οι οποίοι με την αμέλειά τους άφησαν τις οχυρώσεις της πόλης να καταρρεύσουν.

Μετά την κατάληψη του Ναυπλίου το 1686, ο Morosini διαχείμασε το στρατό του στην πόλη, όπου, σύμφωνα με τον Foscari²⁴ «όλοι οι σκλάβοι των γαλερών μπήκαν στη δουλειά, επισκευάζοντας το φρούριο και βελτιώνοντας τα αμυντικά του έργα... για να το προφυλάξουν από μια επίθεση απ' το Παλαμήδι... Μεταξύ των άλλων εργασιών... ένας δρόμος κατασκευάστηκε στο γυμνό βράχο στην άκρη της θάλασσας κατά μήκος ενός προστατευμένου τμήματος, στον οποίο οι βοηθητικοί από τα στρατεύματα που μεταφέρονται από τη θάλασσα μπορούσαν να έχουν εύκολη πρόσβαση». Ο δρόμος αυτός φαίνεται στα σχέδια να οδηγεί ψηλά, από το (δυτικό) άκρο της χερσονήσου σε μια είσοδο του τείχους, όπου υπάρχει μια πόρτα διαφυγής, η κατασκευή της οποίας διευκολύνθηκε με τη μερική καταστροφή του κλασικού πολυγωνικού τείχους, το οποίο είναι ιδιαίτερα ψηλό στο σημείο αυτό. Η πόρτα

στέφεται με τόξο από πωρόλιθους σε σχήμα σφήνας, όπως στις κατασκευές των Βενετσιάνων στο Παλαμήδι. Είναι όμως διαφορετική από τις εισόδους τους των XV και XVI αιώνων. Η πόρτα αυτή μαζί με τα σκαλιά χρονολογούνται τον ίδιο χειμώνα του 1686-7.

Το 1700 οι Βενετσιάνοι συγκέντρωσαν στο Ναύπλιο την αρχιτεκτονική τους δραστηριότητα. Οι πρώτες τους προσθήκες στο περιφερειακό τείχος ήταν ένας μικρός ημι-προμαχώνας, κτισμένος κατά τη διάρκεια της διοίκησης του Daniele Dolfin (1701-1704)²⁵ σε μια γωνία της βόρειας πλευράς του ελληνικού κάστρου (ΣτΜ: δίπλα στην πύλη του Σαγρέδου) με επικλινές τείχος και καλοπελεκημένους και περίτεχνα προσαρμοσμένους λίθους στις γωνίες, με κορνίζα και ένα προεξέχον αντέρεισμα στην ανατολική γωνία.

Οι Βενετσιάνοι συγκέντρωσαν κυρίως την προσοχή τους στην οχύρωση του μετώπου της στεριάς²⁶. Καταρτίσθηκαν προτάσεις από τους γάλλους μηχανικούς La Salle και Levasseur για την ενίσχυση του τείχους της ανατολικής πλευράς και την αντικατάσταση του κυκλικού πύργου στη θάλασσα με έναν νέο, μεγαλύτερο προμαχώνα, ο οποίος ολοκληρώθηκε το 1714²⁷. Η μεγαλύτερη απ' αυτές τις ανατολικές οχυρώσεις, και η μόνη που στέκεται σήμερα, είναι ο μεγάλος τετράγωνος προμαχώνας, που κτίστηκε γύρω από τη βάση του διπλού κυκλικού προμαχώνα (torrigione), ο οποίος κατέλαβε τη θέση του μεμονωμένου οχυρού (Pezzo stacato), που φαίνεται σ' όλα τα σχέδια του Grimani. Ένα άλλο σχέδιο, που καταρτίσθηκε το 1705 από τον Levasseur, και δημοσιεύθηκε στη μελέτη του Gerola²⁸, αναφέρεται σ' αυτό το οχύρωμα με τη σημείωση ότι θα πρέπει να καταστραφεί, όντας αμυντικό έργο με μικρή αξία, κατασκευασμένο με πέτρες και χώμα και κατά ένα μέρος ερειπωμένο. Ο νέος προμαχώνας είναι κατωφερικός, σε τρία επίπεδα, από τα οποία το μεσαίο και το χαμηλότερο φέρουν προπέτασμα με κανονιοθυρίδες βάθους 5,40 μέτρων, οι οποίες καλύπτουν πλευρικά την τάφρο. Τα πάνω προπετάσματα, στ' ανατολικά και νότια, είναι λεπτότερα και σήμερα σχεδόν καταστραμμένα. Όπως και στα οχυρά του Παλαμηδιού²⁹, κτισμένα αμέσως μετά, τα προπετάσματα αυτά είναι κατά κύριο λόγο από τούβλα, ενώ ένα μικρό φυλάκιο, κι αυτό από τούβλα, στέκεται στη βορειοανατολική γωνία, πάνω σ' ένα αντέρεισμα. Γύρω από τις τρεις πλευρές του τετραγώνου υπάρχουν θολωτές γαλαρίες, όμοιες με τα σύγχρονα βενετσιάνικα έργα στη Μεθώνη και Κορώνη. Τα εξωτερικά τείχη του προμαχώνα χαρακτηρίζονται από τη χρήση μεγάλων χοντροπελεκημένων λίθων, διαστάσεων 0,45 επί 1,20 μέτρων, κτισμένων στη βόρεια πλευρά σε δέκα σειρές, που φθάνουν το μισό ύψος του τείχους, και στη βορειοανατολική και νοτιοανατολική γωνία εισέρχονται κατά 6 μέτρα στη λιθοδομή της ανατολικής πλευράς. Οι πάνω σειρές σ' αυτές τις γωνίες είναι από λείους τετράγωνους λίθους. Το άτακτο σχήμα και η διευθέτηση αυτών των υλικών οδηγεί στην υπόθεση ότι οι Βενετσιάνοι δοκίμαζαν ένα νέο διακοσμητικό στυλ, εμπνευσμένοι ίσως από τα υπολείμματα των αρχαίων ελληνικών τειχών, που βρήκαν εκεί κοντά. Λίγα χρόνια αργότερα χρησιμοποιούσαν παρόμοιους λίθους, σε ένα πληρέστερο σχέδιο, στις γωνίες των φρουρίων του Παλαμηδιού, που από τους

κατασκευαστές τους περιγράφονταν σαν *lavorati alla rustica*³⁰. Τα τείχη του προμαχώνα του Grimani σηματοδοτούνται σε κάθε τους πλευρά με το έμβλημα του Αγίου Μάρκου και στη βόρεια πλευρά μια μικρή πλάκα φέρει τα αρχικά F.G. και τη χρονολογία 1706. Αυτός ήταν ο πρώτος χρόνος των καθηκόντων του Grimani σαν *Provveditore Generale*, δηλαδή Γενικού Προβλεπτή του Μοριά. Τα σχέδια της παρούσας συλλογής δε δείχνουν καμιά ανακαίνιση στον ανατολικό τομέα και έτσι θα πρέπει να αποδοθούν στα χρόνια διοίκησης του Daniele Dolfin, απόδειξη ότι τα σχέδια είχαν κατά κύριο λόγο καταρτισθεί κατά τη διάρκεια των δύο ετών που ο Grimani ήταν επικεφαλής των χερσαίων δυνάμεων (*Provveditore Generale dell' Armi*) στο Μοριά, υπηρεσία που διάρκεσε ως τον Οκτώβριο του 1701.

Πέρα από τον προμαχώνα του Grimani, προς τ' ανατολικά, υπάρχουν δύο τάφροι, σκαμμένοι εγκάρσια στην πλαγιά, κάτω από τους βράχους του Παλαμηδιού. Εκείνη που είναι προς το βορρά έχει πλάτος 9 μέτρα και στο σχέδιο XXIII εμφανίζεται υπό το στοιχείο N, σαν *Caroniera Perfetionata*. Είναι σκαμμένη στο βράχο από τη μια μεριά και κτισμένη με τείχος από την άλλη. Στο κάτω μέρος είναι εντειχισμένο ανάγλυφο οικόσημο με το θυρεό του Grimani με ένα στέμμα από πάνω, σαν κι αυτό που βλέπουμε στα περισσότερα από τα σχέδια της συλλογής. Ένα μικρό κανάλι που διατρέχει το μέσον της τάφρου αντιστοιχεί στο υδραγωγείο (*Aquedotto*), που εικονίζεται στο ίδιο σχέδιο. Μια σύγχρονη υδραυλική εγκατάσταση βρίσκεται εκεί σήμερα. Στα νότια υπάρχει μια μεγαλύτερη προστατευόμενη διάβαση (*Caroniera*), που δεν εικονίζεται στα σχέδια. Μια μεγάλου μήκους θολωτή διάβαση, με αετωματική εξωτερικά οροφή, κτισμένη κατά διαδοχικά, ανερχόμενα απότομα τμήματα από ένα σημείο απέναντι από τη νοτιοανατολική γωνία του προμαχώνα του Grimani ως την κορυφή της πλαγιάς, όπου, ακριβώς κάτω από τους βράχους του Παλαμηδιού, είναι ένα μικρό επίπεδο με προπέτασμα, κτισμένο από τον Agostino Sagredo το 1714³¹. Τα τείχη της διάβασης έχουν πάχος 1,5 μέτρο και είναι διάτρητα από τουφεκίστρες, μονές και διπλές, ανά διαστήματα 1,20 μέτρου. Τα τείχη και η οροφή της είναι κτισμένα με αργούς λίθους και πλούσια αμμοκονία με τετραγωνισμένους ασβεστόλιθους στις γωνίες και τούβλα για τη διαμόρφωση των ανοιγμάτων. Το έργο καθ' όλο το μήκος της νότιας πλευράς του προστατεύεται από μια καταφερική και απότομη τάφρο, σκαμμένη στο βράχο. Τα σχέδια δε δείχνουν τίποτα απ' αυτές τις κατασκευές, αλλά ο Gerola αναφέρει ότι ο Grimani, ο οποίος θεωρούσε ότι η οχύρωση του Παλαμηδιού ήταν πολύ δαπανηρή, περιορίστηκε να κατασκευάσει δυο προστατευόμενες διαβάσεις στο βράχο κάτω απ' αυτό³². Το ορθογώνιο κτίριο της φυλακής μέσα στα όρια του ελληνικού κάστρου (σχέδιο XXIII, G: *Quartieri nuovi*) είναι πιθανόν ένα άλλο από τα έργα του Grimani, ο οποίος μνημονεύει στην αναφορά του το 1701 την ανέγερση στρατώνων στα φρούρια του Άργους και του Ναυπλίου³³.

Η τελευταία από τις βενετσιάνικες κατασκευές στα χαμηλότερα βράχια της Ακροναυπλίας ήταν η μνημειακή είσοδος στο βόρειο τείχος του ελληνικού κάστρου. Μια zig-zag σκάλα, σε δύο τμήματα, οδηγεί από την πόλη σ'

αυτήν. Το ανώτερο τμήμα της σκάλας στηρίζεται σε τέσσερα ανακουφιστικά τόξα, που θεμελιώνονται πάνω στο γυμνό βράχο. Δύο απ' αυτά τα τόξα είναι από αργούς λίθους, ενώ τ' άλλα δύο έχουν γίνει από παρόλιθους πελεκημένους σε σχήμα σφήνας. Τα σκαλοπάτια και οι λίθοι κλειδιά του υποστηρίζοντος τείχους είναι πελεκημένα στις κάθετες πλευρές τους. Το πάνω μέρος της ανόδου καταλήγει απέναντι στην επικλινή πλευρά του πύργου του Dolfin. Πριν την είσοδο υπάρχουν ψηλές διακοσμητικές κολώνες από μεγάλους τετράγωνους λίθους, εναλλασσόμενου πλάτους, που στέφονται από πυραμίδια (πέτρες σε σχήμα πυραμίδας). Η πύλη αυτή καθαυτή αποτελείται από ένα τοξωτό άνοιγμα, πάνω από το οποίο υπάρχει μια προεξέχουσα κορνίζα και τριγωνικό αέτωμα. Κάτω από τη γωνία του αετώματος υπάρχει μια μικρή πλάκα με ανάγλυφο λιοντάρι και το στέμμα του Ναυάρχου, Γενικού Προβλεπτή της Θάλασσας (Pronveditor Generale da Mar) και η επιγραφή:

MILITUM COMMODO
AUGUSTINUS SAGREDO PROV. GLIS MARIS
COMPENDIO VIARIUM
FIERI CURAVIT
ANNO MDCCXIII

Την ίδια χρονιά οι Βενετσιάνοι προχωρούσαν την υλοποίηση των σχεδίων τους στο Παλαμήδι, μετατρέποντας την κορυφή του σε μια πόλη από φρούρια. Η ιδέα για ένα τέτοιο έργο είχε προταθεί, και είχε απορριφθεί, διαδοχικά από τους Morosini, Corner και Grimani, αν και το σχέδιο που είχε υποβληθεί από τον τελευταίο ήταν να γίνει η βάση για τις οχυρώσεις, που πραγματοποίησε αμέσως μετά ο Agostino Sagredo. Το σχέδιο XXIII δείχνει ένα στοιχειώδες πλέγμα «*επικοινωνούντων πύργων, που οχυρώνουν πλήρως το βουνό*». Τα έργα του Sagredo ολοκληρώθηκαν σε τρία χρόνια, από το 1711 ως το 1714, κόστισαν 53.081 ριάλια και αποτελούν το τελευταίο απτό επίτευγμα στη μακρόχρονη ιστορία της βενετσιάνικης αυτοκρατορίας.

Ένα χρόνο μετά την οχύρωση του βουνού, οι Τούρκοι εισέβαλαν στο Μοριά με 100.000 στρατό. Η βενετσιάνικη φρουρά του ναυπλίου αριθμούσε 1.269 άνδρες. Οι Τούρκοι κατέλαβαν θέσεις κάτω από το συνεχές πυρ των πυροβόλων του Παλαμηδιού. Η παράδοση αργότερα ανέφερε ότι τα σχέδια των νέων οχυρώσεων πουλήθηκαν στον εχθρό από τον γάλλο συνταγματάρχη La Salle, ο οποίος είχε εκτελέσει την κατασκευή τους. Μετά από 8 μόνο μέρες, κατά τη διάρκεια των οποίων οι Τούρκοι έχασαν 8.000 άτομα, οι Βενετσιάνοι εγκατάλειψαν το Παλαμήδι και κατέβηκαν κάτω στην πόλη. Οι Γενίτσαροι τους ακολούθησαν μέσα στην τάφρο, την οποία πέρασαν σ' ένα σημείο όπου τα νερά ήταν ρηχά. Αφού αναρριχήθηκαν στην απότομη πλευρά της τάφρου, τοποθέτησαν μια ρηκτική μηχανή (ρηξίπυλον) έξω από την πύλη και άνοιξαν ένα ρήγμα. Πολύ αργά ο διοικητής Alessandro Bon ύψωσε τη λευκή σημαία, όταν είδε το Παλαμήδι να πέφτει. Τα πυροβόλα των προμαχώνων του Grimani και του Dolfin έπαψαν να προβάλλουν αντίσταση στους Γενίτσαρους, οι οποίοι συνωστίζονταν στο ρήγμα του τείχους της ανατολικής πλευράς. Μέσα στην ορμή της επίθεσής τους δεν πρόσεξαν το

σήμα της παράδοσης και, ενώ το Μπούρτζι άνοιγε επίσης τις πύλες του, άρχισε η σφαγή του πληθυσμού. Οι 25.000, ειπώθηκε, που έμειναν ζωντανοί, πουλήθηκαν σκλάβοι στο τούρκικο στρατόπεδο. Το Παλαμήδι, η Ακροναυπλία, η Κάτω Πόλη και το Μπούρτζι κατελήφθησαν μέσα σε δύο ώρες³⁴. Έτσι το Ναύπλιο έπεσε και μαζί του χάθηκε ολόκληρη η Πελοπόννησος για τη Βενετία.

1. Locatelli A., *Racconto storico della Veneta Guerra in Levante*, Cologne 1691, vol. I, pp. 243-273; Garzoni P., *Istoria della Repubblica di Venezia in Tempo della Sacra Lega*, Venice 1705, vol. I, pp. 165-173; Scalletari F., *Condotta Navale Herbstein*, Graz 1688, pp. 148-190; Coronelli V., *Memorie istoriografiche del Regno di Morea*, Venice 1688², p. 104.

2. Tafel G. und Thomas G., *Urkunden zur alteren Handels und Staatgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beriehung auf Byzanz in die Levante*, in "Fontes Rerum Austriacarum", II. Diplomataria et Acta, Vienna 1856, vol. I, p. 265.

3. Géographie d'Edrisi, traduit de l'arabe en français... par P.A. Jaubert, Recueil de voyages et de mémoires, vol. VI, Paris 1840, pp. 122-125.

4. M. G. Lamprynides, *H Ναυπλία* (Athens, 1950, p. 28).

5. Χρονικόν του Μορέως, στίχοι 2871-3:

*Το Ανάπλι γαρ ευρίσκετον κάστρον εις δυο τραχώνια
τούτο εσυμβιβάστησαν να δώσουσιν το πρώτον
και το άλλο το αχαμνότερον να το κρατούν οι Ρωμαίοι.*

Βλέπε επίσης στου Miller W., *The Latins in the Levant. A history of Frankish Greece 1204-1566*, London 1908, pp. 37, 62.

6. Χρονικόν του Μορέως, στίχος 2875.

7. Thomas G. and Predelli R., *Diplomatarium Venetiae-Levanticum* (Venice 1880), vol. I, pp. 211 ff; Χρονικόν Σύντομον, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, ed. Bonn, 1832, p. 516; Hopf K., *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin 1873, pp. 236-238; Miller, *Latins*, pp. 339 ff; Miller W., *Essays on the Latin Orient*, Cambridge 1921, pp. 111, 121, 124f., 136; Zakynthinos D., *Le Despotat grec de Morée*, vol. I, pp. 132 ff.

8. Miller, *Latins*, pp. 495, 501 ff; *Essays*, pp. 241 ff.

9. Miller, *Latins*, pp. 507 ff.

10. Miller, *Essays*, p. 382.

11. Vol I, pp. 165f.

12. Strabo, *Geography*, VIII, 6, 2.

13. Pausanias, II, xxxviii, 2.

14. O G. Gerola στη μελέτη του «*Le Fortificazioni di Napoli di Romania*», Annuario della Regia Scuola Archeologica di Atene, XIII-XIV, 1930-1, p. 354, γράφει ότι οι δύο περίβολοι ανήκουν σε εντελώς διαφορετικές περιόδους. Σε ενίσχυση του ισχυρισμού του αναφέρει πρώτα τη βόρεια πλευρά του φράγκικου κάστρου, η οποία ενισχύθηκε από τους βενετσιάνους με πρόσθετο επικλινή τοίχο, ωσάν τα τείχη εδώ να ήσαν ασθενέστερα από εκείνα του ελληνικού κάστρου. Η ενίσχυση, εντούτοις, αυτή δεν συνεπάγεται τόσο αδυναμία του αρχικού τείχους όσο μεγαλύτερη τρωτότητα της θέσης. Το τείχος δεν είναι μόνο χαμηλότερο, αλλά επίσης έχει κτισθεί σε μια περισσότερο επικλινή θέση. Το «Χρονικόν του Μορέως» αναφέρει επίσης αυτό σαν πιο αδύνατο περίβολο, που κράτησαν οι Έλληνες μετά το 1210. Επιπλέον αναφέρει το ισχυρό τείχος το οποίο χωρίζει τα δύο κάστρα. Πρόκειται για μια οχύρωση πυροβολικού με απότομο μέτωπο βενετσιάνικης κατασκευής. Δυτικά απ' αυτό στέκονται τα υπολείμματα ενός άλλου τείχους, κτισμένου με τετράγωνους λίθους και τούβλα, το οποίο σχηματίζει στο σχέδιο XXIII έναν ξεχωριστό περίβολο.

15. Gerola, *Napoli di Romania*, p. 355.

16. Ibid., p. 366.

17. Miller, *Latins*, p. 495.

18. Gerola, *Napoli di Romania*, p. 367.

19. Hopf, *Chroniques gréco-romanes*, pp. 238f; Gerola, *Napoli di Romania*, p. 368, note 3.

20. Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, vol. V (1910), p. 491; Pouqueville F. C. H. L., *Voyage de la Grèce*, vol. VI, p. 252.

21. Gerola, *Napoli di Romania*, p. 388 ff.

22. *Ibid.*, p. 391: «Το κάστρο του υφάλου είναι παλιό και ο πύργος στη μέση είναι πολύ ψηλός και θα ήταν καλύτερα να χαμηλώσει...»

23. Garzoni, I, p. 166.

24. *Op. cit.*, p. 242.

25. Αναφορά του Daniele Dolfin, Δελτίον, p. 620.

26. Gerola, *Napoli di Romania*, pp. 367 ff.

27. Αναφορά του Daniele Dolfin, Δελτίον, V, p. 620: «Για τη βελτίωση των οχυρώσεων από την πλευρά της στεριάς, όπου είναι και πιο αδύνατες, έκρινα ωφέλιμο να κτίσω έναν ημι-προμαχώνα, που από την πόρτα της στεριάς φθάνει ως τη θάλασσα. Μετά την εξασφάλιση της υψηλής έγκρισης του σχεδίου, είχα την τιμή ναβάλω τα θεμέλια και να επισπεύσω στο βαθμό του δυνατού τα έργα με την εργασία των κωπηλατών και δοκίμασα τη χαρά να τα δω ολοκληρωτικά τελειωμένα σε μικρό χρόνο, με ελάχιστη επιβάρυνση για το δημόσιο ταμείο, και εξοπλισμένα με ισχυρό πυροβολικό, που κυριαρχεί και καλύπτει το μοναδικό δρόμο, απ' όπου θα μπορούσε να είναι δυνατή η προσπέλαση».

28. Gerola, *Napoli di Romania*, p. 378, fig. 20.

29. Gerola, *Napoli di Romania*, pp. 349 ff.

30. Agostino Sagredo, Δελτίον, V, p. 744.

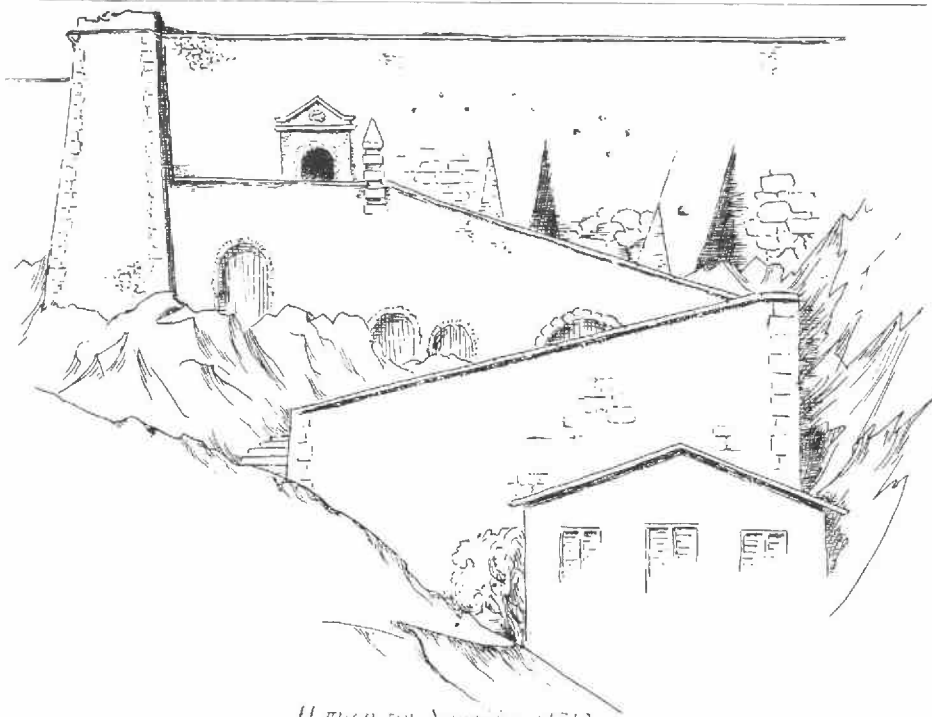
31. Δελτίον, V, p. 743: «Στη βάση της καθόδου του βουνού, στην κεφαλή της προστατευμένης διάβασης (*caroniera*) υπάρχει ένα οχύρωμα, πάνω από τον γκρεμό, που υποστηρίζει την πλευρά της διάβασης από το μέρος της Καραθώνας».

32. Μια επιγραφή προς τιμήν του Grimani είχε δει ο Pouqueville μέσα στο σπίτι κάποιου Χασάν Μπεη στο Ναύπλιο (*Voyage*, IV, p. 231 n):

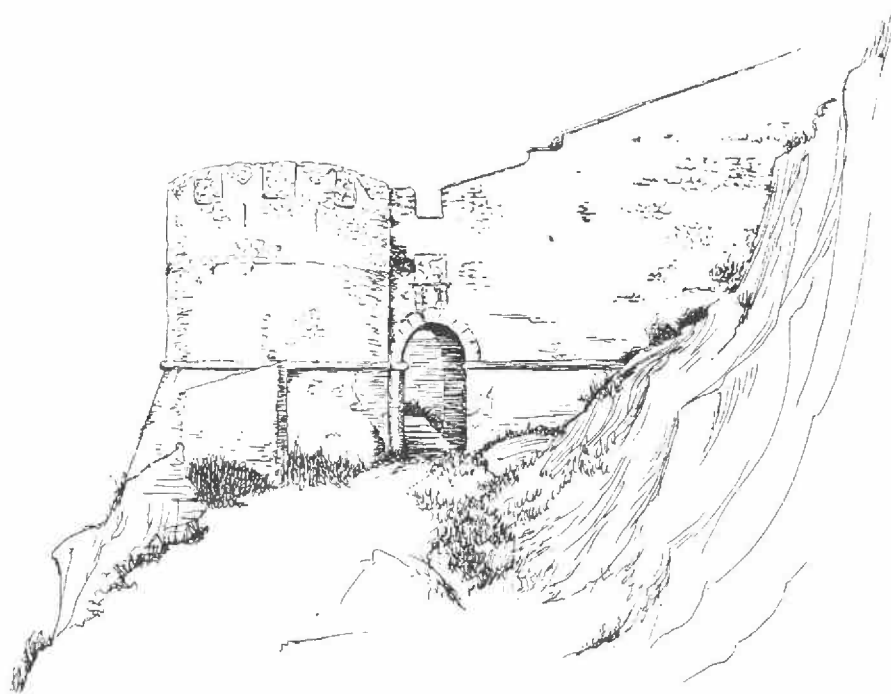
FRANCISCO GRIMANO
SUPREMO CLASSIS MODERATORI
QVI VRBEM
EXTRA MUNIMENTA FIRMAVIT
INTUS HAC CONSILII AEDE EXORNAVIT
ANNONA PROVIDIT
LEGIBUS ORDINAVIT
NAUPLIA VOVET
ANNO DOMINI MDCCVII

33. Δελτίον, V, p. 482.

34. Brue B., *Journal de la campagne que le Grand Vézir a fait en 1715 pour la conquête de la Morée*, Paris 1870, pp. 23-34; Cappelletti G., *Storia della Repubblica de Venezia*, vol. XI, pp. 157f; Romanin S., *Storia documentata di Venezia*, vol. VIII, pp. 40-42; Miller, *Essays*, p. 424.

Η πόλη του Σαράδι (1713).

Πύλη του κάστρου των Τόρων.

ΟΙ ΧΑΡΤΕΣ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ

Στο βιβλίο του Kevin Andrews παρατίθενται σε σμίκρυνση πέντε χάρτες του Ναυπλίου (Plates XIX-XXIII), που προέρχονται από τα βενετσιάνικα αρχεία. Ατυχώς η μεγάλη σμίκρυνση δεν επιτρέπει την ανάγνωση των τοπωνυμίων και των υπομνημάτων. Ο Andrews περιγράφει συνοπτικά τους χάρτες αυτούς στις σελίδες 246-247 του βιβλίου του. Σίγουρα, όμως, θα αποτελούσε προσφορά στην ιστορία του τόπου η αναζήτηση των πρωτοτύπων και η έγχρωμη αναδημοσίευσή τους σε φυσικό μέγεθος ή μικρή σμίκρυνση, με λεπτομερή περιγραφή.

Οι δύο πρώτοι χάρτες είναι τοπογραφικοί και αναφέρονται στον κόλπο του Ναυπλίου. Οι άλλοι τρεις αφορούν τις οχυρώσεις της πόλης. Απ' αυτούς ο πρώτος (XXI) φέρει τα σύμβολα του Grimani, έχει φυσικές διαστάσεις 70.5×46.5 cm και περιλαμβάνει μια κάτοψη της χερσονήσου, του επιθαλασσίσιου φρουρίου και τμήματος του Παλαμηδιού, καθώς και υψομετρική τομή των ίδιων θέσεων. Ο χάρτης δείχνει πώς ήταν το Ναύπλιο το 1686 με μοναδική εξαίρεση μια σκάλα, που οι Βενετσιάνοι έσκαψαν στο βράχο, στο δυτικό άκρο της Ακροναυπλίας το χειμώνα του 1686-7. Απ' αυτόν φαίνεται ότι οι Τούρκοι δεν επέφεραν αλλαγές στις οχυρώσεις της πόλης μετά την παράδοσή της το 1540, αλλά ούτε και οι Βενετσιάνοι είχαν ακόμη αρχίσει τις δικές τους. Ο κυκλικός πύργος, που φαίνεται στη βορειοανατολική γωνία του τείχους της πόλης στο σημείο που ενώνεται η τάφος με τη θάλασσα, αντικαταστάθηκε από τον προμαχώνα του Dolfin, ο οποίος ολοκληρώθηκε το 1704 (βλέπε σχέδιο W. Schaefer στο βιβλίο του Τάκη Μαύρου, Παλαμήδι, Ιστορική αναδρομή, Αθήνα 1988, σελ. 35). Έτσι ο χάρτης χρονολογείται μεταξύ 1687 και 1704.

Θα πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι το εσωτερικό της πόλης χαρακτηρίζεται πλήρες οικιών (Piena d'abitazioni) και διακρίνονται καθαρά η Πόρτα της Στεριάς (Porta di Terra Ferma), ένα μεγάλο κτίριο κοντά σ' αυτήν, το Μεγάλο Τζαμί (ως πρόσφατα κινηματογράφος «Τριανόν») με το τετρακίονο πρόπυλό του, ο προμαχώνας της θάλασσας (μετέπειτα προμαχώνας του Mocenigo, βλέπε Τ. Μαύρου, ό.π.), το προχωρημένο οχυρό (Pezzo stacato), που καταδαφίστηκε για να ανεγερθεί ο προμαχώνας του Grimani το 1706 και η αμβλεία γωνία της ανατολικής πλευράς των οχυρώσεων της πόλης. Τέλος, γύρω από το επιθαλάσσιο φρούριο, σημειώνεται η ύπαρξη της rogroreia, δηλαδή ένα είδος μπαζώματος του βυθού με λίθους, ώστε να εμπο-

δίζεται η προσέγγιση μεγάλων πλοίων. Αντίθετα απ' ό,τι βλέπουμε στον επόμενο χάρτη (XXII) δεν σημειώνεται η ύπαρξη rogoroela στο στενό μεταξύ του επιθαλασίου φρουρίου και του προμαχώνα «Πενταδέλφια».

Ο επόμενος χάρτης (XXII) αναφέρεται σε μια σειρά προτάσεων, που αφορούν την οχύρωση της ανατολικής πλευράς της πόλης, του μετώπου της στεριάς. Έχει φυσικές διαστάσεις 103×53 cm και δε φέρει τα σύμβολα του Grimani ούτε υπογραφή. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εκπροσωπεί μια πιο προχωρημένη φάση των οχυρώσεων σε σχέση με τον προηγούμενο χάρτη.

Διακρίνονται μέσα στην πόλη τα δύο μεγάλα κτίρια του χάρτη (XXI), γύρω από το επιθαλάσσιο φρούριο υπάρχει η rogoroela, ενώ μεταξύ αυτού και του προμαχώνα «Πενταδέλφια» σημειώνεται η κατασκευή έργου με το μπάζωμα του βυθού, που περιορίζει την είσοδο του λιμανιού (Mandrachio nuono, molo fatto da nuono). Ταυτόχρονα προτείνεται η εκβάθυνση λωρίδας του λιμανιού, που αρχίζει από το στόμιο του προηγούμενου έργου, διέρχεται κάτω από τα τείχη της πόλης, και φθάνει ως το μυχό του κόλπου. Σημειώνονται ο δρόμος προς την Καραθώνα (ΝΔ του Παλαμηδιού), ο οποίος φαίνεται ότι απασχολούσε σοβαρά τους Βενετσιάνους, και κάποια παραπήγματα (Batache), στο ύψος της Πρόνοιας. Η κλασική τάφρος, που έφτανε ως το προχωρημένο οχυρό (Pezzo stacato), προτείνεται να επεκταθεί προς Ν., ώστε να αποκόπτει όλη τη χερσόνησο. Παράλληλα στη στενή λωρίδα στεριάς ανάμεσα στην Πρόνοια και την Πόλη προτείνεται η κατασκευή τριών οχυρωματικών έργων με τάφρους και προπετάσματα, ώστε να αποκόπτεται η προσπέλαση απ' την πλευρά του κάμπου. Τέλος προτείνεται η κατασκευή δύο στοιχειωδών οχυρώσεων στο Παλαμήδι (υπάρχει και το σχέδιο σκάλας προς αυτά).

Το γεγονός ότι κανένα από τα έργα, που αργότερα έκαναν οι Βενετσιάνοι, όπως οι προμαχώνες του Dolfin (1704) και του Grimani (1706), δεν εικονίζεται στο χάρτη και η απουσία των συμβόλων του Grimani, επιτρέπει να τον χρονολογήσουμε στα 1701, την περίοδο που ο Grimani ήταν *Proveditore Generale delle Armi in Morea*.

Ο τρίτος χάρτης (XXIII) είναι και ο σημαντικότερος. Αναφέρεται σε οχυρώσεις που έχουν ήδη γίνει και σ' άλλες που προτείνονται να γίνουν. Έχει φυσικές διαστάσεις 71×41 cm, φέρει τα σύμβολα του Grimani και υπογράφεται από τον B.C. (Bartolo Carmoy).

Στο χώρο της Ακροναυπλίας σημειώνονται (A-D) οι τέσσερις περίβολοι (το κάστρο των Φράγκων έχει χωριστεί με μεταγενέστερο έργο στα δύο), η κατοικία του υπευθύνου των εισοδημάτων (E), ο στρατώνας του Ιππικού (F) και ο νέος στρατώνας (G) στη βόρεια πλευρά του Ελληνικού Κάστρου. Μέσα στην πόλη σημειώνονται η πλατεία (A), το (Μεγάλο) Τζαμί και τότε εκκλησία του Αγίου Αντωνίου (B), η εκκλησία της Παναγίας των Δακρύων (C), το παλάτι του στρατηγού (D), το παλάτι του Προβλεπτή του Μοριά (E), το παλάτι του Ρέκτορα (F), το παλάτι του Προβλεπτή (G), τα δημόσια καταστήματα (H), το πορτέλο της θάλασσας (M), η νέα δεξαμενή (N), ο στρατώνας της φρουράς (O), ο προμαχώνας της θάλασσας (P) και οι νέοι στρατώνες, πίσω από τις επάλξεις του ανατολικού τείχους της πόλης (Q).

Από τις εξωτερικές οχυρώσεις έχουν γίνει ένα προπέτασμα ανατολικά

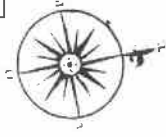
από τα τείχη της στεριάς (H) με καλυπτόμενη διάβαση (K) και μια καλυπτόμενη διάβαση (N) κάτω από το Παλαμήδι προς το Βοριά. Προτείνονται και είναι υπό κατασκευή τραβέρσες με 12 λιθοβόλους μηχανές (L) παρά την είσοδο της κυρίας τάφρου, ένα οχύρωμα (M), που πρέπει να κτιστεί πάνω στον εξωτερικό κρημό των οχυρώσεων αν το Παλαμήδι δεν οχυρωθεί, μια νέα καλυπτόμενη διάβαση (caroniera), που πρέπει να γίνει παράλληλα προς την υφιστάμενη (N), πλησιέστερα όμως προς τους βράχους του Παλαμηδιού (O), μια νέα τάφρος από τη θάλασσα ως τη βόρεια πλευρά του Παλαμηδιού (P) με καλυπτόμενο δρόμο (R) και ένα προμαχώνα για λιθοβόλους καταπέλτες (S). Επίσης προτείνεται ένα τείχος (V), που θα εξασφαλίζει τον αυχένα της χερσονήσου ανάμεσα στο Παλαμήδι και το Κάστρο του Τογο. Τέλος παρουσιάζεται για πρώτη φορά το σχέδιο μιας σειράς επικοινωνούντων στρωμάτων που καλύπτουν την κορυφή του Παλαμηδιού (X, X) και η θέση της πρώτης πυροβολαρχίας (Y).

Οι περισσότερες από τις προτάσεις έμειναν στα χαρτιά. Όμως ο χάρτης μας βοηθάει σημαντικά στον καθορισμό θέσεων πολλών βενετσιάνικων κατασκευών. Το γεγονός ότι απουσιάζουν απ' αυτόν τα έργα που έγιναν στα χρόνια του Dolfín (1701-4) και μετά, επιτρέπει να τοποθετήσουμε χρονικά το χάρτη μεταξύ 1699 και 1701, όταν ο Grimani τοποθετήθηκε για πρώτη φορά σ' επίσημη θέση στην Πελοπόννησο.

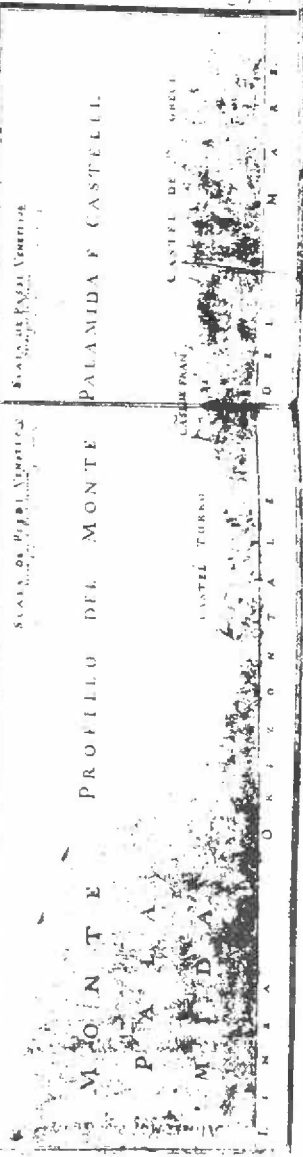
Επίσης θα πρέπει να σημειώσουμε το κτίριο, που εικονίζεται και στους τρεις χάρτες, στην Ακροναυπλία, κοντά στη βόρεια απόληξη του τείχους που χώριζε αρχικά το Φράγκικο από το Ελληνικό κάστρο. Πιστεύουμε πως πρόκειται για χριστιανικό ναό σε ρυθμό βασιλικής. Να έχει άραγε κάποια σχέση με τις τοιχογραφίες που ανακαλύφθηκαν εκεί κοντά μεταπολεμικά; (βλέπετε Σέμνης Καρούζου, Το Ναύπλιο, Αθήνα 1979, σσ. 26-7, και W. Schaefer, *Archaeologischer Anzeiger* 76, 1961, σσ. 171 επόμε.).

Σίγουρα στα αρχεία της Βενετίας θα υπάρχουν και άλλοι χάρτες της πόλης, παλαιότεροι και νεώτεροι. Θα άξιζε ίσως τον κόπο να αναζητηθούν και να δημοσιευθούν.

Χάρτης XXI

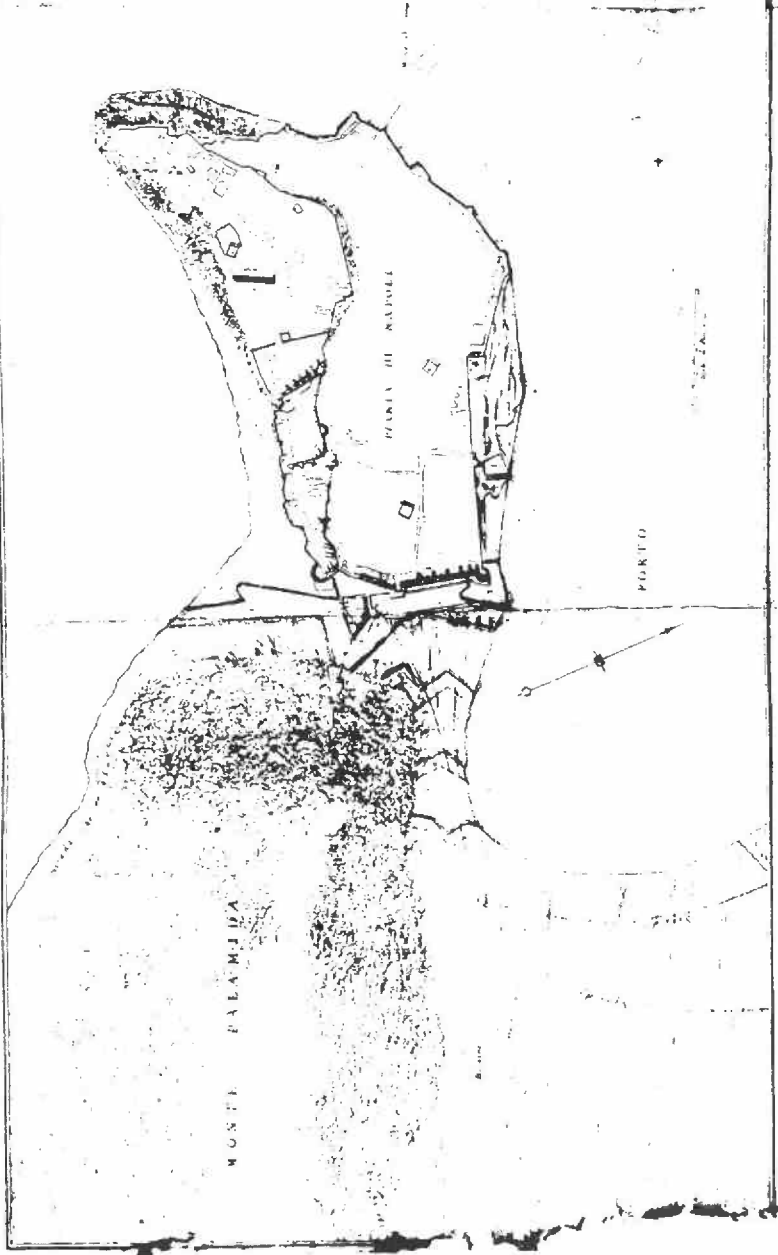

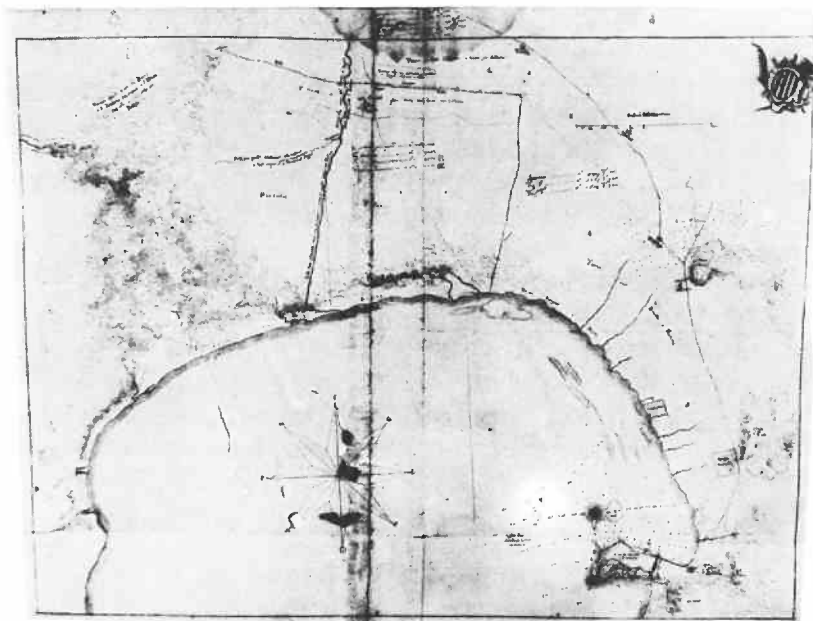
P A L A M I D A F C A S T E L L O

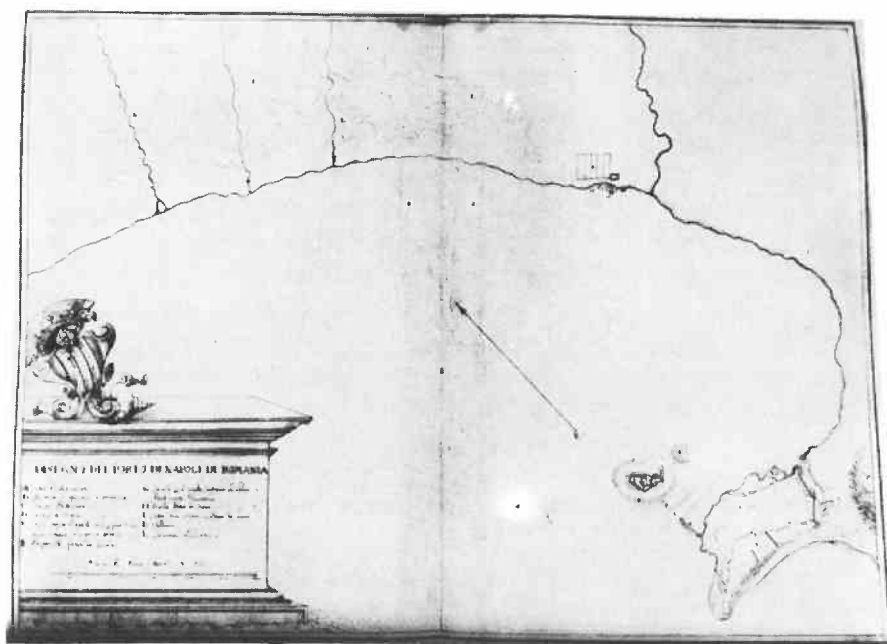
Χάρτης XXII

Στοιχεία σχετικά με τον χάρτη, όπως κλίμακα, ανατολική κατεύθυνση, κλπ.

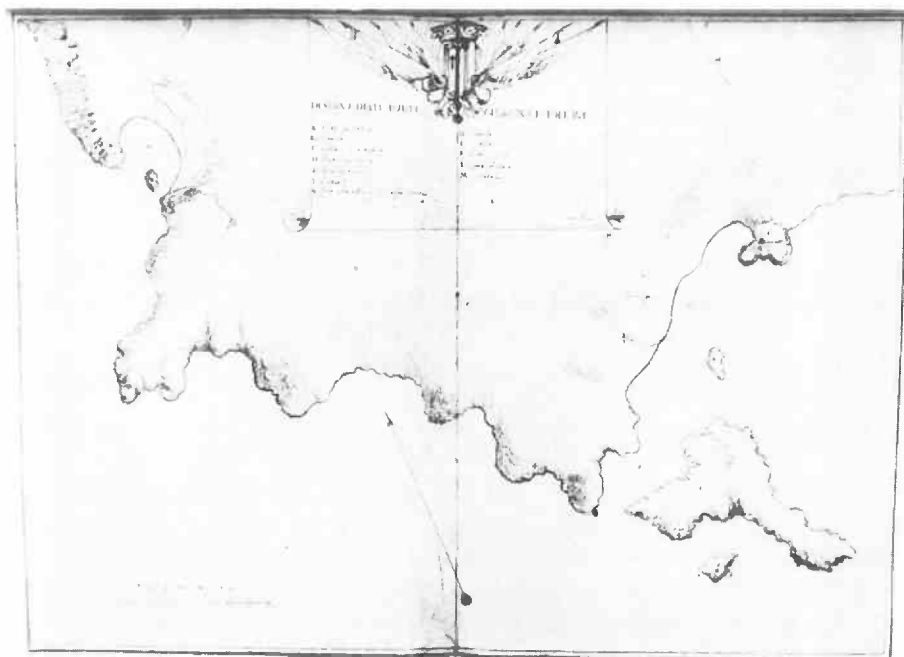

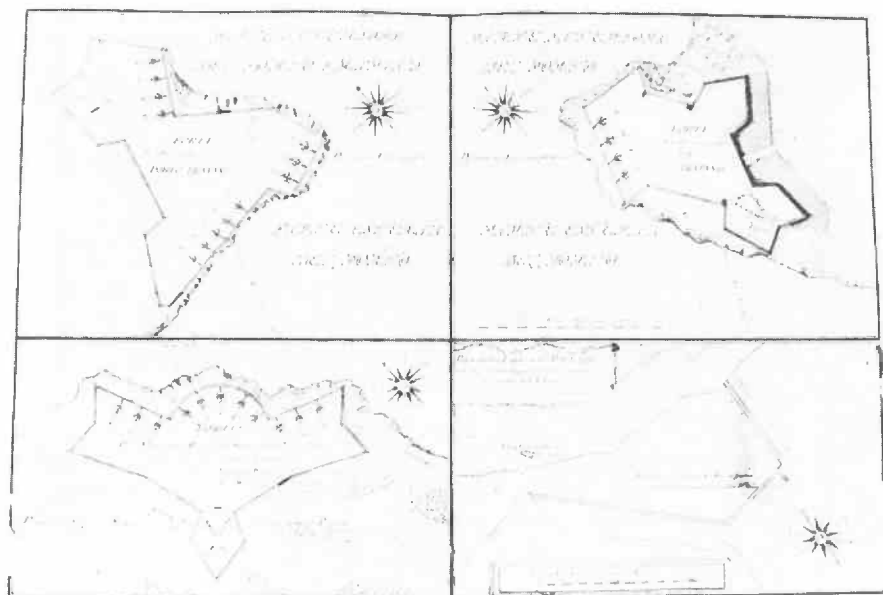
Ανυπόγραφο και αχρονολόγητο τοπογραφικό του κόλπου του Ναυπλίου. Πάνω δεξιά το οικόσημο των Grimani. Αποτυπώνονται πολύτιμες τοπογραφικές λεπτομέρειες (αρχές 1700).

Ανυπόγραφο και αχρονολόγητο τοπογραφικό του κόλπου του Ναυπλίου. Κάτω αριστερά υπόμνημα και το οικόσημο το Grimani (αρχές 1700). Χαρακτηριστικό είναι το σημείο, όπου η τετράγωνη κατασκευή πλησίον της εκβολής χειμάρρου (προφανώς το Ρεμαντάνι). Σύμφωνα με το υπόμνημα ήταν αγκυροβόλιο πολεμικών σκαφών.

Γεωγραφικό του κολλου της Καραΐβιας και του Τολού με υπόμνημα και το οικόσημο του Grimani (αρχές 1700).

Σχέδια προτεινομένων οχυρώσεων του λιμανιού του Δρεπάνου (αρχές 1700).

π. Μάρκου Φώσκολου

Η ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΑΡΓΟΥΣ-ΝΑΥΠΛΙΟΥ

Όταν οι Βενετσιάνοι απέκτησαν το χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Αλέξιου Α΄ Κομνηνού στα 1092¹, το Ναύπλιο έγινε ένα από τα 16 ανοιχτά λιμάνια του Βυζαντίου για τους βενετούς εμπόρους που όργωναν την ανατολική Μεσόγειο. Δεν γνωρίζουμε αν τότε ιδρύθηκε κάποιος βενετσιάνικος εμπορικός σταθμός εκεί. Αν συνέβηκε κάτι τέτοιο τα αμέσως επόμενα χρόνια, τότε σ' αυτή τη χρονολογία θα πρέπει να ανέρχεται η πρώτη εγκατάσταση λατινικής κοινότητας στο Ναύπλιο. Πάντως, μετά την τέταρτη σταυροφορία, τη διανομή που έκαναν οι σταυροφόροι μεταξύ τους και τις πολεμικές και τυχοδιωκτικές τους επιχειρήσεις, το κάστρο του Ναυπλίου πολιορκήθηκε από τον Βονιφάτιο του Μονφεράττου κι έπεσε στα χέρια των Φράγκων στα 1211.

1. Φραγκοκρατία (1209-1389)

Στα 1211 το Άργος βρισκόταν ήδη στα χέρια των κατακτητών και στην αραγωνική παραλλαγή του «Χρονικού του Μορέως», *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea*, αναφέρεται γύρω στα 1209, κιόλας, ένας λατίνος επίσκοπος Άργους. Από τότε και μετά αρχίζει ο επισκοπικός κατάλογος της Λατινικής επισκοπής Άργους, που περιέκλειε και το Ναύπλιο. Στη Δ΄ Σύνοδο του Λατερανού (12η οικουμενική για την Καθολική Εκκλησία), την οποία συγκάλεσε στη Ρώμη ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ στα 1215, αναφέρεται ως παρών στις συνοδικές εργασίες και ένας (λατίνος) επίσκοπος Άργους².

Οι Λατίνοι, όταν κατέλυσαν τη βυζαντινή αυτοκρατορία κι εγκατέστησαν λατινικές επισκοπές και λατινικό κλήρο, δεν είχαν υπ' όψη τους να ανατρέψουν το ήδη ισχύον νομοκανονικό εκκλησιαστικό καθεστώς, αλλά, κατά την άποψή τους, ήθελαν να το επαναφέρουν στην αρχική του τάξη, επειδή αυτή, με το σχίσμα του 1054, είχε διαταραχθεί. Έτσι ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ και οι διάδοχοί του δεν ίδρυσαν νέες επισκοπές ούτε άλλαξαν την τάξη των ήδη υπαρχουσών, παρά μόνο εκεί που ήταν άκρως απαραίτητο και μόνο όταν αυτό το απαιτούσε η νέα τάξη πραγμάτων. Για το λόγο αυτό, η επισκοπή Άργους συνέχισε να υπάγεται στην αρχιεπισκοπή Κορίνθου,

όπως ίσχυε και πριν. Αυτό επιβεβαιώθηκε γραπτά από τον ίδιο τον πάπα Ιννοκέντιο Γ΄ σε έγγραφο του στις 22 Μαΐου 1212³, προς τον αρχιεπίσκοπο Κορίνθου. Στην επιστολή αυτή ο πάπας επιβεβαιώνει ότι στην αρχιεπισκοπή Κορίνθου υπάγονται οι επισκοπές Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Δαμαλά, Μονεμβασίας, Άργους, Έλους (Gilas) και Ζημινάς, Ζεμενό; (Gimenes)⁴.

Έχουμε ένα κατάλογο λατίνων επισκόπων Άργους, που θα ήταν πληρέστερος αν δεν υπήρχαν τα κενά του πρώτου αιώνα (13ος). Πράγματι, δεν φαίνεται να υπήρξαν μεγάλα διαστήματα που η έδρα του Άργους να έμεινε κενή. Αντίθετα, μάλιστα, οι υπάρχουσες αναφορές φανερώνουν πως υπήρχε πάντοτε κάποιος επίσκοπος, έστω κι αν τα ονόματά τους, κατά τον 13ο αιώνα παραμένουν άγνωστα μέχρι στιγμής και δεν φαίνεται πως θα είναι εύκολο να πληρωθούν αυτά τα κενά. Έτσι έχουμε στις 11 Μαρτίου 1222 επίσκοπο Άργους στον οποίο ο πάπας Ονώριος Γ΄ ανακοινώνει ότι το ήμισυ της περιοχής της επισκοπής Δαμαλά περιέρχεται στη δικαιοδοσία του. Ανάλογες μαρτυρίες για την ύπαρξη επισκόπων Άργους, χωρίς να είναι γνωστά τα ονόματά τους, έχουμε στις 3 Σεπτεμβρίου 1223, στις 10 Οκτωβρίου 1231, στις 27 Ιουνίου και 23 Δεκεμβρίου 1236 και στις 7 Απριλίου 1247. Στις 19 Απριλίου 1251 γνωρίζουμε τον πρώτο επώνυμο λατίνο επίσκοπο Άργους στο πρόσωπο του επισκόπου Gerardus, ο οποίος ήταν παρών στο Ναύπλιο για να υπογράψει μαζί με τον Γουλιέλμο Βιλλαρδουίνο την πράξη πώλησης του κάστρου από τον Όθωνα de la Roche (ομώνυμο γιο του πρώτου κύρη των Αθηνών) στον αδελφό του Γουίδο⁵.

Από τα Registra των παπών στο Αρχείο του Βατικανού έχουμε τον κατάλογο των επισκόπων για όλο τον 14ο αιώνα: κατά το 1308 υπήρχε ένας επίσκοπος ονόματι Ιωάννης, που πέθανε μέσα στην επόμενη διετία στο Άργος. Στη θέση του ονομάστηκε ο ιερέας Βερνάρδος, πρωθιερέας (decanus) της αρχιεπισκοπής Κορίνθου, ο οποίος, όμως, αρνήθηκε την εκλογή του. Έτσι, στις 30 Απριλίου 1311, πήρε τη θέση του ο canonicus της ίδιας αρχιεπισκοπής Νικόλαος, που ένα χρόνο αργότερα δεν είχε ακόμα χειροτονηθεί επίσκοπος. Στα Registra αυτά του πάπα Κλήμη Ε΄ (1305-1314), αναφέρεται στις 16 Αυγούστου 1311 και κάποιος Petrus de Vercellis, εκλεγμένος επίσκοπος Άργους, που πρόσφατα είχε πεθάνει. Μετά το θάνατο του Νικολάου στην Απουλία της Ν. Ιταλίας, μετατέθηκε στην επισκοπή Άργους ο επίσης Νικόλαος, ήδη επίσκοπος Drivasten, προερχόμενος από το μοναχικό τάγμα των Ερημιτών του Αγ. Αυγουστίνου. Τον διαδέχθηκε ο μοναχός Praemonstratensis Ιωάννης, στις 4 Σεπτεμβρίου 1344, εκλεγμένος από τον πάπα Ιωάννη ΚΒ΄. Στα Registra του πάπα Ιννοκεντίου ΣΤ΄ (1352-1362) καταγράφεται στις 10 Δεκεμβρίου 1358 η αμοιβαία μετάθεση του επισκόπου Άργους Venturinus⁶ στην επισκοπή Bellicastren στην Ιταλία και του επισκόπου της επισκοπής Bellicastren Νικολάου στην επισκοπή Άργους. Μετά το θάνατο του Νικολάου, τον διαδέχθηκε ο Ιάκωβος Πέτρου de Pigalotis του τάγματος των Δομινικανών, στις 8 Νοεμβρίου 1367 (Registra πάπα Ουρβανού Ε΄). Φαίνεται πως κατά την αρχιερατεία του Ιακώβου το Άργος και το Ναύπλιο πέρασαν κάτω από την άμεση βενετική διακυβέρνηση, στα 1389, οπότε και

οι πληροφορίες πληθαίνουν, αφού είναι δυνατόν να αντληθούν από τα αστείρευτα βενετικά αρχεία.

Τα λιγοστά στοιχεία της εποχής της φραγκοκρατίας (1211-1389) δεν μας επιτρέπουν να έχουμε παρά μια αμυδρή εικόνα για τη θρησκευτική κατάσταση που επικράτησε αυτούς τους δύο αιώνες στην Αργολίδα, τόσο για την Καθολική όσο και για την Ορθόδοξη Εκκλησία, αν και για τη δεύτερη τα στοιχεία που διαθέτει η ιστοριογραφία είναι περισσότερα. Πάντως την εικόνα αυτή πρέπει να τη θεωρήσουμε «συμπερασματική», επειδή τη συνθέτουν: α) τα λιγοστά στοιχεία που προέρχονται ή που αφορούν το χώρο της Αργολίδας⁷ και β) συμπεράσματα που πηγάζουν από τη γενικότερη θρησκευτική κατάσταση που επικράτησε σε όλη τη λατινική Ρωμανία κατά τη διάρκεια της φραγκοκρατίας.

2. Βενετοκρατία (1389-1540)

Ο πρώτος γνωστός επίσκοπος Άργους κατά τη βενετοκρατία είναι ο βενετός *Secundus Nani*, ο οποίος εκλέχθηκε από το *Capitulum* του κλήρου του Άργους και στις 18 Απριλίου 1418 επικυρώθηκε η εκλογή του από τον πάπα Μαρτίνο Ε'. Προηγουμένως η έδρα χήρευε, αλλά δεν γνωρίζουμε από πόσα χρόνια. Κανονικά θα πρέπει να υπήρξε ένας ενδιάμεσος επίσκοπος μεταξύ του Ιακώβου de *Pigalotis* και του *Nani*, κι αυτός βενετός. Για τον *Nani* γνωρίζουμε ότι στις αρχές του 1421 μετέφερε από το Άργος στο Ναύπλιο τα ιερά λείψανα του Αγ. Πέτρου, επισκόπου Άργους και Ναυπλίου, ύστερα από μια φοβερή καταιγίδα που επέφερε καταστροφές στην πόλη του Ναυπλίου. Η πράξη αυτή φανερώνει δύο πράγματα: α) η έδρα της επισκοπής Άργους είχε μεταφερθεί στο Ναύπλιο, όπου βρίσκονταν και οι άλλες κρατικές αρχές⁸ και β) ότι ο *Nani* όχι μόνο είχε ενταχθεί στη ζωή του ποιμνίου του (καθολικού και ορθοδόξου), αλλά και πρωτοστατούσε σ' αυτήν. Στις 14 Μαΐου 1425 ο *Nani* μετατέθηκε στην επισκοπή της πόλης *Cattaro* (σημερινή Γιουγκοσλαβία) και ο επίσκοπος αυτής της πόλης Φραγκίσκος de *Pavibus* μετατέθηκε στην επισκοπή Άργους. Κατ' επιλογή του πάπα Ευγενίου Δ', στις 16 Απριλίου 1434, τον επίσκοπο Φραγκίσκο τον διαδέχθηκε, μετά το θάνατό του, ο επίσκοπος Βαρθολομαίος, καθηγητής Θεολογίας στο τάγμα των Δομινικανών αδελφών και ο οποίος παρέμεινε σ' αυτή τη θέση μέχρι τις 13 Σεπτεμβρίου 1439, όταν ο Βαρθολομαίος μετατέθηκε στην επισκοπή *Cortonen*. Μετά από χηρεία δύο ετών, στις Ιουλίου 1441, ονομάστηκε επίσκοπος Άργους ο Μάρκος de *Carmello*, ευγενής από την πόλη *Castello*. Στον τίτλο του ο Μάρκος αναφέρεται με τον χαρακτηριστικό τίτλο «*episcopus Neapolis Romaniae et Argo*». Η τελευταία γνωστή αναφορά για τον Μάρκο de *Carmello* ανέρχεται στα 1456, ενώ θα πρέπει να είναι άμεσος διάδοχός του ο Μάρκος *Toruello*, που αναφέρεται ως εκλεγμένος επίσκοπος Άργους από τον πάπα Σίξτο Δ' στις 26 Νοεμβρίου 1473. Τέσσερα χρόνια αργότερα αναφέρεται με αυτόν τον επισκοπικό τίτλο ο *Guilelmus Militis*, αγνώστων λοιπών στοιχείων. Στα χρόνια της επισκοπής του η Βενετία υπέγραψε συνθήκη ειρήνης με τους Οθωμανούς (24 Ιανουαρίου 1479), με βάση την οποία τους

παραχώρησαν την πόλη του Άργους, ενώ η Αργολίδα είχε κυριευθεί κάποια χρόνια πριν. Από εδώ και πέρα ο επίσκοπος Άργους θα είναι αποκλειστικά επίσκοπος της πόλης του Ναυπλίου. Μετά το θάνατο του Γουλιέλμου, εκλέγεται επίσκοπος Άργους στις 15 Νοεμβρίου 1482 ο μοναχός Αυγουστίνος, αββάς της μονής του Όρους του Αγ. Λεονάρδου. Ο Αυγουστίνος ήταν ήδη προχωρημένης ηλικίας κι έτσι, εξαιτίας της ηλικίας του, ονομάζεται «βοηθός επίσκοπος με δικαίωμα διαδοχής» ο βενετός κληρικός Τρύφων Γαβριήλ στις 14 Ιανουαρίου 1499. Ο Γαβριήλ δεν αποδέχεται την εκλογή του και τέσσερα χρόνια αργότερα ονομάζεται επίσκοπος Άργους ο καθηγητής Θεολογίας, μοναχός των Ερημιτών του Αγ. Αυγουστίνου, Παύλος Zabarella, στις 20 Μαρτίου 1504. Διάδοχός του εμφανίζεται στις 7 Νοεμβρίου 1509 ο επίσκοπος Ιωάννης και ακολουθεί στα 1513 ο επίσκοπος Ιερώνυμος de Sanctis. Ανάμεσα στους δύο εμφανίζεται σε αρχαικό επισκοπικό κατάλογο και κάποιος Franciscus Tynemonth, αγνώστων λοιπών στοιχείων. Ίσως να πρόκειται για αντιγραφικό λάθος. Πάντως, μέχρι που να εξακριβωθεί πρέπει να παραμένει το όνομά του στους καταλόγους. Στις 20 Απριλίου 1534 εκλέγεται επίσκοπος Άργους και Ναυπλίου ο εφημέριος της εκκλησίας των Mignayo στη Verona ο Κάλλιστος de Amadeis. Τον κατάλογο των επισκόπων της πρώτης βενετοκρατίας τον κλείνει ο Ιάκωβος Rota, επίσκοπος υπαγόμενος στην αρχιεπισκοπή Παδούης, που εκλέχθηκε στην επισκοπή Άργους στις 10 Απριλίου 1540, λίγους μόλις μήνες πριν από τη συνθήκη με την οποία οι Βενετοί παραχώρουσαν το Ναύπλιο στους Τούρκους.

Ας πούμε συμπληρωματικά στον παραπάνω επισκοπικό κατάλογο πως υπάρχουν και δύο ονόματα επισκόπων Άργους στους καταλόγους των αντιπαπών Κλήμη Ζ' και Βενεδίκτου ΙΓ', κατά τη διάρκεια του λεγομένου «Μεγάλου Σχίσματος της Δύσης»⁹. Οι επίσκοποι αυτοί είναι ο Ματθαίος, αγνώστων λοιπών στοιχείων, μετά το θάνατο του οποίου τον διαδέχθηκε ο Νικόλαος de Lingonis, καθηγητής Θεολογίας στο τάγμα των αδελφών Δομινικανών, στις 19 Φεβρουαρίου 1392 και είναι γνωστό ότι κατείχε αυτόν τον τίτλο (χωρίς, βέβαια, να επιχειρήσει ποτέ να πάει επί τόπου) τουλάχιστο μέχρι τον Οκτώβριο του 1395¹⁰.

Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι τα αρχαικά στοιχεία που μπορούν να την φωτίσουν είναι πολύ περισσότερα απ' ό,τι ήταν για την προηγούμενη και προέρχονται από τα βενετικά αρχεία. Πάντως, πρέπει να λεχθεί ότι η αρχαική έρευνα δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί και ότι πρέπει να στραφεί προς τα αρχεία της Βενετίας και του Βατικανού. Στην παρούσα συνθετική και περιληπτική μελέτη θα περιορισθώ στην εξέταση των ήδη γνωστών πηγών.

Απ' ό,τι μας επιτρέπουν αυτά τα έγγραφα να γνωρίζουμε, τα έσοδα της επισκοπής Άργους προέρχονταν από τρεις πηγές: α) από γαίες που είχαν εκχωρηθεί στην επισκοπή από τους παλαιούς φράγκους κυρίου του Άργους και του Ναυπλίου και που προέρχονταν από την περιουσία της παλαιάς βυζαντινής επισκοπής, ανάμεσα στις οποίες πρέπει να συγκαταλεχθεί και το μοναστήρι της Παναγίας της Νέας Μονής, β) τα εισοδήματα του κάστρου

του Θερμησίου, στα οποία συγκαταλέγονται εισφορές των κατοίκων και πρόσοδοι από γαίες και αλυκές που του ανήκαν, γ) εισφορές φυσικών και νομικών προσώπων ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζει η πανάρχαια εισφορά της δεκάτης.

Από μια απόφαση της βενετικής Γερουσίας της 23ης Δεκεμβρίου 1389 μαθαίνουμε ότι ο επίσκοπος Άργους είχε απευθυνθεί στις βενετικές αρχές (ίσως να πρόκειται για τον επίσκοπο Ιάκωβο de Rigalotis ή τον άμεσο διάδοχό του, του οποίου το όνομα παραμένει ακόμα άγνωστο) και είχε ζητήσει την άδεια να διακινούνται ελεύθερα, ιδίως προς την Εύβοια (Negroponte) «σύκα και σταφίδες». Η απάντηση που του δόθηκε ήταν ότι μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο, αλλά φαίνεται ότι αποκλείονται οι μη βενετικές κτήσεις απ' αυτό το εμπόριο. Η πληροφορία αυτή μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι μία από τις βασικότερες πηγές εσόδων της επισκοπής Άργους πρέπει να ήταν γαίες που είχαν εκχωρηθεί στην επισκοπή. Αυτή, εξάλλου, ήταν μια πάγια τακτική μετά την κατάκτηση των Φράγκων. Η εγκατάσταση των λατίνων επισκόπων στη Ρωμανία συνοδεύτηκε και από την εκχώρηση των εκκλησιαστικών περιουσιών των ορθοδόξων επισκοπών. Στο σημείο αυτό, όπως είναι γνωστό, υπήρξαν διαφορές με πολλούς από τους κοσμικούς άρχοντες, οι οποίοι προσπάθησαν να ιδιοποιηθούν μέρος των εκκλησιαστικών περιουσιών με το δικαίωμα του κατακτητή. Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, οι απόψεις της Ρώμης και των τοπικών επισκόπων ήταν ριζικά διαφορετικές, επειδή πίστευαν ότι η αλλαγή του δόγματος (ritus) δεν μπορούσε να αλλάξει το ήδη υφιστάμενο νομοκανονικό καθεστώς (status canonicus). Στο θέμα αυτό είναι γνωστό ότι η Ρώμη πήρε συχνά σκληρά μέτρα εναντίον των φράγκων βαρώνων και αρχόντων, όταν αυτοί καταπατούσαν ή άρπαζαν τις εκκλησιαστικές περιουσίες επισκοπών, μοναστηριών και εκκλησιών ή δεν κατέβαλαν τους νόμιμους εκκλησιαστικούς φόρους και τη δεκάτη και οδήγησε στη γνωστή σύνοδο της Ραβεννίκης (Μάιος 1210) και σε άλλες παρόμοιες συνάξεις¹¹. Πρέπει να πούμε, εν προκειμένω, ότι οι βενετικές αρχές έδειξαν χαρακτηριστική πιστότητα σε τέτοια ζητήματα, όπως φαίνεται και από το ακόλουθο περιστατικό, σχετικά με τις ιδιοκτησίες της επισκοπής Άργους και Ναυπλίου.

Η επισκοπή Άργους είχε υπό τη δικαιοδοσία της, ως φέουδο απ' ό,τι φαίνεται, το κάστρο του Θερμησίου (castellum Termissi) κι ο εκάστοτε επίσκοπος διόριζε τον φρούραρχο (castellanum) και εισέπραττε τα έσοδα του κάστρου που πρέπει να ήταν ιδιαίτερα σημαντικά, αφού αυτά προέρχονταν από επικαρπίες της βενετικής Γερουσίας αποβλέπουν στην προάσπιση των δικαιωμάτων της επισκοπής, τόσο για λόγους συμφέροντος¹³, όσο και γιατί αναγνωρίζουν το προηγούμενο νομικό καθεστώς της φραγκοκρατίας, όταν ίσχυαν οι Assise di Romania¹⁴.

Ακόμα, η βενετική Γερουσία λαβαίνει μέτρα και δίνει υποδείξεις στους «potestati et capitaneo nostro Neapolis Romanie» να φροντίσουν ώστε να διατηρηθεί το καθεστώς της δεκάτης και των άλλων εισφορών υπέρ της επισκοπής¹⁵.

Οι βενετικές αρχές δεν φρόντισαν μόνο να προασπίσουν τα κεκτημένα δικαιώματα της επισκοπής, αλλά φρόντιζαν ακόμα να υπερασπίζονται τα δίκαια αιτήματα των εκάστοτε επισκόπων, αλλά και να βοηθούν χρηματικά για την εξασφάλιση της Θ. Λατρείας και την ποιμαντική φροντίδα των καθολικών πιστών.

Πιο συγκεκριμένα, ο επίσκοπος ζήτησε να του αναγνωρισθεί το δικαίωμα να κρίνει στο επισκοπικό δικαστήριο όχι μόνο τις διαφορές που παρουσιάζονταν ανάμεσα στους κληρικούς, *tam Latinos quam Grecos*, αφού αυτοί υπάγονταν στην επισκοπική του δικαιοδοσία, όπως εξάλλου προέβλεπε το ισχύον Κανονικό Δίκαιο, αλλά ζητούσε την άδεια να κρίνει και τις διαφορές που παρουσιάζονταν ανάμεσα στους *villanos ecclesie*. Σύμφωνα με το ισχύον Κανονικό Δίκαιο, ο επίσκοπος είχε δικαστική δικαιοδοσία πάνω στον κλήρο, σε κάθε περίπτωση, τόσο *in criminalibus* όσο και *in civilibus*. Το *capitulum* των ιερέων του καθεδρικού ναού αποτελούσαν τα μέλη του δικαστηρίου, στο οποίο προήδρευε ο ίδιος ο επίσκοπος ή με αντιπρόσωπό του. Για το σκοπό αυτό, μάλιστα, ο εκάστοτε επίσκοπος Άργους «*habeat carceres ad quas cum capitulo iudicat clericos*». Στην αίτησή του, όμως, ζητά να αναγνωρισθεί η *consuetudo* να κρίνει επί πλέον και τους *villanos ecclesie*, δηλ. τους παροίκους που ανήκαν στα χωριά και στις γαίες της επισκοπικής περιουσίας, στις αστικές διαφορές τους (*in civilibus*), ενώ να παραμένει άθικτη η δικαιοδοσία της πολιτείας (*curia temporalis*) για τις ποινικές υποθέσεις. Ο επίσκοπος διατίνεται ότι οι αστικές διαφορές τους προέρχονται, κυρίως, από θέματα που αφορούν την κτηματική περιουσία της επισκοπής και τα δικαιώματά της. Για όλα αυτά, λέει ο επίσκοπος, το αρχείο του κατέχει τα βιβλία που περιγράφουν επακριβώς «*omnes possessiones et iura sua*», οπότε ο ίδιος είναι ο αρμοδιότερος για να εκφέρει κρίση.

Στο έγγραφο της 21 Μαρτίου 1386 περιέχεται η απάντηση της Γερουσίας στα αιτήματα του επισκόπου. Βέβαια η απάντηση δεν είναι θετική, αλλά ομολογεί την άγνοια της κεντρικής εξουσίας για όσα υποστηρίζει ο επίσκοπος σ' αυτό το *capitulum* της αίτησής του. Πάντως η Γερουσία ζητεί περισσότερη πληροφόρηση από τους αντιπροσώπους της σχετικά με «*omnia iura, privilegia et quolibet alia*» του εκάστοτε επισκόπου Άργους, ώστε στο μέλλον να τηρούνται ανελλιπώς τα δικαιώματά του και οι «*consuetudines*»¹⁶.

Σαράντα χρόνια αργότερα, το Δεκέμβριο 1437, η απόφαση της Γερουσίας δίνει μια νέα τροπή σ' αυτό το θέμα και ζητά να εξομοιωθεί η επισκοπική και η πολιτική δικαστική δικαιοδοσία με όσα ισχύουν στη βενετοκρατούμενη Κρήτη¹⁷. Ο επίσκοπος δεν μπορεί να έχει δικαστική δικαιοδοσία πάνω στον ορθόδοξο κλήρο, αλλά *de latinis tantum clericis*. Τονίζεται, μάλιστα, η υποχρέωση των αρχών να συνδράμουν τον επίσκοπο με «αστυνομική» βοήθεια, όταν θέλει να καταδικάσει ή να τιμωρήσει κάποιο κληρικό της δικαιοδοσίας του. Δεν γνωρίζουμε να υπήρξε συγκεκριμένη απάντηση για την αιτούμενη επισκοπική δικαιοδοσία αναφορικά με τους πάροικους.

Το δεύτερο *capitulum* της αίτησης του επισκόπου αφορούσε τα εισοδήματα που παρείχε στην επισκοπή Άργους κάποιο μοναστήρι. Το μοναστήρι

αυτό, που πρέπει να ταυτισθεί με την «Αγία Μονή» Αρείας, υπάγεται στο *capitulum* του καθεδρικού ναού Άργους («ad ipsum spectans») και το *capitulum*, στο παρελθόν, είχε την επικαρπία της σταφίδας («*uvas passas*»), που παρήγαγαν τα αμπέλια του μοναστηριού. Αλλά εκείνη τη χρονιά, ο *dominus potestas Argos*, λόγω του πολέμου με το δουκάτο των Αθηνών, ιδιοποιήθηκε αυτά τα εισοδήματα εις βάρος του ναού και του *capitulum*. Η Γερουσία απάντησε με το να δώσει εντολή στους αντιπροσώπους της στο Άργος και στο Ναύπλιο να εξετάσουν το ζήτημα και, αν πράγματι τα εισοδήματα αυτά ανήκουν στον καθεδρικό ναό, να μην αρπάζονται από την κοσμική εξουσία, επειδή βούληση της κεντρικής εξουσίας «*non est diminuire iura ecclesie, sed potius augere et posssetenus conservare*».

Αργότερα θα παρουσιασθεί κι άλλο πρόβλημα: η εκλογή και η ονομασία του ηγουμένου του μοναστηριού. Ο επίσκοπος Βαρθολομαίος¹⁸ διαμαρτυρήθηκε για την εκλογή ηγουμένου της μονής, στα χρόνια του προκατόχου του *Secundi Nani*, από τους ίδιους τους μοναχούς και ενάντια στη θέληση του επισκόπου και ζητεί να επανέλθει η παλαιά τάξη. Η Γερουσία έλυσε το πρόβλημα με διπλωματικό τρόπο: ο ηγούμενος δεν μπορεί, εκείνη τη στιγμή, να αλλάξει, αλλά όταν πεθάνει και ο τότε επίσκοπος προσφύγει στη Γερουσία με νέα σχετική αίτηση, τότε το αίτημά του θα εξετασθεί ευνοϊκά.

Το τρίτο και τέταρτο θέμα στο οποίο είχε αναφερθεί ο επίσκοπος Άργους στα 1396 ήταν το ζήτημα μεταφοράς της επισκοπικής έδρας στο Ναύπλιο, που την εμπόδιζαν οι τοπικές αρχές και η συνεισφορά της δεκάτης στο Άργος. Η απόφαση της Γερουσίας πρόβλεπε να πάσουν τα εμπόδια, από τη μια μεριά, και από την άλλη να επιβληθεί η δεκάτη και στο Άργος με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο εισπράττεται στο Ναύπλιο και να αναγκαστούν να την καταβάλουν και όσοι αρνούνται να το κάνουν. Με τα έσοδα αυτά θα συντηρούνται δύο ιερείς στο Άργος, που θα φροντίζουν καθημερινά για τη Θ. Λατρεία και για τη χορήγηση των μυστηρίων στους λατίνους κατοίκους της πόλης και θα επισκευάζεται ο καθολικός ναός του Άργους¹⁹. Στο ζήτημα αυτό και η απόφαση του 1437 είναι παρόμοια, αφού αναγνωρίζει ότι ως προς τη δεκάτη ο επίσκοπος είναι ο αποκλειστικός διαχειριστής της, προκειμένου να φροντίζει για την εξασφάλιση της Θ. Λατρείας με δύο ιερείς για τις πνευματικές ανάγκες του ρέκτορα και των «*λιγοστών λατίνων που υπάρχουν εκεί*»²⁰.

Είναι εύκολο να καταλάβει κανείς πόσα ακανθώδη προβλήματα μπορούσαν να δημιουργήσουν στις πολιτικές αρχές οι σχέσεις μεταξύ των κλήρων των δύο Εκκλησιών, όταν αυτές περνούσαν από κρίση. Παρόλο που δεν είναι δυνατόν να μην υπήρξαν τέτοιες καταστάσεις κρίσεως και στο Άργος-Ναύπλιο, δεν υπάρχουν συγκεκριμένα ιστορικά στοιχεία που να μας τις περιγράφουν. Αντίθετα, όσα έχουν γραφεί στο παρελθόν από την τοπική ιστοριογραφία²¹ πρέπει να θεωρηθούν υπερβολικά συμπεράσματα που πηγάζουν από καταστάσεις άλλων περιοχών. Πάντως το εκκλησιαστικό καθεστώς στα χρόνια της βενετοκρατίας προέβλεπε την παρουσία του καθολικού επισκόπου, υπεύθυνου για τα θρησκευτικά θέματα της επισκοπής του και ο

οποίος εξασκούσε και μια «υψηλή» επισκόπιση πάνω στον ορθόδοξο κλήρο, υπεύθυνος για τον οποίο ήταν ένας «πρωτοπαπάς». Ακόμα και για τις περιπτώσεις εκείνες του «υπερβάλλοντος ζήλου» του καθολικού κλήρου, είναι γνωστή η βενετική πολιτική σε όλες τις ανατολικές της κτήσεις²², αν και λάβαινε μέτρα υπέρ της Καθολικής Εκκλησίας, όπως φαίνεται εξάλλου κι από τα έγγραφα στα οποία παραπέμπω. Η βενετική πολιτική δεν μπορούσε να επιτρέψει στους οποιουσδήποτε κληρικούς να της δημιουργήσουν προβλήματα επί τόπου²³ και για το λόγο αυτό συνεχώς προσπαθούσε να αφαιρέσει δικαιοδοσίες του λατίνου επισκόπου ως προς τους ορθόδοξους υπηκόους. Σε άλλα βενετοκρατούμενα μέρη ο καθολικός ιεράρχης ήταν εκείνος που διορίζε τον ορθόδοξο πρωτοπαπά, διαλέγοντάς τον ανάμεσα στους ορθόδοξους ιερείς των ορίων της επισκοπής του, αλλά η Βενετία όλο και περισσότερο προσπαθούσε να αφαιρέσει από τον λατίνο επίσκοπο αυτή τη δικαιοδοσία. Για το Ναύπλιο γνωρίζουμε μόνο ένα σχετικό έγγραφο της 19ης Ιουλίου 1502²⁴. Στο έγγραφο αυτό, απόφαση της βενετικής Γερουσίας, γίνεται αναφορά στην αίτηση του παπά-Γιάννη Mongisti, γιου του ορθόδοξου πρωτοπαπά Ναυπλίου Μαρίνου Mongisti, να διαδεχθεί τον πατέρα του στη θέση του πρωτοπαπά μετά το θάνατό του. Ο αρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας, στον οποίο ανήκε το δικαίωμα της ονομασίας, είχε αντιταχθεί, αλλά η Γερουσία, αναγνωρίζοντας την πιστότητα και τις υπηρεσίες προς τη Δημοκρατία τόσο του ιερέα Μαρίνου όσο και του γιού του, επικυρώνει τη διαδοχή του σ' αυτή τη θέση.

Μια από τις τελευταίες γνωστές αποφάσεις της βενετικής Γερουσίας για την Καθολική Εκκλησία Ναυπλίου είναι εκείνη της 8ης Δεκεμβρίου 1491, με την οποία λαμβάνονται μέτρα υπέρ των Φραγκισκανών μοναχών (*frati minore*), που από ιδιωτική πρωτοβουλία είχαν εγκατασταθεί εκεί. Ο βενετός ευγενής Πέτρος Guirino, όσο ήταν προβλεπτής της Βενετίας στο Ναύπλιο, αν και είχε μαζί του έναν ιερέα ως εφημέριο, ήλθε σε συμφωνία με τον υπεύθυνο επαρχιακό ηγούμενο του τάγματος των Φραγκισκανών για τη Ρωμανία (*ministre province Romanie*) μοναχό Gratiano de Brixia (=Brescia). Με τη συμφωνία αυτή, που υπογράφηκε μπροστά στον νοτάρο Eustachio Argiti de Nigroponte, παραχώρησε στους μοναχούς την εκκλησία της Sancte Marie Vallis Viridis, μαζί με τα κτήματα και τα οικήματα που της ανήκαν και μια ετήσια χρηματική βοήθεια 48 δουκάτων, με την υποχρέωση να εξασφαλίζει το τάγμα δύο μοναχούς που να βρίσκονται μόνιμα στο Ναύπλιο και να ιεραουργούν σ' αυτή την εκκλησία για τους καθολικούς κατοίκους. Οι μοναχοί, όμως, κατέφυγαν στη Γερουσία, ζητώντας επιπρόσθετη βοήθεια για την οικοδόμηση μοναστηριού, επειδή τα χρήματα της συμφωνίας δεν έφταναν, αλλά κι επειδή δεν υπήρχαν επί τόπου πλούσιοι καθολικοί που θα μπορούσαν με την ελεημοσύνη τους να βοηθήσουν σε ένα τέτοιο έργο. Πρότειναν, λοιπόν, να καταργηθεί η θέση του εφημερίου που προβλεπόταν για τον εκάστοτε βενετό προβλεπτή και τα 48 δουκάτα, που ετήσια του κατέβαλε το κράτος ως αντιμισθία, να δοθούν στους μοναχούς για να φέρουν σε πέρας το οίκημα του μοναστηριού τους. Αναλάμβαναν, όμως, την υποχρέωση να κα-

τοικούν σε μόνιμη βάση τέσσερις ιερομόναχοι (*sacerdotes a missa*) στο Ναύπλιο, ένας από τους οποίους θα υπηρετεί ως εφημέριος για την οικογένεια του προβλεπτή και των υπόλοιπων καθολικών κατοίκων του κάστρου του Ναυπλίου. Η Γερουσία, τελικά, έδωσε την έγκρισή της σ' αυτή την πρόταση κι έτσι οικοδομήθηκε το μοναστήρι των Φραγκισκανών στο Ναύπλιο, που διατηρήθηκε και μετά τη λήξη της πρώτης βενετοκρατίας.

3. Πρώτη τουρκοκρατία (1540-1686)

Στα χρόνια της πρώτης τουρκοκρατίας δεν υπήρχε σημαντικός αριθμός κληρικών στο Ναύπλιο που να επιτρέπει την ύπαρξη λατίνου επισκόπου και κλήρου²⁶. Οι σποραδικές πληροφορίες που έχουμε για την περίοδο αυτή, όμως, μας επιτρέπουν να γνωρίζουμε πως δεν έσβησε η παρουσία της Καθολικής Εκκλησίας. Δυτικοί έμποροι κυρίως, εγκαταστημένοι στο Ναύπλιο αλλά και περαστικοί, σχημάτιζαν μια μικρή καθολική κοινότητα την οποία εξυπηρετούσαν οι εκεί εγκαταστημένοι Καπουκίνοι μοναχοί και άλλοι περαστικοί μισσιονάριοι.

Στις 23 Δεκεμβρίου 1630 η γνωστή *S. Congregatio de Propaganda Fide* εγκρίνει ένα σχέδιο για την ίδρυση ενός σχολείου στο Ναύπλιο, που είχε σκοπό να μεταδίδει τις στοιχειώδεις γραμματικές και κατηχητικές γνώσεις στα παιδιά των λιγιστών καθολικών αλλά και στα ορθόδοξα ελληνόπουλα. Στα 1642 ιδρύθηκε μοναστήρι των Καπουκίνων μοναχών, που παρέμεινε σε ενέργεια και μέσα στον ΙΗ' αιώνα, εκτός από μια μικρή περίοδο στη δεκαετία 1650-60. Η αποστολή των μοναχών είναι να εξασφαλίσουν την ποιμανση των παρόντων καθολικών και των πληρωμάτων των καθολικών εμπορικών πλοίων που έφθαναν στο Ναύπλιο, αλλά και να δημιουργήσουν αγαθές σχέσεις με την Ορθόδοξη τοπική Εκκλησία. Είναι γνωστό πως τη Μεγάλη Παρασκευή του 1660 ο καπουκίνος π. Urbano κήρυξε μέσα στην ορθόδοξη μητρόπολη, παρουσία του μητροπολίτη και πλήθους λαού. Σημαντικός αριθμός νέων και παιδιών πέρασε κι από το σχολείο, στο οποίο φοιτούσαν 60-70 νέοι και παιδιά, για να επωφεληθούν από τη συζήτηση μαζί τους. Δεν ήταν λίγοι εκείνοι οι οποίοι σύχναζαν σ' αυτό το σχολείο κάθε Κυριακή, συχνά με την άδεια της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αρχής, για να ακούσουν το μάθημα της κατήχησης και κάποιες φορές για να λάβουν μέρος στην τέλεση των μυστηρίων²⁷. Οι Καπουκίνοι χρησιμοποιούσαν το μοναστήρι τους στο Ναύπλιο και ως κέντρο διοργάνωσης αποστολών προς άλλα μέρη της Πελοποννήσου, ιδιαίτερα προς την Πάτρα²⁸.

Εκτός από τους εγκαταστημένους Καπουκίνους, δεν ήταν λίγοι και οι περαστικοί μοναχοί άλλων μοναχικών ταγμάτων, οι οποίοι περνούσαν από το Ναύπλιο, όπου έμεναν για λίγες μέρες πριν συνεχίσουν το ταξίδι τους για τον τόπο προορισμού των. Η σημαντικότερη περίπτωση είναι εκείνη των πατέρων Ιησουιτών, που πέρασαν από το Ναύπλιο στα 1640 και που είναι η πρώτη προσπάθεια των Ιησουιτών για μόνιμη εγκατάσταση στην ηπειρωτική Ελλάδα. Ο ερχομός τους στο Ναύπλιο έγινε τυχαία και η παραμονή τους εκεί κράτησε τρία χρόνια. Ύστερα από αίτηση του Γάλλου πρεσβευτή στην

Πόλη Denis de la Haye-Ventelet, οι Ιησουίτες ππ. Φραγκίσκος Blaiseau και Rene de Saint-Cosme, με την άδεια του Γενικού Ηγούμενου του Τάγματος, συνόδευσαν τον πρόξενο της Γαλλίας στην Πελοπόννησο de Villere στις πόλεις του Ναυπλίου και της Πάτρας, τον Ιούλιο του 1640. Στο Ναύπλιο βρήκαν αρκετούς ευρωπαίους εμπόρους αλλά και 500 χριστιανούς σκλάβους που κωπηλατούσαν στη γαλέρα του μπέη του Ναυπλίου. Προς αυτούς και προς τους λίγους καθολικούς της Πάτρας, περίπου για τρία χρόνια, οι πατέρες Ιησουίτες πρόσφεραν την ποιμαντική τους διακονία²⁹.

Αξιίζει τον κόπο να γίνει αναφορά στο χαρακτηριστικό γεγονός ότι στα χρόνια της πρώτης τουρκοκρατίας από το Ναύπλιο στάλθηκαν 10 νεαροί Ναυπλιώτες για να φοιτήσουν στο Ελληνικό Κολλέγιο του Αγ. Αθανασίου της Ρώμης: 2 στην περίοδο 1576-1599 και 8 στο πρώτο μισό του ΙΖ' αιώνα (1600-1650). Πρόκειται για τον Γεώργιο Μούρμουρη (1580-82)³⁰, τον Γεώργιο Λεύκαρο (γενν. 1584)³¹, τον Ιωάννη Κατιχώρα (γενν. 1585)³², τον Διόδοτο Μαρούλη (γενν. 1587)³³, τον διακεκριμένο λόγιο Κανάκιο Ρώση (1592-1644)³⁴, τον αδελφό του Ανδρέα Ρώση (γενν. 1609)³⁵, τον Νικόλαο Ρώση (γενν. 1608)³⁶, τον Μαρίνο Σωλημά (γενν. 1616)³⁷, τον Ιάκωβο Μποκατούρη (γενν. 1622)³⁸ και τον Μαρκαντώνιο Σωλημά (γενν. 1627)³⁹. Εκτός απ' αυτούς τους δέκα, στην ίδια περίοδο είχαν παρουσιάσει αίτηση για να γίνουν δεκτοί άλλοι δύο: ο Ιωάννης Ζυγομαλάς και ο Ιωάννης Μποζίκης⁴⁰.

4. Η δεύτερη βενετοκρατία (1686-1715)

Στις 20 Αυγούστου 1686, κατά τη γνωστή εκστρατεία του Μοροζίνη, το Ναύπλιο κυριεύτηκε και πάλι από τους Βενετούς, οι οποίοι εγκατέστησαν μια νέα διοίκηση⁴¹. Για την Καθολική Έκκλησία του Ναυπλίου, που μας αφορά, δεν άλλαξαν πολλά πράγματα. Παρέμεινε μικρή σε αριθμό και ουσιαστικά ασήμαντη. Δεν δόθηκε πια ο τίτλος του επισκόπου Άργους ή Ναυπλίου στον νέο επίσκοπο που εγκαταστάθηκε στην πόλη. Στο Ναύπλιο μετατέθηκε ο μέχρι τότε επίσκοπος Χίου Leonardo Balsarini, με τον τίτλο του «αρχιεπισκόπου Κορίνθου». Ο τίτλος αυτός δόθηκε και στον διάδοχό του. Αυτοί οι δύο ποιμαναν όχι μόνο τη μικρή Καθολική Εκκλησία του Ναυπλίου, αλλά και όλης της Πελοποννήσου στα 30 αυτά χρόνια της δεύτερης βενετοκρατίας⁴².

Στοιχεία για την πνευματική κατάσταση της περιοχής έχουμε και πριν την εγκατάσταση του αρχιεπισκόπου Balsarini στο Ναύπλιο. Αυτά προέρχονται από μια έκθεση του Giacomo Corner, Γενικού προβλεπτή Πελοποννήσου για τη Δημοκρατία της Βενετίας, την οποία συνέταξε στις 23 Ιανουαρίου 1691⁴³ για χρήση της Γερουσίας. Στην έκθεση αυτή περιγράφει με μελανά χρώματα τη θρησκευτική και γενικότερα την πνευματική κατάσταση της Πελοποννήσου και μιλά για σιμωνία, δωροδοκία και φιλαργυρία ότι κυριαρχούν ανάμεσα στον ορθόδοξο κλήρο. Αλλά δεν παραμελεί να επιπλήξει ούτε και κάποιους καθολικούς κληρικούς (τους οποίους δεν κατονομάζει), διότι φροντίζουν για «την ικανοποίηση των πολύ λίγο εντίμων ορέξεών τους, περιφρονούν το καθήκον του παραδειγματισμού, για να επιδοθούν στις

ατομικές τους επιθυμίες». Αναφέρει ως παρόντες μοναχούς στην Πελοπόννησο τους Δομινικανούς και Καρμηλίτες (του «Τάγματος της Αγίας Τερέζας»), αλλά οι παρατηρήσεις του είναι τόσο γενικές και απρόσωπες ώστε οι πληροφορίες του να είναι σχεδόν άχρηστες για την εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων. Το πιο ενδιαφέρον σημείο αυτής της έκθεσης, από θρησκευτική σκοπιά, είναι η περιγραφή της ειρηνικής πολιτικής, προς την Ορθόδοξη Εκκλησία, που είχαν σκοπό να εφαρμόσουν οι βενετικές αρχές κατά την παραμονή τους στο Ναύπλιο, με κύριο στόχο να μη δημιουργηθεί δυσανεξία στο λαό. Αντίθετα, μάλιστα, υποσχέθηκε ο Corner ότι όχι μόνο δεν θα αφαιρεθούν οι περιουσίες που κατείχαν οι εκκλησίες κατά την τουρκοκρατία, αλλά και το ίδιο το κράτος θα βοηθήσει στην επισκευή τους. Απέναντι στον ορθόδοξο κλήρο συνιστά την τήρηση διπλωματικής στάσης, ώστε, αν και δεν ενδιαφέρονται παρά για τα προσωπικά τους συμφέροντα, ούτε τα συμφέροντα των εκκλησιών να παραβλεφθούν ούτε και οι ίδιοι να δυσανεστηθούν.

Πράγματι, οι σχέσεις με την επίσημη Ορθόδοξη Εκκλησία έχουν αλλάξει. Τώρα επιτρέπεται η παρουσία ενός ορθόδοξου μητροπολίτη, Έξαρχου και απεσταλμένου του Οικουμενικού Πατριάρχη. Πρόκειται για τον πρώην Ναυπάκτου και Άρτης Μελέτιο, που παρέμεινε στο Ναύπλιο κηρύττοντας και συγγράφοντας από το 1701 μέχρι το 1703, οπότε και εκλέχθηκε μητροπολίτης Αθηνών. Κι αυτό συνέβηκε ενώ βρισκόταν στο Ναύπλιο ο αρχιεπίσκοπος Balsarini. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης, πάλι, έστειλε στο Ναύπλιο στα 1707, ύστερα από αίτηση του προβλεπτή Φραγκίσκου Grimani και των κατοίκων της πόλης, τον εξαιρετο ιεροκήρυκα Ηλία Μηνιάτη, που χειροτονήθηκε επίσκοπος Κερνίκης και Καλαβρύτων, πάλι μετά από αίτηση των βενετικών αρχών (του προβλεπτή Μάρκου Loredano) και παρέμεινε στο Ναύπλιο μέχρι τις παραμονές της κατάληψης της πόλης από τους Τούρκους⁴⁴.

Η ειρηνική αυτή πολιτική εκδηλώθηκε και με την επίσημη είσοδο στο Ναύπλιο του λατίνου αρχιεπισκόπου Κορίνθου Λεονάρδου Balsarini στις 23 Ιουλίου 1699⁴⁵. Έχουμε μια λεπτομερή περιγραφή της. Τον αρχιεπίσκοπο τον υποδέχθηκαν αρχικά οι εβραίοι κάτοικοι της πόλης, που κάτω από μια «ουρανία» (baldacchino) έφεραν την Παλαιά Διαθήκη. Ακολούθησε η υποδοχή εκ μέρους του ορθόδοξου κλήρου με επικεφαλής τον μητροπολίτη Αμβρόσιο, ο οποίος, κάτω από μια άλλη «ουρανία» κρατούσε στα χέρια του το Ευαγγέλιο και την ποιμαντορική του ράβδο. Τέλος τον υποδέχθηκαν και υπέβαλαν τα σέβη τους οι βενετικοί κυβερνητικοί αξιωματούχοι. Σχηματίστηκε μια λιτανεία, στην οποία προπορεύονταν οι Εβραίοι, ακολουθούσε ο ορθόδοξος κλήρος, οι λατίνοι μοναχοί και ιερείς και τέλος ο αρχιεπίσκοπος που ευλογούσε το λαό και τους στρατιώτες που είχαν παραταχθεί στους δρόμους. Η λιτανεία ολοκληρώθηκε στο ναό του Αγ. Αντωνίου της Παδούης, που ήταν ο καθεδρικός ναός της πόλης⁴⁶. Ο αρχιεπίσκοπος Balsarini πέθανε την επόμενη χρονιά.

Ο επόμενος αρχιεπίσκοπος Κορίνθου ήταν ο Angelo Maria Carlini, από

το τάγμα των Δομινικανών, που εκτελούσε χρέη εφημερίου στο στόλο της Βενετίας. Ο νέος αρχιεπίσκοπος έφθασε στο Ναύπλιο για την επίσημη ανάληψη των καθηκόντων του στις 13 Φεβρουαρίου 1704. Ο αρχιεπίσκοπος A.M. Carlini έθεσε βάσεις για μια αρτιότερη εκκλησιαστική διοργάνωση της Πελοποννήσου. Ως καθεδρικό ναό της Κορίνθου ονόμασε την εκκλησία του Αγ. Παύλου στην Ακροκόρινθο, ενώ στο Ναύπλιο η εκκλησία του Αγ. Αντωνίου της Παδούης ορίστηκε ως *ecclesia residentialis* και την έθεσε κάτω από την άμεση φροντίδα και διακυβέρνηση του εκάστοτε επισκόπου. Τον κλήρο της αρχιεπισκοπής του τον αποτελούσαν 12 *canonici*, 6 εφημέριοι και 4 κατώτεροι κληρικοί. Σχεδόν όλοι τους κατοικούσαν στο Ναύπλιο, ενώ έπρεπε να πηγαίνουν στην Κόρινθο κάθε χρόνο στη γιορτή της μεταστροφής του Αγ. Παύλου (25 Ιανουαρίου) για να τελούν τις επίσημες Ακολουθίες στο μητροπολιτικό ναό. Στο Ναύπλιο υπήρχε μόνο μια ενορία, εκείνη του Αγ. Αντωνίου που προαναφέραμε και ορίστηκαν ως επίσημες εορτές της πόλης, κατά τις οποίες πραγματοποιούνταν μεγάλες λιτανείες, οι εορτές της Αγ. Δωρεάς, της Μ. Παρασκευής, του Αγ. Μάρκου, προστάτη της Δημοκρατίας (25 Απριλίου), του Αγ. Αντωνίου της Παδούης, προστάτη της ενορίας (13 Ιουνίου) και της Αποκεφάλισης του Ιωάννη του Προδρόμου (29 Αυγούστου, μέρα που Βενετοί κυρίεψαν το Ναύπλιο από τους Τούρκους). Ο αρχιεπίσκοπος Carlini όρισε επακριβώς τα καθήκοντα του κάθε ιερέα και θέσπισε τη διδασκαλία της κατήχησης για τα παιδιά, τους νέους και τους ενήλικους κάθε Κυριακή, εκτός από τις Κυριακές των Βαΐων, του Πάσχα και της Πεντηκοστής, σύμφωνα με όσα ίσχυαν στην αρχιεπισκοπή της Παδούης (Padova) στην Ιταλία. Πάντως, κατά τα λεγόμενα του ίδιου του αρχιεπισκόπου, το ποίμνιό του το αποτελούσαν, κυρίως, στρατιώτες⁴⁷.

Κατά τον τελευταίο βενετοτουρκικό πόλεμο (1714-1718) το Ναύπλιο έπεσε και πάλι στα χέρια των Τούρκων, που κυρίεψαν το κάστρο τον Ιούλιο του 1715, οπότε και σφάχθηκαν ανηλεώς χιλιάδες κατοίκων Ελλήνων και Ιταλών. Ανάμεσα στους βενετούς αξιωματούχους που κατακρεουργήθηκαν ήταν και ο αρχιεπίσκοπος Carlini⁴⁸.

5. Οι νεώτεροι χρόνοι (1715-1850)

Η περίοδος που ακολούθησε, όπως ήταν επόμενο, οδήγησε σχεδόν στην ολοκληρωτική εξαφάνιση της Καθολικής Εκκλησίας από την Πελοπόννησο. Στα 1781 δεν υπήρχαν συνολικά παρά μόνο 100 καθολικοί πιστοί στην Αθήνα, το Ναύπλιο, την Κορώνη και την Πάτρα. Ουσιαστικά δεν παρέμειναν επί τόπου παρά λιγοστές οικογένειες που ασχολούνταν με το εμπόριο και οι διπλωματικές αντιπροσωπείες (*consolati*) της Γαλλίας, της Βενετίας και κάποιων άλλων ευρωπαϊκών κρατών. Αυτές οι αντιπροσωπείες και η S.C. de Propaganda Fide συντηρούσαν τους λιγοστούς μοναχούς που εξασφάλιζαν τη Θ. Λατρεία στους λιγοστούς πιστούς⁴⁹.

Η κατάσταση αυτή διατηρήθηκε σε όλη την τουρκοκρατία, μέχρι που ήλθε ως πρώτος βασιλιάς του ελεύθερου Ελληνικού Κράτους ο καθολικός στο θρήσκευμα Όθωνας και εγκαταστάθηκε στην πρώτη πρωτεύουσα της

ελεύθερης Ελλάδας, το Ναύπλιο στα 1833. Το βασιλιά Όθωνα συνόδευε ένας σημαντικός αριθμός καθολικών Βαυαρών, που αρχικά εγκαταστάθηκαν στο Ναύπλιο και, όταν μεταφέρθηκε η πρωτεύουσα, μετακόμισαν σχεδόν όλοι στην Αθήνα (1834). Ο βασιλιάς είχε το δικό του ιερέα των ανακτόρων, τον Βαυαρό Weinzierl, ο οποίος ιερούργουσε στα ανάκτορα για το βασιλιά και σε ένα άλλο οίκημα για τους στρατιώτες και τους άλλους κυβερνητικούς αξιωματούχους. Έτσι σε μια ανεπίσημη απογραφή του καθολικού πληθυσμού στην Ελλάδα στα 1834 (μετά την εγκατάσταση του Όθωνα στην Αθήνα) έχουμε 120 άτομα στο Ναύπλιο, 30 στο Άργος, 160 στην Πάτρα και 80 στο Ναυαρίνο⁵⁰.

Ο πάπας Γρηγόριος ΙΣΤ΄ στις 28 Σεπτεμβρίου 1833 ονόμασε Αποστολικό Επιτετραμμένο (Delegatus Apostolicus) στην Ελλάδα τον επίσκοπο Σύρου Λουδοβίκο-Μαρία Blanchis και του ανέθεσε την ποιμαντική φροντίδα των καθολικών πιστών όλων των περιοχών της Ελλάδας που δεν είχαν καθολικούς επισκόπους. Η θέση αυτή αναγνωρίστηκε και από το βασιλιά Όθωνα στις 15/27 Μαΐου 1838, όπως ανάγγειλε η «Επί των εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως Γραμματεία της Επικρατείας» (22 Μαΐου 1838)⁵¹. Αργότερα, στα 1875, επανιδρύθηκε η Καθολική Αρχιεπισκοπή Αθηνών, που σχόλαζε κατά τη διάρκεια ολόκληρης της τουρκοκρατίας και ονομάστηκε καθολικός αρχιεπίσκοπος Αθηνών ο μέχρι τότε επίσκοπος Τήνου Ιωάννης Μαραγκός (1875-1891). Στη νέα αρχιεπισκοπή υπάγονται από τότε και μέχρι σήμερα, οι λιγοστές καθολικές κοινότητες της Πελοποννήσου, σημαντικότερη από τις οποίες είναι εκείνη των Πατρών.

Στα 1839, ύστερα από αίτηση του επισκόπου Α.Μ. Blanchis, δωρήθηκε από τον Όθωνα ένα μουσουλμανικό τέμενος που βρίσκεται κάτω από την Ακροναυπλία για να μετατραπεί σε καθολικό ναό της πόλης του Ναυπλίου. Σ' αυτό συνέβαλε ο φιλέλληνας και προσωπικός φίλος του βασιλιά γάλλος συνταγματάρχης Α. Ιλαρίων Τουρετ. Η δωρεά έγινε με απόφαση της 20 Φεβρουαρίου / 4 Μαρτίου 1839 του Υπουργείου Εσωτερικών. Το τέμενος αυτό είχε αναφερθεί στις αρχές της δεύτερης τουρκοκρατίας και είχε ανάγκη από σημαντικές επισκευές και λόγω των ζημιών που υπέστη κατά τα επαναστατικά γεγονότα, αλλά και να ανοικοδομηθεί ένα πρεσβυτέριο για κατοικία του εκάστοτε εφημερίου. Όλα αυτά συντελέστηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα και με τη χρηματική ενίσχυση που πρόσφεραν οι καθολικοί κάτοικοι του Ναυπλίου. Ο ναός εγκαινιάστηκε στα 1840 από τον εφημέριο Φραγκίσκο Κουκούλα και αφιερώθηκε στη Μεταμόρφωση του Σωτήρα και συμπεριλάμβανε το τέμενος και τα πλησίον 4 τουρκικά λουτρά, χωρίς να υποστούν καμιά αρχιτεκτονική αλλοίωση. Ο βασιλιάς της Γαλλίας Λουδοβίκος-Φίλιππος πρόσφερε ένα πιστό αντίγραφο της εικόνας της Αγ. Οικογένειας του Ραφαήλ, μια όμορφη απεικόνιση της Μεταμόρφωσης και ένα υψηλό ξύλινο θυσιαστήριο που έχει την επιγραφή «Δώρο της Γαλλίας, 1843».

Εκτός από το ενδιαφέρον που έδειξε ο Α. Ιλαρίων Τουρετ για την δωρεά του τεμένους, υπηρέτησε το ναό ως ιεροψάλτης και επίτροπος, μέχρι το 1842 οπότε και εγκαταστάθηκε στην Αθήνα ως φρούραρχος της πόλης. Πριν

εγκαταλείπει ο Τουρετ το Ναύπλιο φρόντισε και για την ανέγερση του Μνημείου των Φιλελλήνων, προς τιμή όλων εκείνων των ξένων αγωνιστών που θυσίασαν τη ζωή τους για την ελευθερία της Ελλάδας. Πάνω σ' αυτή την ξύλινη αψίδα καταγράφηκαν τα ονόματα 280 ηρώων αγωνιστών. Το μνημείο αυτό το εγκαινίασε ο επίσκοπος Blanchis την Κυριακή της Πεντηκοστής του 1841 (6/18 Ιουλίου).

Ευεργέτησαν και υπηρέτησαν στο ναό ο φρούραρχος Ναυπλίου πορτογάλλος φιλέλληνας Αντώνιος Figueira D'Almeida και ο σάρδος φιλέλληνας Αντώνιος Macchia που πέθανε και ενταφιάσθηκε στο καθολικό κοιμητήριο της Πρόνοιας στο Ναύπλιο. Την εποχή εκείνη το Ναύπλιο συγκέντρωνε 300 περίπου καθολικούς, Έλληνες και ξένους. Οι δεύτεροι ανήκαν στο σώμα των Βαυαρών στρατιωτών που ο Όθωνας είχε εγκαταστήσει επί τόπου. Αυτούς τους καθολικούς πιστούς εξυπηρέτησαν κατά τον περασμένο αιώνα 8 εφημέριοι που διέμεναν εκεί. Το από τότε υφιστάμενο ενοριακό αρχείο, σε συνδυασμό με τα άλλα δημοτικά αρχεία της πόλης του Ναυπλίου και του Άργους, μπορούν να αποτελέσουν πηγή για την άντληση πληροφοριών για την πορεία της μικρής αυτής καθολικής κοινότητας μέχρι των ημερών μας⁵².

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΩΝ ΑΡΓΟΥΣ-ΝΑΥΠΛΙΟΥ

.....	1209
.....	1215 Νοε
.....	1222 Μαρ 11 - 1223 Σεπ 3
.....	1231 Οκτ 10
.....	1236 Ιον 27 - Δεκ 23
.....	1245 Σεπ 13
.....	1247 Απρ 7
.....	1255 Ιαν 2
.....	1262 Σεπ 27 - 1263 Απρ 27
.....	1308 Αυγ 12
Ioannes	
Bernardus	
Nicolaus	1311 Απρ 30 -
Petrus de Vercellis	1311 Αυγ 16
Nicolaus OESA	1324 Δεκ 17-
Ioannes OPR	1334 Σεπ 4-
Venturinus	1358 Δεκ 10
Nicolaus OM	1358 Δεκ 10-
Iacobus Petri de Pigalotis OP	1367 Νοε 8-
	1388 Δεκ 22
.....	1391 Μαΐου 9
	1396 Μαρ 21
Secundus Nani	1418 Απρ 18 - 1425 Μαΐου 14
Franciscus de Pavonubus	1425 Μαΐου 14-
Bartholomaeus OP	1434 Απρ 16-
Marcus de Carmello	1441 Ιολ 28-
Guilelmus Militis	1477-

Augustinus	1482 Νοε 15-
Tryphon Gabriel	1499 Ιαν 14-
Paulus Zabarella OESA	1504 Μαρ 20-
Ioannes	1509 Νοε 7-
Franciscus Tynemonth	;
Hieronimus de Sanctis	1513
Callixtus de Amadeis	1534 Απρ 20-
Iacobus Rota	1540 Απρ 10-

ΚΑΘΟΛΙΚΟΙ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΚΟΡΙΝΘΟΥ ΣΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ

.....	
Leonardus Balsarini	1696-1700
Angelus Maria Carlini OP	1703-1715
.....	

ΚΑΘΟΛΙΚΟΙ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΑΘΗΝΩΝ

Ιωάννης Μαραγκός	1875-1891
Ιωσήφ Ζαφίνος	1892-1895
Γαϊτάνος De Angelis	1895-1900
Αντώνιος Δελένδας	1900-1911
Λουδοβίκος Petit	1912-1926
Ιωάννης Φιλιππούσης	1927-1947
Μάρκος Σιγάλας	1947-1950
Μάριος Μακρυνίτης	1953-1959
Βενέδικτος Πρίντζης	1959-1972
Νικόλαος Φώσκολος	1973-

1. Για τη χρονολογία του χρυσοβούλλου του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, η σημερινή ιστοριογραφία υιοθετεί το 1092, σε αντίθεση με το παρελθόν, που όλοι δέχονταν το 1082.

2. Fedalto G., *La chiesa latina in oriente*, I, 2η έκδ., Verona 1981, 438.

3. Migne J. P., *Patrologiae cursus completus, series latina*, τ. 216, 586-7. Χώρα Γεωργίου, Η «Αγία Μονή» Αρείας εν τη εκκλησιαστική και πολιτική ιστορία Ναυπλίου και Ἄργους, Αθήναι 1975, 100, όπου υπάρχει και συνοπτική βιβλιογραφία για το θέμα, αλλά και γενικότερη αναφορά στη νέα προβληματικότητα, ιδίως για την κατάσταση των μοναστηριών.

4. Για την φραγκοκρατία γενικότερα, παραμένει αδιαμφισβήτητο μνημείο αναφοράς η Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566) του Miller William, μετ. Σπυρ. Π. Λάμπρου, τόμ. Α΄ και Β΄, Αθήναι 1909-1914. Για την κατάσταση της Εκκλησίας, βλ. Ζαχαρόπουλου Νίκου, Η Εκκλησία στην Ελλάδα κατά τη φραγκοκρατία, Θεσσαλονίκη 1981, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Ακόμα βλ. Φώσκολου Μάρκου, Η πορεία 20 αιώνων του λαού του Θεού. Ιστορία της Καθολικής Εκκλησίας, με αναφορά στην Εκκλησία της Ανατολής και στην Καθολική Εκκλησία στην Ελλάδα, Αθήνα 1987.

5. Fedalto G., όπ.π., 438-439.

6. Ο επίσκοπος Venturinus είναι γνωστός, επίσης, και από το γεγονός ότι στις 18 Ιουνίου 1351 κατέθεσε στον εισπράκτορα της Αγ. Έδρας ως «δέκατο» των εισοδημάτων της επισκοπικής περιουσίας, του *Capitulum* της επαρχίας του και του κλήρου, 120 υπέρπυρα (= 32 χρυσά φλουριά), βλ. Fedalto Giorgio, *Rationes decimarum Romaniae, sec. XIV, Studi Veneziani* 12 (1970), 174. Για την υπόθεση της «δεκάτης» στη Ρωμανία, βλ. του ίδιου, *La chiesa latina*, I,

456-464.

7. Τέτοια έγγραφα είναι δύο διαθέκεις σημαντικού ενδιαφέροντος: του δούκα της Αθήνας Walter Β' του Βριεννίου στα 1356 και του Nerio Acciaiuoli στα 1394. Με τις διαθέκεις αυτές αφήνουν σημαντικά κληροδοτήματα (*legata ria*) υπέρ διαφόρων καθολικών εκκλησιών της περιοχής ο πρώτος και υπέρ μιας καθολικής μονής καλογραιών του Ναυπλίου ο δεύτερος. Περιττό να πούμε ότι δεν έχουμε το παραμικρό στοιχείο γι' αυτές τις εκκλησίες και το μοναστήρι.

8. Η μεταφορά της έδρας αναφέρεται ότι έγινε στα 1397, βλ. Χώρα Γ., Η «Αγία Μονή» Αρείας, 103-104.

9. Φώσκολου Μάρκου, Η πορεία, 218-222.

10. Γνωστοί κατάλογοι επισκόπων της Καθολικής Εκκλησίας συντάχθηκαν διάφοροι κατά καιρούς. Οι πιο γνωστοί είναι του G a m s P. B., *Series episcoporum ecclesiae catholicae, Regensburg 1873-1886* και η σειρά των 7 τόμων της *Hierarchia Catholica medii et recentioris Aevi*, που ξεκίνησε ο E u b e l C. στα 1913 και φθάνει μέχρι τα μισά του αιώνα μας. Από εκεί, αλλά και από άλλες πηγές, άντλησε τον κατάλογο των επισκόπων *Argolicensis* ο Fedalto Giorgio, *La chiesa latina in oriente*, vol. II, *Hierarchia latina Orientis*, Verona 1976, 44-46.

11. Βλ. περιληπτικά για τη συμφωνία της Ravennica στον Fedalto G., *La Chiesa*, I, 299 και 336-337 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

12. Οι πληροφορίες προέρχονται από δύο σημαντικά έγγραφα, που εκδόθηκαν από τις βενετικές αρχές, ύστερα από προσφυγές του επισκόπου Άργους: α) 1437 Δεκεμβρίου 24 (Χώρα Γ., Η «Αγία Μονή» Αρείας, 252-255), β) 1441 Οκτωβρίου 14 (όλο το κείμενο της απόφασης στον Fedalto G., *La chiesa latina*, III, 233, αρ. 601), γ) 1444 Σεπτεμβρίου 9 (*Thiriet Fr., Regestes de deliberations du Senat de Venise concernant la Romanie*, Paris - La Haye 1961, τόμ. III, αρ. 2667 και 2866. Όλο το έγγραφο δημοσιευμένο στον Fedalto Giorgio, *La chiesa latina in oriente*, vol. III. *Documenti veneziani*, Verona 1978, 237-238, αρ. 610). Για την παραγωγή και την εκμετάλλευση των αλυκών του Θερμησίου στα χρόνια της τουρκοκρατίας βλ. Βακαλόπουλου Απ., *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, 47-48.

13. Τα δικαιώματα του επισκόπου πάνω στο κάστρο του Θερμησίου ταυτίζονται με τα βενετικά συμφέροντα, από τη στιγμή που εκείνοι που δημιουργούν τα προβλήματα στις φεουδαρχικές απαιτήσεις του επισκόπου δεν είναι μόνο οι βενετικές αρχές, αλλά το κάστρο «iam pluribus annis occupatum esse videtur a despoto Theodoro» τον Παλαιολόγο, του δεσποτάτου του Μυστρά. Εκτός αυτού, ο επίσκοπος Άργους έχει υποχρέωση να φροντίζει ώστε «illi castellani nostro dominio sint fideles».

14. Πιο συγκεκριμένα για το Άργος - Ναύπλιο, βλ. J a c o b y D a v i d, *La feodalité en Grèce medievale. Les "Assises de Romanie": sources, application et diffusion*, Paris - La Haye 1971, 213-222.

15. Στα ήδη αναφερθέντα έγγραφα ας προστεθεί κι εκείνο της 21 Μαρτίου 1396, όπου βρίσκονται οι απαντήσεις στα *capitula* που παρουσίασε εκείνη τη χρονιά ο επίσκοπος Άργους, Fedalto G., *La chiesa latina*, III, 153-154, αρ. 380-381.

16. Όπως έχει αποδειχθεί (βλ. σημ. 14), η λέξη «*consuetudo*» είναι τεχνικός όρος με τον οποίο, συνήθως, γινόταν αναφορά στο νομικό καθεστώς των Ασσιζών της Ρωμανίας.

17. Χώρα Γ., Η «Αγία Μονή», 254-255.

18. Οπότε το γράμμα «B» που υπήρχε στο έγγραφο της 24ης Δεκεμβρίου 1437 στη θέση του ονόματος του επισκόπου Άργους (Χώρα Γ., Η «Αγία Μονή», 253, στ. 3) πρέπει να αναπτυχθεί ως B(artholomaeus) και όχι ως B(eatus).

19. Fedalto G., *La chiesa latina*, III, 154, αρ. 381.

20. Χώρα Γ., Η «Αγία Μονή» Αρείας, 254, «ad tercium». Το ίδιο πρόβλημα της δεκάτης και των εσόδων της επισκοπής θα αναφερθεί και αργότερα από τον επίσκοπο Άργους και ανάλογη απόφαση θα λάβει και πάλι η βενετική Γερουσία στις 20 Οκτωβρίου 1446. Βλ. *Thiriet Fr., Regestes*, III, αρ. 2733. Το κείμενο της απόφασης στον Fedalto G., *La chiesa latina*, III, 241-242, αρ. 617.

21. Δεληγιαννοπούλου Χρυσοστόμου, Η Εκκλησία Άργους και Ναυπλίας από της συστάσεώς της μέχρι σήμερα, τεύχος Α', Άργος 1957, 24-26. Λαμπруνίδου Μιχαήλ, Η Ναυπλία από των αρχαιωτάτων χρόνων μέχρι την καθ' ημάς, έκδ. Γ', Ναύπλιον 1975, 134-135, όπου αναφέρονται ανιστόρητα και απίθανα «κείμενα».

22. Η βιβλιογραφία είναι γνωστή για την Κρήτη, για τα Επτάνησα και τα αιγαιοπελαγίτικα νησιά. Δειγματοληπτικά και μόνο θα παραπέμνω εδώ στον Τσιρπανλή Ζαχαρία, Από την φιλορθόδοξη πολιτική της Βενετίας στην ελληνική Ανατολή, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών 39-40 (1972-73), 295-311.

23. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση για τον επίσκοπο Secondo Nani, για τον οποίο η Γερουσία διέταξε «να σταλεί στη Βενετία» επειδή εισέπρατε για λογαριασμό της Αγ. Έδρας (collector apostolicus) κάποιες εισφορές «in Cherso et Ausero et in Iadra», πιθανότατα επειδή αυτό συνέβηκε εν αγνοία των βενετικών αρχών. Βλ. Fedalto G., La chiesa latina, III, 190, αρ. 501.

24. Fedalto G., La chiesa latina, III, 289-290, αρ. 721.

25. Fedalto G., La chiesa latina, III, 282-283, αρ. 705.

26. Οι καθολικοί επίσκοποι που συνεχίζουν να φέρουν τον τίτλο «Άργους» και «Ναυπλίου» δεν έχουν καμιά απολύτως σχέση με αυτές τις πόλεις, αλλά είναι απλώς τιτουλάριοι.

27. Αρχείο της SCPF, Acta 7 (1630), φ. 192-193. Οι παραπάνω πληροφορίες προέρχονται από εκθέσεις που συμπεριελήφθηκαν στους τόμους 30 (1661), φ. 12-13, 41 (1671), φ. 209 και 45 (1675), φ. 227-230. Η έκθεση του π. Urbano da Parigi στο ίδιο Αρχείο, Scritture riferite, τόμ. 454.

28. Clemente da Terzorio, Le missioni dei Minori Cappuccini, τόμ. III, Roma 1918, 399-402. Γρηγορίου Παύλου, Σχέσεις Καθολικών και Ορθοδόξων, Αθήναι 1958, 319-320.

29. Φώσκολου Μάρκου, Οι πρώτες εγκαταστάσεις Ιησουιτών στον ελληνικό χώρο. Προβληματισμοί και εμπόδια, Σύγχρονα Βήματα 22 (1991), 52, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

30. Τσιρπανλή Ζαχ., Το ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700). Συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού, Ανάλεκτα Βλατάδων 32, Θεσσαλονίκη 1980, 259, αρ. 12. Το πιθανότερο είναι ότι ο Μούρμουρης γεννήθηκε στη Ζάκυνθο, όπως ο ίδιος λέει, αλλά η οικογένειά του προερχόταν από το Ναύπλιο. Ο Μούρμουρης πέθανε στο Κολλέγιο, κατά τη διάρκεια των σπουδών του. Στη συνθετική εργασία του Τσιρπανλή Ζαχ. μπορεί να βρει κανείς σύντομο βιογραφικό σημείωμα των μαθητών του Κολλεγίου, τις αρχαιακές και βιβλιογραφικές πηγές για τη ζωή και τη δράση τους.

31. Ό.π., 339-40, αρ. 135. Η οικογένειά του ήταν από το Ναύπλιο, αλλά ο ίδιος γεννήθηκε στην Τρίπολη. Έμεινε στο Κολλέγιο 5 χρόνια.

32. Ό.π., 355, αρ. 169. Κι αυτός καταγόταν από το Ναύπλιο, αλλά είχε γεννηθεί στη Βενετία. Η φοίτησή του στο Κολλέγιο κράτησε 4 χρόνια.

33. Ό.π., 365, αρ. 191, όπου εξετάζεται και το θέμα του ονόματός του.

34. Ό.π., 432-434, αρ. 294.

35. Ό.π., 480-482, αρ. 357.

36. Ό.π., 487-489, αρ. 366.

37. Ό.π., 518-519, αρ. 404.

38. Ό.π., 557, αρ. 454.

39. Ό.π., 563, αρ. 467.

40. Ό.π., 723 και 729.

41. Για τα γεγονότα, τις γενικές κρίσεις (συχνά αντιφατικές) και τη βιβλιογραφία βλ. Χώρα Γ., Η «Αγία Μονή» Αρείας, 125-128.

42. Στην τοπική ιστοριογραφία δόθηκε, έμμεσα, σημασία στο γεγονός ότι ο νέος αρχιεπίσκοπος Κορίνθου είχε και τον χαρακτηρισμό «in partibus infidelium». Ο χαρακτηρισμός αυτός δεν έχει σκοπό να χαρακτηρίσει τον πληθυσμό αυτών των περιοχών, αλλά ότι βρίσκονται κάτω από την εξουσία των «απίστων» (μωαμεθανών). Οι επίσκοποι που χαρακτηρίζονταν in partibus infidelium είχαν ειδικές δικαιοδοσίες για το ποιμνιό τους, που δεν τις είχαν οι άλλοι συνάδελφοί τους στις χριστιανικές χώρες της Ευρώπης (υπήρχε και ο χαρακτηρισμός «in partibus haereticozum»), για τις χώρες που τις κυβερνούσαν διαμαρτυρούμενες κυβερνήσεις), επειδή οι συνθήκες κάτω από τις οποίες βρίσκονταν ήταν εξ ορισμού δύσκολες και η επικοινωνία με την Αγία Έδρα όχι πάντα εύκολη. Τα ονόματα των αρχιεπισκόπων Κορίνθου βλ. στον κατάλογο των λατίων επισκόπων, στο τέλος.

43. Τσέλικα Αγαμέμνονος, Μεταφράσεις βενετικών εκθέσεων περί Πελοποννήσου, Πελοποννησιακά 15 (1982-84), 133-152. Για την ίδια έκθεση που πρωτοδημοσίευσε ο Λάμπρος Σπ. και για τα θρησκευτικά συμπεράσματα του G. Corner βλ. Βακαλόπουλο

Απ., Ιστορία, Δ, 48-52. Βλ. ακόμα τις αρνητικές εκθέσεις του Ζερλέντη Περικλέους, Η εν Πελοποννήσω Ελληνική Εκκλησία επί Ενετών, έτεσι 1685-1715, Αθήναις 1921 (επανεκδόση Διον. Ν. Καραβία, Αθήνα 1985, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, αρ. 193), 4-14.

44. Λαμπρυνίδου Μιχ., Η Ναυπλία, 132-133. Μηνιάτη Ηλία, Θεομητορικά Διδαχαι, Εισαγωγή - σημειώσεις Σεβηριανού Σαλαβίλ, Αθήναι 1954, στ'.

45. Ο αρχιεπίσκοπος Κορίνθου θα είχε την πνευματική φροντίδα για όλη την Καθολική Εκκλησία της Πελοποννήσου.

46. Hofmann Giorgio, La chiesa cattolica in Grecia (1600-1830), Orientalia Christiana Periodica 2 (1936), 176. Matteucci Gualberto, La Grecia, le sue Isole e Cipro, στον τόμο I/2 του συλλογικού έργου Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria rerum (1622-1700), Rom - Freiburg - Wien 1972, 326-327.

47. Τα στοιχεία προέρχονται από μια έκθεση του αρχιεπισκόπου Carlini προς τον πάπα, στις 2 Νοεμβρίου 1706, βλ. Hofmann G., La chiesa cattolica, 176-177.

48. Χασιώτη Ιωάννη, Οι Έλληνες και οι πόλεμοι μεταξύ Οθωμανικής αυτοκρατορίας και ευρωπαϊκών κρατών (1669-1792), στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, έκδ. Εκδοτικής Αθηνών, τόμ. ΙΑ, Αθήνα 1975, 43. Ζερλέντη Π., Η εν Πελοποννήσω, 15. Brue Benjamin, Journal de la campagne que le grand vesir Ali Pacha a faite en 1715 pour la conquête de la Morée, Paris 1870. Το σχετικό κεφάλαιο που αφορά την κατάληψη της Αργολίδας και του Ναυπλίου μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Μαύρο Τάκη στο Δελτίο Ιστορικών Μελετών Ναυπλίου 2 (1990), τεύχη 25-28.

49. Metzler Josef, Die ostlichen Mittelmeerinseln und Morea, στον τόμο II του συλλογικού έργου Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria rerum (1700-1815), Rom - Freiburg - Wien 1973, 765-767. Γρηγορίου Π., Σχέσεις, 321-323. Παραμένουν αξιοπρόσεκτα ακόμα τα στοιχεία που δημοσιεύθηκαν από τον Δε Βιάζη Σπ., Ιστορικά σημειώσεις περί των Δυτικών εν Πελοποννήσω επί Ενετοκρατίας (1685-1800), Παρνασσός 17 (1894), φυλλάδια 8 κτλ. Του ίδιου, Ιστορικά σημειώσεις περί των Δυτικών εν Πελοποννήσω επί τουρκοκρατίας (1718-1821), Αρμονία 3 (1902), 512-520, 521-527.

50. Αρχείο της S.C. de Propaganda Fide, SC, Arcipelago, τόμ. 39, φ. 479v. Η ίδια αυτή στατιστική μας πληροφορεί πως είχαν συνοδέψει τον Όθωνα στην Ελλάδα 1850 Βαυαροί (κυβερνητικοί αξιωματούχοι, στρατιωτικοί και υπάλληλοι της Αυλής).

51. Δαλέζιου Ευγενίου, Ο εν Αθήναις καθεδρικός ναός του Αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτου (1865-1965). Μετά συντόμου ιστορίας των καθολικών ενοριών της ηπειρωτικής Ελλάδος (1830-1965), Αθήναι 1965, 17-22.

52. Δαλέζιου Ε., Ο εν Αθήναις καθεδρικός ναός, 37-38. Ρούσσου-Μηλιδώνη Μάρκου, Κέντρο Φιλελλήνων στο Ναύπλιο, Σύγχρονα Βήματα 19 (1988), 224-254.

Ναύπλιον. Άγιος Γεώργιος (σχέδιο Klenze)

Ελένης Α. Μπαρδάκου

«ASSISES» ΚΑΙ «MISTI» ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ ΑΡΓΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ

Όταν οι Φράγκοι στερέωναν κάπως την κατάκτηση όχι μόνο του ελληνικού χώρου της Romania αλλά και οποιουδήποτε άλλου, η πρώτη τους φροντίδα ήταν η είσπραξη φόρων, η φοροτεχνική οργάνωση, όπως θα λέγαμε σήμερα, των υποδουλωθέντων πληθυσμών. Απαραίτητο, θεμελιακό στοιχείο για μια τέτοια οργάνωση ήταν η καθιέρωση ενός κανόνος δικαίου. Βέβαια, τόσο οι Φράγκοι όσο και οι Λατίνοι κατακτητές προέρχονταν από χώρες στις οποίες ίσχυε, όπως και στην Ελλάδα άλλωστε, ένα και μοναδικό κοινωνικό και οικονομικό σύστημα, η δουλοπαροικία. Αλλά παρ' όλα αυτά οι διαφορές από τόπου σε τόπο, έστω και μέσα στις μικρές ελληνικές διαστάσεις, ήταν μεγάλες, υπαγορευόμενες από τις τοπικές συνθήκες και ανάγκες που δημιουργούσαν ένα τοπικό εθιμικό δίκαιο, «τα συνήθεια». Σαν παράδειγμα θα μπορούσε να αναφερθεί ο τρόπος κληρονομικής διαδοχής που εφαρμοζόταν, αν δεν εφαρμόζεται ακόμη, στην Κάρπαθο (Μιχ. Μιχαηλίδης-Νουάρος), όπου ο πρωτότοκος γιος, «ο κανακάρης», κληρονομεί τα πάντα, αφήνοντας τους υπόλοιπους αδελφούς και αδελφές να αναζητήσουν την τύχη τους όπου και όπως μπορέσουν. Επίσης στη Σκόπελο η πρώτη κόρη θα πάρει το σπίτι και ο πρώτος γιος το καϊκι, αν υπάρχει· οι υπόλοιποι περιορίζονται στην ευχή των γονιών τους.

Φοροτεχνική οργάνωση βασιζόμενη σε κανόνες φράγκικης ή λατινικής προέλευσης σ' εκείνη την περίοδο δεν ήταν πρακτικά εφαρμόσιμη. Η αναστάτωση που θα επέφερε θα ήταν μεγαλύτερη από το προσδοκώμενο όφελος. Ανάγκη λοιπόν να καταφεύγουν στην εφαρμογή των υπαρχόντων κανόνων δικαίου, τα συνήθεια, το έθιμο και της Νομοθεσίας του Ιουστινιανού, προσαρμοζομένων κατά το δυνατόν με τις τρέχουσες νέες ανάγκες και συνθήκες. Αλλά και γι' αυτό ήταν απαραίτητη κάποια νομολογία. Έτσι βλέπουμε διάφορες προσπάθειες συγκέντρωσης αυτών των συνηθειών, αυτών των εθίμων των νομίμων, που με την ονομασία «Assises», δηλαδή: τα κείμενα, τα καθιερωμένα, τα καθεστάτα, κατέγραψαν και διέσωσαν πολλά στοιχεία αυτού του αρχαιότερου βυζαντινού αλλά και εθιμικού δικαίου. Τέτοιες συλλογές διασώθηκαν με την ονομασία Assises των Ιεροσολύμων, της Κύπρου, της Ευ-

βοίας, της Romania. Αυτές, μαζί με τις εκάστοτε δουκικές ή και διοικητικές ακόμη αποφάσεις, δημιουργούσαν τους κανόνες δικαίου, πάνω στους οποίους στηρίχτηκε η Φράγκικη και η Λατινική Διοίκηση. Μια εκτεταμένη ανάλυση του θέματος παρουσιάζει ο Κων. Σάθας στη Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τόμος ΣΤ', ν'-ρι'.

Έξι (6) μόνον τέτοιες αποφάσεις αναγράφει ο Ch. Hopf στα *Chroniques Grécoromanes* (Berlin 1873), σ. 223-226. Αυτές μεταφράστηκαν από τα λατινικά και δημοσιεύτηκαν στο Δελτίο Ιστορικών Μελετών Ναυπλίου, στους αριθ. 9 (σ. 131), 14 (σ. 211) και 17 (σ. 259) του έτους 1989.

Ο W. Miller, σε συνεργασία με τον Giomo, κατέγραψαν τις *Rubriche dei Misti* (Misti = Ανάμικτα) *Del Senato* (Veneto), από το *archivio Veneto* και τις εξέδωσε το 1907. Αφορούν όσα Misti έχουν διασωθεί, και αρχίζουν από τα βιβλία XV-XLIV. Από εκεί και πέρα αρχίζουν τα Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας του Κ. Σάθα.

Επειδή οι σχετικοί τόμοι του Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας είναι πρακτικά απλησίαστοι, προς το παρόν τουλάχιστον, δημοσιεύουμε εν συνεχεία όσες *rubriche* αποφάσεων νομίσαμε ότι έχουν κάποια σχέση με την περιοχή μας κι αυτές από φωτοτυπίες ευγενικά παραχωρημένες από την κ. Μινώτου, Διευθύντρια του Δ.Ι.Ε.Ε.

Lib. XI (4 Aug. 1385 - 14 Ma. 1389)

— *Quid provisum fuit super requisitione facta per ser Peracium Maripetro provisorem in partibus Argos et Neapolij de facto bladi,* σελ. 168.

Lib. XLI (10 Ma. 1389 - 9 Jun. 1391)

— *Que commissa fuerunt capitaneo Culphi et suprascrito Ser Peracio Maripetro provisorio, pro ambaxiatis fiendis domino despoti, et domino Regnerio de Azaiolis pro factis Argos etc.* Αριθμός σελίδος του Αρχείου 7

— *Provisiones facte et misse capitaneo Culphi et Ser Peracio Maripetro provisorio super factis Argos contra dominum Nerium etc.* σελ. 17

— *Libertas data collegio domini consiliariorum, capitum, et sapientum dicendi domino Jacobo de Joya militi quod remaneat hic et providenti sibi de ducatis qundecim in mense* σελ. 17

— *Captum fuit de mittendo Ser Peracio Maripetro provisorio nostro in partibus in Argos et Neapolis ducati quadrigenti pro subveniando fidelibus nostris deinde per modum in illa parte contentum* σελ. 18

— *Primus potestas et capitaneus Neapolis Romanie,* σελ. 23

— *Consessum nobili viro domino Jacobo de Joia militi habenti unum feodum in partibus Argos et Neapolis Romanie, quod possit illud dimittere uni ex filiis suis parvis existente de hoc contento filio suo maiore etc.* σελ. 32 (Η απόφαση αυτή έχει δημοσιευτεί εις την λατινικήν από Dav. Jacobi, *La Feodalité en Grèce Médiévale etc.*, σ. 317).

— *Quid de facto dicti pheudi comissum fuit nostro potestati et capitaneo Neapolis, vel Castellano Coroni et Mothoni* σελ. 232

— *Commissio nobilis viri Ser Victoris Mauroceno potestatis et capitanei Neapolis* σελ. 35

— Quod quando tractabitur de factis Argos et Neapolis nobiles viri Ser Nicolaus Ceno, olim capitaneus Culphy, Ser Sarracenus Dandulo qui fuit baiulus et capitaneus Nigropontis, et Ser Peracius Maripetro olim provisor etc. possit stare in rogatis et addicione et dicere suas opiniones non sapiento partem etc. σελ. 48

— Reponsa fiende domino episcopo Argolicensi etc. σελ. 50

— Quod nobiles viri ser Albanus Contareno, et ser Leonardus Trivisano possinte venire ad consilia rogatorum quandocumque tractabitur de factis Argos et Neapolis σελ. 56

— Pars posite et non capta, de intrando in ligam, cum Navarensibus pro factis Argos etc. σελ. 57

— Eligantur tres provisoires mittendi ad partes Argos etc. σελ. 57

— Ut habenatur persone notabiles pro provisoribus ad partes Argos sicut captum est, quod habeant libras centun in mense ita habeant ducatos quinquaginta σελ. 58

— Quod pro expeditione agentorum duo provisoires electi pro factis Argos vadant et procequantur facta nostra, et non fiat ellectio de tertio σελ. 59

— Quando provisoires nostri ituri pro factis Argos et Neapolis erunt expediti, leventur super una galearum Culphy et conducantur etc. σελ. 69

— Confirmatio quorumdam privilegiorum cuiusdam domini Gerardi de Lamburda, ei concessorum per dominos preteritos Argos et Neapolis etc. σελ. 69

— Unus de provisoribus ituris Argos vadat ambaxator ad partes Constantinopolis etc. σελ. 76

— Forma et tenor commissionis que volebat dari provisoribus destinatis ad partes Mothoni pro factis Argos sed captum fuit de non. σελ. 77

Indice Vol. III cc. 7^r-9^r

— Strictura ficuum et uve passe maior quam prima compreheendes omnes uvas et ficos natos in terris domini Nerij, domini despoti, et locum Romanie basse et ducaminis etc. σελ. 95

— Scriptum fuit castellani Coroni et Mothoni quod mittant Neapolim galeotam quam ibi habent σελ. 119

— Mutuentur domino episcopo Argolicensi ducatos cc (200) de denariis uve passe et ficuum domini Nerii de Azaiolis σελ. 130

Lib. XLII (26 Ma. 1391 - 4 Ma. 1394)

— Quedam partes capte posite per Sindicos Romanie, et primo de certa quantitate salis extracta de salinis comunis positis in insula Corphoy concesse Johanni Rufaldelli quod veniat in comune cum conditione etc. σελ. 2

— Ser Filippus Carario olim castellanus Coroni et Mothoni et Ser Victor Mauroceno olim potestas et capitaneus Romanie possint pro hac vice dicere opiniones suas in consilio rogatorum super factis Argos et Neapolis etc. σελ. 36

— Concessum potestati et capitaneo Neapolis Romanie quod possit facere destrui unam galeotam que est ibi fragida et affundatta σελ. 36

Lib. XLIII (11 Ma. 1394 - 29 Ma. 1397)

— *Revocatio strictorum uve passe et ficuum domini Nerij de Azaiolis Romanie basse et ducaminis etc.* σελ. 19

— *Quid responsum fuit canonicis et capitulo Ecclesie Patracensis super requisitione sua quod recommendentur capitaneo Culphy et allis rectoribus nostris partium Romania* σελ. 19

(Εξεδόθη εν τω Nuovo Archivio Veneto, τόμ. XV, σ. 284-285).

— *Responsio facta ambaxatoribus despoti pro fortificio Heximili et de facto Argos et Neapolis* σελ. 110

— *Quod in manibus despoti remaneat una ex forti ficiis Χεξιμιλι, captum de non, sed remanent omnes nostro dominio* σελ. 117

— *Responsio facta ambaxatoribus comiti Zephalonie pro damnis datis Argolicensibus etc.* σελ. 119-120

Αυτά για τις Rubriche των αποφάσεων των Αρχείων της Βενετίας που είναι στη διάθεσή μας.

Αλλά, πριν κλείσουμε, θα πρέπει να αναφερθούμε στην πολύ ενδιαφέρουσα εργασία του καθηγητού στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ κ. Dav. Jacobi, με τον τίτλο «La Feodalité en Grèce Médiévale. Les "Assises de Romanie". Sources, application et diffusion», Monton et C, Paris 1971. Από την εργασία αυτή μεταφράσαμε από τα λατινικά και παραθέτουμε τις εξής αποφάσεις που αφορούν την Αργολίδα.

Η Σύγκλητος παραχωρεί στη Maria Sanudo ως ισόβια πρόσοδο τα εισοδήματα του Tercerii (συνοικίας;) της Χαλκίδας καλουμένης «de Verona» (που ανήκε) άλλοτε στον Nicolo II dalle Carceri.

1385 Ινδικτιώνης ογδόης

22 ημέρα του Ιουνίου

Ser Leonardus Dandulo, στρατιωτικός αντιπρόσωπος

Ser Lodovicus Lauredano, αντιπρόσωπος

Ειδικοί σύμβουλοι

Ser Donatus Truno

Αίτηση

Εμπρόθεσμα εμφανίστηκε με μεγάλο σεβασμό ενώπιον της αρχής μας η επιφανής κυρία Maria Sanuto, κάτοικος της πόλης μας, διεκδικούσα για τον εαυτό της να αποκτήσει μία από τις Terceriis (συνοικίες-περιοχές) της Εύβοιας (Χαλκίδας;) υπό τύπον προνομίου που κατείχε, το οποίον tercerium κρατούσε και κατείχε ο κύριος Nicolaus a Carceribus, άλλοτε δούκας του Αρχιπελάγους, και έπειτα συνέχισε να εμφανίζεται στο όνομα του ευγενούς κυρίου Philipus Sanuto, νομίμου επιτρόπου της ζητούσα εκτέλεση (απόφαση) επί του προλεχθέντος γεγονότος.

Προχώρησε η υπόθεση και ακούστηκαν τα δικαιώματα, τα προνόμια και (εξετάστηκαν) τα προσαχθέντα έγγραφα γι' αυτό το θέμα, και συγκροτήθηκε κανονικό συμβούλιο και ελήφθη απόφαση ότι αποδίδεται στην προλεχθείσα κυρία Maria Sanuto ή στον προλεχθέντα αντιπρόσωπό της ότι αν και τα δικαιώματα αυτής της κυρίας Marie δεν είναι πολύ καθαρά, όπως θα

μπορούσαν να είναι, όμως χάρη στην συμπάθεια (συμπόνοια) προς αυτήν, είμαστε ευχαριστημένοι και επιθυμούμε ότι με καλή διάθεση οφείλει να απολαμβάνει και να έχει την νομή και την απόδοση από τα λεχθέντα *tercerii* της Εύβοιας αποκαλούμενα *Tercegium de Verona*, με τον εξής όρο: ότι αν στο λεχθέν *tercerio* υπάρχουν μερικά κάστρα ή τόποι οχυρωμένοι, ότι αυτά παραμένουν και είναι στη δικαιοδοσία (στα χέρια) και τη φρούρηση των κυρίων Δουκών και του κοινού των Βενετών, επίσης ότι το δίκαιο και η απονομή της δικαιοσύνης στους πολίτες και τους εγκληματίες σ' αυτό το *tercerio* (ανήκουν) στην κυριότητα του Δούκα και του κοινού των Βενετών, επίσης ότι το αναγκαίο έξοδο σύμφωνα με τη συνήθεια για τη φρούρηση και συντήρηση των λεχθέντων κάστρων και τοποθεσιών, μην αυξάνοντας αυτά τα έξοδα με κανένα τρόπο, παραμένουν και εισπράττονται σύμφωνα με τη συνήθεια από τα εισερχόμενα και από τα εισοδήματα των προλεχθέντων τόπων μη παραβιάζοντας δια τούτο κανένα δικαίωμα της επιφανούς κυρίας *Petronille* νύμφης του γαληνότατου και εξοχότατου κυρίου Δούκα και μάλιστα παραμένοντων μέρους των γενομένων και δοθέντων σ' αυτή την ίδια την κυρία *Petronille* για (έξοδα) υπηρετών και φρουράς και συμβούλων της Ευβοίας εφ' όρου ζωής της, μην εννοουμένου σ' αυτό το θέμα άλλου δικαιώματος (συγγενείας) εξ αίματος ή κυριότητας τα οποία παραμένουν και ανήκουν εις το κοινόν των Βενετσιάνων. Και (ήσαν) σύμβουλοι κλπ. - 62. Είναι εναντίον - 7, αναποφάσιστοι 19.

3

Ο *Jiacoimo de Tzoga* ζήτησε να παραχωρηθεί ένα τιμάριο της περιοχής του Άργους και του Ναυπλίου σ' έναν από τους νεαρούς γιους του, αντίθετα με τον νόμο για τη διαδοχή που προβλέπει τη διαδοχή του πρωτότοκου. Η Σύγκλητος της Βενετίας απαντά καταφατικά. Βενετία, 31 Αυγούστου 1389.

Senato Misti, reg. 41, fol. 32r
Τελευταία ημέρα του Αυγούστου

Αίτηση

Ότι ο ευγενής άνδρας κύριος *Jacobus de Joia* στρατιωτικός έχει ένα φέουδο εις την περιοχή Άργους και Ναυπλίου, το οποίον άλλοτε κατείχε ο κύριος *Bonifacius de Prothymo*, και του είχε δοθεί από τον κύριο *Ludovicum de Engino* για εξόφληση χιλίων δουκάτων τα οποία ώφειλε στον κύριο *Guidone de Engino*, και κατόπιν ανανεωθέν και δοθέν στον ευγενή άνδρα *Ser Petrum Cornario* και την κυρία *Mariam* τη σύζυγό του, καθώς φαίνεται στα προνόμια και στα γράμματα (έγγραφα) τους, στου οποίου φέουδου τη διαδοχή και όλων των άλλων, εν συνεχεία αποθανόντων προ του λεχθέντος κυρίου *Jacobi*, σύμφωνα με τις συνήθειες της Πατρίδας υπεισήλθε (ως κληρονόμος) ο μεγαλύτερος από τους γιους του, αλλά καθώς αυτός είχε δύο άλλους μικρότερους που δεν είχαν καμιά περιουσία, ικέτευσε ταπεινώς εφ' όσον θα δεχθεί η Αυθεντία, με ειδική χάρη να του επιτρέψει, παραμένοντος και υπάρχοντος του πρωτότοκου γιου που συμφωνεί γι' αυτό, να μπορέσει αυτό το φέουδο να

το αφήσει σ' ένα από τα μικρότερα παιδιά του όπως θα του αρέσει.

Ελήφθη απόφαση, υπολογιζομένης της κατάστασης του λεχθέντος κυρίου Jacobi και διότι ενδιαφέρεται για την τιμή μας και θα μπορέσει να είναι πολύ χρήσιμος για τις υποθέσεις του Κράτους μας, επειδή ο προλεχθείς πρωτότοκος (είναι) καλά αποκαταστημένος χωρίς το λεχθέν φέουδο, και είναι μάλλον ευχαριστημένος, να μπορέσει αυτός, στο θάνατό του να το αφήσει, αυτό το φέουδο, σ' αυτόν από τους μικρότερους γιους του, σ' εκείνον που θα του αρέσει, με την επιβάρυνση και τον όρο ότι το λεχθέν φέουδο κατά τον θάνατο αυτών των γιων, θα παραμείνει και θα το κληρονομήσουν οι μεγαλύτεροι γιοι τους, σύμφωνα με τη συνήθειά τους. Και αν αποφανθούν οι άρχοντες και ο Διοικητής Ναυπλίου ή οι φρούραρχοι Κορώνης και Μεθώνης ότι οφείλουν να πληροφορηθούν από αυτόν τον ίδιο τον πρωτότοκο αν είναι γι' αυτό ευχαριστημένος, και αν είναι ευχαριστημένος, θα συντάξουν δημόσιο έγγραφο, το οποίο όταν συνταχθεί, αυτός ο Δήμαρχος και ο Διοικητής θα το υπογράψουν (επικυρώσουν) παρόντων των αντιπροσώπων αυτού του Κυρίου Jacobo, (επικυρώνοντας) αυτή την παραχώρησή μας προς ικανοποίησή του.

4

Η Σύγκλητος της Βενετίας διατάσσει μίαν έρευνα (ανάκριση) κατόπιν της αίτησης που κατέθεσε ο Gerardo de la Borda, να του κατακυρωθεί ένα φέουδο της περιοχής του Άργους και του Ναυπλίου που του είχε παραχωρηθεί, επίσης και την προγαμιαία δωρεά της μητέρας του που είχε συσταθεί πάνω στο πατρικό φέουδο. Οι προνοητές (φροντιστές) φεύγοντας για το Ναύπλιο, να δοκιμάσουν να πείσουν το Δεσπότη του Μοριά να απελευθερώσει μία από τις κόρες του.

Βενετία, 23 Απριλίου 1390
Senato, Misti, reg. 41, fol. 73r

Ειδικοί Σύμβουλοι
Αίτηση

Ότι ο ευγενής πιστός μας στρατιώτης, ο κύριος Gerardus de la Burda μας παρακάλεσε να ευαρεστηθούμε να του επικυρώσουμε δωρεά καμωμένη άλλοτε σ' αυτόν από τους preteritos (προγενέστερους;) κυρίους του Άργους και του Ναυπλίου, για κάποιο φέουδο που άλλοτε κρατούσε και κατείχε ο ευγενής στρατιώτης κύριος Jacobus de Castronono και τα φεουδαρχικά του προνόμια τα οποία είχε από τη λεχθείσα δωρεά, και ομοίως διά να κατακυρώσουμε σ' αυτόν την επιθυμητή δωρεά της μητέρας του, που πέθανε πριν απ' αυτόν.

Ελήφθη απόφαση, λαμβανομένων υπ' όψη της πιστότητας και των καλών πράξεων του λεχθέντος κυρίου Gerardi, και για να έχει λόγο να είναι ένθερμος υποστηρικτής της τιμής και του κράτους μας, ότι το λεχθέν προνόμιόν του της αναφερθείσης δωρεάς ώφειλαν να του επικυρώσουν, ούτως ώστε το λεχθέν φέουδο να μπορεί να απολαμβάνει, όπως έκαμε τα περασμένα

χρόνια, και με όλα τα βάρη σ' αυτά τα δικά του προνόμια προστίθενται και τα παρεμβληθέντα. Αληθινά, για την πράξη της λεχθείσης δωρεάς της μητέρας του που ζητά δι' εαυτόν, ότι μετεβιβάσθη προς αυτόν επιβεβαιώνει παραπέμποντας τους φροντιστάς να ακολουθήσουν εκείνες τις αποφάσεις που θα εκδοθούν, ομοίως να πληροφορήσουν τον ρέκτορά μας για τη λεχθείσα δωρεά και τους όρους της, που όταν θα γίνει η ενημέρωση, οι δικοί μας διατασσόμενοι θα καταγράψουν, ώστε έχοντας αυτές τις πληροφορίες να μπορέσουμε να φροντίσουμε εκείνο που οι δικοί μας θα ιδούν δίκαιο και τίμιο. Παραγγέλλεται σ' αυτούς επίσης όπως εξετασθεί τι οφείλει ο τόπος του και τότε ο Δεσπότης του Μοριά θα αποκαταστήσει και θα απελευθερώσει μια κόρη του, την οποία έχει συλλάβει, κάνοντας σχετικά, με τιμή μας, όσα δήποτε συμφέροντα μπορέσουν, μὴ απαγορευομένης καμιάς πράξης που αυτοί θα διαπράξουν. Επί πλέον διότι αυτός ο κύριος Gerardus παρέμεινε εδώ πολύν καιρό και έκαμε μεγάλα έξοδα, μένοντας μόνος και περιμένοντας την απόφασή μας, κατόπιν δύσκολα θα επιστρέψει στο σπίτι του χωρίς την ενίσχυσή μας, του δόθηκε βοήθεια από 50 δουκάτα σε δικά μας κοινά χρήματα, ώστε να μείνει ευχαριστημένος, και αυτό θα κάμει κατόπιν να είναι ευνοϊκό, και πέραν αυτού διατάξαμε τον προβλεπτή μας να του δώσουν τα έξοδά του μέχρι τη Μεθώνη.

Υπερεπήφισαν 70.

Οι Ser Franciscus Bragadino, Ser Johannes Alberto, σύμβουλοι, δέχτηκαν όλη την πάρα πάνω απόφαση, εκτός από την απόφαση για τα χρήματα, όπου υποστηρίζουν ότι να του δοθούν 30 δουκάτα σε κοινά χρήματα δικά μας.

Συμφώνησαν - 17. Διαφώνησαν - 0. Αναποφάσιστοι - 1.

5

Η Σύγκλητος της Βενετίας επικυρώνει υπέρ του Niccoló Catello και των τεσσάρων αδελφών του, κατοίκων Ναυπλίου, τα κτήματα και τους παροίκους που παραχωρήθηκαν ως φέουδο, επίσης και τα φέουδα και φορολογικά προνόμια που παραχώρησε ο Guy II de la Roche, δούκας των Αθηνών, στον προπάππο του.

Βενετία 13 Φεβρουαρίου 1413
Senato Misti, reg. 49, fol. 153v

Επί αιτήσεως την λεχθείσα ημέρα
Διαταγή (απόφαση) των Ειδικών Συμβούλων

Παραμένει εδώ στη Βενετία ήδη από μακρού χρόνου κάποιος Nicola Catello υπήκοός μας από το Ναύπλιο, και δι' εαυτόν και ως αντιπρόσωπος και εξ ονόματος των αδελφών του με ευσεβή αίτηση παρεκάλεσε το Κράτος μας, ότι από τον άλλοτε κύριον Guidonem de la Rocha, τότε Δούκα των Αθηνών σε κάποιο Nicole Catello, πρόγονό του, έγινε παραχώρηση και στους κληρονόμους του, (ένα) παλαιό προνόμιο, με το οποίον είχαν ως φέουδο μερικούς παροίκους και κτήματα. Και αργότερα εξαιρέθηκαν και

απαλλάχτηκαν από την καταβολή φόρου δι' οιονδήποτε προϊόν παρήγαγον ή πωλούσαν, απαλασσομένων αυτών (από) αναγνώριση (Σ.Μ. ήταν κι αυτή μία μορφή φορολογίας) όπως εις το λεχθέν προνόμιον περιλαμβάνεται. Ευαρεστούμεθα να διαθέσουμε και παραγγείλουμε ότι απαλλάσσονται από το φόρο για τα εμπορεύματα τον οποίον πλήρωναν ως αναγνώριση, και ότι δεν δεσμεύονται εις την καταβολή φόρου και αναγνώρισης. Και γι' αυτό αφού εξέθεσε τη γνώμη του ο Ser Francho Caucho που διετέλεσε ρέκτωρ μας στο Ναύπλιο, και ο οποίος γι' αυτό συμβούλεψε και εισηγήθηκε.

Ελήφθη απόφαση, ότι διατάσσονται οι άρχοντες και ο Διοικητής μας στο Ναύπλιο και οι διάδοχοί τους, ότι του λοιπού οφείλουν να απαλλάξουν τον προλεχθέντα Nicola και αδελφούς και τους κληρονόμους τους από την καταβολή φόρων διά τα προϊόντα τα οποία εμπορεύονται, (όπως) εν τέλει θα απαλλάσσονται οι άλλοι υπήκοοί μας εις το εξής. Και ότι είναι ελεύθεροι και ότι εξαιρούνται από την πληρωμή αναγνώρισης.

Συμφωνούν - 58. Διαφωνούν - 2. Αναποφάσιστοι - 0.

Γεωργίου Αναγνωσταρά

ΠΩΣ ΓΙΝΟΤΑΝ ΤΟ ΧΤΙΣΙΜΟ ΜΕ «ΠΑΣΣΑΛΩΣΕΙΣ» ΣΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ

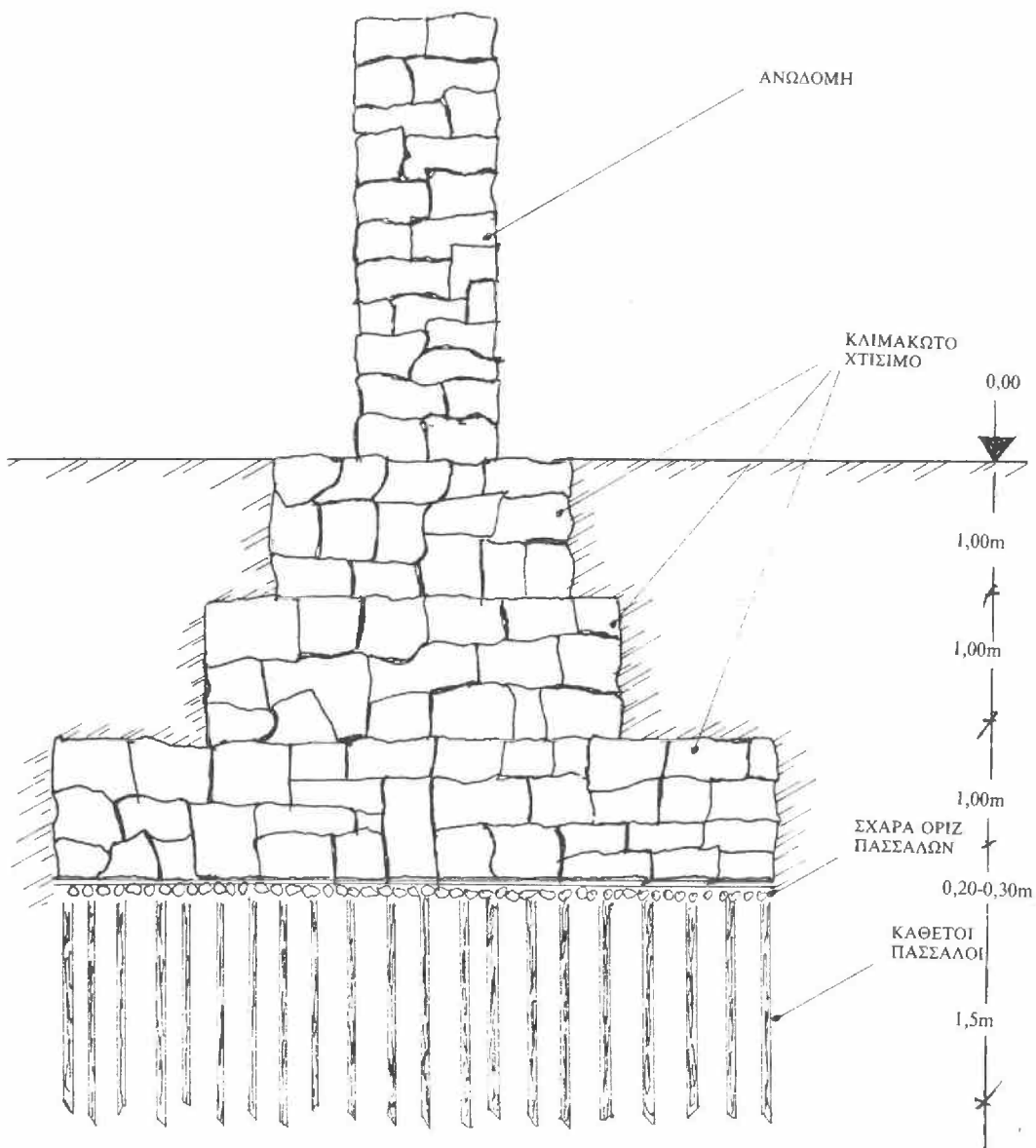
Σε πολλές πόλεις το πρόβλημα της αύξησης του πληθυσμού και της επέκτασης δημιουργούσε ένα δεύτερο πρόβλημα με την έλλειψη κατάλληλων οικοπέδων, κι αυτό ανάγκαζε τους κατοίκους είτε να χτίζουν σε ύψος, δηλαδή σπίτια με πολλούς ορόφους (στην Κωνσταντινούπολη αναφέρονταν πεντάοροφες οικοδομές και στην Αρχαία Ρώμη με ακόμη περισσότερους) είτε να επεκτείνονται οριζόντια. Ναι. Όταν μπορούσαν. Όταν δεν μπορούσαν, γιατί είχαν τη θάλασσα ή μια λίμνη;

Τότε δεν τους απέμενε παρά να χτίσουν μέσα στο νερό. Έτσι έχουμε τους προϊστορικούς λιμναίους οικισμούς, που τους υπαγόρευαν περισσότερο λόγοι ασφάλειας και, πολύ αργότερα, τους οικισμούς με πασσαλώσεις και επιχωματώσεις. Τέτοιους θα μπορούσαμε να αναφέρουμε πολύ πρόχειρα τη Βενετία, ένα μέρος της Κωνσταντινούπολης και, εκείνο που μας ενδιαφέρει ειδικά εμάς, το Ναύπλιο.

Ο Δωρόθεος (ή Ιερόθεος) της Μονεμβασίας, περιγράφοντας το Ναύπλιο, είναι σαφής. Πόλη εκτός από την Ακρόναυπλία δεν υπήρχε. Όταν έλεγαν Ναύπλιο, εννοούσαν το οχυρό ή τα οχυρά της σημερινής Ακροναυπλίας, μ' ένα μικροσκοπικό λιμανάκι εκεί που είναι τώρα τα Λουτρά, που μέσω της Πύλης των Φούρνων κι ένα ανηφορικό δρομάκι επικοινωνούσε με την Πύλη της Ακροναυπλίας που αργότερα ονομάστηκε του «Σαγρέδου». Αυτό το Ναύπλιο χρησίμευε ως «ταρσανάς» (Ναύσταθμος!!) του Άργους.

Αλλά κατά την πρώτη βενετοκρατία, προ του τέλους του 15ου αιώνα, όταν χρειάστηκε να επεκταθεί οπωσδήποτε η πόλη και να περιτειχιστεί, ο τότε Προβλεπτής του Ναυπλίου Bartolomeo Minio αναγκάστηκε να καταφύγει στις «πασσαλώσεις», κι αυτό θα έπρεπε να γίνει με το μάζωμα της θάλασσας. Το χτίσιμο όμως πάνω σε πασσάλους απαιτούσε κάποια εμπειρία, και οι ντόπιοι χτίστες δεν μπορούσαν ή δεν ήξεραν αυτό τον τρόπο χτισίματος. Γι' αυτό ο βενετσιάνος Προβλεπτής, προκειμένου να επεκτείνει τα τείχη του Ναυπλίου μέχρι εκεί που είναι σήμερα η οδός Όλγας, ζήτησε από την κυβέρνησή του να του στείλουν και τεχνίτες «γιατί εδώ δεν υπάρχουν», έγραφε ο ίδιος.

Τέτοιοι τεχνίτες φαίνεται πως ήταν οι κάτοικοι της περιοχής Χειμάρας, για τους οποίους ο Rouqueville, που επισκέφτηκε την περιοχή στις αρχές του

Τομή καθ' ύψος κατασκευής με πασσάλους.

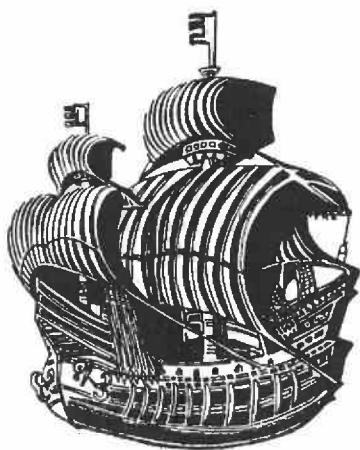
19ου αι., γράφει ότι ζούσαν σχεδόν μέσα στη θάλασσα, άντρες και γυναίκες. Αργότερα ο Πασπάτης, περιγράφοντας διάφορα εκκλησιαστικά κυρίως μνημεία της Κωνσταντινούπολης, αναφέρει ότι τις εργασίες των υπονόμων και τις πασσαλώσεις στη θάλασσα τις αναλάμβαναν κυρίως Βορειοηπειρώτες της περιοχής Χειμάρας. Σιγά-σιγά την τέχνη την έμαθαν και οι δικοί μας τεχνίτες, κυρίως οι Καστρίτες της Κυνουρίας, οι Λαγκαδιανοί της Γορτυ-

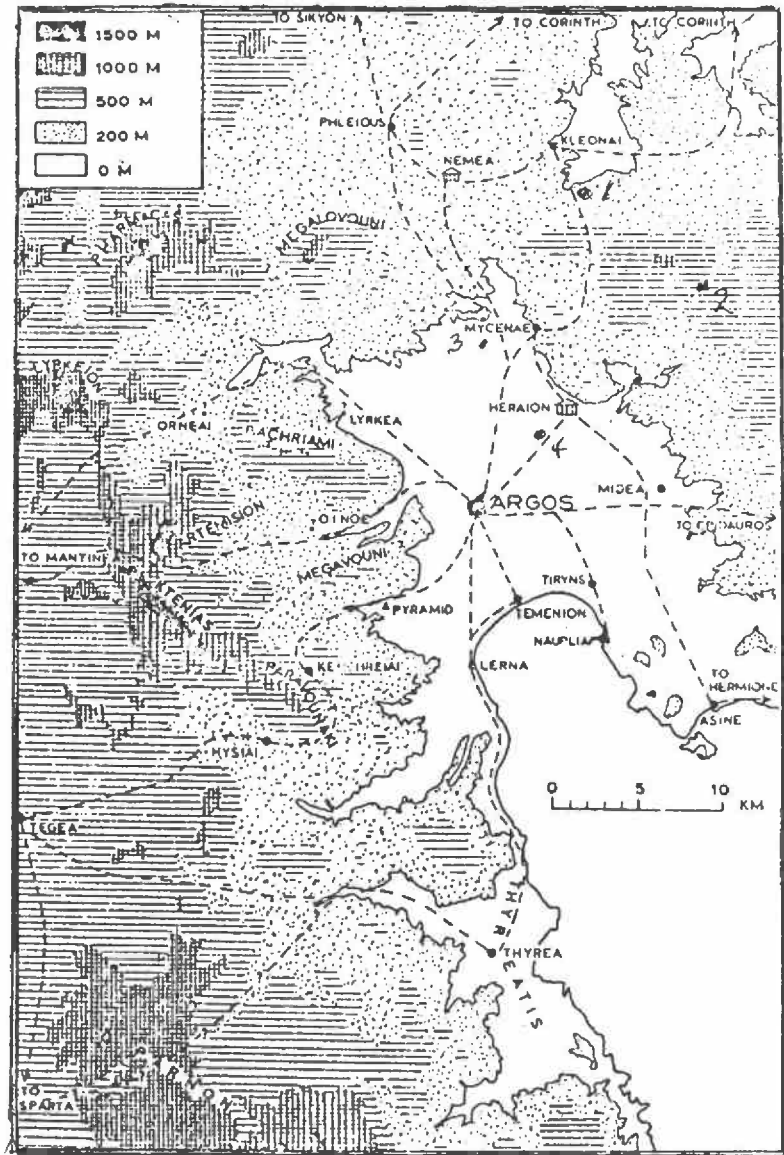
νίας, οι από την Αγία Βαρβάρα του Αιγίου κ.ά. Πολλές φορές έρχονταν και Ηπειρώτες χτίστες και Μακεδόνες.

Αλλά να ιδούμε πώς γινόνταν. Κατ' αρχάς ανοιγόταν η τάφρος, στην οποία θα τοποθετούσαν το θεμέλιο. Το πλάτος της τάφρου ανοιγόταν 100%-200% πλατύτερο του προβλεπομένου πλάτους της άνω δομής. Στον πυθμένα της τάφρου, αν υπήρχε βούρκος τοποθετούσαν καθέτους ξύλινους πασσάλους από «βένιες» (αγριοκυπάρισσο, κέδρος) ή καστανιές διαμέτρου 10-15 εκ. και ύψους 1,0-1,5 μέτρου. Οι πάσσαλοι αυτοί μπηγόνταν κάθετα στο έδαφος με τη βοήθεια βαριάς έως ότου το κεφάλι του πασσάλου να έρθει πρόσωπο με το έδαφος της θεμελίωσης.

Πάνω σ' αυτή την επιφάνεια τοποθετούσαν σταυρωτά πάλι ξύλα της ίδιας προέλευσης, το ένα κοντά στο άλλο σε δύο στρώσεις. Πάνω σ' αυτή τη σχάρα χτίζανε σε όλο το φάρδος με πέτρες, ασβέστη και θηραϊκή γη. Το χτίσιμο γινόνταν κλιμακωτά, έως ότου βγουν στην επιφάνεια του εδάφους. Από εκεί κι επάνω χτίζανε τον τοίχο που ήθελαν σε σταθερό πλάτος.

Η αντοχή αυτού του ξύλου (του βένιου ή κέδρου), όταν βρίσκεται μόνιμα μέσα στο νερό, είναι πρακτικά απεριόριστη. Όλα τα παλιά τούρκικα κτίρια του Ναυπλίου είναι έτσι χτισμένα. Και η οικία Καραπαύλου, που χτίστηκε περί το 1860-65, αν και έχουν περάσει 130 χρόνια από τότε, η κατασκευή της δεν δείχνει πουθενά να υποφέρει.

Η πεδιάδα του Άργους.

William M. Frick

ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ
ΣΤΗΝ ΠΕΔΙΑΔΑ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ

Μετάφραση-εισαγωγή: Κώστας Δανούσης

Ο William M. Frick γεννήθηκε στις 29.11.1918 κοντά στη Philadelphia, στην Pennsylvania. Μεγάλωσε και τελείωσε το Λύκειο στο Montclair της New Jersey. Αποφοίτησε από το Πανεπιστήμιο της Pennsylvania το 1942. Κατατάχθηκε στο στράτευμα και υπηρέτησε στο Πυροβολικό 2 χρόνια στις ΗΠΑ και ενάμισυ χρόνο στην Αγγλία, Γαλλία, Βέλγιο, Γερμανία και Τσεχοσλοβακία. Εργάστηκε σε διάφορους τομείς ως το 1960, όταν άρχισε να διδάσκει Αγγλικά, Ελληνική Μυθολογία, Αρχαία Ιστορία, Πολιτισμούς του Αιγαίου και Στρατιωτική Ιστορία της Ευρώπης στο Brunswick School, στο Greenwich του Connecticut, μέχρι το 1984, όταν για λόγους υγείας συνταξιοδοτήθηκε.

Το πρώτο του ταξίδι στην Ελλάδα, αποτέλεσμα της ενασχόλησής του με τη διδασκαλία της Ελληνικής Μυθολογίας, το έκανε το 1968 με ένα φοιτητή του. Το 1969 ξαναγύρισε με τρεις φοιτητές του. Επανέλαβε τα ταξίδια του στη χώρα μας το 1971 και 1973. Το 1976, με το χάρτη του Πρώσσου λοχαγού Bernard Steffen στα χέρια, περπάτησε για έξι εβδομάδες την περιοχή γύρω από τις Μυκήνες. Ήλθε πάλι στην Ελλάδα, και συγκεκριμένα στην Αργολίδα, το 1979, 1981 και 1983.

Αποτέλεσμα της επαφής του με την Αργολίδα είναι και το κείμενο που ακολουθεί, με αρχικό τίτλο «The lives and times of some of 19th century travellers and philhellenes in the plain of Argos». Πρόκειται για μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αναφορά στην περιοχή της αργολικής πεδιάδας, γραμμένη από έναν ξένο, που γνώρισε και αγάπησε τη χώρα μας μέσα από τη μελέτη του πολιτισμού της. Ο William Frick καταπιάνεται με θέματα που καλύπτουν μια τρισχιλιετή περίοδο και είναι φυσικό, σε κάποια σημεία, να παρουσιάζονται κάποιες αδυναμίες. Αίφνης στις ημερομηνίες, άλλοτε

χρησιμοποιεί το παλιό κι άλλοτε το νέο ημερολόγιο, κ.ά. Προτιμήσαμε, όμως, να μην κάνουμε καμιά διόρθωση και προσπαθήσαμε να αποδώσουμε κατά το δυνατόν πιστότερα το κείμενο και τη διάθεση του συγγραφέα, ελπίζοντας στην κατανόηση και επιείκεια των αναγνωστών.

Σήμερα ο κ. Frick, παρά τα σοβαρά προβλήματα υγείας που αντιμετωπίζει, εξακολουθεί να εργάζεται για την Αργολίδα, ετοιμάζοντας μια ακόμη μελέτη με τίτλο «Five crusader castles of Argolis: Their predecessors and successors», την οποία ελπίζουμε να παρουσιάσουμε στην επόμενη έκδοση των «Ναυπλιακών Αναλέκτων».

Μιας ώρας ανάβαση από την ανατολική, βραχώδη πλευρά του όρους Προφήτης Ηλίας (υψ. 775 μ.) μας έφερε αργά ένα καλοκαιρινό απόγευμα του 1981 στο μικροσκοπικό εκκλησάκι του Προφήτη στην κορυφή που επισκοπεί τις Μυκήνες και την πεδιάδα του Άργους, για χρόνια πολλά κοιτίδα μυθικών ηρώων. Καθώς ο ήλιος έγερνε στις κορυφές του Αρτεμισίου, της Λυρκείας και του Τραχέος, οι σκιές τους, μπροστά μας, σκοτεινίαζαν στην απογευματινή ομίχλη. Τότε, με μια τελική αναλαμπή, ο ήλιος εξαφανίστηκε πίσω από τα δυτικά αυτά σύνορα.

Ο W. Frick στο εκκλησάκι του προφ. Ηλίου πάνω από τις Μυκήνες.

Προς το νότο το περίγραμμα του όγκου του Παλαμηδιού και χαμηλότερα ο βράχος της Ακροναυπλίας χάνουν τη διαύγειά τους. Το λαμπρό μπλε του Αργολικού κόλπου στρέφεται προς το γκριζο-ασημί. Ώρα με την ώρα ο

όγκος της Λάρισας σβήνει προς τα νοτιοδυτικά. Προβολείς κινούνται κατά μήκος των δρόμων. Οι ήχοι σίγησαν. Ο αγέρας ηρέμησε και το λυκόφως έδωσε τη θέση του στο σκοτάδι, που διακοπτόταν από τα φώτα του Άργους, του Ναυπλίου και των χωριών. Ένα λαμπρό και γεμάτο φεγγάρι φώτιζε την κορυφή του βουνού, όπου μια ζεστή αύρα φλυαρούσε ευγενικά με τα κεραμίδα της στέγης της εκκλησίας.

Το βαθύ σκοτάδι έδωσε τη θέση του στην αυγή, καθώς για μια ακόμη φορά το ηλικίας χιλιετηρίδων περίγραμμα των βουνών και της πεδιάδας έπαιρνε σχήμα. Μετά την αυγή το πρώτο φως της ημέρας. Από τα προεξέχοντα σημεία του ορίζοντα αντανακλώταν ένα ροδόχροο φως, πρώτα από τις δυτικές κορυφογραμμές, μετά από τη Λάρισα και το Παλαμήδι, ενώ το ανατολικό άκρο της πεδιάδας βρισκόταν κάτω από τη σκιά των βουνών Προφήτης Ηλίας, Ζάρα και Εύβοια. Κάτω από μας, ξαφνικά οι ακτίνες ενός λαμπρού ήλιου φώτισαν την αρχαία Ακρόπολη των Μυκηνών στον αυχένα των βουνών Προφήτης Ηλίας και Ζάρα, ενώ το σημερινό χωριό των Μυκηνών κρυβόταν ακόμη κάτω από τη σκιά της Ζάρας. Τα σκόρπια λευκά σπίτια της πεδιάδας πήραν ένα λαμπρό χρώμα και οι ήχοι της —οχήματα, καμπάνες, κουδούνια προβάτων, μηχανές και περιστασιακά κάποιοι πυροβολισμοί— υπενθύμιζαν στους αναρριχητές του Προφήτη Ηλία τον «Φύλακα» της Ορέστειας, ο οποίος είδε και άκουσε πολλά στις μέρες του.

Σαν έφεξε και αφού ο ήλιος καθάρισε τον όγκο του βουνού Στεφάνι στ' ανατολικά, περισσότερα χαρακτηριστικά της περιοχής πήραν σχήμα. Από το στενό πέρασμα των Δερβενακίων προς το Άργος ανεβοκατέβαιναν σειρές οχημάτων, το Φράγκικο κάστρο πάνω από το Άργος στεκόταν αγέρωχο αλλά μόνο στην κορυφή της Λάρισας. Μεγάλες καλλιέργειες εσπεριδοειδών, οι παλιότερες μια σκούρα πράσινη μάζα, απλώνονταν προς την πλευρά της Τίρυνθας. Δίπλα τους, νεώτερες καλλιέργειες σε κανονικές σειρές παρουσίαζαν μιαν αντίθεση με την ηλιοκαμένη γη. Ένα σύννεφο σκόνης σημείωνε τη θέση ενός θορυβώδους γεωργικού μηχανήματος, που πήγαινε για δουλειά, ή ενός κοπαδιού προβάτων. Η ατμόσφαιρα ζεστάθηκε, οι φύλακες άνοιξαν τις πύλες της Ακρόπολης για τους πρώτους επισκέπτες. Η μέρα είχε αρχίσει. Η νύχτα στον Προφήτη Ηλία μας είχε αποζημιώσει για τη δύσκολη ανάβαση.

Στο σημερινό επισκέπτη, από κάθε άποψη ή τοποθεσία, η πεδιάδα δίνει την αίσθηση μιας έντονης δραστηριότητας, σαν τη ζωή που πέρασε απ' εδώ. Η τωρινή πραγματικότητα διαστρέφει την εικόνα ενός λαμπρού παρελθόντος, όπου η ιστορία από τις μακρινές απαρχές της, χιλιετηρίδες πριν, ενεδρεύει σε κάθε της γωνία. Οι δυνάμεις της φύσης έδωσαν τη γεωγραφία της πεδιάδας. Μετακινήσεις και εισβολές, πολιτική και θρησκευτικές άφησαν τα αχνάρια τους. Θεοί και θεές, ήρωες και δειλοί γεμίζουν τους μύθους και τις παραδόσεις της. Καλοί και κακοί, παγανιστές και χριστιανοί, ιθαγενείς και ξένοι σημάδεψαν την ιστορία της μέχρι το 19ο αιώνα, όταν Ευρωπαίοι και Αμερικανοί ταξιδιώτες, με διαφορετικό επίπεδο και σκοπούς, την επισκέφθηκαν, τη μελέτησαν, τη ζωγράρισαν και κατέγραψαν τις παρατηρήσεις

και τις εμπειρίες τους.

Ως το τέλος του 19ου αιώνα δύο γεγονότα μετέτρεψαν την ελληνική χερσόνησο από μια δισχιλιετή περίοδο κατοχής και εκμετάλλευσης σε ανεξάρτητο έθνος. Ο ιστορικός πόλεμος της ανεξαρτησίας, το '21, ερήμωσε μεν τη χώρα αλλά την απάλλαξε από τον τουρκικό ζυγό και την έφερε πρόσωπο με πρόσωπο, απροετοίμαστη όμως, με τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές πραγματικότητες της εποχής. Έπειτα, μισόν αιώνα μετά, οι ανακαλύψεις του Heinrich Schliemann στις Μυκήνες και την Τίρυνθα έδωσαν μια νέα διάσταση της Ελλάδας στον κόσμο. Οι συνθήκες στην Αργολίδα κατά τη διάρκεια του πολέμου και αργότερα, είχαν δώσει τέλος στις αυταπάτες, που οι πρώτοι ταξιδιώτες και φιλέλληνες μπορεί να είχαν για ένα φανταστικό αρχαίο ελληνικό κράτος. Από την άλλη όμως πλευρά, οι ανασκαφές του Schliemann έδωσαν στον κόσμο μια εικόνα του πολύ μακρινού παρελθόντος και άνοιξαν το δρόμο για τη μεγάλη τουριστική επιδρομή του 20ού αιώνα, επιδρομή στην οποία εντάσσονται και οι δύο αναρριχητές του Προφήτη Ηλία, των οποίων οι σκέψεις ήταν στραμμένες σε κάποιες παλαιότερες εποχές.

Κατά το 18ο και 19ο αιώνα οι υποψήφιοι για τον τίτλο του πασά του Μοριά επιβαρύνονταν με μεγάλα δώρα, γιατί το πασαλίκι της Πελοποννήσου ήταν από τις πιο επικερδείς περιφέρειες που είχε ο Σουλτάνος. Εντούτοις, οι κανόνες, οι αμοιβές και οι παροχές εποίκιλαν από χρόνο σε χρόνο και από βασιλεία σε βασιλεία: Ο Βελή πασάς, συνεργάτης του Λόρδου Elgin στην απόκτηση θησαυρών, πλήρωσε 500 πουγγιά (500 αργυρά ή 10.000 χρυσά πιάστρα) για ενός έτους διοίκηση, γιατί μπορούσε να συγκεντρώσει ή να αρπάξει 1.000 πουγγιά από τον πληθυσμό. Ο προκάτοχός του Βανλή πασάς είχε καταβάλει 600 πουγγιά για δύο χρόνια διοίκησης. Το Ναύπλιο από το 1790 είχε χάσει την προνομιακή θέση της πρωτεύουσας του Μοριά και η πεδιάδα έχασε επίσης μέρος από την ελκυστικότητά της εξαιτίας της ελονοσίας, η οποία έπληττε κύρια τις περιοχές γύρω από το Ναύπλιο και τη Λέρνη. Έτσι, στα 1791, κατά τη διάρκεια τριετούς επιδημίας πανώλης, οι Τούρκοι μετέφεραν την πρωτεύουσά τους στο εσωτερικό, από το Ναύπλιο στην Τριπολιτσά, και άφησαν μια φρουρά 200 μόνων ανδρών να υπερασπίζεται το Ναύπλιο.

Εντούτοις, προς το τέλος της τουρκικής κατοχής, ο δρόμος έφερε τα βήματα δύο Άγγλων (οι Τούρκοι αποκαλούσαν όλους τους Ευρωπαίους Φράγκους) στην πεδιάδα, γνωστή εκείνα τα χρόνια σαν Αργεία (Argeia). Ο Edward Dodwell, απόγονος ενός επιφανούς θεολόγου του 17ου αιώνα και γιος μιας πλούσιας οικογένειας, είχε συμπληρώσει την εκπαίδευσή του στο Trinity College, στην Οξφόρδη, το 1800 στα 33 του χρόνια και, όπως γράφει η βιογραφία του, «δεν αποδέχθηκε κανένα επάγγελμα». Είχε ταξιδέψει για λίγο στην Ελλάδα το 1801, όταν εγκαταστάθηκε στο Ναύπλιο μόνο και μόνο για να βρεθεί κρατούμενος. Ξαναγύρισε το 1805 για να ακολουθήσει το χόμπυ του, τη συλλογή ειδών χειροτεχνίας. Στην Αθήνα οι Τούρκοι τον αποκαλούσαν «ο Φράγκος με τους πολλούς παράδες».

Ο συνταγματάρχης W. M. Leake σε ηλικία 61 ετών.

Ο συμπατριώτης του William Martin Leake ήταν άνθρωπος πολύ διαφορετικού επιπέδου και μόρφωσης. Απόφοιτος της Βασιλικής Στρατιωτικής Ακαδημίας στο Woolwich και ανθυπολοχαγός του Πυροβολικού στα 17 του χρόνια το 1794, είχε κάνει τέσσερα χρόνια στις Δυτικές Ινδίες, όταν σαν λοχαγό τον έστειλαν το 1799 στην Κωνσταντινούπολη, να εκπαιδεύσει τους Τούρκους πυροβολητές. Η τοποθέτηση αυτή τον οδήγησε τελικά σ' ολοκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία, μεταμφιεσμένο μερικές φορές σε ιθαγενή. Κατά τη διάρκεια όλων των ταξιδιών και εξερευνησεών του έδειξε μια τέτοια οξύτατη παρατηρητικότητα για την τοπογραφία και τις λεπτομέρεις, ώστε να λάβει εντολή να εξετάσει όλες τις περιοχές της ευρωπαϊκής Τουρκίας (τα Βαλκάνια) και ειδικά την Ελλάδα, θέμα που κάλυψε τα έτη 1805-7, κατά τη διάρκεια των οποίων ταύτισε αρχαίες θέσεις και συνέλεξε νομίσματα, αγγεία και χάλκινα έργα τέχνης, παράλληλα με τα στρατιωτικά του καθήκοντα.

Συγκρινόμενα με το δίτομο και πομπώδες τιτλοφορημένο βιβλίο του Dodwell "A Classical and Topographical Tour through Greece" (1819), τα έργα του Leake, με τον περισσότερο μετριόφρονα τίτλο "Travels in the Morea and Northern Greece" (1830), δίνουν το στίγμα της διαφορετικής φύσης και διαφορετικών σκοπών των δύο ταξιδιωτών. Ο Dodwell σαν συλλέκτης απέκτησε είδη χειροτεχνίας απ' όλη την Ελλάδα και αργότερα τα σχεδίασε προσεκτικά. Ελάχιστα όμως γράφει για την Αργεία. Αντίθετα, ο Leake, σαν χαρτογράφος, την ερεύνησε, παρατήρησε λεπτομέρειες, σχεδίασε χάρτες και κατέγραψε δεδομένα.

Έτσι το μεσημέρι της 5 Μαρτίου 1805 στην Τριπολιτσά, ο Leake, σίγουρος για τις γεωγραφικές του γνώσεις και μιλώντας με ευχέρεια Ελληνικά και Τουρκικά, καβάλησε το άλογό του και τράβηξε για το Άργος από το λιγότερο δύσκολο από τα περάσματα, εκείνο που είναι μεταξύ των βουνών Παρθένι και Κτενιάς. Σημείωσε τις λεπτομέρειες και τους χρόνους, απ' όπου περνούσε, και προφανή χαρακτηριστικά, όπως τα χωριά Νιοχώρι, Στενό και Δολιανά (Dhuliana) στις πλαγιές του Πάρνωνα, πηγές και κοίτες χειμάρρων. Συζητά για τους αρχαίους συγγραφείς, όπως τον Πausανία, και εξηγεί το νόημα αρκετών ελληνικών και τουρκικών τοπωνυμίων. Διανυκτερεύει στον Αχλαδόκαμπο και την επόμενη μέρα συνεχίζει το ταξίδι του, ενώ ταυτόχρονα σημειώνει τοπογραφικά χαρακτηριστικά, χιονισμένες κορφές, χωριά, την αιγιματική πυραμίδα στις Κεχρές, καθώς κατεβαίνει προς την πεδιάδα. Μέσα σε 24 ώρες είχε ταξιδέψει από το χιόνι και τον πάγο στο καλοκαίρι.

Ο Dodwell ακολούθησε την πιο συνηθισμένη πορεία. Αργότερα, τον ίδιο χρόνο, μετά από παραμονή στην Αθήνα και άλλες πόλεις, όπου μάζευε είδη χειροτεχνίας από εμπόρους και μικροκλέφτες γύρω από την Κόρινθο, οργάνωσε ένα διήμερο ταξίδι για την αργειακή πεδιάδα μέσα στο Δεκέμβριο, χωρίς σίγουρες γεωγραφικές γνώσεις και με ένα επιπόλαιο ενδιαφέρον για την ύπαιθρο. Στο πέραςμα των Δερβενακίων, τη βόρεια είσοδο της πεδιάδας, σημείωσε για το χωριό Άγιος Γεώργιος: «Ένα μεγάλο χωριό, με πολλούς κατοίκους, γεμάτο γουρούνια, σημάδι ότι δεν έμεναν εκεί κοντά Τούρκου». Μπαίνοντας στην Αργολίδα, κάτω από ένα δυνατό ήλιο, είδε μια πεδιάδα «καλλιεργημένη με επιμέλεια και διάστικτη από 40 χωριά, κοπάδια από άγριες χήνες και χαραδριούς» (βροχοπούλια). Ακολούθησε τον παλιό δρόμο προς το Ναύπλιο, που τότε περνούσε ανάμεσα στα χωριά Φίχτι και Χαρβάτι με κατεύθυνση νότια, και έστριψε δεξιά προς το Άργος, πιθανόν στο Χάνι. Πέρασε το χωριό Φίχτι με τους πύργους-φυλάκια του 4ου αιώνα π.Χ., μετά από το Κουτσοπόδι με τα σκόρπια του σπίτια, σημείωσε την εντατική καλλιέργεια στο Χώνικα, κοντά στο Ηραϊόν, και διέσχισε την ξερή κοίτη του Ίναχου, λίγο πριν το Άργος.

Την εποχή τους, τόσο ο Dodwell όσο και ο Leake σημείωσαν την εκτεταμένη περιοχή που καταλάμβανε το Άργος. Ένας Μπέης διοικούσε την πόλη με πληθυσμό 5.000 κατοίκων και με 60-80 τουρκικές οικογένειες ανάμεσα στις 1.200, που ζούσαν σε χαμηλά, μικρά σπίτια, το καθένα με τον κήπο του, έτσι ώστε η πόλη καταλάμβανε μια μεγάλη σχετικά έκταση, στην

οποία υπήρχαν δύο τζαμιά και πολλές εκκλησίες. Ο Dodwell βρήκε το Χάνι του Άργους «πολύ πιο βρώμικο απ' όσο θα μπορούσε κάποιος να φαντασθεί», να στεγάζει έναν τρελλό Έλληνα που οι Τούρκοι σέβονταν. Ο Leake νωρίτερα είχε σημειώσει ότι το προηγούμενο καθεστώς του Άργους σαν τιμαρίου της Mariam Soultana —μια παραχώρηση προς τη βασιλομήτορα, που εξαιρούσε την πόλη από την υποχρέωση φιλοξενίας των ταξιδιωτών, ακόμη κι αν ήταν πασάδες— είχε παρέλθει και όντας η πόλη πάνω σε κεντρική οδική αρτηρία έπρεπε πλέον να φιλοξενεί όλους τους ταξιδιώτες. Πρόκειτο για μια ελάχιστη προσοδοφόρα υποχρέωση και όσο μεγαλύτερος ήταν ο βαθμός του αξιωματούχου τόσο περισσότερα ζητούσε και τόσο λιγότερα πλήρωνε. Ο Leake σχεδίασε ένα χάρτη του Άργους, που το δείχνει να επικεντρώνεται γύρω από τη σημερινή αγορά της πόλης, στους πρόποδες της Λάρισας και της Δειράδας ή Ασπίδας, με ένα τζαμί στο νότιο άκρο και μια εκκλησία στη νότια πύλη. Όλη η πόλη βρίσκεται μέσα στην περίμετρο του τείχους των κλασικών χρόνων.

Εκτός από τις ελιές της Τίρυνθας, όπου 2-300 γιάρδες πεδιάδας συνόρευαν με ένα μίλι βαλτώδους ακτής, η άδενδρη γη της πεδιάδας ποίκιλε από άγονη μέχρι φτωχιά γύρω από το Χαρβάτι με τις καλλιέργειες καλαμποκιού έως τις χωρίς αρδευτικά έργα εκείνη την εποχή ριζοκαλλιέργειες κοντά στο Ναύπλιο και τη Λέρνη, όπου ο Ερασίνοσ κινούσε τους μύλους του Άργους και του Ναυπλίου. Βαμβάκι και αμπέλια καλλιεργούνταν σε άλλα, χαμηλά και ελώδη εδάφη, αλλά, όπως ο Leake σημείωνε, τα σταφύλια από υγρά εδάφη παράγουν ξινό κρασί, που χρειάζεται ρετσίνα. Ο Dodwell, όχι αναπάντεχα, ενώ πέρασε τρεις μέρες γύρω από το Χαρβάτι, δεν μνημονεύει το σύμπλεγμα των έξι αγροτικών κτιρίων και των καλυβιών, που αποτελούσαν το κτήμα του Σπαχή στο τέλος ενός βρώμικου δρόμου, ούτε το υδραγωγείο από την Περσεΐα πηγή στη λαγκαδιά του Χάβου, πάνω από την ακρόπολη, που πότιζε τους κήπους.

Ο Leake, προσεκτικός σε όλα, όχι μόνο παρατήρησε και κατέγραψε λεπτομέρειες της ακρόπολης, που δεν είχε ακόμη ανασκαφεί, και της πύλης των Λεόντων, που ήταν κατά τα τρία τέταρτα θαμμένη μέσα στα ερείπια, αλλά σχεδίασε έναν πρόχειρο χάρτη του κτήματος του Σπαχή, του συγκροτήματος γύρω από το οποίο αναπτύχθηκε το σύγχρονο χωριό των Μυκηνών. Ανάλογα με την έκταση και αξία της παραχωρούμενης γης, αυτοί οι Σπαχίδες, Τούρκοι ιππείς, ήσαν υποχρεωμένοι να διαθέτουν τον εαυτό τους και έξι ή περισσότερους ένοπλους άνδρες σε κάποιον Αγά, σε ανταπόδοση της παραχώρησης αυτής. Ο Σπαχής όμως, με τη σειρά του, άφηνε την ουσιαστική επίβλεψη του κτήματος σε κάποιον επίτροπό του, ο οποίος έμενε στο συνήθως τετράγωνο, οχυρωμένο πετρόκτιστο σπίτι ή πύργο, εξαιτίας των συχνών ληστειών.

Αν και μεγαλύτερες και περισσότερο ελκυστικές σήμερα πόλεις παρά το 1805, το Άργος και το Ναύπλιο ή Ανάπλι είχαν και τότε μια ανάλογη σχέση. Το Άργος ήταν το κέντρο της ελληνικής θρησκείας και των εμπορικών υποθέσεων, όπου ο Επίσκοπος Άργους και Ναυπλίου είχε την έδρα του

και οι έλληνες άρχοντες διαχειρίζονταν τις κοινοτικές υποθέσεις. Οι πασάδες διοικούσαν το Μοριά από την πρωτεύουσά τους, το Ναύπλιο, που το έλεγαν Βαρούσι, μέχρι το 1790. Έκτοτε μόνον οι μπέηδες και οι αγάδες που είχαν κτηματικές περιουσίες στην Αργολίδα έμεναν εκεί, ενώ το εμπόριο βρισκόταν στα χέρια των Γάλλων εμπόρων. Οι αξιωματούχοι του Ναυπλίου ήσαν ένας *Mirmigan*, ή μπέης των μπέηδων ή πασάς με δύο τούγιες, που ασκούσε εξουσία μόνο μέσα στην οχυρωμένη πόλη, ένας βοεβόδας ή τοπικός διοικητής της πεδιάδας του Άργους για το βιλαέτι, ένας καδής και ένας *Gumrukctji*, υπεύθυνος για τη συγκέντρωση των εσόδων του Τελωνείου.

Περίπου το μισό σε έκταση από τη σημερινή, το Ναύπλιο είχε πληθυσμό 4.000 Εβραίων, Ελλήνων και Τούρκων, τους τελευταίους από τους οποίους ο Leake βρήκε σαν τους πιο υβριστικούς από παντού και ειδικά ζηλόφθονους για τους ξένους που επιθεωρούσαν το Παλαμίδι. Έξω από την πόλη, στη σημερινή Πρόνοια, ήταν το Χάνι για τους επισκέπτες και η κατοικία του Αγά κάτω από τους πρόποδες του Παλαμηδιού κοντά στο σημείο όπου μια γέφυρα για πεζούς έτεμνε την τάφρο και οδηγούσε στην πύλη της πόλης, η οποία έκλινε το ηλιοβασίλεμα. Μέσα στην πόλη οι μιναρέδες των πέντε τζαμιών υψώνονταν πάνω από τα πολλά παραμελημένα και κατερειπωμένα σπίτια, που είχαν πέσει στους δρόμους, ενώ κατά μήκος του τείχους της θάλασσας μόνον ελαφρά (αβαθή) πλοίαρτα μπορούσαν να φορτώσουν τα προϊόντα της πεδιάδας, βαμβάκι, ρύζι, μαλλί, καλαμπόκι και λάδι για εξαγωγή, εξαιτίας της λάσπης που είχε κατακλύσει το λιμάνι, έτσι ώστε αυτή η βρώμικη γωνιά του κόλπου να συμβάλει στις επιδημίες ελονοσίας. Ωστόσο, για να διασκεδάσει τις άσχημες διαπιστώσεις του για το Ναύπλιο, ο Leake αναφέρει ότι «οι γυναίκες του Ναυπλίου είναι πιο όμορφες απ' εκείνες του Άργους» εξαιτίας του νερού της πηγής Κανάθου, όπου, σύμφωνα με το μύθο, λουζόταν η Ήρα.

Η δεκαετία της Επανάστασης (1822-1832) προσέλκυσε έναν σημαντικό αριθμό αφοσιωμένων εθελοντών, φιλελλήνων όλων των εθνικοτήτων, που έδωσαν το κάθε τι —και μερικοί τη ζωή τους— για την υπόθεση του αγώνα. Συγκέντρωσε όμως και πολλούς αγύρτες και παλιανθρώπους, που άρπαζαν ό,τι μπορούσαν από τον τόπο. Από την πρώτη ομάδα τρία άτομα θα μπορούσαν να θεωρηθούν και σαν ταξιδιώτες, αφού άφησαν ντοκουμέντα για το πέρασμά τους.

Ο πλοίαρχος Gawen William Hamilton RN, ένας Ιρλανδός 37 ετών, κυβερνήτης της φρεγάτας 5ης τάξης HMS CAMBRIAN των 48 πυροβόλων, έβαλε τη σφραγίδα του στα γεγονότα. Γεννημένος και σπουδαγμένος στη Γαλλία από Ιρλανδούς γονείς, κατατάχθηκε στο Βασιλικό Ναυτικό το 1801, τον καιρό του Nelson και των Ναπολεοντείων πολέμων. Μεταξύ 1801 και 1814 υπηρέτησε στη Βραζιλία, στην Κίνα, στις Δυτικές Ινδίες, στο Κανάλι, στη Μεσόγειο, στην Ισπανία, στην Αίγυπτο, στην Ιταλία, στην Αγία Ελένη και στο Ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας. Κατά το διάστημα της ανόδου του από δόκιμο αξιωματικό το 1801 σε κυβερνήτη της HMS CAMBRIAN είχε δράσει υπό τον Hood στις Δυτικές Ινδίες το 1801-2 και στο Chesapeake

1814. Το 1820 άρχισε την οκτάχρονη υπηρεσία του στα ελληνικά νερά, η οποία περιλάμβανε και τη συμμετοχή του στη ναυμαχία του Ναυαρίνου τον Οκτώβριο του 1827.

Ο πλοίαρχος Hamilton συνδύαζε τα προσόντα του τυπικού θαλασσόλυκου με εκείνα του διπλωμάτη, ήταν άνδρας με υψηλό κύρος, υποστηρικτής των βρετανικών συμφερόντων και αξιοπρέπειας, σε μιαν εποχή που ένας αξιωματικός έπρεπε να χειριστεί υποθέσεις μόνος του και αμέσως, χωρίς να μπορεί να λάβει οποιοσδήποτε οδηγίες. Ακόμη και οι Έλληνες, γενικά, αν και σε κάποιες περιπτώσεις απρόθυμα, τον σέβονταν για τη συμπεριφορά, τη σταθερότητα, το κύρος και την τιμιότητά του. Με τη βία εμπόδισε τη σφαγή των Τούρκων στο Ναύπλιο το 1822. Ανέβηκε το 1825 στη Σπάρτη με τον ιερέα του πλοίου του Swan, για να διαπραγματευθεί με τον Ιμπραήμ την παύση της ερήμωσης του Μοριά. Το 1825, φοβούμενος προδοσία στο Ναύπλιο, που θα παράδινε την πόλη στον Ιμπραήμ, ο Hamilton —σύμφωνα με την ιστορία— διάδοσε τη φήμη ότι θα το έπαιρνε υπό βρετανική προστασία σε περίπτωση επίθεσης. Το 1827 ο Hamilton τήρησε μια πολύ σταθερή, ουδέτερη θέση και συνέβαλε στην αποκατάσταση της τάξης στη Συνέλευση της Τροιζήνας, που εξέλεξε τον Καποδίστρια Κυβερνήτη της Ελλάδας. Δεν μπόρεσε όμως να μεσολαβήσει με επιτυχία στην εμφύλια ρήξη μεταξύ Γρίβα και Φωτομάρα στο Ναύπλιο το 1827.

Ο Samuel G. Howe με ελληνική στολή το 1825π.

Ο εικοσιτριάχρονος Samuel Gridley Howe από τη Βοστώνη, απόφοιτος του Πανεπιστημίου του Brown, και πρόσφατα από την Ιατρική Σχολή του Harvard, γεμάτος ιδεαλισμό και αυτοπεποίθηση, αποβιβάστηκε στο Ναύπλιο το 1824 και πρόσφερε τις υπηρεσίες του σαν γιατρός. Τα ημερολόγια και τα γράμματά του περιγράφουν με ζωντάνια τις εμπειρίες του και δίνουν λεπτομέρειες για τα συμβάντα και τη ζωή στο Ναύπλιο, στο Άργος και στα περίχωρά τους στην αργολική πεδιάδα. Εκεί ήλθε σε επαφή από πρώτο χέρι με τις συνθήκες οι οποίες οδήγησαν αυτόν και λίγους άλλους, στα τέλη της δεκαετίας του 1820, να εγκαινιάσει την πρώτη από τις πολλές φιλανθρωπικές του πρωτοβουλίες, ένα πρόγραμμα βοήθειας για τα θύματα του εμφύλιου πολέμου.

Το 1829, όταν η επανάσταση στρεφόταν προς τον εμφύλιο πόλεμο, ο τριανταεξάχρονος λοχαγός Eugene Felicien Peytier, ένας μηχανικός απόφοιτος της Πολυτεχνικής Σχολής και χαρτογράφος, κατατάχθηκε στην (γαλλική) Επιστημονική Αποστολή της Πελοποννήσου, για να φέρει σε πέρας την πρώτη επιστημονική ακριβή χαρτογράφηση της Αργολίδας. Στις αναφορές και τα άρθρα του για τη Société de Geographie για τα ταξίδια του και τη ζωή του, τα επόμενα οκτώ χρόνια, περιέγραψε το απίστευτα πρωτόγονο περιβάλλον της χώρας, που πολλοί Ευρωπαίοι πίστευαν ότι ακόμη είναι εκείνη των κλασικών χρόνων. Πέρα από τη χαρτογραφική του εργασία, οι θαυμάσιες υδατογραφίες του Ναυπλίου διάσωσαν την εμφάνιση της πόλης τη δεκαετία του 1830.

Κατά το αρχικό στάδιο της Επανάστασης, μετά την κατάληψη της Τριπολιτσάς από τους Έλληνες, τη σφαγή των Τούρκων κατοίκων της, και την πολιορκία του Ναυπλίου, ο Σουλτάνος διάταξε το Δράμαλη πασά να απαλλάξει απ' αυτήν το Ναύπλιο, όπου ο τουρκικός στόλος θα τον τροφοδοτούσε, και να επανακτήσει την Τριπολιτσά. Έτσι στις 17 Ιουλίου 1822 ο Δράμαλης με 20.000 πεζούς, 8.000 ιππείς και κομβόι μουλαριών και καμηλών με εφόδια κατάλαβε την Κόρινθο και στις 24 Ιουλίου το Άργος. Η ελληνική κυβέρνηση καταλήφθηκε από πανικό και ο Δράμαλης έστειλε ιππικό να σπάσει την πολιορκία του Ναυπλίου και να πάρει ομήρους, ώστε ο στόλος να μπορέσει να αποβιβάσει τα τόσο αναγκαία εφόδια. Στο μεταξύ όμως οι ελληνικές δυνάμεις είχαν πάρει θέσεις στους βάλτους έξω από τ' Άργος, αποκλείοντας το δρόμο του Δράμαλη προς την Τριπολιτσά. Έτσι, όταν ο στόλος δεν εμφανίστηκε, ο Δράμαλης βρέθηκε απομονωμένος, με εξαντλούμενα εφόδια και τους άνδρες του απελπισμένους και άρρωστους από τα άγουρα πεπόνια, που έτρωγαν.

Αντιμετωπίζοντας το ενδεχόμενο της παράδοσης ή της υποχώρησης, ο στρατός του Δράμαλη άρχισε να κινείται μέσα στα Δερβενάκια, όπου οι άνδρες του Κολοκοτρώνη είχαν πάρει θέσεις στις απότομες και βραχώδεις πλαγιές της στενωπού. Μια εμπειροπόλεμη αλβανική δύναμη πέρασε από τα Δερβενάκια από έναν ανοικτό δρόμο προς τα δυτικά. Οι ταμπουρωμένοι όμως στις πλαγιές Έλληνες αποδεκάτισαν τον κύριο όγκο του τουρκικού στρατεύματος στις 7 Αυγούστου σε μια φοβερή σφαγή μέσα στο στενό πέ-

ρασμα και θριαμβευτικά έπεσαν πάνω στα λάφυρα.

Η καταστροφή του στρατού του Δράμαλη άφησε τον τουρκικό πληθυσμό του Ναυπλίου να αντιμετωπίσει την πείνα ή την παράδοση. Το γεγονός ότι οι Τούρκοι μπορούσαν να διαπραγματεύονται από καιρού εις καιρόν την αγορά τροφίμων και άλλων αναγκαιών από τους Έλληνες παράτεινε την πολιορκία μέχρι τις 29 Νοεμβρίου 1822, όταν μια μικρή ελληνική δύναμη ξάφνιασε την αδύνατη τουρκική φρουρά του Παλαμηδιού και μπήκε στο κάστρο. Καθώς η τουρκική φρουρά αδυνατισμένη εγκατάλειψε το Παλαμήδι στα μέσα Δεκεμβρίου και ο τουρκικός πληθυσμός της πόλης έπεφτε πάνω σε σωρούς σκουπιδιών για λιγοστή τροφή, οι Έλληνες στρατιώτες, ανυπόμονοι για λάφυρα και σφαγή, περίμεναν την τελική έφοδο, για να διαπιστώσουν ότι ο Κολοκοτρώνης είχε διαπραγματευθεί την παράδοση με τον όρο της μεταφοράς των Τούρκων με ελληνικά και βρετανικά πλοία σε μέρος ασφαλές. Οι στρατιώτες, τα παλικάρια, εξέλαβαν τη συμφωνία αυτή σαν προδοσία και απειλούσαν να καταλάβουν με έφοδο την πόλη, μέχρις ότου, στις 24 Δεκεμβρίου 1822, η φρεγάτα HMS CAMBRIAN έριξε άγκυρα στον κόλπο και ο πλοίαρχος Gawen W. Hamilton βγήκε στη στεριά.

Ένας αξιωματικός του ναυτικού με μεγάλο κύρος και σταθερότητα, με τη σκιά ενός Nelson πίσω του, ο Hamilton επέβαλε την τάξη και σε μια συνάντηση με τους οπλαρχηγούς απαίτησε να σεβαστούν οι Έλληνες τους όρους της συνθηκολόγησης, ειδάλλως θα έχαναν τον τόσο αναγκαίο σεβασμό και βοήθεια από την Ευρώπη. Τους μίλησε ίσια και απότομα, χωρίς να υποχωρήσει στις θέσεις του και, έχοντας δύναμη πίσω του, ανάγκασε τους οπλαρχηγούς να μην υποχωρήσουν στη μανία των στρατιωτών τους. Οι πασάδες, που είχαν σώσει την πόλη τον Ιούλιο, έμειναν αιχμάλωτοι, και αμέσως μετά η HMS CAMBRIAN παράλαβε 500 απελπισμένους Τούρκους, που στον καθένα τους δεν επέτρεψαν να πάρει παρά μονάχα ένα πάπλωμα και ένα χαλί προσευχής. Άλλοι 400 μεταφέρθηκαν με ελληνικά πλοία. Η επιρροή όμως του πλοιάρχου Hamilton δεν σταμάτησε εδώ. Τόσο οι Τούρκοι όσο και οι Έλληνες μπορούσαν να τον δουν και να τον ακούσουν.

Αν και ο πατέρας του Samuel Howe είχε σφοδρά αντιταχθεί στη συμμετοχή του γιού του στην ελληνική επανάσταση, η βοήθεια επιφανών κατοίκων της Βοστώνης, όπως του ζωγράφου Gilbert Stuart, του ρήτορα Edward Everett και του δικηγόρου Charles Sumner τον ενθάρρυνε. Έτσι το Δεκέμβριο του 1824 ο νεαρός γιατρός έφτασε στο Ναύπλιο με τέτοιο ιδεαλισμό που πρόκειτο να κρατήσει μια ζωή και με ρούχα για ένα χρόνο. Καθώς το Ναύπλιο ήταν το πολιτικό και στρατιωτικό κέντρο του αγώνα, στρατιώτες, πολιτικοί, ημιάγρια ντυμένοι καπεταναίοι περνούσαν συνεχώς από εκεί και, κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, ο Howe δεν μπόρεσε να αναγνωρίσει το Vermonter και τον ακόλουθό του αμερικανό ταγματάρχη Jonathan Miller, που έμοιαζε εκείνη την εποχή σαν τέλειος ληστής, με ξυρισμένο το κεφάλι, τη φλοκάτη ριγμένη στους ώμους, με πιστόλια και ξίφος στη μέση του και μουσκέτο. Ένα χρόνο πριν στη Βοστώνη ο Howe είχε ζητήσει από το μεγαλόσωμο Miller να τον πάρει μαζί του στην Ελλάδα, αλλά ο Miller τον θεώρη-

σε πολύ ντελικάτο νεαρό, «περισσότερο σαν κούκλα παρά σαν στρατιώτη».

Τρόμαξε μ' αυτή του την εμφάνιση, αν και μετά από κάποιο χρόνο θα την υιοθετήσει κι αυτός σαν κατάλληλη και πρακτική στις εκστρατείες. Ο γιατρός της πόλης είχε πεθάνει το περασμένο φθινόπωρο σε κάποια επιδημία και έτσι ο Howe βρέθηκε μπροστά σε μια χαώδη κατάσταση από πλευράς υγείας. Αντιμετώπισε όλα τα είδη των περιπτώσεων, άλλους κουράρησε, άλλους έσωσε και, μένοντας σταθερός στον ιδεαλισμό του, κέρδισε γρήγορα την εκτίμηση του καλού γιατρού, τον οποίο οι άνθρωποι πλήρωναν σε είδος ή με ό,τι άλλο διέθεταν. Όταν ο Ιμπραήμ πασάς αποβιβάστηκε στη Μεσσηνία το 1825, αποτέλεσε έναν εφιάλη για τα άτακτα ελληνικά στρατεύματα. Ο Howe πήρε εντολή να προσεγγίσει τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο.

Τον Απρίλιο του 1825, καθ' οδόν προς Ναυαρίνο, πέρασε μια νύκτα μέσα στα άχυρα μιας καλύβας, της οποίας το πάνω μέρος ήταν για τους ανθρώπους και το κάτω για τα ζώα, χωρίς βέβαια κανένα χώρισμα μεταξύ τους ή άνοιγμα για να φεύγει ο καπνός. Ο ίδιος γράφει πως ήταν καλύτερα να κοιμόταν πάνω στους γυμνούς βράχους στη διάρκεια μιας καταιγίδας. Καθώς ταξίδευε στον ίδιο δρόμο με τα στρατεύματα, βρήκε τα περισσότερα χωριά ερημωμένα από το πέρασμα ελληνικών και τουρκικών δυνάμεων, που τα είχαν εντελώς απογυμνώσει. Δέκα χιλιάδες Τούρκοι ζούσαν αρχικά στην ολοκληρωτικά ερημωμένη Ανδρούσα. Καθώς ο Howe γνώριζε τις συνθήκες εκστρατείας, σημείωνε ότι ο Έλληνας στρατιώτης δεν κουβαλάει μαζί του σκηνή ή αποσκευές, αφού η καπότα του χρησίμευε σαν πανωφόρι τη μέρα και σαν κουβέρτα τη νύχτα. Ο ίδιος χρησιμοποιούσε τη φουστανέλλα του σαν μαντήλι, τραπεζομάντηλο και πετσέτα. Έβησε στα βουνά με σαλιγκάρια ή μέλι, πέρασε πολλές μέρες χωρίς ψωμί και αρκετές χωρίς φαγητό, ενώ άλλες με ένα κομμάτι ψητού γαϊδάρου ή γίδας.

Οι Έλληνες μάχονταν καλύτερα μέσα από τους βράχους. Στον ανοιχτό όμως χώρο το τουρκικό ιππικό τους κατάκοβε άγρια με ευκολία. Ο Howe ήταν παρών στις μάχες γύρω από το Ναυαρίνο, περιποιήθηκε τραυματίες, είδε εκεί απρέπειες και παραλείψεις μεταξύ των Ελλήνων αρχηγών και στις αρχές του Ιουνίου πήρε εντολή να επιστρέψει στο Ναύπλιο. Στην Τριπολιτσα παρακολούθησε την υποδοχή του μέχρι λίγο πριν φυλακισμένου Θεόδωρου Κολοκοτρώνη και πέρασε μια νύχτα σ' ένα χάνι «με δυσκολία κατάλληλου και για χοίρους». Απ' εκεί ακολούθησε το δρόμο του Leake για τους Μύλους, απ' όπου πήρε ένα πλοiάριο και έφτασε στο Ναύπλιο σε δύο ώρες, περίπου στο ένα τρίτο του χρόνου, που θα ήθελε αν ακολουθούσε τη χερσαία διαδρομή μέσω Άργους.

Στις 15 Ιουνίου 1825 ο Ιμπραήμ πασάς, γιος του πασά της Αιγύπτου, διάσχιζε το Μοριά με τον εκπαιδευμένο από Γάλλους στρατό του, καταστρέφοντας οτιδήποτε εύρισκε στο πέρασμά του και στις 25 Ιουνίου κατηφόρισε προς το Κεφαλάρι, απειλώντας τα αποθέματα σιτηρών του Άργους και Ναυπλίου, που είχαν συγκεντρωθεί στους Μύλους. Κάποιες εκατοντάδες Έλληνες υπό τον στρατηγό Μακρυγιάννη έφυγαν από το Ναύπλιο να ενισχύσουν και τους άλλους στους Μύλους. Ο Howe πολέμησε εκεί, κοντά στον ταγμα-

τάρχη Miller, περιποιήθηκε τραυματίες και είδε τους Έλληνες να αποδεκατίζουν τους Τούρκους. Αλλά ενώ οι Έλληνες με πείσμα αντιστάθηκαν στους Τούρκους στους Μύλους, ο Ιμπραήμ στράφηκε προς το Άργος και στις 27 Ιουνίου το παράδωσε στις φλόγες, ένα γεγονός που περιγράφει ο Howe:

Χωριστές στήλες καπνού αρχικά. Μετά μια τεράστια κολώνα. Τη νύκτα ένα τεράστιο μέτωπο φωτιάς μαίνονταν. Μια επιμήκης μαυροκίτρινη φλόγα αναβόσβηνε. Τη μια χαμήλωνε και μετά ξεπεταγόταν ψηλά στους ουρανούς.

Καθώς ο Ιμπραήμ πλησίασε και έκαψε το Άργος, ένταση επικρατούσε στο Ναύπλιο, από το φόβο ότι θα επιτίθετο εναντίον της πόλης, όπου είχαν συνωστηθεί πρόσφυγες και ξένοι. Στις 28 όμως Ιουνίου απομακρύνθηκε από την Αργοναυπλία, επιστρέφοντας στην Τριπολιτσά. Τη στιγμή της μάχης των Μύλων, με τα γαλλικά πλοία αγκυροβολημένα στο λιμάνι του Ναυπλίου, αναφέρεται ότι ο Ιμπραήμ είχε πληροφορηθεί από κατασκόπους τη διαδεδομένη απειλή του Hamilton για βρετανική προστασία του Ναυπλίου, γεγονός που τον απότρεψε από ενδεχόμενη επίθεση, αφού ο Ιμπραήμ δε θα ήθελε να ρισκάρει μια τέτοια πιθανή διεθνή εμπλοκή.

Κατά τη διάρκεια του 1825 ο Howe ταξίδεψε αρκετά για στρατιωτικές υπηρεσίες από το Ναύπλιο στην Ύδρα και τανάπαλι. Βρήκε τις γυναίκες της Ύδρας «να φοβούνται τους Φράγκους, να κουβαλάνε νερό, να μαζεύουν ξύλα, να δουλεύουν και να ξεκουράζονται, ντυμένες ανούσια και αδέξια, ανεκπαιδευτες και αγράμματες, αλλά με περιουσίες από χρυσό γύρω από το λαιμό τους και σάλια πάνω στα κεφάλια τους». Εκείνη την εποχή περίπου έλαβε χώρα σφαγή 250 Τούρκων σε ανταπόδοση για τη σφαγή 55 Υδραίων, πράξη που υποδείχθηκε από το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού και ένας από τους προκρίτους δεν την εμπόδισε. Λίγο μετά Υδραίοι πειρατές λήστεψαν δύο Εγγλέζους, πράξη που ανάγκασε τον Hamilton να απαιτήσει αποζημίωση και την τιμωρία τους, αφού οι πρόκριτοι δικαιολογήθηκαν πως «δεν είχαν εξουσία να τους τιμωρήσουν». Έτσι, ενώ η HMS NAIAD παρέλαβε τον Howe για ασφάλεια, ο Hamilton απόκλεισε το λιμάνι του νησιού μέχρις ότου οι πρόκριτοι συμφωνήσουν. Πίσω στο Ναύπλιο, στα μέσα του Αυγούστου, ο Howe αναφέρει μια βραδιά που πέρασε σε μια ταβέρνα (locanda), καθώς «ψύλλοι, ψείρες και κοριοί επιτέθηκαν εναντίον του, αρουραίοι περνούσαν από πάνω του, ενώ τα ποντίκια ροκάνιζαν τις μπότες του», έτσι ώστε προτίμησε να κοιμηθεί στο δρόμο:

Ξάπλωσα κάτω από την κουβέρτα μου, αλλά μετά έναν ελαφρό ύπνο δέκα λεπτών δέχτηκα μια τρομερή επίθεση εντόμων όλων των ειδών. Η ιστορία άρχισε με μια αψιμαχία ψύλλων, που δρούσαν σαν ιππικό. Κατόπιν ήλθε το κύριο σώμα των ψειρών, ακολουθούμενο από το ελαφρύ πεζικό των κοριών. Συνολικά 40.000 επιτιθέμενοι.

Παρατήρησε και σημείωσε στο Ναύπλιο αντιθέσεις τυπικές σε μια επανάσταση: Όταν ο γάλλος φιλέλληνας συνταγματάρχης Favier αποπειράθηκε να εκπαιδεύσει μια πειθαρχημένη ελληνική δύναμη 1.900 πεζών και 800 ιππέων, οι άτακτοι Έλληνες στρατιώτες πήγαιναν κι έρχονταν με την πρόθεση ή να αρνούνται ή να διαπραγματεύονται όλες τις διαταγές του, ενώ

«οκνοί, βρώμικοι, ματαιόδοξοι και ανόητοι οπλαρχηγοί, ντυμένοι με χρυσές ζακέτες, με παιδιά να μεταφέρουν τους ναργιλέδες τους και δυο-τρεις ακόλουθους» τεμπέλιαζαν στα καφενεία της πόλης. Το Σεπτέμβριο του 1825 ο Howe ταξίδεψε στην Κρήτη, όπου οι επιτιθέμενοι Τούρκοι παρά λίγο να τον συλλάβουν. Πίσω στο Ναύπλιο το Δεκέμβριο πήγε στην Πιάδα (Παλαιά Επίδαυρο) και από εκεί πέρασε στην Αθήνα, για να υποστεί μια πτώση, σαν περνούσε έναν χείμαρρο κατά την 4ωρη έφιππη επιστροφή του, όταν τον έριξε κάτω το άλογό του. Παρά την πείνα και δυστυχία, το Νοέμβριο του 1826, ο Howe ακολούθησε τον άγγλο φιλέλληνα Frank Hastings στο πρώτο ταξίδι του σιδερένιου ατμήλατου σκάφους «Καρτερία». Τον Ιανουάριο του 1827 συνάντησε τους ναυάρχους Μιαούλη και Κανάρη στο κατάστρομα της αμερικανικής κατασκευής φρεγάτας των 64 πυροβόλων «Ελλάς».

Χωρίς να αποθαρρυνθεί και πεπεισμένος τώρα για την ανάγκη βοήθειας προς τον άμαχο πληθυσμό, ο Howe από το 1826 ολοένα και περισσότερο στρέφει την προσοχή του στη διανομή της υλικής βοήθειας, που φτάνει από την Αμερική στο Ναύπλιο, σε πείσμα ενός πυρετού που κρατά 50 ημέρες. Αργότερα, το 1827, καθώς γύρισε την Πελοπόννησο, διαπίστωσε την ερήμωση των χωριών από τις σφαγές και τους εξανδραποδισμούς του Ιμπραήμ, είδε τους μαύρους τοίχους των σπιτιών, τους ξερούς κορμούς των ελιών και των άλλων οπωροφόρων και τα λευκάζοντα οστά στη Μεσσηνία, την Αρκαδία, την Ηλεία και την Αχαΐα στη δυτική Πελοπόννησο. Ενθάρρυνε τους Έλληνες, που δραπέτευαν από τον Ιμπραήμ με κομμένα σύρριζα αυτιά, κομμένες μύτες, με βγαλμένα μάτια και άλλες φρικαλεότητες. Στις 31 Ιουλίου 1827, μετά δύο πλήρη χρόνια ερημώσεων από τον Ιμπραήμ, ο Howe ταξίδεψε από τη Λέρνη στο Άργος, συναντώντας 1.000 περίπου οικογένειες κοντά στον Ερασίνο σε απόγνωση και το Άργος σε ερείπια. Μόνο 150 σπίτια στέκονταν ακόμη όρθια.

Μια ακόμη ερήμωση και σύγχυση περίμενε τον Howe στο Ναύπλιο, στις 13 Ιουλίου 1827, όταν ξέσπασε εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στη φατρία του Γρίβα, που κρατούσε το Παλαμήδι, και εκείνη του Φωτομάρα, που κατείχε την Ακροναυπλία. Περίπολοι των δύο φατριών συναντήθηκαν μια μέρα στο Ναύπλιο, άρχισαν να πυροβολούνται και ο Γρίβας βομβάρδισε την πόλη. Στις 17 Ιουλίου ο κόσμος πέρασε στο αντικρυνό Άστρος, ενώ 1.500 συνωστήθηκαν πάνω στο επιθαλάσσιο φρούριο, το Μπούρτζι. Οι στρατιώτες λεηλάτησαν τα εγκαταλελειμμένα σπίτια, που οι βόμβες των κανονιών είχαν μετατρέψει σε ερείπια. Ανάμεσα στους άταφους νεκρούς εκείνων των ημερών ήταν και ο νεαρός αμερικανός «εθελοντής» υπολοχαγός Washington, ένας «φιλέλληνας» αμφισβητήσιμων σκοπών και αμφιβόλων κινήτρων. Παρά τις μεσολαβητικές προσπάθειες του πλοιάρχου Hamilton, η εμφύλια διαμάχη των φατριών συνεχίστηκε για έναν ακόμη μήνα.

Όταν ο Howe επέστρεψε στην Ελλάδα, τον Νοέμβριο του 1828, βρήκε πολιτικό και οικονομικό χάος. Οι τουρκικές δυνάμεις είχαν αρχίσει την εκκένωση της Πελοποννήσου τον Αύγουστο και τη συμπλήρωσαν στις 30 Οκτωβρίου 1828. Στη θέση τους όμως δεν υπήρχαν ελληνικές δυνάμεις ικα-

νές να διοικήσουν, να επιβάλλουν τη δημόσια τάξη ή να αρχίσουν το επανορθωτικό έργο στην ερημωμένη ύπαιθρο. Σαν τέτοια δύναμη εμφανίστηκαν οι γαλλικές στρατιωτικές μονάδες που αποβιβάστηκαν στο Ναυαρίνο με τετραετή εντολή. Αυτές ήταν και η μοναδική στρατιωτική δύναμη στην Πελοπόννησο. Το Μάρτιο του 1829 έφτασε η Γαλλική Επιστημονική Αποστολή, αρκετά όμοια μ' εκείνη που ακολούθησε τον Ναπολέοντα στην Αίγυπτο, περίπου τριάντα χρόνια νωρίτερα, μια ομάδα ειδικών στις φυσικές επιστήμες, την αρχαιολογία και αρχιτεκτονική/γλυπτική. Λίγο μετά την άφιξη της Αποστολής στην Ελλάδα, ο λοχαγός Eugene Reytier, του Γαλλικού Τεχνικού Στρατιωτικού Σώματος, ο οποίος είχε έλθει στην Ελλάδα να εκπαιδεύσει τους Έλληνες στη στρατιωτική μηχανική, πήρε εντολή να καταταγεί στην τοπογραφική ομάδα και να προετοιμάσει την πρώτη ακριβή, επιστημονική χαρτογράφηση και απογραφή της Ελλάδας.

Αν και ο Howe και ο Reytier ταξίδεψαν και δούλεψαν στον ίδιο χώρο, συναντήθηκαν μια φορά και τότε απρόθυμα, το 1829, σε μια αμερικάνικου στυλ γιορτή της 4ης Ιουλίου, στην Columbia, κοντά στην Κόρινθο, όπου αναπτυσσόταν η αγροτική συνεργατική κοινότητα του Howe. Αν και οι Γάλλοι προσπαθούσαν να επανορθώσουν τη χώρα και ο Howe να διδάξει τους ανθρώπους πώς να βοηθηθούν μόνοι τους, πατριαστικές αντιθέσεις, πολιτικάντηδες, γραφειοκράτες και γενικά οι κακές συνθήκες εμπόδισαν την πρόοδο των εργασιών τους. Όταν ο George Jarvis, ο μεγάλος φίλος του Howe, φιλέλληνας και ο εμπνευστής της ιδέας αυτού του προγράμματος βοήθειας, πέθανε από τύφο στο Άργος το 1828, ο Howe έμεινε μόνος του να αναλάβει την ευθύνη υλοποίησης της ιδέας. Για να πραγματοποιήσει τους στόχους του, ταξίδεψε συχνά ανάμεσα στην Κόρινθο, Αθήνα, Άργος και Ναύπλιο, διαδρομές 12-14 ωρών, συχνά επικίνδυνες, σε μια εγκαταλελειμμένη ύπαιθρο.

Οι βρετανικές υπόνοιες για τις γαλλικές επιδιώξεις στην Ελλάδα περιόρισαν τις επανορθωτικές δραστηριότητες του γαλλικού στρατού μόνο στην Πελοπόννησο και το Νοέμβριο του 1829 η Μεγάλη Βρετανία απαίτησε τη μείωση των γαλλικών δυνάμεων σε 1.000 άνδρες. Κατά τη διάρκεια των πρώτων αυτών χρόνων, από τα 18 μέλη της χαρτογραφικής αποστολής 3 πέθαναν και 10 παραιτήθηκαν από το στρατό με κακή υγεία, ενώ ο ίδιος ο Reytier πέντε φορές άρπαξε υψηλό πυρετό από τις κακές συνθήκες διαβίωσης. Η απουσία δρόμων και τεχνικών έργων, η έλλειψη κάθε είδους υπηρεσίας μεταφορών και ταχυδρομείου, τα έλη που αποτελούσαν εστίες ελονοσίας και οι άλλοι κίνδυνοι έκαναν τους επιστήμονες να υποφέρουν περισσότερο από ό,τι οι στρατιώτες. Ανάμεσά τους και ο A. Duval, ο αρχιτέκτονας της αποστολής, που ασχολήθηκε ειδικά με την ερήμωση της υπαίθρου. Ο Duval αποδέχθηκε τις συνθήκες και την πραγματικότητα της Ελλάδας του 19ου αιώνα πολύ πιο πρόθυμα από εκείνους που ονειρεύονταν να βρουν την Ελλάδα στην κατάσταση των κλασικών χρόνων.

Ενώ ο Reytier αποτύπωνε και σχεδίαζε στις αρχές του 1829, ο Howe σχεδίαζε και οργάνωνε το πρόγραμμα βοήθειας Columbia, μια συνεργατική

αγροτική κοινότητα, όπου οι αβοήθητοι Έλληνες χωρικοί θα μπορούσαν να μάθουν να βοηθούν τους εαυτούς τους και να κερδίζουν από την εργασία τους. Είχε διαλέξει μια θέση κοντά στα Εξαμίλια, στη μέση της διαδρομής ανάμεσα στην Κόρινθο και το λιμάνι των Κεχρεών στο Σαρωνικό κόλπο, έτσι ώστε, στην περίπτωση που το σχέδιο του Καποδίστρια για το κανάλι του Ισθμού υλοποιόταν, οι Κεχρεές θα αποκτούσαν μεγάλη σπουδαιότητα και η αποικία θα ωφελείτο εμπορικά. Καθώς όμως η Columbia προχωρούσε από τα σχέδια στην πραγματικότητα, απογοήτευση ερχόταν απ' όλες τις πλευρές εκείνες που θα μπορούσαν να βοηθήσουν. Οι πολιτικοί από τον Καποδίστρια και κάτω, που αρχικά ενθάρρυναν την προσπάθεια, τήρησαν αναβλητική στάση, για να αθετήσουν τελικά τις υποσχέσεις τους. Οι παπάδες πρόβαλαν δεισιδαιμονίες και εχθρότητα από το φόβο μήπως και χάσουν την επιρροή τους. Οι τοπικοί αξιωματούχοι σκευωρούσαν και κωλυσιεργούσαν, με σκοπό την απολαυή κάποιας ωφέλειας και ανέβαλαν την έκδοση των αναγκαίων αδειών για ταξίδια ή αγορές.

Από τις χιλιάδες των χωρίς ελπίδα εξαθλιωμένων χωρικών ο Howe έπρεπε να διαλέξει μια εκατοντάδα με την επιθυμία και ικανότητα για εργασία, για να ανακαλύψει ότι οι περισσότεροι δεν είχαν ούτε τις στοιχειώδεις γνώσεις για τη χρησιμοποίηση της αξίνας, του δίκρανου και του χειράμαξου. Άλλες δυσκολίες, όπως ξηρασία, ασθένειες των ζώων, ζωοκλοπές, πυρετοί, ακριβά εφόδια και εξοπλισμός υπονόμευσαν το σχέδιο. Ο Howe βρέθηκε να διαπραγματεύεται για βόδια με έναν πλούσιο έμπορο, που ζούσε σε επιφανειακή πτώχεια σε μια σπηλιά, ένα άτομο που θα μπορούσε να «εξαπατήσει και τα μάτια ενός Τούρκου», από τον οποίο όμως εξασφάλισε μια έκπτωση 30%. Σε ένα από τα πολλά ταξίδια του στο Άργος έμεινε ένα βράδυ σε ένα «ξενοδοχείο του ενός δωματίου» στη Νεμέα, με τους ανθρώπους στη μια άκρη και τα ζώα στην άλλη και ένα απαίσιο ρακί στο μπαρ. Σηκώθηκε στις 1 το πρωί, μπήκε στην πεδιάδα στις 4 και έφτασε στο Άργος την αυγή, για να διαπιστώσει ότι δεν υπήρχαν βόδια ή άλογα για πούλημα. Άλλη μια φορά ταξίδεψε από το Ναύπλιο στα Εξαμίλια μέσω Αγιονορίου, όπου έμεινε σ' ένα σπίτι χωρίς καρέκλα ή τραπέζι, με μια φωτιά στο κέντρο του μοναδικού δωματίου του, και την άλλη μέρα είδε τα ταμπούρια των Ελλήνων και τα λευκάζοντα οστά ανθρώπων και ζώων από τη μάχη του 1822 ανάμεσα στους Έλληνες και τη σωματοφυλακή του Δράμαλη.

Και οι δύο άνδρες άφησαν την Ελλάδα το 1831 και οι δύο γύρισαν, αλλά σε διαφορετικούς χρόνους. Ο Howe ταξίδεψε στην Αμερική τον Απρίλιο, για να συνδεθεί εφ' όρου ζωής με το Perkins Institute για τη βοήθεια των τυφλών και άλλες φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες, όπου το 1843 παντρεύτηκε τη Julia Ward από τη Βοστώνη, η οποία έγινε διάσημη κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο σαν συνθέτρια του «Ύμνου της μάχης της Δημοκρατίας». Ο Howe γύρισε στην Ελλάδα το 1845 και επισκέφθηκε την ευημερούσα κοινότητά του, όπου οι άνθρωποι τον θυμόντουσαν ακόμη, και το 1866 για να βοηθήσει τους πάσχοντες Κρητικούς κατά την εξέγερσή τους κατά των Τούρκων.

Τον Αύγουστο του 1831 ο λοχαγός Peytier έφυγε για τη Γαλλία για να

εποπτεύσει την έκδοση του χάρτη του της Αργολίδας. Μετά, το 1833, επέστρεψε με την τριετή εντολή να χαρτογραφήσει την Κεντρική Ελλάδα, για να αποκτήσει νέες εμπειρίες, από το υψηλό κόστος ζωής στην Αθήνα ως τους κινδύνους από το κλίμα, τις επιδημίες και τα τραύματα των ληστών στον Παρνασσό μέχρι το 1836, οπότε γύρισε στη Γαλλία και προήχθη. Αδικαιολόγητα, παρά τα χρόνια που ο Howe και ο Peytier αφιέρωσαν στην Ελλάδα, τα ονόματά τους σπάνια εμφανίζονται. Η έκδοση της Γαλλικής Αποστολής και άλλες πηγές αναφέρουν το χάρτη του Peytier σαν χάρτη του Γάλλου στρατηγού Staff (Carte de l'Etat-Major Français), ο οποίος, αν και όχι τόσο ακριβής, σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, δείχνει τους δρόμους, τα χωριά και τα άλλα χαρακτηριστικά, όπως τα είδαν οι χαρτογράφοι. Περισσότερο πληροφοριακές από το χάρτη του, αλλά όχι τόσο πολύ γνωστές, είναι οι υδατογραφίες του Peytier και τα άρθρα του για τη Société de Géographie, που διάσωσαν πολλές σκηνές, απόψεις και συνθήκες της εποχής. Η Columbia εξαφανίστηκε και εκείνοι που τη ζητούν βρίσκουν ελάχιστα είτε στη θέση της ή στα βιβλία. Τα κατάλοιπα όμως του Samuel Howe στο Πανεπιστήμιο Harvard είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικά.

Οι κόρες του Howe ακολούθησαν τον ηλικιωμένο πατέρα τους το 1867 για μια περιήγηση στην πεδιάδα του Άργους, εννιά χρόνια πριν οι μεγάλες ανακαλύψεις του Heinrich Schliemann στις Μυκήνες και την Τίρυνθα τραβήξουν τους μεταγενέστερους επισκέπτες και γενιές αρχαιολόγων, που συνέβαλαν στην αλλαγή του περιβάλλοντος χώρου. Τον Ιούνιο του 1867 οι ληστές ή κλέφτες είχαν παραλύσει την πεδιάδα, έτσι ώστε κανείς «γνωστός ότι είχε περιουσία δεν μπορούσε να ταξιδέψει με ασφάλεια, γεγονός που ζημίωνε τη χώρα, τόσο από πλευράς περιηγήσεων όσο και από πλευράς εμπορίου». Αν και κατά την Τουρκοκρατία οι χωρικοί σεβόντουσαν τους κλέφτες, γιατί ήταν αντιμέτωποι με τους Τούρκους, οι σημερινοί χωρικοί τους φοβόντουσαν, όχι μόνο γιατί δρούσαν με μια προφανή ατιμωρησία, που οφειλόταν είτε στη συνενοχή είτε στην ανικανότητα των αρχών, αλλά και γιατί απειλούσαν την ευημερία και τη σοδειά τους.

Μια μέρα τότε, ενώ ο Howe έμενε στο Άργος, έφτασαν τα νέα ότι η τοπική αστυνομία με τους χωρικούς κτυπήθηκαν με το ληστή Κίτσο και τους συντρόφους του στις Μυκήνες, ότι η συμμορία μετά σύντομη μάχη παγιδεύτηκε αφήνοντας τρεις νεκρούς. Λίγο μετά ένα θορυβώδες πλήθος στο Άργος τράβηξε την προσοχή του Howe. Έξω από το Δημαρχείο βρήκε μια μάζα βαριά οπλισμένων βοσκών, ντυμένων με τις καπότες και φουστανέλλες τους, που ισχυρίζονταν ότι είχαν τα κεφάλια των ληστών. Όταν ο Howe ζήτησε αποδείξεις, ένας γεροδεμένος, μελαμψός βοσκός άνοιξε την καπότα του κι έβγαλε ένα σάκκο, από τον οποίο τράβηξε το ματωμένο κεφάλι από τα μαλλιά:

Το ένα μάτι ήταν κλειστό. Το άλλο όμως ήταν σχεδόν διάπλατα ανοικτό και αυτό του έδινε ίσως μια παράξενη όψη ευφύιας, σαν να μας εξέταζε και να διασκέδαζε με τα αισθήματά μας. Ήταν τόσο συγκλονιστικό το θέαμα, ώστε θα ήθελα να ρωτήσω: «Είσαι πράγματι εσύ ο Κίτσος, που άξιζες 20.000

δραχμές;»

Ο Howe, που γνώριζε την ύπαιθρο από άλλους, παλιότερους καιρούς, ήξερε ότι αν κάποιος ληστής λυμαινόταν την πεδιάδα θα κρυβόταν σίγουρα γύρω από τις Μυκήνες. Μετά όμως το θάνατο του Κίτσου μπορούσε με ασφάλεια να επισκεφθεί τις Μυκήνες με τις θυγατέρες του. Απόλαυσαν ένα picnic πίσω από την Πύλη των Λεόντων και σύρθηκαν μέσα «μέσα στον πολύ σκοτεινό και κρύο» τάφο του Αγαμέμνονα, ο οποίος, εκτός από το όνομα του Θησαυρού του Ατρέως, έγινε γνωστός και σαν φωλιά του Κίτσου. Αργότερα αυτός και τα κορίτσια του επισκέφθηκαν την Τίρυνθα, όπου τους έδειξε ένα πέρασμα μήκους 20 γιάρδων και ύψους 3 ποδιών (προφανώς την επιμήκη νοτιοανατολική γαλαρία), όπου, όπως είπε, είχε κρυφθεί από τους Τούρκους στα χρόνια της Επανάστασης. Από εκείνα όμως τα χρόνια, οι αγώνες και τα ταξίδια του Howe για λογαριασμό του καταπιεσμένου και βοήθητου λαού, καθώς και οι πυρετοί της ελονοσίας τον είχαν αδυνατίσει και μετά από οκτώ χρόνια, με μια εύθραυστη υγεία, πέθανε τον Ιανουάριο του 1876, το χρόνο που ο Heinrich Schliemann έφτασε στις Μυκήνες μετά τις ανασκαφές του στην Τροία.

William Simpson (1823-1899)

Ο William Simpson από τη Γλασκώβη, ένας σπουδαστής της αρχιτεκτονικής που στράφηκε στην τέχνη, εργαζόταν σε μια επιχείρηση λιθογράφων και έγινε γνωστός κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου 1853-4, ως ο πρώτος ειδικός καλλιτέχνης, που ακολούθησε ένα στρατό σε εκστρατεία, κερδίζοντας το όνομα «Crimean Simpson». Αργότερα, το 1866, συνεργάστη-

κε με τα «The Illustrated London News» (ILN) σαν καλλιτεχνικός ανταποκριτής, για τα οποία κάλυψε την Αβυσσηνιακή εκστρατεία το 1868, την κατάληψη του Παρισιού κατά τον Γαλλο-πρωσικό πόλεμο και τον Αφγανικό πόλεμο του 1878-9. Αργότερα ακολούθησε τον Πρίγκηπα της Ουαλτίας στις Ινδίες και έφερε σε πέρας άλλες μακρινές αποστολές, όπως στην Αμερική, την Κίνα και τη Ρωσία.

Έτσι, ανάμεσα στα σημαντικά αυτά γεγονότα, τα ILN τον έστειλαν το 1877 στις Μυκήνες να σχεδιάσει και αναφέρει τις ανακαλύψεις του Schliemann. Αν και αποσκοπούσε να ενημερώσει τους συγχρόνους του τόσο για τις ανακαλύψεις όσο και για τις συνθήκες του ταξιδιού του, σήμερα η εικονογραφημένη εργασία του Απριλίου του 1877 «A pilgrimage to Mycenae» (Προσκύνημα στις Μυκήνες) όχι μόνον αποδεικνύει το ενδιαφέρον του για λεπτομέρειες σαν καλλιτέχνη και σαν ρεπόρτερ, αλλά και διασώζει καταστάσεις και συνήθειες της εποχής. Πήρε ένα ατιμόπλοιο το Μάρτιο από τον Πειραιά για το Καλαμάκι, στον Ισθμό, το λιμάνι της Κορίνθου πριν τις μέρες του καναλιού. Εδώ ο οδηγός του, ο Διονύσης, και τα άλογά τους, μικρού μεγέθους, με κοινά σαμάρια και υποτυπώδη χαλινάρια, τον περίμεναν. Ο Simpson πέρασε εξ ολοκλήρου τη μέρα του ερευνώντας την πεδιάδα, μελετώντας την τοπογραφία της, ανεβαίνοντας στον Ακροκόρινθο, παρατηρώντας τα ερείπια και παρακολουθώντας τους τυμβωρύχους.

Επειδή η Κόρινθος δεν είχε ξενοδοχεία, έμεινε στο σπίτι του τοπικού γιατρού, σε ένα καθαρό δωμάτιο, για το οποίο ο οδηγός του είχε εξασφαλίσει κρεβάτι και στρωσίδια. Η θύελλα εκείνης της βραδιάς γύρισε σε χιόνι, γεγονός που τον κράτησε εκεί για δύο μέρες, κατά τη διάρκεια των οποίων παρατήρησε τη γυναίκα του γιατρού να δουλεύει στον αργαλειό σαν άλλη Πηνελόπη, καθώς η κόρη της Κλεοπάτρα τον παρακολουθούσε σιωπηλή. Εκεί έμαθε τη χρήση της κυκλικής σφραγίδας με τα ιερά σύμβολα για τα πρόσφορα, που ο ιερέας αγίαζε, ενώ ο γιατρός του έδειξε με περηφάνεια τις προμήθειές του σε φάρμακα με τα λατινικά τους ονόματα.

Δυο μέρες αργότερα, καθώς διέσχιζαν την ύπαιθρο μακριά από την Κόρινθο, το άλογο του Simpson έδειξε μια ολοκληρωτική αποστροφή για τις εκτεταμένες γνώσεις του αναβάτη του για την αρχαιότητα και τα υπολείμματά της, παθαίνοντας αλλεργία σε κάθε στάση για την έρευνα τοποθεσιών, και αγενέστατα τα στήλωνε σε κάθε απόκλιση από το στενό μονοπάτι! Ταξιδιώτης και οδηγός ταξίδεψαν κατά μήκος λασπωμένων δρόμων, ανάμεσα σε γκρεμισμένα σπίτια, για τέσσερις ώρες ως τις Κλεωνές, όπου προγευμάτισαν στο μοναδικό άθικτο σπίτι, γιατί οι σεισμοί του Ιουνίου και του Νοεμβρίου του 1876 είχαν ισοπεδώσει τα πάντα. Κατά τη διάρκεια του προγεύματος έπεσε πάλι χιόνι και μετά ο Simpson και ο οδηγός του ταξίδεψαν άλλες τρεις ώρες ως το Χαρβάτι, μέσα σ' έναν κρύο, τσουχτερό μαρτιάτικο αγέρα. Έτσι καλωσόρισαν το ζεστότερο αέρα που συνάντησαν καθώς κατέβαιναν προς την πεδιάδα του Άργους και τον προορισμό τους, τις Μυκήνες ή Χαρβάτι.

Αγωνιζόμενο από την ίδρυσή του αμέσως μετά την Επανάσταση, όντας ακόμη ένα πτωχό αλβανόφωνο χωριό χωρίς πανδοχείο για τους ξένους, ο

Simpson και ο οδηγός του βρήκαν κατάλυμα στο σπίτι του Χριστόπουλου, όπου είχαν μείνει ο δόκτωρ και η κυρία Schliemann κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του προηγούμενου έτους. Ένα χώρισμα διαιρούσε το μοναδικό δωμάτιο. Ο Simpson έφαγε και κοιμήθηκε στο ένα μισό, ενώ η οικογένεια έμεινε στο άλλο μισό, από το οποίο η φωτιά ζέσταινε και τα δύο. Η οικογένεια καθόταν σε скаμνιά, κοιμόταν στο ρυπαρό δάπεδο και έτρωγε ψωμί και ελιές κατά τη διάρκεια της Σαρακοστής. Οι κάτοικοι ζούσαν με την εκτροπή βοδιών, κρατούσαν μερικές αγελάδες και έβοσκαν πρόβατα και γίδες με τη βοήθεια τσοπανόσκυλων, που κάθε άλλο παρά φιλικά ήσαν στους ξένους, στους οποίους έδειχναν τα δόντια τους, όπως ακριβώς και σήμερα. Αξιοποιώντας το πλεονέκτημα της ύπαρξης καρόδρομου από τις Μυκήνες, ταξίδευαν στο Άργος, την Τίρυνθα και το Ναύπλιο, όπου σημείωσε πως οι ταξιδιώτες θα μπορούσαν να μείνουν μόνον αν συμβιβάζονταν με τις υπάρχουσες ανέσεις, γιατί εκείνες τις μέρες ακόμη και στο Ναύπλιο τα ξενοδοχεία νοίκιαζαν δωμάτια μόνο χωρίς κρεβάτια ή άλλου είδους επίπλωση. Απ' εδώ ένα ατμόπλοιο τον ξανάφερε στον Πειραιά.

Ατυχώς ο βομβαρδισμός του Λονδίνου κατάστρεψε τα αρχεία των ILN με τα ανέκδοτα σχέδια του χωριού που έκανε ο Simpson. Μας έμειναν όμως κληρονομιά τα τυπωμένα σχέδιά του, ένα από τα οποία εικονίζει τον εαυτό του σαν γενειοφόρο ζωγράφο με καπέλλο, επανωφόρι, καθισμένο με τ' σημειωματάριό του και το μπλοκ σχεδίων του κοντά στην Πύλη των Λεόντων, ενώ ένα αγόρι πίσω του γελά σε δυο γεροδεμένους, μελαμψούς βοσκούς, που τον ξεετάζουν ύποπτα. Πέτρες γεμίζουν την είσοδο του Θησαυρού του Άτρεως, όπως ο Howe πρέπει να είχε δει — με χαμόκλαδα να βγαίνουν από τα ανοίγματα και τις σχισμάδες. Οι ανασκαφές είχαν φέρει στο φως το δεύτερο θησαυρό (τάφο της Κλυταιμνήστρας) με τη γεμάτη από πέτρες είσοδό του και την πεσμένη οροφή. Τα χαρακτηριστικά των αναγλύφων παραπέμπουν στον τρίτο και τέταρτο θησαυρό (Κάτω Φούρνος και Κυκλώπειος τάφος αντίστοιχα), οι οποίοι δεν είχαν ανασκαφεί τότε, στη δυτική πλευρά της ράχης, όντας απομονωμένοι από την Ακρόπολη. Οι σκηνές του, όπως εκείνες του Peytier, παραπέμπουν σε περισσότερο ρεαλιστικές απεικονίσεις, όπως διάφορους τύπους βοσκών με ποικίλες ενδυμασίες, με καπότες με κουκούλες, φουστανέλλες και μικρά καπέλλα.

Ο λοχαγός Bernard Steffen, ένας Πρώσος αξιωματικός του πυροβολικού, έφτασε στις Μυκήνες τρία χρόνια μετά τον Simpson. Είχε ταξιδέψει στ' ανατολικά το 1878 για να καλύψει την αποστολή του Λόρδου Robert για τα ILN. Μια ακόμη φορά τα γεγονότα είχαν τραβήξει τους δύο από τους τρεις άνδρες. Άγνωστοι ο ένας με τον άλλον, η πτώση του Παρισιού κατά το γαλλο-πρωσικό πόλεμο είχε φέρει κοντά τον Simpson σαν ανταποκριτή και τον Steffen σαν αξιωματικό μιας πυροβολαρχίας του πρωσικού στρατού κατοχής. Στα 37 του, το 1881, ο Steffen είχε αποκτήσει εμπειρία σαν πυροβολητής, σαν τοπογράφος και διπλωμάτης, όπως ο Leake στα 28 του, το 1805, καθώς και σαν χαρτογράφος και μηχανικός του στρατού όπως ο Peytier στα 34 του, το 1830. Επίσης η κλασική του παιδεία του έδινε ένα επίπεδο

Bernhard Steffen (1844-1891)

λογιωσύνης και η μουσική του εκπαίδευση μια τεχνική μουσικού, όπως στον Simpson στα 54 του, το 1877, σαν λόγιου και καλλιτέχνη.

Γεννήθηκε στο Cammin της Pomerania (Camin-im-Pommern τότε, αλλά σήμερα Kamien Pomorski της Πολωνίας) στη Βαλτική Θάλασσα, τελείωσε εκεί το Δημοτικό, αποφοίτησε από το Stettin's Frederic Wilhelm Realgymnasium με άριστα στο βιολοντσέλο και το 1862, στα 18 του, μπήκε στον τραπεζικό χώρο, όπως είχε κάνει ο Schliemann. Έκανε την υποχρεωτική στρατιωτική του θητεία το 1864, η οποία τον οδήγησε να διαλέξει τη στρατιωτική καριέρα δύο χρόνια αργότερα, όταν σαν υπολοχαγός της 2ης Pomeranian F.A. πληγώθηκε σοβαρά στα πόδια το 1866 στη μάχη του Gitschin (τότε στη Βοημία και σήμερα Jitsin στην Τσεχοσλοβακία). Το 1870 συμμετείχε εθελοντικά στον γαλλο-πρωσικό πόλεμο. Το 1877 με τους πρώσσους αξιωματικούς με υψηλό κύρος, ο Steffen ανέλαβε τη διοίκηση μιας μονάδας πυροβολικού της επίλεκτης 11ης Hessian F.A., μιας μονάδας που είχε πολεμήσει στην Αμερικανική Επανάσταση.

Στα χρόνια της βασιλείας του Δανογερμανού Βασιλιά της Ελλάδας Γεωργίου, μια ισχυρή γερμανική κοινότητα κυριαρχούσε στην αθηναϊκή κοινωνία, ένα τμήμα της οποίας είχε ενδιαφέροντα σχετικά με την κλασική αρχαιότητα. Όταν ο βασιλιάς Γεώργιος ζήτησε από το Αυτοκρατορικό Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στο Βερολίνο να του στείλουν τοπογράφους για την αποτύπωση των κλασικών θέσεων στην Αττική, ενθουσιασμένος ο υπεύθυνος του τομέα αυτού, κόμης von Moltke, έστειλε τον υπολοχαγό Bernard Steffen και άλλους έξι αξιωματικούς. Κατά τη διάρκεια του κρύου και βροχερού χειμώνα του 1879/80, κάτω από πρωτόγονες και επικίνδυνες συνθήκες, που ο Peytier γνώριζε τόσο καλά, ο Steffen συγκέντρωσε το υλικό του για το χάρτη της Αττικής (Karten von Attica). Η Ελλάδα τον τίμησε με το Σταυρό των Ιπποτών του Τάγματος του Σωτήρος το 1880, λίγο πριν γυρίσει στο Βερολίνο για να αναλάβει τη νέα του θέση σαν υπεύθυνος της τοπογραφίας και γραφικής στο General Staff School. Εντούτοις, επέστρεψε στην Ελλάδα το φθινόπωρο του 1881 και πέρασε τον ιδιαίτερα παγωμένο και βροχερό χειμώνα του 1881/2, που γέμισε τα ρέματα με ορμητικούς χειμάρρους, για να ετοιμάσει το έργο του «Mykenai Mit Umgebung», βασισμένο κατά ένα μέρος σε χαρτογραφικά δεδομένα που ο Peytier είχε συγκεντρώσει πενήντα χρόνια νωρίτερα.

Τα κείμενα και ο χάρτης του Steffen και τα σχέδια και άρθρα του Simpson συμπληρώνονται πολύ ταιριαστά μεταξύ τους. Για παράδειγμα, ο χάρτης του Steffen δείχνει την περιοχή του χωριού Χαρβάτι, ενώ ένα σύγχρονο σχέδιο του Greenway απεικονίζει την τοποθεσία αυτή. Ο χάρτης του Steffen δείχνει τις θέσεις των θολωτών τάφων, των οποίων τα σχέδια του Simpson απεικονίζουν την τότε κατάσταση και τον περιβάλλοντα χώρο. Ενώ ο Simpson σαν ανταποκριτής αναφέρεται στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις, ο Steffen σαν στρατιωτικός τοπογράφος αποτυπώνει τους χώρους ανασκαφών του Schliemann και τη γύρω περιοχή (30sqkm/10sqmi). Έτσι η διερεύνηση της περιοχής από τον Steffen, η πρώτη αυτού του είδους της εκεί, τον οδήγησε στο να ανακαλύψει ένα οδικό σύστημα στα γύρω βουνά της εποχής του χαλκού και το μεγάλο δρόμο προς το Ηραίο, όπου σύγκρινε τον μύθο με την τοπογραφική πραγματικότητα.

Ο Steffen θεώρησε τις πεσμένες πλάκες του σημερινού ταφικού κύκλου Α μέσα από την Πύλη των Λεόντων σαν μια αγορά, όπου οι κάτοικοι κάθονταν κυκλικά. Αναρωτήθηκε αν ο καλοδουλεμένος σκούρος γκρι ασβεστόλιθος με το έμβλημα των λιονταριών πάνω από την πύλη προερχόταν από το κοντινό λατομείο στο Ασπρόχωμα, συσχέτισε εσφαλμένα τα μεταγενέστερα φυλάκια του 4ου π.Χ. αιώνα με εξωτερικές αμυντικές εγκαταστάσεις της Ακρόπολης κατά την εποχή του χαλκού και πίστευε απόλυτα ότι οι Μυκήνες με τη στρατηγική τους θέση αποτελούσαν μια προφυλακή της ισχυρής και πολυπληθούς Κορίνθου, μια θεωρία εκτός εποχής σήμερα.

Το 1884, στα 40 του, με πρόσφατη προαγωγή, ο ταγματάρχης Steffen τοποθετήθηκε σαν καθηγητής στην ενιαία Σχολή Πυροβολικού-Μηχανικού στο Βερολίνο. Η εργασία του όμως είχε κερδίσει την εκτίμηση του Heinrich

Schliemann, μια σχέση που οδήγησε τον Steffen σαν καταγραφέα στη συνάντηση του Hissarlik το Δεκέμβριο του 1889, στην οποία ο Schliemann αντιμετώπισε το λοχαγό Boetticher, που τον είχε ανοικτά και επανειλημμένα κατηγορήσει για απάτη στις ανασκαφές της Τροίας.

Τότε, τον Ιανουάριο του 1890, ο Schliemann έδωσε ένα μεγάλο χορό προς τιμήν του Steffen, που για μια ακόμη φορά ξαναγύριζε στο καθήκον του, στη Γερμανία, για να αναλάβει την 2η Nassau F.A., μια θέση που ανάβαλε την πρόταση για αποτύπωση της Τροίας. Την άνοιξη του 1891 ο Steffen διατάχθηκε να στελεχώσει τη Γερμανική Στρατιωτική Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, αφού προηγουμένως επισκεπτόταν τις εγκαταστάσεις του Krupp στην Essen, όπου επιθεώρησε το εργοστάσιο και δοκίμασε τα όπλα που προοριζόνταν για τον τουρκικό στρατό. Το φθινόπωρο του 1891 έφυγε για την Κωνσταντινούπολη, έφτασε εκεί μέσα σε μεγάλη τελετή σαν ταξίαρχος Steffen πασάς στον οθωμανικό στρατό, αλλά πριν προλάβει να αναλάβει τα ιδιαίτερα ευαίσθητα καθήκοντά του σαν στρατιωτικός σύμβουλος του Σουλτάνου Abdul Hamid II, του «Κόκκινου δολοφόνου», πέθανε από τυφοειδή πυρετό στα 47 του χρόνια στις 12 Δεκεμβρίου 1891, σχεδόν ακριβώς ένα χρόνο μετά το θάνατο του Heinrich Schliemann στη Napoli. Στο παραλήρημά του μιλούσε για το έργο που είχε ακόμη να κάνει.

Στις μέρες τους, όταν ένα ταξίδι στην Ελλάδα απαιτούσε «Αποστολή», οι εκδόσεις του Dodwell και του Leake κατέγραψαν ό,τι αυτοί είδαν και βοήθησαν πάρα πολύ τους λόγιους, γιατί λίγοι μονάχα κοινοί ταξιδιώτες αναλάμβαναν τέτοια ταξίδια. Η συνάντηση της ομάδας του Dodwell με τους κλέφτες του Κολοκοτρώνη, ένα γεγονός ρουτίνας για κείνη την εποχή, σήμερα φαντάζει σκηνή από νουβέλα. Τα ταξίδια του Leake και η παραμονή του στα Γιάννενα κοντά στον Αλή πασά τον πλησιάζουν κοντά στον Λώρενς της Αραβίας, έναν αιώνα αργότερα. Από διπλωματική σκοπιά, οι φαινομενικά ανεξάρτητες πράξεις του πλοίαρχου Hamilton, σε μια εποχή ανυπαρξίας επικοινωνιών, απαιτούσαν τολμηρές αποφάσεις, όμοιες με εκείνες του Sir Sidney Smith στην Acra το 1795, και συνεπάγονταν σοβαρές ευθύνες, σαν κι εκείνες που αντιμετώπισε στο Ναυτοδικείο ο ναύαρχος Godrington για την πρόκληση της ναυμαχίας, ακόμη κι όταν είχε καταστρέψει τον τουρκικό στόλο στο Ναυαρίνο.

Οι περιγραφές του Howe για τις απίστευτα άγριες συνθήκες διαβίωσης και την έλλειψη κάθε υγειονομικής περίθαλψης, μαζί με την περιγραφή του Peytier για τις δυσκολίες και τους κινδύνους της υπαίθρου, μπορούσαν να έχουν αποθαρρύνει πιθανούς ταξιδιώτες. Τα σχέδια όμως του Peytier θα μπορούσαν να έχουν προκαλέσει την περιέργειά τους, όπως ακριβώς κάνουν σήμερα οι προσεκτικά προβαλλόμενες έγχρωμες φωτογραφίες. Ο Simpson και ο Steffen, από την άλλη μεριά, παρουσίασαν τη θέα μιας φτωχής αλλά περισσότερο τακτοποιημένης υπαίθρου. Μάλιστα ο πρώτος από αυτούς έγραψε σχετικά με τις πρακτικές πλευρές ενός ταξιδιού.

Πενήντα χρόνια μετά τον Howe και τον Peytier, στην εποχή των ανασκαφών του Schliemann, το όραμα της κλασικής Ελλάδας δελεάζει τους

ταξιδιώτες, όπως τέσσερις Αμερικάνες σ' ένα απριλιάτικο ταξίδι τους στα τέλη της δεκαετίας του 1880. Δεν είναι παράξενο που η αφήγησή τους, αν και ασαφής γεωγραφικά, δίνει έμφαση σε λεπτομέρειες του τετραήμερου ταξιδιού τους από την Ολυμπία διαμέσου Ανδρίτσαινας και Καρύταινας στην Τριπολιτσά, του μονοήμερου απ' εκεί ως το Άργος και τέλος στη μονοήμερη περιήγησή τους στις Μυκήνες και την Τίρυνθα και την αναχώρησή τους με το τραίνο για την Αθήνα. Για τέσσερις μέρες χρησιμοποίησαν μια ποικιλία υποζυγίων, έφαγαν και κοιμήθηκαν κατάχαμα σε φτωχά καταλύματα δύο δωματίων, το ένα για έξι το πολύ άτομα και το άλλο για τα ζώα. Αντιμετώπισαν τα περίεργα βλέμματα παιδιών κι ενηλίκων, πλήθος δυσκολιών και ζωφίων, καπνίστηκαν από τον καπνό της φωτιάς του δωματίου που μόνο από τα κεραμίδια μπορούσε να βγει και βρήκαν τη ρετσίνα «μη πόσιμη».

Από την άλλη μεριά οι κυρίες σχολίασαν με κάποιο φθόνο τα ωραία χαλιά, που χρησιμοποιούσαν και σαν κουβέρτες, και την ομορφιά των χωρικών, αν και σπάνια πλένονταν και μερικοί φορούσαν μόνον ράκη. Οι καιρικές συνθήκες κυμαίνονταν από το ζεστό ήλιο στις πεδιάδες μέχρι τους δυνατούς ανέμους και το χιονόνερο στα βουνά. Τα μονοπάτια συχνά ήταν αδιάβατα και οι γέφυρες πάνω από ορμητικούς χειμάρρους κακότεχνες. Τα πανδοχεία στην Τριπολιτσά και το Άργος δεν ήταν καλύτερα από τα σπίτια. Στην Αθήνα όμως τα ζεστά λουτρά άμβλυναν τις εμπειρίες τους.

Μόλις τα ατμόπλοια αντικατάστησαν τα ιστιοφόρα, τα άλογα και τα μουλάρια έδωσαν τη θέση τους στα ταξίδια με άμαξες και ο σιδηρόδρομος εξαπλώθηκε, το ενδιαφέρον για την ιστορία και την αρχαιολογία αναπτύχθηκε και η ύπαιθρος άνοιξε στους ταξιδιώτες. Άνθρωποι σαν τον Δημήτρη Δάση άνοιξαν κατά τόπους ξενοδοχεία, όπως την «Ωραία Ελένη» στις Μυκήνες. Για τη διευκόλυνση των ταξιδιωτών από το 1890 εμφανίστηκαν οι οδηγοί Baedeker για την Ελλάδα με περιγραφές των μεταφορών, των καταλυμάτων και των εθίμων. Ήταν οι πρόδρομοι των Blue Guides, Hachettes, Fodors κ.ά. Ο πρώτος οδηγός Baedeker γράφει το εξής ενδιαφέρον: Οι ταξιδιώτες θα πρέπει να διαπραγματευθούν τις ανέσεις του ξενοδοχείου τους σε πόλεις όπως το Άργος και το Ναύπλιο, γιατί εκείνος που θα νοικιάσει ένα δωμάτιο είναι πιθανόν να βρει μόνον το δωμάτιο, χωρίς τίποτα άλλο μέσα. Οι περιγραφές των συμβάντων, της ιστορίας, των δρόμων και των εθίμων σήμερα φαντάζουν σαν κάτι το παράδοξο. Όμως μέχρι το 1950 αυτά τα χωριά της πεδιάδας παρέμεναν φτωχά.

Το 1976 με το χάρτη του Steffen στα χέρια περπάτησα ολόκληρη την περιοχή, βρίσκοντας πολλά απ' αυτά που έδειχνε έναν αιώνα νωρίτερα. Στη συνέχεια έγινα αντικείμενο περιέργειας των χωρικών, κερδίζοντας και τον τίτλο «Παυσανίας ο νέος». Αν και πολλές από τις τοποθεσίες που έδειχνε ο χάρτης δεν είχαν πια ενδιαφέρον και άλλες είχαν εξαφανισθεί, εντούτοις απόλαυσα υπέροχες νύχτες στα καθαρά, απλά σπίτια της περιοχής και έφαγα καλά σε απομονωμένες αγροικίες στα βουνά. Έπρεπε όμως να φτάσει το 1981 για να έχουμε, ο φίλος μου κι εγώ, την εμπειρία της νύχτας στον Προφήτη Ηλία.

Βιβλιογραφία

1. Αμερικανοί Φιλέλληνες στα χρόνια του '21, U.S. Information Service, Αθήναι 1971.
2. Baedeker K., Greece: A handbook for travellers, Leipzig 1906.
3. Bory de St. Vincent, Expedition Scientifique de la Morée, Vols. I & IV, Paris and Strasbourg 1836.
4. Dakin D., British and American Philhellenes during the war of Greek independence, Thessalonika 1955.
5. Dictionary of National Biography (reprint), Oxford 1938.
6. Dodwell E., A classical and topographical tour through Greece, Vol. I, London 1861.
7. Leake W.M., Travels in the Morea, Vol. II (reprint), Amsterdam 1968.
8. Liberated Greece and the Morea Scientific Expedition, Athens 1971.
9. Papers of Samuel Gridley Howe. Houghton Manuscript Library, Harvard University. In particular, Files b44M-314 (1403-1404, 1421 [typescript] and 1559).
10. Richards L.E., Letters and Journals of Samuel G. Howe, Vols I & II, Boston 1906 & London 1909 αντίστοιχα.
11. Peytier E., 3 Articles in Bulletin de la Société de Geographie: "Climat de la Grèce, 42 (1837), pp. 380-386. "Sur les maladies que regnaient en Grèce, 42 (1837), pp. 388-389. "Notes sur les travaux Geodisiques et topographiques executés dans la Grèce Continentale et Eubée pendant les années 1833, 1834 et 1835 par les Officiers du Corps Royal D'Etat Mayor, 35 (1836), pp. 311-317.
12. Records of Captain Gawen W. Hamilton, R.N. (1785-1834) in Public Records Office and the Admiralty, London.
13. Records of Capt. Eugene Felicien Peytier (1794-1867) in Le Ministère des Armées, Paris.
14. Simpson W., A pilgrimage to Mycenae, The Illustrated London News, 14 April 1877, pp. 358.
15. Steffen Haup. B., Karten von Mykenai, Berlin 1884.

† Τερέζας Ρούβαλη

ΣΤΑ ΒΡΑΧΑΤΕΪΚΑ

Στα Βραχατέικα ψηλά,
στου Αναπλιού τη γειτονιά,
πού 'ναι στο βράχο τον ψηλό,
ψηλά σκαρφαλωμένη,
ήρθα να πω ψιθυριστά
παλιά τραγούδια μου πιστά,
στη γειτονιά την όμορφη,
που ίδια πάντα μένει.

Να τραγουδήσω τις γητιές
πού 'ναι στις σκάλες τις πλατιές
και τα γεράνια που κρεμούν
απ' τα παλιά χαγιάτια.
Τις ανθισμένες πασχαλιές,
τις κόκκινες γαρουφαλιές
και τις γλυκές τις λυγερές
με τα γαλάζια μάτια.

Να δω πορτούλες ανοιχτές
που μπρος τους κάθονται σκυφτές,
γριούλες λαφροπάτητες,
χρονογερμένες, μόνες...
Κι εκεί στο βάθος φωτεινό,
ένα καντήλι ταπεινό
ν' αχνοσπιθίζει ειρηνικά
μπροστά απ' τις εικόνες.

Στα Βραχατέικα ψηλά,
στου Αναπλιού τη γειτονιά,
ήρθα βουβός προσκυνητής
να διπλοπροσκυνήσω.
Να ξαναβρώ τ' αλλοτινά,
τα χρόνια μου τ' αλαργινά,
της νιότης που ξεμάκρυνε
και δεν γυρίζει πίσω.

Από την ποιητική της συλλογή *Το καμίνι της οργής*,
Νέα Σκέψη, Αθήνα 1976.

Πάνου Λιαλιάτση

ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ ΝΟΣΤΟΣ

Δυο σπουδές στην ποίηση
της Αργολικής Σχολής

Ι. Ο Στέφανος Δάφνης (1882-1947)

Ο ποιητής Στέφανος Δάφνης ήταν τρία χρόνια μεγαλύτερος από τον Αντώνη Λεκόπουλο-Αναπλιώτη. Στην ίδια δεκαετία είχαν γεννηθεί, στο Ναύπλιο, οι ποιητές Πραξιτέλης και Αλέκος Μουτζουρίδης, ο Τάκης Φρεδιανός και, λίγο αργότερα, ο τροβαδούρος της πόλης Άγγελος Χαδιαράκος. Αυτά ήταν τα νέα «λογοτεχνικά φυντάνια», κατά τη φράση του Σπύρου Παναγιωτόπουλου, που φιλοδοξούσαν να σαρκώσουν τη ναυπλιακή ποίηση στις αρχές του αιώνα μας. Αλλά η τιμή του πρώτου, που αποπειράθηκε να ιδρύσει Αργολική Ποιητική Σχολή, ανήκει στον πολυγραφότατο Στέφανο Δάφνη, τον οποίο ο Άγγελος Τερζάκης θεωρούσε δάσκαλό του. Έζησε τα νεανικά του χρόνια στο Ναύπλιο και σε ηλικία 25 ετών, στα 1907, εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου εργάστηκε ως καθηγητής των μαθηματικών και, αργότερα, ως τμηματάρχης της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Ως τότε είχε παρουσιάσει αξιόλογο λογοτεχνικό έργο, ποιητικό και πεζογραφικό, που δημοσιεύθηκε σε τοπικά και αθηναϊκά φύλλα.

Μετά τους καθαρευουσιάνους και ρομαντικούς Αχιλλέα Παράσχο (1838-1895), Δημήτριο Βαρδουνιώτη (1847-1924) και Αλέξανδρο Σ. Βυζάντιο (1841-1898), προγόνους της Αργολικής Σχολής, έχουμε ένα μεσοδιάστημα διαμάχης καθαρεύουσας και δημοτικής, ρομαντισμού και παρνασσισμού και, τελικά, επικρατεί, στα τέλη του 19ου αιώνα, η απαίτηση της Νέας Αθηναϊκής Σχολής για «καθαρή ποίηση» με κορυφαίο τον Κωστή Παλαμά. Στο μεσοδιάστημα τούτο ανήκουν οι ελάσσονες ποιητές του Ναυπλίου Ανδρέας Νικολάρας και Μήτσος Παπασπύρου, που έμεινε στην πόλη ως δικαστικός υπάλληλος, εν αντιθέσει προς τον προηγούμενο, που σταδιοδρόμησε ως αξιωματικός του Πολεμικού Ναυτικού. Αυτοί έγραφαν σε μικτή γλώσσα, αλλά η θεματολογία τους ήταν ρομαντική. Αυτοί ήταν οι πνευματικοί πρόγονοι του Στέφανου Δάφνη.

Χαρακτηριστικό όλων σχεδόν των ποιητών και πεζογράφων, που γεννήθηκαν στο Ναύπλιο, ήταν ότι, για λόγους βιοποριστικούς και πνευματικούς,

μίσεψαν νωρίς από τη γενέτειρά τους. Ωστόσο, άφησαν εδώ τον καλλιτεχνικό σπόρο και την καρδιά τους. Δεν ξεχνούν ποτέ την πόλη των παιδικών τους χρόνων. Έτσι τους διαποτίζει βαθιά η νοσταλγία τ' Αναπλιού.

Ο Στέφανος Δάφνης ήταν πολύ εργατικός και φιλότιμος. Το πεζογραφικό και θεατρικό του έργο είναι κατώτερο του ποιητικού. Πλείστα διηγήματά του, με αργολικό περιεχόμενο, είναι δημοσιευμένα σε αθηναϊκά λογοτεχνικά και ποικίλης ύλης περιοδικά. Διηγήματα όπως «Ο Ξένος», «Φρυκτωρία», «Αίμα στον κάμπο» έχουν καθαρά ναυπλιακό περιεχόμενο. Παρουσιάζουν, σχεδόν φωτογραφικά, τη ζωή του αργολικού κάμπου με μια γλώσσα ρέουσα και στοιχειώδη πλοκή. Διαβάζονται ευχάριστα, αλλά λείπει εδώ η σφραγίδα της πρωτοτυπίας ή το ποιητικό υπόστρωμα, όπως λ.χ. στα διηγήματα του Αλ. Παπαδιαμάντη. Ωστόσο, θα άξιζε τον κόπο ένας φιλόλογος να τα συγκεντρώσει και να τα εκδώσει σε ιδιαίτερο τόμο. Το ενδιαφέρον τους είναι, κυρίως, ηθογραφικό.

Εκεί που ο Δάφνης δούλεψε πιο έντεχνα ήταν η ποίηση. Ήδη το 1911 δημοσίευσε την πρώτη ποιητική συλλογή του με τα καλύτερα, ως τότε, ποιήματά του. Έχει τον τίτλο «Ο ανθισμένος δρόμος» (σσ. 95). Οι ρίζες των στίχων του έχουν ως αφετηρία μια ρομαντική ενατένιση της ζωής. Αλλ' ήδη έχουν γίνει βίωμα και ο ποιητής μας μπορεί να τους παρουσιάσει με πλούσια γλώσσα, όπως την είχε δουλέψει ο Παρνασσισμός. Και η διάθεση και το καλλιτεχνικό μόρφωμα είναι εδώ ώριμα. Ο ποιητής δεν κραυγάζει, όπως ο Αντώνης Λεκόπουλος στο «Βιολί», δημοσιευμένο ένα χρόνο νωρίτερα στο Ανάπλι. Είναι κατασταλαγμένος, έχει κερδίσει τη φόρμα του και, πολύ διακριτικά, παρουσιάζει τη θλιμμένη καρδιά του. Αγαπά τον κόσμο, τον έρωτα, τα λουλούδια, το φεγγάρι και, μέσα στον κόσμο του Θεού, που έχει συμβιβαστεί με τη φευγαλέα ροή του, ψάλλει απαλά το άνοιγμα της καρδιάς του προς το τερπνό μυστήριο. Στίχοι δουλεμένοι, απαλοί και τρυφεροί, κινούνται επίπεδα στο λυρισμό, χωρίς η ρίμα να μας ενοχλεί. Πρώτος διδάξας, ο Κωστής Παλαμάς, στη σκιά του οποίου ζουν όλοι οι ελάσσονες ποιητές της σχολής του.

Στην Αθήνα (Πατήσια) όπου ζει τώρα ο ποιητής, κρατάει μνήμες από τ' Ανάπλι. Θυμάται λ.χ. σ' ένα σονέτο του τον αναπλιώτη παππού του, που τον ονομάζει «Αργοναύτη». Θυμάται το πατρογονικό τους σπίτι στο Ανάπλι, όπου μέστωσε. Ήταν όλοι της γενιάς του

οι κυνηγοί μιας άπιαστης χιμαίρας
πηγαίναμε όλοι μας, παππού, και τραγουδώντας
τη δόξα της γενεάς μας της δευτέρας.

Ός που άφρισεν ο θάνατος, κι ορμώντας
άρπαξε μ' ένα χτύπημα μοιραίο
τον Αργοναύτη εσέ τον τελευταίο!

(σελ. 22)

Αυτό το σπίτι της αγάπης το θυμάται και στα διηγήματά του, αλλά και σ' ένα άλλο του σονέτο. Μέσα σ' αυτό πρωτογνώρισε τη μούσα του, που

πάνω του

[...] αγρυπνούσε
και τα φτερά κρατώντας απλωμένα
το χέρι μου καλόβουλη οδηγούσε.

Τότε ένιωθε τις τέσσερες κολώνες του σπιτιού του, που ήταν χτισμένο «απ' τον καιρό του Οσμάνη», ν' ανεβαίνουνε ψηλά

να πάνε αεροσάλευτο το σπίτι
στον έβδομο ουρανό του Αποσπερίτη!

(σελ. 25)

Τέτοια ήταν η πρωτόγνωρη χαρά της αναπλιώτικης δημιουργίας. (Τούτο το σπίτι, ερειπωμένο στις μέρες μου, γκρεμίστηκε και στη θέση του υψώθηκαν κολώνες από μπετόν. Η μνήμη του ποιητή ξεθώριασε, δυστυχώς, και στην πόλη του).

Στην ανατολική γωνιά του σπιτιού ήταν το παλιό εικόνισμα της «αφέντισσας Παναγιάς». Όταν κάποιος πέθαινε, ήξεραν ότι το εικονοστάσι έτριζε. Τον τριγμό της σκάλας στο πατρικό του σπίτι τον θυμόταν αργότερα ο Δάφνης λυγμικά, όταν κατέβαζαν το σκήνωμα του πατέρα του. Το κύριο θέμα του ρομαντισμού, η ανία και ο θάνατος, τον διακατέχει από την αναπλιώτικη εποχή, αλλ' όχι κραυγαλέα και με φόρτο ματαιότητας:

[...] Στο παλαιό να τρεμίζει εικονοστάσι,
να παίζει με το φως του καντηλιού μας
και στον στερνόν εμένα του σπιτιού μας

να λέει σιγά: Ακαρτέρει και θα φτάσει
του λυτρώμου η στιγμή, που και για σένα
το Εικόνισμα θα τρίξει απελπισμένα!

(σελ. 31)

Αξιοσημείωτο εδώ η χριστιανική πίστη: ο θάνατος είναι λυτρώμος.

Εξάλλου, ο Αργολικός, ο Ερασίνοσ, ο Ίναχος, μια ονειρική Λίμνη — του Λαμαρτίνου, προφανώς, ρομαντικός απόηχος από τα Παρίσια — ανιχνεύονται στον «Ανθισμένο Δρόμο». Πράγμα που δείχνει πως τα περισσότερα ποιήματα γράφτηκαν στο Ανάπλι, την πρώτη δεκαετία του αιώνα. Ωστόσο, απαιτείται ιδιαίτερη έρευνα στις εφημερίδες του Ναυπλίου και στα περιοδικά της Αθήνας για να εξακριβώσει κανείς την πρώτη δημοσίευση.

Άλλα, καθαρά αναπλιώτικα ποιήματα είναι «Το κυπαρισσάκι» της ανλής «τους», που φύτευσε ο αγαπημένος αδελφός του ποιητή (σελ. 30), το ερωτικό «Τα πεντόβολα» (σελ. 42), μνήμη διαβατάρικη της Αρβανιτιάς, το τρυφερό ποίημα για τη μάνα του (σελ. 36), που τη σκέφτεται πάντα στην Αθήνα, το αισθαντικό «Οι καμπάνες των Χριστουγέννων» (σελ. 84-85), γραμμένο κι αυτό για τη χαμένη μάνα του, κ.ά. Γενικά, τα ερωτικά και αέρινα ποιήματα «Ρόδακες και Ανθέμια» έχουν νοσταλγικές μνήμες αναπλιώτικες και αργείτικες. (Ο Στ. Δάφνης γεννήθηκε στο Άργος και μεγάλωσε

στο Ανάπλι). Ο ποιητής θυμάται πάντα τις δύο πόλεις μέσα στην ανεστιότητα της Αθήνας. Το υπ' αριθ. 24 ποίημα της ενότητας αυτής, αφιερωμένο στον αργεΐτη παιδικό του φίλο Νίκο Μπόνη, είναι καθαρή νοσταλγία, πράγμα που σημαίνει πως γράφτηκε στην Αθήνα. Τότε η πατρίδα φάνταζε μακριά:

Αγαπημένα μου βουνά και κάμποι και ποτάμια
 πόσες φορές θυμούμαι σας πικρά, νοσταλγικά:
 Να 'ρθώ κοντά σας μια φορά, να πλανηθώ, να ζήσω
 και να μη φύγω πια!...

(σελ. 74)

Ήδη το ποίημα διαγράφει το βασικό μοτίβο όλων των ξενιτεμένων ποιητών της Αργολίδας και ιδιαίτερα την μετά 25ετία παραγωγή του Αντώνη Αναπλιώτη, που βρέθηκε κάτω από τις ίδιες συνθήκες του νόστου. Συνομήλικοι σχεδόν οι δυο ποιητές μας, έχουν κοινές αποθυμίες. Αλλά, ενώ ο Αναπλιώτης είναι άμεσος, ο Δάφνης είναι πλάγιος, περιτεχνα πλούσιος και αφαιρετικός. Στη θεματική ενότητα «Με τα πλατειά φτερά» περιέχονται πρόσωπα και θέματα εθνικά. Το ίδιο είχε κάνει ο Α. Αναπλιώτης στο «Βιολί», με τίτλο «Ηρωικά». Κοινό θέμα τους το μαρτυρικό τέλος του ναυπλιώτη Μακεδονομάχου Τέλλου Άγρα, ψευδώνυμο του Τέλλου Αγαπηνού (1881-1907). Ο Στ. Δάφνης, αφού περιγράψει επικολυρικά τον ηρωισμό του εθνομάρτυρα, καταλήγει:

[...] Του Αναπλιού περήφανα τα κάστρα
 το χαίρε θα σου στέλνουνε με τα ελαφρά πουλιά,
 που θά 'ρχονται στις πράσινες δαφνούλες να καθίσουν
 τα παιδικά σου ονειράτα ν' αρμώσουν τα παλιά.

(σελ. 92-93)

Η ώριμη ποίηση του Στέφανου Δάφνη περιέχεται στη συλλογή του «Το Ανοιχτό Παράθυρο» (Αθήνα 1920, σσ. 127). Πήρε το πρώτο βραβείο στο «Φιλαδέλφειο ποιητικό αγώνα». Χωρίζεται στα εξής μέρη, χαρακτηριστικά της ψυχικής διάθεσης του ποιητή: α) Ο κύκλος της χαράς και του πόνου (απ' εδώ, φαίνεται, δανείστηκε ο Θεόδωρος Κωστούρος (1913-1986) τα πρωτόλειά του «Ο κύκλος του πόνου και του λυτρωμού» (1936), β) Με τά φτερά του ονείρου, γ) Το κομπολόι του ασκητή, δ) Τα τραγούδια του μόνου, ε) Τα χλωμά πρόσωπα και στ) Το κόκκινο στοιχείο ή το τραγούδι της καρμανιόλας.

Στο πολύστροφο «Τραγούδι της Ζωής», ο Στέφ. Δάφνης παρουσιάζει, επηρεασμένος από τον Βίκτορα Ουγκώ, την ποιητική του φιλοσοφία. Εκείνο που υπερβαίνει τον άνθρωπο, μας λέει, είναι η Ομορφιά του τετραπέρατου κόσμου. Μονάχα ο ποιητής την ενωτίζεται μέσα στον κάμπο της ηδονής και της αμαρτίας. Είναι «ο αρκαδικός θεός», που δεν πέθανε, που φέρνει τα νέα τραγούδια στους κατάδικους της ζωής, οι οποίοι δεν ένιωσαν την κρύφια αρμονία της. Για τους περισσότερους ανθρώπους, που ακολουθούν το βιολογικό κύκλο μέσα στην τύρβη, η Μοίρα είναι βαριά και ανελέητη. Μονάχα

ο Ποιητής την ξεπερνά με την τέχνη του:

Κι έτσι ανεβαίνει Εκείνος, με της Άνοιξης
με της ψυχής τα δώρα,
και πάει — λυτρωμένος απ' τον Άνθρωπο
απ' τον καιρό, απ' την ώρα!...

(σελ. 12)

Αυτό είναι το ποιητικό μανιφέστο του Στ. Δάφνη, με ερανίσματα βέβαια από άλλους καλλιτέχνες, αλλά και με προσωπική συμβολή. Εδώ ιχνηλατείται η ποιητική ανάσα του και εδώ εξαντλείται. Όσα ακολουθούν είναι τα επί μέρους ξόμπλια τούτης της όρασης.

Καλοδουλεμένα, ώριμα και αισθαντικά είναι τα δώδεκα σονέτα της ενότητας «Ο κύκλος της χαράς και του πόνου». Μέσα σε τούτο τον κύκλο μας περισφίγγει η Ανάγκη. Είμαστε καταδικασμένοι, σαν τον Οδυσσέα, να λάμνουμε μέσα στη θάλασσα της ζωής, καρτερώντας να δούμε «το γνώριμο καπνό». Μάταια προσμένουμε «στο κύμα μια Λευκοθέα: ποντιζόμαστε κάτω». Γιατί «η πικροφίδα η Μοίρα» παραμονεύει και μέσα στη χαρά του σπιτιού μας μπαίνει, τελικά, η συμφορά.

Η θάλασσα, «η αιωνία μάνα», που, κατά τον Ευριπίδη, «κλύζει πάντ' ανθρώπων κακά», αλαφρώνει τον ποιητή απ' τη μούχλα της πολιτείας, όπου είναι παραδομένος σαν τον Προμηθέα. Ξανάρχεται η τρυφερή μνήμη της μάνας του, καθώς επισκέπτεται το χορταριασμένο σπίτι του στο Ανάπλι. Γιατί ήταν «το γλυκό σπίτι της ζωής που 'χε χαρά και δόξα», καθώς λέει ο Διον. Σολωμός. Απαντοχή του ποιητή στο μαγγάνι της πολιτείας είναι η ενθύμηση της πατρίδας. Το σονέτο για τη γενέτειρά του, που πέρασε στις ντόπιες ανθολογίες, έχει μια δωρική λιτότητα και μια συγκρατημένη αποθυμιά:

Ακόμη στ' όνομά σου τρέμει, ακόμη
του Σκάμαντρου το θείο στοιχείο, Πατρίδα
κι ομπρός στου Ορέστη ακόμη τη λεπίδα
της Τραγωδίας ορθή πετιέται η κόμη!

Του ριζικού σου δόξα ως πέρα οι δρόμοι
και το πλοίο σου νικάει την καταγίδα,
κι ευτυχισμένο, ως πάει, γεμάτο ελπίδα,
το κυβερνούν του Ομήρου οι στίχοι - οι νόμοι.

Χαρά μου, που τα χτύπησε ο δικός σου
αέρας, πρώτη αυγή, τα βλέφαρά μου!

Χαρά μου, στον κύκλο του φωτός σου

με δένει, σαν ευχή και σαν κατάρα,
από το χώμα ανεβατή στα κοκκαλά μου
προγονική η ατρείδική λαχτάρα!

(Άργος, σελ. 22)

Ο Έρωτας διαγράφεται αγνός και αέρινος στην ενότητα «Με τα φτερά του ονείρου», φιλτραρισμένος από τον πόνο, από την απόσταση του χρόνου και την ερημιά της μεγάλης πολιτείας. Συντροφεύεται από το σύθαμπο της ναυπλιώτικης εξοχής, όπου η μνήμη φλεγμαίνει:

Δε θά 'βγεις στη λευκή τη λειτουργία
λευκοντυμένη, αξέχαστη νεκρή;
Από την ανιστόρητη ελεγεία
είναι γιομάτοι οι δρόμοι οι ξωτικοί!

(σελ. 32)

Μέσα στη χλωρίδα του κάμπου, όπου σκίρτησε η ψυχή από πόθο και πίκρα, ο ποιητής δέεται για τις αγαπημένες του, που μίσησαν μαζί με τις φευγαλέες ώρες.

«Στο κομπολόι του ασκητή» ανιχνεύουμε τον ίμερο της ζωής, που έγινε καλλιτεχνική άσκηση. Ο ποιητής τραβήχτηκε στην έρημο να ζήσει την ταπεινή ζωή των χόρτων. Ωστόσο, στις ώρες της αγρύπνιας του, σιμώνουν οι σκιές και οι μνήμες του κόσμου, που του παραβιάζουν την πόρτα. Έτσι αναθυμάται τους άκαρπους πόθους της νιότης του, το παραθύρι του που άνοιγε στην αυγή αισιόδοξα, το ασκητικό δώρο του στην άνοιξη, τη μυστική πνοή των λουλουδιών. Τότε έρχεται η φωνή του Νόστου: Είναι ο πειρασμός, που τον καλεί στην παιδική όραση, είναι οι ωραίες γυναίκες, που τον αγκαλιάζουν στην ερημιά του. Μάταια, όμως, τον καλεί η φωνή του Γυρισμού από το ποιητικό του εργαστήριο:

Πάψε φωνή του Γυρισμού νοσταλγική
σε πειρασμό να βάνεις την ψυχή μου,
φωνή του τόπου μου γλυκειά που κρούεις τη θύρα μου,
και σα νεράκι κελαηδείς στ' αυτί μου.

Το σπίτι μου είναι σπίτι της ερμιάς
παντοτεινό και δίπλα σ' έναν τάφο,
χωρίστηκα απ' τον κόσμο τον ανθρώπινο
μ' έναν βαθύ γκρεμό και μ' έναν τράφο.

(σελ. 71)

Ο ποιητής σωπαίνει. Θέλει να σκαρκώσει την Τέχνη και η απόφασή του είναι αμετάκλητη.

Στα «χλωμά πρόσωπα» προβάλλει ο θρύλος τ' Αναπλιού σ' όλη του τη ματωμένη πορεία. Επειδή ο Δάφνης ανακαλεί την ιστορία, το ποίημά του είναι αδύναμο:

Το θρηνοπούλι μοίρεται μακριά
στις ντάπιες — και τα βήματα αντηχούνε.
Στο καλντιρίμι επάνω θλιβερά
της Ιστορίας τα πρόσωπα περνούνε.

Κι έτσι τ' Ανάπλι το παλιό

των βόγγων, των αρμάτων,
ζει με όλων των αιμάτων
τον ποταμό!...

(σελ. 91)

Πιο τεχνικό και πιο στοχαστικό είναι «Το τραγούδι της Καρμανιόλας», μνήμη παιδική από τ' Αλωνάκι του Παλαμηδιού, όπου έπεφταν τα κεφάλια των κριματισμένων. Το ποίημα έχει μια ρεαλιστική γοργότητα με συναισθηματικές αποχρώσεις για την αθωότητα του μελλοθάνατου, που εξομολογείται την τελευταία του νύχτα:

Λαός-βρασμός, παράταξη, όλη η βιάση
για να κοπεί η ζωούλα ενός φτωχού,
στα πρώτα ροδοφέγγη της αυγούλας
και κάτω απ' τον ίσκιο του Θεού.

(σελ. 115)

Είναι μπαλλάντα-κραυγή, που μας θυμίζει έναν άλλο κριματισμένο, τον François Villon.

Ο Στέφανος Δάφνης, αν και ανήκε στον 19ο αιώνα, που κληροδότησε την αθεία, ήταν πιστός. Πίστευε στην τελική ήττα του θανάτου από το Σταυρό του Χριστού. «Ο Κόκκινος Καβαλάρης» περνά στις πολιτείες θερίζοντας κορμιά και σπέρνοντας φόβο. Οι γενναίοι, όμως, κοιμούνται μέσα στο χώμα της ερημιάς, περιμένοντας το κάλεσμα του Ήλιου:

Χριστός γεννάται! Οι τάφοι των νεκρών
γιορτάζουνε και λάμπουν οι σταυροί τους.
Χαμογελούν οι ωραίοι νεκροί. Ονειρεύεται
το μυστικό Παράδεισο η ψυχή τους
και μια σημαία λευκή, πλατειά ανοιγμένη
πάνω από τη γη τη σπαραγμένη!

(Χριστούγεννα 1917, σελ. 106)

Ο Στέφανος Δάφνης, άνθρωπος του μέτρου και της διακριτικότητας, του χαμηλού τόνου και της ξανατονισμένης μουσικής, ακολουθούσε τους πρωτοπόρους της Τέχνης με ταπεινοσύνη και απλότητα. Γι' αυτό ξεχάστηκε. Όμως οι άνθρωποι της Αργολίδας πρέπει να εγκύψουν στο έργο του, που είναι σκόρπιο. Και να τιμήσουν τον πρωτεργάτη της Αργολικής Σχολής. Έστω κι αν ο χρόνος την ξεθώριασε.

2. Αλέκος Μουτζουρίδης (1889-1962)

Ένας άλλος καλλιτέχνης της Αργολικής Σχολής είναι ο Αλέκος Μουτζουρίδης. Γεννήθηκε στο Ανάπλι το 1889. Ήταν νεότερος αδελφός του πολιτικού Πραξιτέλη Μουτζουρίδη και συνεργάτη του Αντώνη Λεκόπουλου-Αναπλιώτη. Και οι τρεις σπούδασαν Νομικά στο πανεπιστήμιο Αθηνών.

Και οι τρεις ασχολήθηκαν με τη δημοσιογραφία και τη λογοτεχνία. Την πρώτη δεκαετία του αιώνα μας, μετά τις σπουδές τους και προτού ξενιτευθούν από τ' Ανάπλι για την επαγγελματική τους καριέρα, ονειρεύονταν το άπλωμα της ποιησής τους. Δημοσίευαν στίχους στα τοπικά φύλλα, καθώς και σε αθηναϊκά. Ο Αλέκος Μουτζουρίδης φιλοτεχνούσε σονέτα, που τα ζήλευε ο Αντ. Λεκόπουλος. Τον είχε συνεπάρει ο ρυθμός και η μουσικότητα του στίχου, όπως εξομολογείται στο μοναδικό ποιητικό βιβλίο του «Οι ώρες που περνούν», που κυκλοφόρησε το 1931. Η ρίμα είναι:

[...] της αρμονίας κυρά και του ρυθμού ερωμένη,
 που, σαν τ' αηδόνι ακρόκλωνα, προστάζει τους καημούς,
 ισόθεη εντός μου η μουσική γροικιέται και σημαίνει
 της αύρας τα χαϊδέματα, της μόρας τους θυμούς.

(σελ. 21)

Γι' αυτό η μουσική του ποιήματος, όταν την κατακτήσει, τον ανεβάζει, σαν αητό, στους ουραμούς.

Ο Αλέκος Μουτζουρίδης σταδιοδρόμησε ως αξιωματικός (αποστρατεύθηκε με το βαθμό του υποστράτηγου) και υπηρέτησε σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Έτσι, τα οράματα της πρώτης νιότης του, για «Ναυπλιακή Σχολή Ποίησης» έγιναν φρούδα. Και σ' αυτόν, λοιπόν, ο Νόστος είναι το κυρίαρχο συναίσθημα. Αλλά εξακολουθεί να γράφει στίχους στα διαλείμματα της υπηρεσίας του. Δε βιάζεται να τους δημοσιεύσει σε βιβλίο. Σε ώριμη ηλικία, το 1931 —όπως είπα— δημοσίευσε τα καλύτερα ποιήματά του, αμητό μιας ζωής (σσ. 125). Έχουν γραφεί στο Ανάπλι, στην Αττική, στο εξωτερικό και στους χώρους της υπηρεσίας του. Διήκει στους στίχους του η πίκρα, που έγινε «καημός» παντοτινός: για πρόωρους θανάτους —όπως του πατέρα του και του αδελφού του—, για χαμένες αγάπες, για τύψεις από ερωτικές απιστίες.

Νιώθει το χρόνο να ρέει προς το τελικό σύνορο, στυγνό και ανελέητο. Τούτη η ροή, που τη βιώνει ο ποιητής *αισθητικά*, τον ρημάζει από κάθε βιολογική βεβαιότητα: «Νιάτα, χαρές, αγάπες ανθοφόρες». Ξέρει πως κάποτε θα πέσει σαν το δέντρο απ' το δρολάπι. Όμως, διακριτικός καθώς είναι από μια πολύχρονη αισθητική καλλιέργεια, δε θα ταράξει κανέναν. Ο θάνατός του θα είναι σαν πνοή αύρας, που ακολουθεί τη σιγή του χρόνου. Δεν παραπονιέται, μολονότι είναι πικρή η γεύση της ζωής. Την έζησε σαν «εστέτ» με ποιητική εγκαρτέρηση. Στο μεσοστράτι της ζωής ξέρει πως τίποτα δε γυρίζει πίσω. Αυτή η πεποίθηση του δίνει την ελπίδα πως, μολαταύτα, έχει ακόμα η ζωή χαρές:

Ζήσε και πέρνα: οι νέες χαρές σαν και το νέο βλαστάρι:
 Βρύσες τριγύρω αστέρευτης χαράς σε προσκαλούν

(σελ. 19)

Ο ποιητής μας, λοιπόν, είναι *επικούρειος*.

Μια άλλη θεματική ενότητα, όπου περιστρέφεται η αρμονική μούσα του Αλέκου Μουτζουρίδη, είναι η Αγάπη. Προτιμά τούτη τη λέξη ο ποιητής,

όπως του έρχεται από το ζωντανό στις μέρες του Δημοτικό Τραγούδι, και αποφεύγει συχνά να μνημονεύσει τον παγανιστικό έρωτα. Γιατί η αγάπη, όπως τη βιώνει ο ποιητής, είναι τρυφερή και αθώα σαν το δάκρυ της μάνας, σαν τη στοργή της αδελφής:

Άκου· πράα τα φιλιά σου ας μη ξυπνήσουν
τους πόθους· άνοιξέ μου σα μητέρα
την αγκαλιά σου, κι ας με νανουρίσουν
τα χάδια σου σαν αδελφής· δώ πέρα
την ησυχία, που ζήτησα του κάκου,
δος μου· η αγκαλιά σ' ας γίνει βάθος λάκκου

(σελ. 32)

Μια τέτοια αγάπη, πέρα απ' τους διαβατάρικους κυνέρωτες, χρωματίζει τις ώρες που περνούν μ' ένα βαθύτερο υπαρξιακό νόημα. Μεταμορφώνει τις παροδικές λύπες σε τρυφερή ανάμνηση και στερεώνει τα βάθρα της ζωής. Πραγματικά, τότε η Αγάπη είναι «κραταιά ως θάνατος» και μόνη αυτή νοηματοδοτεί την ύπαρξη. Σε μια τέτοια ώρα υπαρξιακής πληρότητας στη συνάντηση της αγάπης, ο ποιητής αναφωνεί:

Τα μάτια σου τα μαύρα... Με τραβούνε
με το στερνό τραγούδι μου να δέσω
της ζωής και της χαράς τον ύμνο· ας πέσω:

Τ' αηδόνια ερωτικά θα κελαηδούνε
του γκιουλιστάν τα ρόδα, κι ο χαμός μου
θάν' ο τρελός της ζωής φτερουγισμός μου.

(σελ. 33)

Κάτω απ' αυτό το πρίσμα, η Αγάπη-Έρωτας γίνεται αναβαθμός για μια μυστική προσέγγιση του κόσμου. Φαντάζομαι τον Αλέκο Μουτζουρίδη στα νιάτα του να περιφέρεται στο γιαλό του Αργολικού και στον κάμπο, όπως λίγο πρωτύτερα ο Στέφανος Δάφνης, ν' αφουγκράζεται τη μουσική της θάλασσας και τους ψίθυρους της εξοχής, να μεταμορφώνει σε αρμονία το φθινοπωρινό ηλιοβασίλεμα και να υψώνεται πιο πάνω από τη μίζερη βιοτή των άλλων. Αναβαθμός, ο έρωτας:

Σαν κόρης πρωτομίλητης και πρωταγαπημένης
μέσ' στα γερτά ματόφυλλα κάποια κρυφόχαρη έννοια,
γλυκά μου παίρνεις την ψυχή και την καρδιά μου δένεις,
Ω συ χινοπωριάτικη βραδυά μενεξεδένια.

Μόνος που ερχόμουνα, γιαλέ, μ' ασώπαστο ένα στόμα
πάντα κουβέντα εξάνοιγα μ' όσα θωρούσα γύρου·
Μ' απόψε θέλω αμίλητος να σε διαβώ, κι ακόμα
αθώρητος μέσ' στη βαθειά μελαγχολία του απείρου.

(σελ. 17)

Εδώ βλέπουμε μια θεϊστική (deismus) στάση του Αλέκου Μουτζουρίδη. Έχει ξεπεράσει τον ηδονικό θάνατο των ρομαντικών του περασμένου αιώνα, έχει ξεπεράσει τις κραυγές για την αδικία και την ανισότητα κι έχει διεισδύσει στην επικούρεια γεύση του παντός, που είναι το υπέρτατο μυστήριο και θαύμα. Και αυτά, χωρίς καμιά θρησκευτική προσκόλληση ή ανάμνηση, όπως έντονα ακούγονται στον Αντ. Αναπλιώτη. Αυτός είχε προσχωρήσει στο ρεαλισμό κι ο κόσμος όλος ήταν αναπλιώτικος! Αντίθετα, ο Αλ. Μουτζουρίδης μένει στη θεματολογία του Παρνασσισμού και μιμείται μ' επιτυχία τους μεγάλους της Νέας Αθηναϊκής Σχολής, όπως και ο Στέφανος Δάφνης. Αλλά, ενώ αυτός ήταν πολυσχιδής και πολύγραφος, ο Αλέκος Μουτζουρίδης μένει ο διακριτικός ποιητής των σονέτων, μέσα στο χαμηλό τόνο και την αρμονία της σιωπής. Γι' αυτό δε διακρίθηκε ιδιαίτερα στις μέρες του.

Βγαίνει όμως από τη σιωπή και τη μυστική προσέγγιση της αγάπης και του κόσμου, όταν αναθυμάται τ' Ανάπλι και τ' αγαπημένα μέρη της νιότης του. Τότε ο χρόνος χρωματίζεται έντονα και προβάλλει, και σ' αυτόν, ως Νόστος. Είναι το γνώριμο μοτίβο της Αργολικής Σχολής: Ο γυρισμός στη γενέθλια γη. Η άγρια Αδριατική, σε κάποιο ταξίδι του, του φέρνει στη μνήμη το ήσυχο λιμάνι των παιδικών του χρόνων:

Λιμάνι, εσένα νείρομαι της πατρικής μου χώρας
γαλήνιο κι απαλόστρωτο στη βραδυνή ησυχία
τώρα που μέσ' στους δρόλαρες και στον πιγμό της μπόρας
αφρίζει και λυσομανάει το πέλαγος τ' Αδρία.

(Αργολικός, σελ. 11)

Στην ενότητα «Γυρισμός» (σσ. 70-84) έχουμε πέντε καθαρά αναπλιώτικα τραγούδια. Φαίνεται πως είναι γραμμένα σε ώριμη ηλικία, σε κάποιες ώρες σχόλης. Το κυρίαρχο μοτίβο, η ανάμνηση της παιδικής αθωότητας προτού νά 'ρθει η πικρή ζωή της ξενιτιάς, γίνεται αφετηρία λυρικής θωπείας της αλλοτινής χαράς. Ο ποιητής δε νοιάζεται για την άρτια έκφραση: Τραγουδάει σαν παιδί, όπως κάποτε στις μέρες μας και ο Νίκος Καρούζος («Στ' Ανάπλι χαίρομαι»). Ξαναστέκεται στο λιμάνι και το περιδιαβάζει, ένα λιμάνι προσιτό, όπως ήταν τότε:

Ω λιμνοθάλασσ' αναπλιώτικη,
και συ, ερωτογιαλέ μου
ποτέ μου
την ομορφιά σου την αλλοιώτικη
δεν απολησμονούσα
όπου κι ως τώρα αν ζούσα.

(σελ. 80)

Εδώ στα ρηγά νερά του απέναντι βάλτου δεν «έπνεε βοριάς». Κι αν ποτέ φυσούσε, έφερνε τότε «των αφρόκρινων τις μυροδιές, μια μουσική μεθύσι».

Μια άλλη ερατεινή γωνιά του «γύρου της Αρβανιτιάς» είναι η Παναγίτσα, ανέκαθεν στέκι των ερωτευμένων. Την έχουν πολλοί τραγουδήσει. Ο

Αλέκος Μουτζουρίδης μας εξομολογείται:

Μικρό παιδί σαν ήμουνα
έταξα εδώ σε μιαν αγάπη την καρδιά μου.
Περάσανε χρόνια πολλά
και ξέχασα το τάμα, Παναγιά μου.

Τα ξένα με τραβήξανε
και την καρδιά μου μοίρασα όπου κι όπου,
και την επλήγωσα πολύ
Κ' η πίκρα εντός μου τώρα μάταιου ανθρώπου.

(σελ. 78-79)

Σε τούτη τη δυσμική ώρα, που η ψυχή γυμνώνεται μπροστά στην αλλοτινή αγνότητα, δέεται ο ποιητής:

Να την καρδιά μου. Αν την δεχτείς
και να την γιάνεις θα μπορέσεις ίσως:
Της πρώτης έχει αγάπης τον καημό
κι απ' τις κατοπινές το μίσος.

(σελ. 79)

Λίγο πιο πάνω, ο Ψαρομαχαλάς, από την εποχή των Φράγκων και των Βενετσάνων, γειτονιά ρωμείκη και λουλουδιασμένη. Εδώ τραγουδούσε τη νύχτα ο Μπλατσάρας, που τόσοι τον ύμνησαν και οι παλαιοί Αναπλιώτες θυμούνται ακόμη το κλάμα του μπουζουκιού του. Ο Αλ. Μουτζουρίδης θυμάται εδώ το νεανικό του σεργιάνι:

Να ο ψαρομαχαλάς: όλος λουλούδι, μάτι
που σε κοιτάει μεθυστικό·
κ' η αγάπη, σαν κρασί που πίνεις
γλυκό-γλυκό.

(σελ. 77)

Μια τέτοια ιστορία αγάπης περιέλαβε ο Θ. Κωστούρος στη νουβέλα του «Το Στεφάνι του Ναζωραίου» (1967).

Η καλλιτεχνική συντροφιά του Αλ. Μουτζουρίδη γυρνούσε τ' αναπλιώτικα στενά με την κιθάρα και τραγουδούσε καντάδες κάτω απ' τα σπίτια κάποιων ωραίων κοριτσιών. Έχουμε τη μαρτυρία ενός τροβαδούρου εκείνης της συντροφιάς, του Άγγελου Χαδιαράκου: «Μεγάλωσα στ' Ανάπλι με το κρασί, το ξενύχτι, την κιθάρα και το στίχο...» («Σαν Ίσκιου», 1950). Σ' ένα αποκαλυπτικό ποίημά του, της ίδιας ενότητας, ο Αλ. Μουτζουρίδης ανιστορεί λυρικά ένα ώριμο περιδιάβασμα στ' αναπλιώτικα στενά. Η νιότη του έχει πλέον περάσει, μα είναι σύντροφος η ανάμνηση: Δεν γνωρίζει πια τον εαυτό του. Αναρωτιέται, λοιπόν, με πίκρα:

Τάχα είμ' ο ίδιος, όπως τότε;
μια μακρινή μεσ' στην ψυχή γροικώ

θύμηση να σαλεύει· όπως και τότε
τάχα είμ' ο ίδιος, είμ' εγώ;

Και πού 'ναι οι φίλοι; Κ' οι συντρόφοι;
εδώ σε τούτα τα στενά
θαρρώ πως πέρασα με το τραγούδι,
θαρρώ πως πέρασα ξανά.

(σσ. 83-84)

Η αγκύλωση της μνήμης στην πατρίδα είναι υπαρξιακή αναπνοή. Το πιο συγκινητικό ποίημα τούτης της ενότητας (Γυρισμός), είναι όταν θυμάται ο ποιητής τη Μάνα του και τους αγαπημένους του, που κείτονται στο μνήμα. Θέλει κι αυτός να ξαποστάσει εδώ. Θυμάται από τα ξένα το χαμό του αδελφού του Μιλτιάδη και θρηνεί:

Πάντα, μα η άνοιξη σα 'ρθει πότερο σε θυμούμαι
και σε λογιάζω πως θα βγεις
απ' τον κάλυκα ενός κρίνου
σαν τη δροσιά της κονταυγής
να λάμπεις, άμοιρε αδερφέ,
και δεν παρηγοριούμαι
στου χωρισμού σου εκείνου
το μαύρο που μας πότισες φαρμάκι,
αστέρευτης πηγής.

(σελ. 109)

Μα η αποκορύφωση του Νόστου είναι η ενθύμηση της Μάνας, ότι τρυφερό τον κρατάει ακόμα στ' Ανάπλι. Ζει η γερόντισσα και ο ποιητής της γράφει από την ξενιτιά τη μύχια επιθυμία:

Μητέρα, σαν θα 'ρθω στ' Ανάπλι
—που χρόνια λαχτάρησα να 'ρθω—
εσένα θα πάρω απ' το χέρι,
μητέρα μου, εσένα.

Της πίκρας το νύχι που μαύρο
μου μπήξαν τα ξένα στα στήθια
μαζί σου σαν θά 'ρθω, μητέρα,
με μιας θα ξεχάσω.

Τι νοσταλγεί, άραγε, τόσο καιρό στην ξενιτιά ο ποιητής, όταν ξαναδεί την αγαπημένη του ύπαρξη; Να πάει εκεί όπου έσμιξε ο καημός και η αγάπη, το δάκρυ και το θαύμα:

Θα πάμε όπου η πίκρα μας φέρει
θα πάμε όπου η γλύκα μας σύρει
σε τάφους θα πάμε, κι ακόμα
θα πάμε, μητέρα,

στη θάλασσα που είδα παιδάκι,
στον κάμπο όπου έπαιξα πρώτα,
σε δρόμους, σε μέρη θα πάμε
κει πούχω αγαπήσει.

(σσ. 71-75)

«Οι ώρες που περνούν» του Αλέκου Μουτζουρίδη κυκλοφόρησε τη χρονιά που ο Γιώργος Σεφέρης εδημοσίευσε τη «Στροφή», με την πεποίθηση πως ανανεώνει την Ποίησή μας. Προς Θεού, έξω απ' αυτή τη σύμπτωση, δεν υπάρχει καμιά άλλη αντιστοιχία! Ο Αλ. Μουτζουρίδης δεν είχε υποπτευθεί τίποτε. Κάποιο σπάσιμο της ρίμας και μια εκφραστική ελευθερία του δεν υποσημαίνουν ξεστράτισμα από τη σχολή του Κ. Παλαμά. Δεν ξέρω αν μετά το 1931 έγραψε κι άλλα ποιήματα. Ασχολήθηκε, περισσότερο, με μεταφράσεις ξένων ποιητών. Η μοντέρνα ποίηση ξανοιγόταν σε άλλες υπαρξιακές αναζητήσεις, σε μια καθολική όραση της ελληνικής μοίρας. Ήταν καιρός να σωπάσει πια ο Αναπλιώτης ποιητής. Οι καημοί της επαρχίας είχαν ξεπεραστεί. Τη χαριστική βολή στη Ναυπλιακή Σχολή του Νόστου θα δώσει, είκοσι χρόνια αργότερα, ο Νίκος Καρούζος (1926-1990). Το «στήθος» του θα σηκώσει τους πανανθρώπινους καημούς. Η ματιά του ανακρίνει τα πράγματα, που του μιλούν μια άλλη, μυστική γλώσσα, νεότροπη και γιγάντια. Όμως, σ' αυτή την κοσμογονική εικοσαετία, θα μαθητεύσει ο Ν. Καρούζος στην πίκρα της «Αργολικής Λίμνης» και το τάλαντό του θα την αφήσει πίσω οριστικά.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΝΟΝΗΣ

Ο αγιογράφος Αντ. Νόνης γεννήθηκε στο Ναύπλιο, σπούδασε και εργάστηκε στην Αθήνα, αλλά τελικά εγκαταστάθηκε και εργάζεται στο Ναύπλιο. Εκτός από την πασίγνωστη επίδοσή του στην τοιχογραφία —έχει ζωγραφίσει πολλούς ναούς— και την αγιογραφία φορητών εικόνων, έχει διακριθεί και στις προσωπογραφίες. Έργο του είναι και η προσωπογραφία του Αρχιεπισκόπου-Αντιβασιλέως Δαμασκηνού, η οποία κοσμεί το Μουσείο της Βουλής. Φορητές εικόνες του βρίσκονται στον Καναδά, στο Κονγκό, Λονδίνο, Κύπρο κ.λπ.

Αντ. Νόνη, Παναγία η Αμόλυντος.

Αντ. Νόνη, Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος.

Αντρέα Π. Χατζηπολάκη

Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΑ ΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΗΔΙΟΥ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Το Παλαμήδι, το θρυλικό βενετσιάνικο¹ κάστρο τ' Αναπλιού, είναι αναμφισβήτητα το πιο γνωστό από τα κάστρα μας. Χίλιους να ρωτήσουμε για το πρώτο κάστρο που τους έρχεται στο νου, οι 999 θ' απαντήσουν: — Το Παλαμήδι...! Αν συνεχίσουμε και ζητήσουμε να μας πουν πόσα σκαλιά έχει η περίφημη, σχήματος διαδοχικών ζήτα, σκάλα του, οι απαντήσεις εδώ θά `ναι, στους 999 από τους χίλιους: — 999 σκαλιά...!

Επίδραση της παράδοσης, που θέλει τα σκαλιά του Παλαμηδιού 999 και που αποτελεί μια πρόσθετη απόδειξη της διάδοσής της, βρίσκουμε σ' ένα σύγχρονο έντεχο ερωτικό τραγούδι. Μερικοί στίχοι του τραγουδιού², που στιχουργός του είναι ο Θεωдорής Γκόνης:

Εννιακόσια ενενήντα εννέα σκαλιά
με φέρανε κοντά σου,
κάθε σκαλί κι ένα φιλί.

Εννιακόσια ενενήντα εννέα φιλιά
στα χείλη τα δικά σου,
κάθε σκαλί κι άλλο φιλί.

.....
Εννιακόσια ενενήντα εννέα σκαλιά,
κάποτε ήταν χίλια
κάθε σκαλί κι ένα φιλί.
Εννιακόσια ενενήντα εννέα φιλιά,
πότε θα γίνουν χίλια,
κάθε σκαλί κι άλλο φιλί.

.....
Με την παράδοση αυτή, που τόσο διαδεδομένη είναι, θ' ασχοληθούμε παρακάτω. Πρώτα θα δούμε τους διάφορους, πλην του αριθμού 999, αριθμούς των σκαλιών, που μας παραδίδονται από γραπτές πηγές. Στη συνέχεια, από γραπτές πηγές πάλι, θα προσκομίσουμε μαρτυρίες του αριθμού 999 των σκαλιών, όσες μπορέσαμε να συγκεντρώσουμε, χωρίς να έχουμε ερευνήσει σ' όλη την έκτασή της τη Ναυπλιακή Βιβλιογραφία³, που πραγματικά είναι απέραντη.

Ύστερα ακολουθούν μαρτυρίες του αριθμού 999 σ' άλλες παραδόσεις, που θα τις χρειαστούμε, μαζί με πρόσθετα άλλα στοιχεία, για το σχολιασμό μας στο τέλος.

2. ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΟΥ ΑΡΙΘΜΟΥ ΤΩΝ ΣΚΑΛΙΩΝ

2.1. Αριθμοί σκαλιών \neq 999

Στις πηγές που ανατρέξαμε συναντήσαμε τους παρακάτω (πλην του 999) αριθμούς για τα σκαλιά (σε παρένθεση ο αριθμός των μαρτυριών): 800 (1), 850 (1), 857 (3), 860 (1), 880 (3), 890 (5), 900 (5), 913 (1), 960 (3) και 1000 (7).

Από τις παραπάνω μαρτυρίες θα δώσουμε μόνο δύο, τις παλιότερες που συναντήσαμε:

(α) Μιχ. Σ. Γρηγορόπουλος, Περιηγήσεις εν Ελλάδι..., Αθήνησιν 1882, σελ. 56: «...κλίμαξ εξ 900 περίπου βαθμίδων».

(β) Σπυρ. Κ. Προφαντόπουλος, Αρχαία Μνημεία Ναυπλίας και Άργους ήτοι Οδηγός, Εν Αθήναις 1895, σελ. 10: «... διά της ζητοειδούς λιθίνης κλίμακος, ήτις αποτελείται εξ 890 βαθμίδων...».

2.2. Αριθμός σκαλιών 999

Το πλήθος των μαρτυριών που συγκεντρώσαμε είναι 41. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν είναι όλες ανεξάρτητες αλλήλων (δηλ. πρωτογενείς). Μερικές —κυρίως των οδηγών— έχουν παραληφθεί από προγενέστερες γραπτές πηγές. Η παράθεσή τους γίνεται κατά χρονολογική σειρά.

(α) Εντυπώσεις Νεοσυλλέκτου. Το Παλαμήδι, «Η Κυθηραϊκή» (Αθηνών), περ. Β', έτος Β', 19/6-1-1927, σελ. 4: «Όταν εφέτος ανέβηκα τα 999 σκαλοπάτια του εστοχάστηκα πολλά πράγματα».

(β) Λ.Θ.Λ., Απ' όσα χάνονται... Το Παλαμήδι, «Εκδρομικά», τ. Ε', τεύχ. 48, Μάιος 1933, σελ. 131: «... η παράδοση θέλει 999...».

(γ) Άγγελος Τερζάκης, Το Παλαμήδι⁴. [Εις:] Απρίλης. Το βιβλίο του γιου μου, Αθήναι 1946, σελ. 33: «Τα σκαλιά που φέρνουνε στην κορφή έχουν αριθμό καβαλιστικό: 999».

(δ) Γιάννης Κατράλης - Παν. Μαστοράκος, Ταξίδια στο Μοριά..., Αθήναι 1952, σελ. 58: «... αποτελείται από 499 (διάβαζε 999) πέτρινα σκαλοπάτια...».

(ε) Προοδ. Σύλλογος Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης», Ναύπλιον: Ιστορία - Μνημεία - Τίρυνς - Επίδαυρος, Ναύπλιον 1953, σελ. 6: «... με τα 999 σκαλοπάτια του...».

(στ) Γεώργιος Ν. Αλμυρούζης, Γαλάζιοι Αντίλαλοι, Χίος 1953, σελ. 57. «Η άνοδος στο Παλαμήδι δεν είναι από τις εύκολες δουλειές. Πρέπει να διασκελίσει κανείς 999 σκαλοπάτια, όπως λέγουν, διότι το χιλιοστό σκαλοπάτι, σύμφωνα με την στοματική παράδοση, το έσπασε το άλογο του Κολοκοτρώνη. Φυσικά μόνο με την φαντασία τους μπορούσαν να ανεβάσουν το

άλογο του Κολοκοτρώνη εκεί πάνω. Στην πραγματικότητα τα σκαλοπάτια είναι 890».

(ζ) Άγγ. Αθ. Κλεισιούνης, Το Ναύπλιον..., «Πελοποννησιακόν Ημερολόγιον» Διον. Ι. Βογοπούλου 1 (1954) σελ. 10 = «Αστυνομικά Χρονικά» 2 (1954) σελ. 1005: «... 999 σκαλοπάτια, κατά τις λαϊκές παραδόσεις».

(η) Φοίβος Δέλφης, Διήμερη εκδρομή στο Μωριά..., «Ο Αττικός», τεύχ. 69-70, Σεπ/ριος-Οκτ/ριος 1954, σελ. 11: «Έχει 999 σκαλιά».

(θ) Λούλα Μαυρουλίδου, Ταξίδια. Α΄ Λυρικό Προσκύνημα στους τόπους της αιώνιας Ελλάδας, Αθήνα 1954, σελ. 26: «Εννιακόσια ενενήντα εννιά σκαλοπάτια...».

(ι) Mimica Stanaki, Grèce, Paris, Ed. du Seuil 1955, σελ. 156 (και Paris 1971, σελ. 154): «... Palamidi; un escalier de 999 marches...».

(ια) Αργολίς: Μυκήνηναι - Τίρυνς - Ναύπλιον - Επίδαυρος. Προοίμια: Ι. Παπαδημητρίου. Κείμενα: Γ. Ταρσούλη, Αθήνα, Εκδόσεις Μ. Πεχλιβανίδη & Σίας, χωρίς χρονολογία (= 1958;), σελ. 14: «... πρέπει, λέει, ν' ανεβείς 999 σκαλιά. Πραγματικά τα σκαλιά είναι 860...».

(ιβ) Eust. Theodoropoulos, This is Greece, Athens 1959, σελ. 111: «Palamide is a picturesque castle located on a rock with a stair-way consisting of 999 steps».

(ιγ) Gordon Cooper, A Fortnight in Greece, London, Percival Marshall 1960, σελ. 57: «... reached by climbing exactly 999 steps».

(ιδ) Πέτρος Χάρης, Φθινόπωρο στ' Ανάπλι... «Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά» 6 (1962), σελ. 51: «... ανεβήκαμε τα 999 σκαλιά του...».

(ιε) Εγκυκλ. Πάπυρος-Λαρούς, τ. 10, Αθήναι 1964, σελ. 961, λ. Παλαμήδι: «... δι' ελικοειδούς κλίμακος εκούσης 999 βαθμίδας...».

(ιστ) Κ. Ντελόπουλος, Ναύπλιο, «Ηώς», περ. Τρίτη, 7 (1964), αριθ. 73-75, σελ. 71: «... 999 τα θέλει ο θρύλος...».

(ιζ) Γιάννης Πανίτσας, Ταξιδεύοντας. Μοριάς, Πάτραι 1965, σελ. 83: «Είναι 999, όπως λένε, αλλά έχασα το μέτρημα...».

(ιη) Κ. Παλαιολόγου-Βρετού, Το λίκνο της Νέας Ελλάδας. Ναύπλιο, «Περιγηγητική», τεύχ. 85, Ιανουάριος 1966, σελ. 29: «... τα 999 σκαλιά, καθώς τα θέλει ο μύθος (857 είναι στην πραγματικότητα)».

(ιθ) Zina Joannides, Greece four-day classical tour, Athens, χωρίς χρονολογία (καί: Β΄ έκδ. 1969), σελ. 57: «... to climb 999 steps...».

(κ) Ντιάνα Αντωνάκου, Ναύπλιον, Αθήνα 1970, χωρίς σελιδαρίθμηση: «... στη θρυλική των 999 βαθμίδων».

(κα) Νικ. Κολοκούρης, Ναύπλιον: Η πρώτη πρωτεύουσα της Ελλάδος και τα κάστρα της, «Ματιές στις Φωτιές», τεύχ. 8, Ιούλιος 1971, σελ. 23: «... κλίμαξ με 999 σκαλοπάτια...».

(κβ) Νικ. Κολοκούρης, Το Παλαμήδι: Κάστρον ιστορικόν, «Ματιές στις Φωτιές», τεύχ. 9, Αύγουστος 1971, σελ. 24: «... πετρίνη κλίμαξ εξ 999 βαθμίδων (σκαλοπατίων), ήσαν δε τα σκαλοπάτια (1000) χίλια, αλλά, κατά την παράδοσιν, το ένα το έσπασεν ο Κολοκοτρώνης με το άλογό του, όταν ανήρχετο δια πρώτην φοράν επί του Παλαμηδιού μετά την απελευθέρωσιν

της πόλεως του Ναυπλίου».

(κγ) Αθηνά Ταρσούλη, Κάστρα και Πολιτείες του Μοριά, Αθήνα 1971, σελ. 66: «... από μια ατέλειωτη σκάλα, με παρά ένα χίλια σκαλοπάτια...».

(κδ) Πάνος Λιαλιάτσης, Ναύπλιον. Τουριστικός Οδηγός, Αθήνα 1972, σελ. 23: «... τα 999 σκαλιά, που ανακαινίσθηκαν την εποχή του Όθωνος».

(κε) Leonidas B. Lellos, Greece: History - Museums - Monuments, Athens 1972, σελ. 59: «... a climb of 999 steps».

(κστ) Ελλάς. Ε' Πελοπόννησος, «Ελλάς του Νότου» (Λεμεσού), τεύχ. Κ' - ΚΑ', Νοέμ.-Δεκέμ. 1972, σελ. 1299: «Έχει 999 σκαλοπάτια».

(κζ) Ντιάνα Αντωνάκου, Αργολίδος Περιήγησις, Έκδοσις Νομαρχίας Αργολίδος 1973, σελ. 104: «... τα 999 —ως θέλει η παράδοση— σκαλοπάτια...».

(κη) Αθηνά Ταρσούλη, Στην παλιά πρωτεύουσα το Ανάπλι. Η πρώτη Βουλή των Ελλήνων, «Εργατική Επιθεώρησις», τεύχ. 65, Μάιος 1973, σελ. 23: «... τα 999 σκαλοπάτια του φοβερού Παλαμηδιού».

(κθ) Κώστας Ρωμαίος, Οι αιγιματικοί «αργυράσπιδες» του Μεγάλου Αλεξάνδρου, «Λαβύρινθος» Ι (1973-4), σελ. 226: «... για πολλά κάστρα ο λαϊκός θρύλος επιμένει να υποστηρίζει ότι τα σκαλοπάτια που οδηγούν εκεί ψηλά είναι ακριβώς 999. Πρόκειται για έναν αριθμό που είναι τουλάχιστο παράδοξος. Υπόκειται βέβαια η “προσεκτική σκοπιμότητα”, να μη συμπληρωθεί ο αριθμός χίλια με ένα ακόμη σκαλοπάτι. Αλλά, γιατί; Δεν έχω υπ' όψη μου να έχει ασχοληθεί ποτέ κανείς άλλος με αυτό τον περίεργο αριθμό. Αλλά νομίζω τώρα, σε συσχετισμό με όσα πιστεύονται για τον αριθμό χίλια, ότι καταβάλλεται μια συστηματική φροντίδα, γιατί θα είναι το “μοιραίο σκαλοπάτι” της καταστροφής και του ολέθρου. Το κάστρο, που έχει χίλια σκαλοπάτια, προορίζεται να κυριευθεί εύκολα. Το κάστρο όμως με τα 999 σκαλοπάτια θα παραμένει ανηφορικό, δύσκολο, άπαρτο. Τέτοιο είναι το περήφανο Κάστρο του Παλαμηδιού στο Ανάπλι. Έχει 999 σκαλοπάτια, είναι για τούτο ένα κάστρο δυνατό και άπαρτο».

(λ) Χάρη Πάτση, Άλφα - Ωμέγα Εγκυκλοπαίδεια, Αθήνα 1976, τ. 9, σελ. 155, λ. Παλαμήδι: «Ο ένας από αυτούς ήταν αρχικά θολωτός, αργότερα δε αντικαταστάθηκε με κλιμακωτή ανάβαση που είχε 999 σκαλοπάτια».

(λα) Ελένη Γ. Βαλαβάνη, Ταξίδι στ' Ανάπλι. Χρονικό, Αθήνα, Δωδώνη 1977, σελ. 133: «... τα πέτρινά μου εννιακόσια ενενήντα εννέα σκαλοπάτια».

(λβ) Γεώργιος Καρπούζος, Τη νύχτα της 29ης προς 30ης Νοεμβρίου 1822 πήραμε το Παλαμήδι, «Η Γνώμη» (Πατρών), 6 (1977), 297/28-11-1977, σελ. 3α: «... από ζητοειδή λιθίνη κλίμακα 999 βαθμίδων».

(λγ) Πάνος Καρυκόπουλος, Ταξίδια στην Ελλάδα. Ναύπλιο: Η πρώτη πρωτεύουσα της Ελλάδος, «Ο.Γ.Α.», τεύχ. Ι, Ιανουάριος 1978, σελ. 27: «... με τα 999 σκαλοπάτια του».

(λδ) Εγκυκλ. Ηλίου, τ. 17, Αθήνα 1979, σελ. 473, λ. Παλαμήδιον: «... δια κλιμακωτής αναβάσεως από 999 βαθμίδας».

(λε) Κατερίνα Μαργέλη, Ταξίδι στη χώρα του Πέλοπα, Αθήνα, Σκαρ-βαίος 1979, σελ. 19: «Μα κυττάτε, πάνω στέκει το Παλαμήδι με τα 999

σκαλιά του».

(λστ) Peter Sheldon, *The Peloponnese: Four millenia of history* [Εις:] Fodor's Greece 1979, New York 1979, σελ. 213: «... 999 steps leading up from the town».

(λζ) Νέα Μεγάλη Ελλ. Εγκυκλ. Χάρη Πάτση, τ. 26, Αθήνα 1980, σελ. 98, λ. Παλαμήδιον: «... σκάλα που έχει 999 σκαλοπάτια».

(λη) Μεγάλη Εγκυκλ. Κόσμος, Θεσσαλονίκη, Θ.Γ. Κοντέος, 1980, τ. 21, σελ. 125, λ. Παλαμήδι: «... με 999 σκαλιά».

(λθ) Το Ναύπλιο: Μια πόλη για όλες τις εποχές, «Αστυνομική Επιθεώρηση» 1 (1984), σελ. 157: «... με 857 σκαλοπάτια (999 για την παράδοση)...».

(μ) Εγκυκλ. νέα δομή, τ. 21, Αθήνα, χωρίς χρονολογία (1985), σελ. 230, λ. Παλαμήδι: «... μιας ελικοειδούς σκάλας, που έχει 999 σκαλιά».

(μα) Ιω. Δ. Κανδήλης, *Η Ελλάδα όπως την έζησα και τη γνώρισα (1920-1940)*, Αθήνα, Τάσος Πιτσιλός 1990, σελ. 73: «Σ' αυτό ανεβήκαμε από τη σκάλα των 999 τεράστιων κατά το ύψος σκαλοπατιών του».

3. ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΟΥ 999 Σ' ΑΛΛΕΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

3.1. Εκκλησίες Θεοδώρας

Α.Γ. Παπακωνσταντίνου, *Απ' τη Μέση του Γριπονησιού...*, Αθήνα 1978, σελ. 65: «Αργότερα η αυτοκράτειρα Θεοδώρα, είπε ο παπούς, στη θέση του ειδωλολατρικού ναού [στα Έρια Ευβοίας] έκτισε ένα μοναστήρι, το 999 λένε, και το 1000, γιατί έχτισε 1000, σ' όλη την αυτοκρατορία, στη Χιλιαδού στους Στρόπωνες...».

Και στη σελ. 66: «Είναι η εικόνα και η εκκλησία θαυματουργική, βλέπεις ο αριθμός 999 είναι λένε ιερός».

3.2. Εκκλησίες Σαμοθράκης

(α) Αλίκη Νικολαΐδου, *Σαμοθράκη: ένα πολύπαθο ακριτικό νησί, «Επιθεώρηση Χωροφυλακής»* 11 (1980), σελ. 627: «Αυτό το σμαραγδένιο και πάντα δροσερό νησί [η Σαμοθράκη]... με τις 999 εκκλησούλες του...».

(β) Πάνος Γ. Καρυκόπουλος, *Ταξίδια στην Ελλάδα. Σαμοθράκη, «Ο.Γ.Α.»*, τεύχ. 38, Φεβρουάριος 1981, σελ. 11: «... αποκαλύπτεις... τις 999 εκκλησούλες της...».

(γ) Νίνα Κοκκαλίδου-Ναχμία, *Η Σαμοθράκη του χθες και του σήμερα, «Επιλογές του μήνα», Χρόνος* 8, τεύχ. 97, Σεπτ/ριος 1990, σ. 162 (Ένθετο εφημ. «Μακεδονία» Θεσ/νίκης, 23426 / 7-10-1990): «Γ' αφιερώματα στα δύσβατα και βατά μέρη του νησιού, σημάδια πέτρινα, εκκλησάκια, εκκλησίες, είναι 999, όσα τα παράθυρα της Αγίας Σοφίας, λένε. Σήμερα προστέθηκε και ο Άγιος Νεκτάριος και έγιναν 1000».

3.3. Κάμαρες παλατιού στην Κρήτη

Επαμ. Σταματιάδης, *Ικαριακά, Σάμος* 1893, σελ. 15: «Τον παλαιόν καιρό

ήταν στην Κρήτη ένας βασιλιάς, που είχε ένα πολύ μεγάλο παλάτι μ' εννιακόσιες ενενήντα εννιά κάμερες»⁵.

3.4. Παράθυρα του τζαμιού της Αδριανούπολης

(α) Δ. Χόνδρος, Το τζαμί της Ανδριανουπόλεως..., «Λαογραφία» 5 (1915-6), σελ. 636: «Όταν εκτίσθη το τζαμί της Αδριανουπόλεως με τα 999 παράθυρα...»

(β) Νατάλης Εμμ. Πετρόβιτς, Αναμνήσεις. Σερραίων ομηρεία..., «Σερραϊκά Χρονικά», 6 (1973), σελ. 51, σημ. 1: «Το τζαμί του Σουλτάν Σελήμ έχει κι αυτό την ιστορία του. Όταν το χάρηκε καινούργιο και τελειωμένο, ο σουλτάνος ρώτησε πόσα παραθύρια έχει και ο αρχιτέκτων Σινάν Σινάνογλου (ελληνικής καταγωγής) με περηφάνια του λέγει: — Χίλια (τουρκικά «μπιν»). Θυμωμένος ο σουλτάνος από την πτωχή μονοσύλλαβο απάντηση διέταξε να φράξουν το ένα. — Και τώρα, ξαναρωτά, πόσα παράθυρα έχει; — Εννιακόσια ενενήντα εννιά, ήταν η απάντηση που έλαβε. — Τόσα να μείνουν, λέγει ο σουλτάνος. Σήμερα στους περιηγητάς δείχνουν το χτισμένο παράθυρο.»

3.5. Παράθυρα Αγίας Σοφίας

Βλέπε: 3.2.(γ).

4. ΣΧΟΛΙΑ

Ο Ναυπλιώτης συγγραφέας Άγγ. Τερζάκης (2.2.γ) αποδίδει στον αριθμό 999 των σκαλιών το χαρακτηρισμό «καβαλιστικός», δηλ. ότι κρύβει κάποια μαγική, μυστικιστική ιδιότητα. Χρήση του αριθμού στη μαγεία (σ' επωδές κλπ.) δεν γνωρίζω. Βρίσκομε πάντως τους αριθμούς 99 και 9.999: τον πρώτο σε κυπριακό κατάδεσμο⁶ και κρητικές επωδές⁷ και τον δεύτερο σε βυζαντινό εξορκισμό⁸. Όμως η χρήση τους, όπως θα δούμε παρακάτω και για τις άλλες περιπτώσεις, σχετίζεται με τις αντίστοιχες δυνάμεις του αριθμού 10 (δηλ. $10^2 = 100$ και $10^4 = 10.000$).

Ο Α.Γ. Παπακωνσταντίνου (3.1) μιλεί για ιερότητα του αριθμού 999, τον οποίο συνδέει με την πυθαγόρεια διδασκαλία, λέγοντας ότι το «3 φορές 9» συμβολίζει «την πλήρη δικαιοσύνη που απονέμει το θεϊόν» (σελ. 66, σημ. 1). Είναι μια ερμηνεία αβάσιμη και αστήρικτη⁹. Η ψηφιακή δομή του αριθμού (τρία εννιάρια) δεν έχει καμιά σχέση με τη χρήση του στις προηγούμενες παραδόσεις. Αριθμούς μ' όμοια ψηφία βρίσκομε, βέβαια, να χρησιμοποιούνται για διάφορους λόγους (π.χ. ο αριθμός 666 της «Αποκαλύψεως» 13,18 ή ο αριθμός των 33.333 στίχων της καζαντζακικής «Οδύσσειας»). Δεν θα εξετάσουμε εδώ όλες τις χρήσεις τους, θα πούμε μόνο πως ορισμένες φορές χρησιμοποιούνται, λόγω της εύκολης απομνημόνευσής τους, σε τίτλους βιβλίων¹⁰ κλπ., όχι όμως και στις παραδόσεις που είδαμε.

Σ' αυτές ο αριθμός χρησιμοποιείται λόγω ενός χαρακτηριστικού της

αριθμητικής φύσης του: να υπολείπεται του χίλια κατά μία μονάδα. Ο αριθμός χίλια, βέβαια, όπως και οι άλλες δυνάμεις της βάσης του αριθμητικού μας συστήματος, δηλ. του δέκα, έχουν ευρεία χρήση ως αριθμοί «στρογγυλοί». Παρατηρείται τώρα το εξής: Σε πολλές παραδόσεις (κι όχι μόνο) εμφανίζονται διάφορα σύνολα των οποίων ο πληθικός αριθμών των στοιχείων τους είναι ένας «στρογγυλός» αριθμός-δύναμη του δέκα (100, 1000 κλπ.) σύν ή πλήν μία μονάδα (δηλ. 99 ή 101, 999 ή 1001 κλπ.). Και στις δύο περιπτώσεις το στοιχείο που υπολείπεται ή περισσεύει έχει μian ιδιότητα που το κάνει να ξεχωρίζει από τα κοινά. Τόσο με τους αριθμούς 101 και 1001, όσο και με τους αριθμούς 99 και 999 (αυτά τα είδαμε) υπάρχουν πολλά παραδείγματα¹¹. Θ' αναφέρομε δύο με τον αριθμό 101:

(α) «Τα Σφακιά (εννοείται η Χώρα Σφακίων) είχαν εκατομιά εκκλησίες κι οι εκατό είναι βρομένες κι η μιά δεν ευρέθηκε...»¹².

(β) «Κολαίνα = χρυσούν περιδέριον γυναικείον, συγκείμενον εκ χρυσής αλύσεως πλήρους φλωρίων 101... εν μέσω δε σταυρός ή Αγιοκωνσταντινάτον ή μέγα ενετικόν φλωρίον...»¹³.

Μπαίνει τώρα ένα πρόβλημα: πώς θ' ανιχνεύσομε την ιδιότητα του ξεχωριστού στοιχείου, όταν γι' αυτό δεν μας μιλεί ρητά μια παράδοση που έχουμε μπροστά μας;

Βέβαια, όσον αφορά το Παλαμήδι, έχουμε την εκδοχή του χιλιοστού σκαλιού, που το έσπασε, λέει, τ' άλογο του Κολοκοτρώνη (2.2.στ και 2.2.κβ).

Έχω τη γνώμη, όμως, ότι αυτή η ερμηνεία είναι επιγενής, δηλ. δόθηκε εκ των υστέρων, για να δικαιολογηθεί ο αριθμός 999. Μια πρώιμη μαρτυρία της, που θα την έκανε ισχυρή, μας λείπει για την ώρα. Δεν αρκεί, νομίζω, η ύπαρξη και μόνο του κοινού πληθικού αριθμού σε δυο παραδόσεις, για να αποτελέσει το λόγο συσχέτισης των στοιχείων (αντικειμένων) τους. Γιατί, η ένα προς ένα «απεικόνιση» (σύμφωνα με τη μαθηματική έννοια του όρου) πρέπει να αφορά εν προκειμένω σε όμοια ή συγγενικά στοιχεία, π.χ. σε κτίσματα, όπως γίνεται στην περίπτωση της παράδοσης της Σαμοθράκης, όπου «απεικονίζονται» οι εκκλησίες της στα ισάριθμα παράθυρα της Αγίας Σοφίας (3.2.γ). Έτσι η ερμηνεία του Κ. Ρωμαίου (2.2.κθ), σύμφωνα με την οποία τα σκαλιά του Παλαμηδιού αντιστοιχούν προς τα 999 χρόνια μιας χιλιετίας και το ένα προς το χιλιοστό έτος, που θεωρείται καταστροφικό¹⁴, είναι, νομίζω, ατυχής.

Με την ίδια λογική θα μπορούσαμε να εξηγήσομε την παρουσία του αριθμού 999 και στις άλλες παραδόσεις. Όμως, είδαμε πόσο αναπάντεχη είναι η εξήγηση για τα 999 παράθυρα του τζαμιού της Αδριανούπολης (3.4.β).

Σημειώνομε ακόμα, χωρίς αυτό να έχει ιδιαίτερη σημασία, πως δεν γνωρίζομε άλλη σκάλα κάστρου με 999 σκαλιά¹⁵ και ο Κ. Ρωμαίος, που λέει ότι: «... για πολλά... τα σκαλοπάτια... είναι ακριβώς 999» (2.2.κθ) δεν προσκομίζει παράδειγμα άλλο εκτός του Παλαμηδιού.

Τότε τι συμβαίνει με το χιλιοστό «νοητό» σκαλί του Παλαμηδιού; Στον βαθμό, όπως πιστεύω, που δεν έχουμε πειστική μαρτυρία για τη φύση του, το

ζήτημα παραμένει ανοιχτό.

5. ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ιστορικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία του ναυπλιακού μνημείου βλέπει στις παρακάτω τεκμηριωμένες εργασίες: (α) Κ. Andrews, *Castles of the Morea*, New Jersey 1953. (β) Σ. Καρούζου, *Το Ναύπλιο*, Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα, 1979. (γ) Τ. Μάυρος, *Το Παλαμήδι*. Ιστορική αναδρομή, Αθήνα 1988.

2. Ο τίτλος του είναι: «999 σκαλιά» και περιέχεται στο δίσκο μακράς διάρκειας: «Κορίτσι και Γυναίκα» (μουσική: Γιώργος Ανδρέου, τραγούδι: Ελένη Τσαλιγοπούλου, έκδοση: LYRA 4525, Αθήνα 1989).

3. Για την έρευνά μας χρήσιμη θα ήταν η εργασία του Άγγ. Κλ(εισιούνη), *Ναυπλιακή Βιβλιογραφία*. Πρώτη Σειρά, «Χρονικά του Μοριά» 1 (1952), 77-82. Όμως στην Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος, που αναζητήσαμε το περιοδικό, δεν βρέθηκε στη θέση του. Στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, που απευθυνθήκαμε στη συνέχεια, δεν το είχαν. Τα σχόλια, για την κατάσταση των υποτιθέμενων κιβωτών της εθνικής πνευματικής κληρονομιάς μας, περιττεύουν...

4. Αναδημοσιεύσεις του διηγήματος (της περικοπής): (α) «Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά» 9 (1965), σελ. 14. (β) Π.Β. Λιαλιάτσης, *Ναυπλιακή Ανθολογία 1540-1968*, Ναύπλιον 1969, σελ. 77 (όπου, αντί «φέρνουνε» γράφεται «πάνε»).

5. Το κείμενο από τη συλλογή του Ν. Γ. Πολίτη, *Παραδόσεις*, τ. Α', Εν Αθήναις 1904, σελ. 29, αριθ. 45. Αναδημοσιεύσεις: (α) Β. Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης...*, τ. Α', Εν Χανίοις 1909, σελ. 206. (β) Μ. Γιαλουράκης, *Κρήτη*, Αθήνα 1960, σελ. 51 (χωρίς μνεία πηγής).

6. Βλέπε Στίλβων Π. Κυριακίδης, *Κυπριακά Επώδια*, «Λαογραφία» 6 (1917-8), σελ. 610.

7. Βλέπε Ευαγγ. Κ. Φραγκάκι, *Συμβολή στα λαογραφικά της Κρήτης*, Αθήνα 1949, σελ. 48.

8. Βλέπε Fritz Pradel, *Griechische und Süditalienische Gebete, Beschwörungen und Rezepte des Mittelalters*, Giessen, A. Töpelmann 1907, σελ. 21.

9. Στην περίπτωση της ευβοϊκής παράδοσης, για τα χίλια μοναστήρια, νομίζω ότι απλώς αιτιολογείται η ονομασία «Χίλιαδού» του χωριού, με το χιλιοστό μοναστήρι, που υποτίθεται ότι έκτισε εκεί η Θεοδώρα.

10. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα. Θ' αρκεστούμε μόνο σε δύο (ένα ελληνικό και ένα ξένο), στα οποία χρησιμοποιείται ο τετραμήσιος 2222: (α) Κ. Γεωργιάς, *2222 Ερωτήσεις και Απαντήσεις Χημείας*, Αθήνα 1972. (β) S. E. M. Camille Gorgé, *Voyage de 2222 kilomètres en Anatolie*, Ankara 1951.

11. Πολυάριθμα, που έχουμε συγκεντρώσει, θ' αποτελέσουν αντικείμενο παρόμοιας μ' αυτήν εργασίας μας.

12. Από τη συλλογή των δημοτικών παραδόσεων του χωριού μου Ανόπολη Σφακίων Κρήτης (ανέκδοτη).

13. Βλέπε Π. Γ. Βλαστός, *Ο Γάμος εν Κρήτη...*, Εν Αθήναις 1893, σελ. 158, λ. κολαίνα = ———, *Νέαι ανακαλύψεις λειψάνων Κρητικού Θεάτρου*. Απολλώνιος και Αρχιστράτη. «Κρητικός Λαός» 1 (1909), σελ. 39, σημ. 12.

14. Παράβαλε: «Προς τα τέλη της πρώτης μεταχριστιανικής χιλιετηρίδας, το Δεκέμβριο του έτους 999 μ.Χ., πολλοί άνθρωποι απ' τις χριστιανικές χώρες πίστεψαν ότι επικείται το τέλος του κόσμου και προετοιμάστηκαν να το υποδεχτούν με ασυνήθιστο τρόπο...» (C. Berlitz, 1999: Η συντέλεια, Αθήνα, Ωρόρα 1981, σελ. 19).

15. Μόνο για την αρχαία «Κακιά Σκάλα» των Δελφών συνάντησα να λέγεται πως είναι «με χίλια κι ακόμα σκαλοπάτια» (πάντως όχι 999). Βλέπε: Γεώργιος Ε. Καψάλης, *Στη Φωκίδα του 1851...*, Αθήνα 1974, σελ. 31.

Κώστα Δανούση

ΕΡΓΑ ΤΕΧΝΗΣ ΣΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ

Η περιοχή, όπου σήμερα βρίσκεται το νεκροταφείο του Ναυπλίου, φαίνεται πως από την αρχαιότητα χρησιμοποιήθηκε σαν χώρος ταφής. Σειρά ανασκαφών απέδειξε ότι οι λόφοι της Ευαγγελίστριας και των Αγίων Πάντων, αλλά και οι πλησίον τους παρυφές του Παλαμηδιού, ήσαν χώροι αφιερωμένοι στην ταφή των νεκρών από τους μυκηναϊκούς μέχρι τους νεώτερους χρόνους¹.

Στα χρόνια της Β΄ Βενετοκρατίας, αλλ' οπωσδήποτε και πολύ ενωρίτερα, ο σπηλαιώδης ναός των Αγίων Πάντων χρησιμοποιείται για την ταφή των χριστιανών. «1696 Αυγούστου 26, ενορία Αγίων Πάντων έξο εις τα νεκροταφεία. Εκκλησία Αγίοι Πάντες έχη ολίγην αυλήν που χωνουν του(ς) χριστιανούς και τζέλια τρία με την περιοχὴν τους, που κάθετε ο εφημέριος, καθώς εκράτει ο τόπος από παλεόν», βεβαιώνει ο εφημέριος του ναού Ιωάννης Περής². Σε χάρτη της περιοχής Ναυπλίου (1816), που παραθέτει σε έργο του ο Rouqueville³, το νεκροταφείο τοποθετείται στην ίδια περιοχή.

Δεν ήταν, όμως, μόνον το χριστιανικό νεκροταφείο στο μέρος αυτό. Ο Φωτάκος⁴, αναφερόμενος στην τοπογραφία της περιοχής, περιγράφοντας την πρώτη επιχείρηση για την κατάληψη του Ναυπλίου από τους Έλληνες, γράφει: «... ήτο όλη σχεδόν (η περιοχή) γεμάτη Τουρκομνήματα έως πέρα εις τους Αγίους Πάντας και το Αγγουρώον λεγόμενον... Ήτο δε γεμάτος ο τόπος μάνδραις, μνήματα, κυπαρίσσια και άλλα δένδρα διάφορα, αθάνατοι φυτευμένοι πολλοί, ώστε εδυσκολεύετο ο άνθρωπος να περάση εύκολα...».

Κάτω από τους Άγιους Πάντες, καθώς και βορειοανατολικά της Ευαγγελίστριας, τάφηκαν οι Βαυαροί στρατιώτες που πέθαναν στα 1833-4 από τύφο στο Ναύπλιο⁵. Προς τιμή τους θα σμιλευθεί λίγο αργότερα (1840-1) ο γνωστός «Λέων των Βαυαρών» από τον συμπατριώτη τους γλύπτη Christian Siegel⁶ (1808-1883). Εκεί τάφηκε και ο πορθητής του Παλαμηδιού Σταϊκος Σταϊκόπουλος⁷ († 1835).

Το θέμα του νεκροταφείου πολύ ενωρίς απασχολεί τις τοπικές αρχές του Ναυπλίου⁸ αλλά και τους κατοίκους, που προσανατολίζονται στην κατασκευή νέου, όχι πολύ μακριά από το παλιό. Μάλιστα, με το από 13.2.1848 Β.Δ. (ΦΕΚ 9/1848), επιτρέπεται η επέκταση και η περίφραξη του νεκροταφείου, ενώ ρυθμίζονται πολεοδομικά θέματα της Πρόνοιας. Η υλοποίηση,

όμως, του έργου οφείλεται στη γενναιοδωρία του Μιχαήλ Αναστασίου Ιατρού (1778;-1868). Το οικόπεδο του σημερινού νεκροταφείου, η ανέγερση του ναυδρίου των Ασωμάτων και η περίφραξή του υπήρξαν δωρεά του. Στην είσοδο του ναυδρίου, σε εντοιχισμένη πλάκα, διαβάζουμε: «ΤΟΙΣ ΑΣΩΜΑΤΟΙΣ ΤΩΝ ΝΑΟΝ ΤΟΥΤΟΝ / ΙΔΡΥΣΑΤΟ ΜΙΧΑΗΛ ΙΑΤΡΟΣ / ΤΩ ΔΑΠΑΝΗ ΜΙΧΑΗΛ ΙΑΤΡΟΣ (sic) / ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΝΑΥΠΛΙΑΣ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΝ / ΤΟΥΤΟ ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΕΝ ΑΥΤΩ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ / 1852».

Μετά τη δημιουργία του νέου νεκροταφείου άρχισε σταδιακά η μεταφορά των ταφικών μνημείων σ' αυτό. Πολλές, όμως, επιτύμβιες πλάκες επιφανών κατοίκων της πόλης και ξένων χρησιμοποιήθηκαν για την πλακόστρωση του δαπέδου του ναού των Αγίων Πάντων και των προς αυτόν βαθμίδων. Προφανώς πολλά έργα θα καταστράφηκαν.

Το νεκροταφείο του Ναυπλίου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνον για την ιστορία της νεοελληνικής γλυπτικής αλλά και για την ιστορία της πόλης. Στο Ναύπλιο, από τα πρώτα χρόνια της επανάστασης, συγκεντρώνονται άνθρωποι απ' όλα τα μέρη του ελλαδικού χώρου. Πολλοί απ' αυτούς (Ορφανίδης, Ιατρός, Φαρμακόπουλος κ.ά.) θα φέρουν μαζί τους σημαντικά για την εποχή κεφάλαια, θα επιδοθούν σε κερδοφόρες εμπορικές δραστηριότητες και θα συμβάλουν στην οικονομική ανάπτυξη του τόπου. Αυτό το συνονθύλευμα απεικονίζεται εύγλωττα στις επιτύμβιες επιγραφές.

Μετά τη φωτιά του πολέμου δημιουργείται στην πόλη μια αστική κυρίαρχη τάξη, που ζητά την καταξίωσή της στη ζωή και την υστεροφημία μετά το θάνατο. Αρχίζουν, έτσι, σιγά-σιγά να γίνονται φανερές οι πρώτες συνέπειες των κοινωνικο-οικονομικών αυτών μεταβολών. Εξωραϊζονται οι υφιστάμενοι ναοί, ανεγείρονται αρχοντικά σε ρυθμό νεοκλασικό, ενώ στα νεκροταφεία εμφανίζονται οι πρώτοι μαρμάρινοι τάφοι. Το μάρμαρο την εποχή εκείνη είναι αρκετά δυσπρόσιτο στο μέσο Έλληνα. Οι απλοί —ταπεινοί σήμερα— μαρμάρινοι σταυροί για αρκετές δεκαετίες θα αποτελέσουν προνόμιο των εύρωστων μόνον οικονομικά στρωμάτων. Οι ξεχωριστοί θα μπορέσουν να αποθανατίσουν το όνομά τους σε μνημεία περισσότερο περίτεχνα και τις μορφές τους σε προτομές ή ανάγλυφα, ενώ οι ολίγοι θα καλύψουν τη χθόνια ύπαρξή τους σε έργα σύνθετα και ογκώδη.

Πολλά έργα, ανυπόγραφα και ενυπόγραφα, αποδίδονται σε λαϊκούς τεχνίτες. Στις αρχές ο λαϊκός τεχνίτης δεν έχει συνείδηση της δημιουργίας του ή την απαιτούμενη τουλάχιστον έπαρση για να σημαδέψει στο μάρμαρο (και το χρόνο) το όνομά του. Ακόμη, όμως, και τότε αφήνει στα άτεχνα έστω ανάγλυφα των πρώτων επιτυμβίων πλακών κομμάτι από την ψυχή του. Και στα έργα κυρίως αυτά —τα λαϊκά στη φόρμα και θεματολογία— θα πρέπει να σκύψει με ιδιαίτερο σεβασμό ο εραστής της τέχνης ή ο σπουδαστής της. Αξίζει να παρακολουθήσει κανείς το λαϊκό μάστορα, που προσπαθεί να παντρέψει το νεοκλασικό στυλ με τα μοτίβα, τα οποία του 'χε προσφέρει απλόχερα η μεταβυζαντινή παράδοση. Πέρα από την εξέλιξη της λαϊκής ή υψηλής γλυπτικής, το νεκροταφείο, που εξετάζουμε, μας προσφέρει πλούσιο ιστορικό, λαογραφικό και φιλολογικό⁹ υλικό.

Παρουσιάζουμε στη συνέχεια τα έργα τέχνης στο νεκροταφείο Ναυπλίου κατά χρονολογική τάξη (τα αχρονολόγητα παρουσιάζονται τελευταία) χωρισμένα σε δύο ενότητες, στα ανυπόγραφα (που δεν υστερούν σε καλλιτεχνική ευαισθησία) και στα ενυπόγραφα, ενώ στην τρίτη ενότητα παρουσιάζουμε τους δημιουργούς τους, δίνοντας έμφαση στους λιγότερο γνωστούς, μιας και για τους άλλους η βιβλιογραφία είναι πλούσια. Συχνά θα παραπέμπουμε σε δύο βασικά έργα για τη νεοελληνική γλυπτική.

— Λυδάκης = Λυδάκη Στέλιου, Οι Έλληνες Γλύπτες, Η νεοελληνική γλυπτική, ιστορία, τυπολογία, λεξικό γλυπτών, Εκδόσεις «Μέλισσα», Αθήνα 1981 και

— Χρήστου = Χρήστου Χρυσάνθου και Κουμβακάλη-Αναστασιάδη Μυρτώς, Νεοελληνική Γλυπτική 1800-1940, Αθήνα 1982.

Ι. Ανυπόγραφα έργα:

1. *Τάφος Νικολάου Γ. Ιατρού (ΑΨΠΑ-ΑΩ(N;)Η)*. Σε επάλληλες βαθμίδες επιτύμβια στήλη, που στηρίζει την προτομή του νεκρού. Το έργο έχει άμεση ανάγκη συντήρησης, εξαιτίας των ρύπων από τα παρακείμενα κυπαρίσσια. Στο πάνω μέρος της επιτύμβιας στήλης ανάγλυφο σταυρού πάνω από γιρλάντα, που κρέμεται με ταινία από δύο ρόδακες, και κάτω ανάγλυφο χιαστί ξίφους και κηρυκείου (σύμβολα της συμμετοχής του νεκρού στον αγώνα του 1821 και της εμπορικής του δραστηριότητας). Στη βάση ανάγλυφο χιαστί πυρσών, ρόκας, κουβαριού και ψαλιδιού (σύμβολα που παραπέμπουν στο γνωστό μύθο των Μοιρών, που γνέθουν το σχοινί της ζωής για να το κόψουν κάποια στιγμή). Αν και το έργο δεν υπογράφεται, η προτομή τουλάχιστον θα μπορούσε να αποδοθεί στο εργαστήριο των Αδελφών Φυτάλη από την Τήνο ή σε κάποιον καλό μαθητή τους.

2. *Τάφος Χαρίκλειας συζ. Ανδρέου Ιω. Παπούλια (1834-1866)*. Επιτύμβια πλάκα, που κοσμεύεται με μαϊάνδρο. Στο κέντρο η επιτύμβια επιγραφή. Πάνω ελαφρό ανάγλυφο στεφάνου και κάτω πάλι ελαφρό ανάγλυφο σταυρού, που στηρίζεται πάνω σε πλούσια άκανθα. Δεξιά και αριστερά του σταυρού, στηριγμένοι στα κλαδιά της άκανθας, δύο αντιθετικοί άγγελοι σε προφίλ, προσεύχονται γονατιστοί. Το έργο δεν έχει υπογραφή, όμως παραπέμπει με βεβαιότητα σε ανάλογο ανάγλυφο (εκεί αντί σταυρού υπάρχει λαμπάδα) στο ίδιο νεκροταφείο, στον τάφο του Δημητρίου Γκάτσιου (II, α/α 26), που υπογράφεται από τον Νικόλαο Βιτάλη. Αν δεν είναι έργο του ίδιου, θα πρέπει να αποδοθεί οπωσδήποτε σε τηνιακό τεχνίτη.

3. *Τάφος Αγγελή Δημητρακόπουλου (†1869)*. Πάνω σε επάλληλες βαθμίδες κυβική βάση χωρίς γλυπτικό διάκοσμο και πάνω σ' αυτήν η επιτύμβια στήλη, που απομεινεί τετράπλευρο οβελίσκο, ο οποίος καταλήγει σε οξυκόρυφη πυραμίδα. Στο πάνω μέρος της επιτύμβιας στήλης έξεργο ανάγλυφο γιρλάντας, πιο κάτω ανάγλυφος σταυρός και η επιτύμβια επιγραφή. Χωρίς όμως αμφιβολία, θα πρέπει να αποδοθεί στον δημιουργό του παρακειμένου ταφικού μνημείου του Κων/νου Δημητρακόπουλου, Σταύρο Κ. Σαρρή.

4. *Τάφος Ανδρέου Σωτίλη (1818-1869)*. Σε δύο βαθμίδες ορθογώνια βά-

ση, πάνω στην οποία υψώνεται κόλουρη πυραμίδα. Οι βαθμίδες, η βάση και η πυραμίδα είναι κτισμένες με την κόκκινη πέτρα του Κοφινιού Ναυπλίας. Στη βάση εντειχισμένη μαρμάρινη ανάγλυφη πλάκα με ανεστραμμένο κράνος, ξίφος με τη θήκη του χιαστί και πιο κάτω ψυχή (πεταλούδα), σύμβολο της αιωνιότητας.

5. *Τάφος Αικατερίνης Ν. Μακρή (†1874)*. Πάνω σε ορθογώνια βάση υψώνεται σπασμένος κίονας, χωρίς ραβδώσεις. Πάνω στον κίονα όμορφο ανάγλυφο ανθισμένου κλαδιού τριανταφυλλιάς. Ο σπασμένος κίονας, σύμβολο της ζωής που καταρρέει, υπήρξε προσφιλές ταφικό μοτίβο στα τέλη του περασμένου και αρχές του λήγοντος αιώνα. Στο νεκροταφείο του Ναυπλίου το ίδιο μοτίβο απαντάται, σε παραλλαγές, σε άλλους δύο τάφους.

6. *Τάφος Γεωργίου Βρονταμίτη (†1874)*; στρατιώτη του τακτικού κατά την επανάσταση του 1821 και αντισυνταγματάρχη του Πεζικού στα 1874. Πάνω σε επάλληλες βαθμίδες κυβική βάση και πάνω σ' αυτήν η επιτύμβια στήλη με επίκρανο, που στέφεται με λήκυθο. Στη βάση συνδυασμός ανάγλυφου θυρεού (χιαστί λάβαρα, κανόνια, σάλπιγγες, ξίφη και λόγχες) με τα σύμβολα της ανθρώπινης ματαιότητας (χιαστί οστά με νεκροκεφαλή). Στην επιτύμβια στήλη, πάνω σε δύο ρόδακες και αμέσως κάτω σε εσώγλυφη κόγχη έξεργο ανάγλυφο του νεκρού με στρατιωτική στολή σε προτομή. Πρόκειται για πολύ καλό έργο, ατυχώς χωρίς υπογραφή.

7. *Τάφος Μιχαήλ Ευλαμπίου (†1879)*. Αρκετά υψηλό ταφικό μνημείο στα δεξιά του εισερχομένου. Πάνω σε επάλληλες βαθμίδες κυβική βάση και πάνω σ' αυτήν επιτύμβια στήλη, που στέφεται με απλό τριγωνικό αέτωμα. Στο πάνω μέρος της στήλης δύο ρόδακες, αμέσως κάτω έξεργο στεφάνι λουλουδιών. Ακολουθεί η επιτύμβια επιγραφή και κάτω σε αβαθή κόγχη έξεργο ανάγλυφο καθιστής κόρης με ποδήρη χιτώνα και μακρά κόμη, σκυμμένης μπρος σε αναλόγιο. Με το αριστερό κρατά κλαδί δάφνης. Μπρος της σπασμένος βλαστός μήκωνος υπνοφόρου (;). Το μοτίβο με την αρχαιοπρεπή παράσταση της κόρης, παραλλαγής του πενθούντος πνεύματος, όπως και το λαϊκό μοτίβο της μήκωνος (ύπνος, λήθη, λησμονιά), είναι γνωστά και από άλλα παρόμοια έργα της εποχής. Πρόκειται για έργο απλό με καλή τεχνική επεξεργασία.

8. *Τάφος Ελένης συζ. Βασιλείου Κοκκίνου (†1882) και Βασιλείου Ν. Κοκκίνου (1897)*. Πάνω σε επάλληλες βαθμίδες κυβική βάση, που παραπέμπει στο προηγούμενο έργο. Πάνω σ' αυτήν η επιτύμβια στήλη τετραγωνικής τομής, στέφεται με λήκυθο. Στο πάνω μέρος της στήλης ελαφρό ανάγλυφο σταυρού, που καλύπτεται από στεφάνι δάφνης.

9. *Τάφος Ανθής Γεωργίου Γκόγκορη (1865-1882)*. Σε χαμηλή βάση στήλη με απλό αέτωμα. Στο πάνω μέρος της στήλης δύο ρόδακες. Πιο κάτω μέσα από κυκλική κόγχη έξεργο ανάγλυφο της νεκρής σε προτομή με ελαφρά κλίση. Έργο αρκετά όμορφο. Η κόγχη περιβάλλεται με κορνίζα, η οποία κρέμεται με ταινία από ρόδακα, που βρίσκεται ανάμεσα σε δύο εσώγλυφα άστρα. Ακολουθεί η επιτύμβια επιγραφή και στο κάτω μέρος της στήλης λύχνος, που καίει.

10. *Τάφος Βασιλείου και Ειρήνης Κυριαζοπούλου (†1890)*. Υψηλό ταφικό μνημείο. Σε επάλληλες βαθμίδες κυβική βάση χωρίς γλυπτικό ενδιαφέρον. Πάνω σ' αυτήν η επιτύμβια στήλη, που στέφεται με αέτωμα από άκανθες και ανθέμια. Στην επιτύμβια στήλη, πάνω δύο ρόδακες, κάτω ανάγλυφο στεφάνι δάφνης, μετά η επιτύμβια επιγραφή και αμέσως μετά σε ελλειψοειδή εσοχή ελαφρό ανάγλυφο του Ερμή δρομέως. Ο θεός του εμπορίου τρέχει, κρατώντας με το αριστερό το κηρύκειο, όντας έτοιμος να πετάξει. Πρόκειται για εξαιρετο έργο. Το ανάγλυφο του Ερμή παραπέμπει αναμφίβολα σε αρχαία κλασικά πρότυπα.

11. *Τάφος Χαραλάμπους και Ακριβής Μπακοπούλου (†1891)*. Σε διπλή βάση πλατιά επιτύμβια στήλη, που στέφεται με τριγωνικό αέτωμα. Στο κέντρο της στήλης σε κυκλική κόγχη έξεργα ανάγλυφα των νεκρών σε προτομή. Έργα εκφραστικά. Το μνημείο αντιμετωπίζει προβλήματα στατικής από τις ρίζες του παρακείμενου δένδρου και χρειάζεται άμεση στήριξη.

12. *Τάφος Ιωάννου Σωτηροπούλου (1833-1896)*. Σε επάλληλες βαθμίδες κυβική βάση και πάνω σ' αυτήν η επιτύμβια στήλη, που στέφεται με αέτωμα από πλούσια ανθέμια. Στη βάση ανάγλυφο θυρεού, που αποτελείται από δύο ανεστραμμένους πυρσούς (η ζωή που σβήνει) και το κηρύκειο του Ερμή (σύμβολο της εμπορικής δραστηριότητας). Το σύμπλεγμα κοσμείται με ταινίες που κυματίζουν. Στην επιτύμβια στήλη, μέσα από ελλειψοειδή κόγχη, προβάλλει έξεργο ανάγλυφο του νεκρού σε προτομή. Πρόκειται για έργο καλό.

13. *Τάφος Βονιφατίου Βοναφίν (†1898)*. Το έργο έχει κατασκευασθεί σε μορφή σαρκοφάγου. Στην επιτύμβια πλάκα, που κοσμείται με μαιάνδρο, πάνω και κάτω από την επιτύμβια επιγραφή, έξεργα ανάγλυφα λύχνου που καίει και σταυρού που περιβάλλεται με στεφάνι. Στις κάθετες πλευρές του μνημείου έξεργα ανάγλυφα στεφανιών και κλαδιού φοίνικα (συμβόλου της νίκης των μαρτύρων). Δεν νομίζω ότι πρόκειται για επιμελημένη εργασία.

14. *Τάφος Επαμεινώνδα Κωτσονόπουλου (†1904)*. Σε επάλληλες βαθμίδες κυβική βάση. Πάνω σ' αυτήν η επιτύμβια στήλη, που στέφεται με σταυρό, στη διασταύρωση των κεραιών του οποίου υπάρχει ανάγλυφο κεφαλής αγγέλου. Στην επιτύμβια στήλη ανάγλυφο στεφάνι και η επιτύμβια επιγραφή, ενώ στη βάση ελαφρό ανάγλυφο καθισμένης γυναίκας μπρος σε αναλόγιο. Ατυχής προσπάθεια αντιγραφής του θέματος του τάφου του Μιχαήλ Ευλαμπίου (I, α/α 7). Απουσιάζει, όμως ο σπασμένος βλαστός του μήκωνος.

15. *Τάφος Νικ. Οδ. Μαστοράκου (†1959)*. Σύγχρονο ταφικό μνημείο με προτομή του νεκρού.

16. *Τάφος χωρίς κτητορική επιγραφή*, πέμπτος στα αριστερά του εισερχομένου. Πιθανόν η επιτύμβια επιγραφή να εξαλείφθηκε κατά την πρόσφατη ανακαίνιση του μνημείου (τρίψιμο με σβουράκι). Σήμερα ανήκει στην οικογένεια Ηλιάδη. Τοποθετείται χρονικά στα τέλη του ΙΘ' αιώνα. Σε επάλληλες βαθμίδες κυβική βάση και πάνω σ' αυτήν η επιτύμβια στήλη, τετραγωνικής τομής. Το έργο αντιγράφει προηγούμενο με στοιχεία I, α/α 8. Δε στέφεται, όμως, με λήκυθο και στη θέση του ανάγλυφου σταυρού υπάρχει εκφραστικό-

τατο έξεργο ανάγλυφο του νεκρού σε προτομή.

17. *Τάφος Ελένης Βορέ*. Πάνω σε πέτρινη βάση, που απομεινάρει λόφο (προφανώς τον Γολγοθά του κάθε θνητού), μαρμάρινος σταυρός δουλεμένος σαν κορμός δένδρου. Λίγο πιο κάτω από το σημείο τομής των κεραιών του σταυρού, μέσα σε κυκλική κορνίζα, έξεργο ανάγλυφο κόρης σε προτομή και στάση 3/4. Όμορφο έργο, που παραπέμπει στον δημιουργό του ταφικού μνημείου της Ανθής Γκόγκορη (I, α/α 9).

18. *Τάφος Βασιλείου Ι. Δρούγκα († ;)*. Πάνω σε απλή στήλη η προτομή του νεκρού. Έργο μέτριο.

II. Ενυπόγραφα έργα:

1. *Τάφος Νικολάου Ζαβιτσάνου (†1857)*. Σε επάλληλες βαθμίδες επιτύμβια στήλη, που στέφεται με αέτωμα από πλούσια ανθέμια και άκανθες. Πάνω στο αέτωμα σταυρός που περιβάλλεται από στεφάνι λουλουδιών. Στην επιτύμβια στήλη και κάτω από την επιτύμβια επιγραφή ημίγυμνος αρχαιοπρεπής άγγελος στηρίζει το αριστερό του πόδι πάνω σε κομμένο κορμό δένδρου (σύμβολο θανάτου). Με το αριστερό χέρι στηρίζει την κεφαλή του, ενώ με το δεξί κρατά στεφάνι λουλουδιών. Κόμη μακριά και βλέμμα στραμμένο στο άπειρο. Κάτω αριστερά του λύχνος που καίει και δεξιά του κουκουβάγια (σύμβολο της σοφίας). Υπογραφή: ΙΑΚΩΒΟΣ ΜΑΛΑΚΑΤΕΣ ΕΠΟΙΕΙ ΑΘΗΝΗΣΙ. Το έργο παραπέμπει σε παρόμοια εργασία του καλλιτέχνη στον τάφο των Παύλου και Μιχαήλ Σκαλιστήρη στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών. Πρόκειται για το τυπικό μοτίβο του πενθούντος πνεύματος, ιδιαίτερα προσφιλές στον Μαλακατέ, η εισαγωγή του οποίου στη νεοελληνική γλυπτική αποδίδεται στο Βαυαρό γλύπτη Siegel. Δυστυχώς το μνημείο αυτό μεταφέρθηκε πρόσφατα σε άλλη θέση, μετασκευάστηκε η βάση του, ανακαινίσθηκε βάρβαρα με το «ιερό σβουράκι» Αθηναίου μαρμαρά και κοσμήι σήμερα τον Οίκο Δημητρίου Παν. Κυριακού. Για την ιστορία παραθέτουμε την αρχική επιτύμβια επιγραφή, που σήμερα δεν υπάρχει: ΑΣΠΑΣΑΙ ΣΗΜΑ ΤΟΔΕ / ΝΙΚΟΛΑΟΝ ΚΑΛΥΠΤΕΙ ΤΟΝ ΖΑΒΙΤΣΑΝΟΝ / ΕΝ ΑΡΤΗΙ ΓΕΝΝΗΘΕΝΤΑ ΤΩΙ 1804 / ΕΚΔΗΜΗΣΑΝΤΑ Δ' ΕΝ ΚΥΡΙΩΙ / ΤΗΙ 18 ΙΟΥΛΙΟΥ 1857 / ΧΑΙΡΕ ΠΟΛΙΤΑ ΧΡΗΣΤ' / ΑΡΕΤΗΣ ΕΡΓΑΤΑ ΟΙΚΕΙΩΝ Τ' / ΑΓΛΑΙΣΜΑ ΠΟΘΕΙΝΟΝ.

2. *Τάφος Εμμανουήλ Β. Κασαμπέλη (†1864)*. Σε επάλληλες βαθμίδες, επιτύμβια στήλη και πάνω σ' αυτήν τριγωνικό αέτωμα, που στέφεται με άκανθες. Στο πάνω μέρος της στήλης τέσσερες ρόδακες και στο κέντρο έξεργο ανάγλυφο του νεκρού σε προτομή και σε 3/4. Το ανάγλυφο έχει υποστεί φθορές, προφανώς από προηγούμενη πτώση της στήλης. Στην οπίσθια πλευρά της στήλης ημίγυμνος άγγελος (μόνον με ιμάτιο, που καλύπτει μέρος μόνον του σώματος) πάνω σε σύννεφο σαλπίζει την ανάσταση των νεκρών. Υπογραφή: ΙΑΚ. ΜΑΛΑΚΑΤΕΣ / ΕΠΟΙΕΙ. Αναμφισβήτητα πρόκειται για ωραίο έργο (ιδιαίτερα θα πρέπει να προσεχθεί ο σαλπίζων άγγελος) και ασυνήθιστο στην εργογραφία του Μαλακατέ.

3. *Τάφος Αναστασίου Ψαροπούλου (1798-1868)*. Το έργο έχει υποστεί αλλοιώσεις, αφενός κατά την προσπάθεια καθαρισμού του (προφανώς με

κάποιες χημικές ουσίες) και αφετέρου με την εκτεταμένη μετασκευή της βάσης του. Και σήμερα, όμως, βασικό στοιχείο του είναι η επιτύμβια στήλη, η οποία στέφεται με αέτωμα από πλούσια ανθέμια, που αντιγράφουν πιστά τα ανθέμια της επιτύμβιας στήλης του Νικολάου Ζαβιτσάνου (II, α/α 1). Στο κάτω μέρος της στήλης έξεργο ανάγλυφο ολόσωμου αγγέλου με το σώμα σε στάση κατενώπιον και την κεφαλή στραμμένη δεξιά, σχεδόν προφίλ. Στην κεφαλή φωτοστέφανος, ενώ η κόμη και ο αρχαιοελληνικός χιτώνας του κυματίζουν από τον άνεμο. Στην πίσω πλευρά της στήλης ανάγλυφος αμοφορίσκος. Έργο λαϊκού τεχνίτη, δυσανάλογο στις διαστάσεις του. Υπογραφή στη βάση του αγγέλου: Π(ΑΡΑΣΚΕΥΑΣ) Φ. ΛΥΡΗΤΗΣ ΕΠΟΙΕΙ ΤΗΝΙΟΣ.

4. *Τάφος Κων/νου Δημητρακόπουλου (1812-1877)*. Πάνω σε επάλληλες βαθμίδες κυβική βάση χωρίς γλυπτικό διάκοσμο και πάνω σ' αυτήν η επιτύμβια στήλη, που απομεινεία τετράπλευρο οβελίσκο, ο οποίος καταλήγει σε οξυκόρυφη πυραμίδα. Στο πάνω μέρος της επιτύμβιας στήλης ανάγλυφος σταυρός και πιο κάτω, σε ελλειψοειδή κορνίζα, έξεργο ανάγλυφο του νεκρού σε προτομή. Πρόκειται για έργο εκφραστικό και ρεαλιστικό. Πιο κάτω η επιτύμβια επιγραφή. Υπογραφή: ΣΤΑΥΡΟΣ Κ. ΣΑΡΡΗΣ / ΕΠΟΙΕΙ. Δε θα ήταν τολμηρό αν αποδίδαμε στον ίδιο καλλιτέχνη και το ταφικό μνημείο της οικογένειας Ηλιάδη (I, 16). Τον Σαρρή δεν έχουμε συναντήσει μέχρι σήμερα σ' άλλο μνημείο στα μεγαλύτερα νεκροταφεία της Πελοποννήσου. Το ανάγλυφο, όμως, του Κ. Δημητρακόπουλου προδίδει καλλιτέχνη με πολλές δυνατότητες.

5. *Τάφος οικογένειας Αθανασίου Ι. Τερζάκη (1827-1880)*. Πάνω σε διπλή μαρμάρινη βάση η προτομή του νεκρού με ενδυμασία της εποχής. Υπογραφή: Ι. ΒΙΤΣΑΡΗΣ.

6. *Τάφος Παναγιώτη Δημαρά (†1871) και Ιωάννου ΙΙ. Δημαρά (†1882)*. Βάση με ανάγλυφο γιρλάντας. Επιτύμβια στήλη χωρίς γλυπτικό ενδιαφέρον, που στέφεται με απλό επίκρανο. Υπογραφή: Δ. ΚΟΛΙΟΣ ΕΠΟΙΕΙ.

7. *Τάφος Δ.Γ. Γκάτσιου*. Σε επάλληλες βαθμίδες κυβική βάση. Στις τέσσερες πλευρές της ομοιώματα εντοιχισμένων πλακών, που στέφονται με γιρλάντες, για την αναγραφή των ονομάτων των νεκρών του μνημείου. Πάνω στη βάση μισός ιωνικός κίονας, ο οποίος στην εμπρόσθια πλευρά του φέρει σταυρό περιβαλλόμενο από έξεργο στεφάνι λουλουδιών. Πάνω στον κίονα φλογοφόρο αγγείο. Πολύ καλή τεχνική επεξεργασία, όπως και σ' όλα τα έργα του εργαστηρίου Κοτζαμάνη. Πρόκειται για παραλλαγή του γνωστού ταφικού μοτίβου του σπασμένου κίονα, μόνον που εδώ αγνοείται η έννοια του συμβολισμού προς χάρη της τεχνικής (;) αρτιότητας. Υπογραφή: ΕΡΓΟΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΚΟΤΖΑΜΑΝΗ / ΑΘΗΝΑΙ 1897.

8. *Τάφος αδελφών Δημητρίου και Αντωνίου Μ. Σκουρνελάκη (†1904)*. Πάνω σε απλή βαθμίδα η βάση, που αναπαριστά βραχώδη λόφο. Στην εμπρόσθια πλευρά της, σε ειλητήριο η επιτύμβια επιγραφή. Πάνω σταυρός, γύρω από τον οποίο τυλίγεται κλάδος αμπέλου. Υπογραφή: ΦΙΛΙΠΠΟΣ Ν. ΡΗΓΟΣ. Αν και το έργο είναι ασυντήρητο και έχει ρύπους από τα παρακείμενα κυπαρίσσια, το σύμπλεγμα του σταυρού με τον κλάδο της αμπέλου αποτελεί ένα

κομφοτέχνημα. Ο καλλιτέχνης έχει οδηγήσει το μάρμαρο στα ακραία όρια της αντοχής του.

9. *Τάφος οικογένειας Π. Σταματιάδη*. Μεγάλο ταφικό μνημείο, που αναπαριστάνει πρόστυλο ιωνικό ναΐσκο, ανοικτό, χωρίς είσοδο. Έργο εξαιρετικής επεξεργασίας, που ανήκει περισσότερο σε αρχιτέκτονα και λιγότερο σε γλύπτη. Είναι γνωστό ότι το εργαστήριο των Αφών Κοτζαμάνη, από το οποίο προήλθε το έργο, συνεργαζόταν και με αρχιτέκτονες και μάλιστα από τους επιφανείς της εποχής του. Υπογραφή: ΕΡΓΟΝ ΑΔΕΛ. ΚΟΤΖΑΜΑΝΗ / ΑΘΗΝΑΙ 1897.

10. *Τάφος Δημ. Γ. Κωτσάκη (†1902;)*. Κλασικό ταφικό μνημείο. Πάνω σε διπλή βάση υψώνεται μνημείο, που αναπαριστά πρόσοψη αρχαίου ναΐσκου, συνδυασμένου με στοιχεία της Αναγέννησης. Στο δάπεδο της εισόδου η προτομή του νεκρού, έργο εκφραστικότητας με θορές στο πρόσωπο, προφανώς από προηγούμενη πτώση του. Στη βάση του η υπογραφή: ΕΡΓΟΝ ΑΔΕΛ. ΚΟΤΖΑΜΑΝΗ / ΑΘΗΝΑΙ 1902.

11. *Τάφος Γεωργίου Ν. Ιατρού (1846-1905)*. Σε επάλληλες βαθμίδες κυβική βάση και πάνω σ' αυτήν η επιτύμβια στήλη, η οποία στηρίζει την προτομή του νεκρού. Η προτομή φέρει ρύπους από τα παρακείμενα κυπαρίσσια. Στην επιτύμβια στήλη, πάνω ελαφρό ανάγλυφο σταυρού μέσα σε κλαδιά δάφνης και κάτω αμφορέας. Στη βάση ελαφρό επίσης ανάγλυφο κλαδιού δάφνης. Υπογραφή: ΔΗΜΗΤ. ΚΟΛΙΟΣ / ΑΘΗΝΑΙΣ ΕΠΟΙΕΙ. Άγνωστο γιατί ο Λυδάκης το αποδίδει στον Γεώργιο Μπονάνο (σελ. 403).

12. *Τάφος Ιωάννου και Εμμανουήλ Πολίτη*. Σε επάλληλες βαθμίδες κυβική βάση. Πάνω σ' αυτήν η επιτύμβια στήλη σε σχήμα οβελίσκου. Στην εμπρόσθια πλευρά της κλάδος φοίνικα (σύμβολο της νίκης των μαρτύρων). Έργο απλό με πολύ καλή τεχνική επεξεργασία. Υπογραφή: ΕΡΓΟΝ ΑΔΕΛ. ΚΟΤΖΑΜΑΝΗ / ΑΘΗΝΑΙ 1907.

13. *Τάφος Χαρίκλειας συζ. Παναγιώτου Πίκουλη (†1908)*. Σε επάλληλες βαθμίδες κυβική βάση. Αυτή η επιτύμβια στήλη στέφεται με αέτωμα από άκανθες και ανθέμια, πάνω στα οποία στηρίζεται προτομή άνδρα. Στην επιτύμβια στήλη, πάνω δύο ρόδακες και στο κέντρο σε ελλειψοειδή κόγχη έξεργο ανάγλυφο της νεκρής σε προτομή και στάση 3/4. Το ανάγλυφο στο κάτω μέρος καταλήγει σε γιρλάντα. Στη βάση χιαστί ανάγλυφα ανεστραμμένων πυρσών, τέμνονται κάθετα από κηρύκειο και συνδέονται με ταινία που κυματίζει. Αναμφίβολα καλό έργο. Υπογραφή: Ι. ΚΟΥΛΟΥΡΗΣ / ΕΠΟΙΕΙ ΑΘΗΝΑΙ.

14. *Τάφος οικογένειας Ιωάννου Ν. Θερμογιάννη*. Σύνθετο ταφικό μνημείο κατασκευής 1909(;). Πρόκειται για τάφο μιας ολόκληρης οικογένειας (γονείς, γιοι και νύφες), που φιλοτεχνήθηκε μετά το θάνατο του μεγαλύτερου γιου Νικολάου στα 1909. Βασικό στοιχείο του έργου είναι η απομίμηση εισόδου αρχαίου ναού. Ο θριγκός είναι αρκετά απλός, ενώ τη θέση των κιόνων καταλαμβάνουν ραβδωτοί πεσσοί. Μεταξύ των πεσσών και του επιστυλίου μεγάλων διαστάσεων πλάκα με έξεργα ολόσωμα ανάγλυφα των νεκρών με ενδυμασίες της εποχής. Συγκεκριμένα ο άνδρας παριστάνεται καθισμένος πλάγια με κομπολόι στα χέρια του, ενώ η γυναίκα όρθια σε στάση

3/4 κρατώντας άνθη. Πίσω από τα ανάγλυφα των νεκρών δύο πεσσοί δίνουν βάθος στην όλη σύνθεση. Η πίσω πλευρά του μνημείου επεκτείνεται δεξιά κι αριστερά (κατά πλάτος) και τα δύο άκρα της στέφονται με αμφορείς. Στις επεκτάσεις της πίσω πλευράς και στο ύψος του επιστυλίου της εισόδου, μέσα από κυκλικές κόγχες προβάλλουν έξεργα ανάγλυφα σε προτομή και κατά μέτωπο της Ευανθίας Γ. Θερμογιάννη (δεξιά) και της Ελίζας Ν. Θερμογιάννη (αριστερά). Δεξιά κι αριστερά των πεσσών της εισόδου, πάνω σε βάσεις που θυμίζουν φουρούσια εξωστών, οι προτομές δεξιά του Γεωργίου (1862-1945) και αριστερά του Νικολάου Ι. Θερμογιάννη (1861-1909). Κάτω από την προτομή του πρώτου ανάγλυφο βιβλίου και φιδιού με το κύπελλο του Ασκληπιού, ενώ κάτω από την προτομή του δεύτερου ανάγλυφο χαρτιών με καλαμάρι. Υπογραφή: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΟΝΑΝΟΣ / ΚΕΦΑΛΛΗΝ / ΕΠΟΙΕΙ. Παρόμοιο έργο του ίδιου καλλιτέχνη απαντάμε στους τάφους της οικογένειας Αντωνίου Κιμουλάκη και του Παναγή Χαροκόπου στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών.

15. *Τάφος οικογένειας Νικολάου Σ. Θαλασσινού*. Μεγάλων διαστάσεων έργο. Πάνω σε υψηλή βάση σαρκοφάγος με έξεργα στεφάνια και σταυρούς στις πλευρές της. Άσπρη τεχνική επεξεργασία. Υπογραφή: ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΝ / ΑΔΕΛ. Ι. ΚΑΙ Α. ΚΟΤΖΑΜΑΝΗ / ΑΘΗΝΑΙ 1910.

16. *Τάφος Σωφρόνη Σωφρονίου (†1911)*. Πρόκειται για το πιο εντυπωσιακό έργο του νεκροταφείου και από τα καλύτερα ίσως του δημιουργού του. Πάνω σε επάλληλες βαθμίδες υψώνονται οι δύο βάσεις του έργου. Η πρώτη έχει μορφή σαρκοφάγου, που στηρίζεται σε πόδια λεόντων και φέρει την επιτύμβια επιγραφή. Στην εμπρόσθια πλευρά της δεύτερης, η οποία έχει σχήμα περίπου κολουρης πυραμίδας, μέσα από κυκλική κόγχη προβάλλουν έξεργα ανάγλυφα των προτομών του κτήτορα Σωφρόνη Θ. Σωφρονίου και της συζύγου του Κωνσταντίας. Πάνω σ' αυτήν περίοπτος πτερωτός άγγελος με αρχαιοελληνικό χιτώνα κρατά άνθος, το οποίο σκύβει ελαφρά να μυρίσει. Πολύ καλή και εντυπωσιακή τεχνικά εργασία. Υπογραφή: Γ. ΜΠΟΝΑΝΟΣ / ΚΕΦΑΛΛΗΝ / ΕΠΟΙΕΙ. Το έργο αντιγράφει το ταφικό μνημείο του Τουλ στο Αργοστόλι της Κεφαλλονιάς, έργο του ίδιου καλλιτέχνη.

17. *Τάφος Νικάνδρου Π. Δελούκα, αρχιεπισκόπου Αργολίδος (1836-1912)*. Προτομή πάνω σε στήλη. Μπρος της φέρετρο με ανάγλυφο μίτρας, επισκοπικής ράβδου και ευαγγελίου. Υπογραφή: ΟΔ. ΤΣΟΧΑΣ ΕΠΟΙΕΙ / ΑΘΗΝΑΙ.

18. *Τάφος Εμμανουήλ και Αρχοντικής Παπαδάκη*. Σε υπερυψωμένο επίπεδο κυβική βάση. Πάνω της η επιτύμβια στήλη σε μορφή κολουρης πυραμίδας, που στηρίζει την προτομή του νεκρού. Στο πάνω μέρος της επιτύμβιας στήλης ελαφρό ανάγλυφο σταυρού με κλαδί δάφνης και στο κάτω ζυγού της δικαιοσύνης, δοσμένου με προοπτική. Υπογραφή: ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΝ / ΑΔΕΛ. Ι. ΚΑΙ Α. ΚΟΤΖΑΜΑΝΗ / ΕΠΟΙΟΥΝ ΑΘΗΝΑΙ 1916.

19. *Τάφος οικογένειας Γεωργίου Μόρφη*. Φιλοτεχνήθηκε στα 1921. Επάλληλες βαθμίδες και βάση, που μιμείται τριγωνικό αέτωμα. Πάνω σ' αυτήν η επιτύμβια στήλη σε σχήμα κολουρης πυραμίδας, που καταλήγει σε

μικρό τριγωνικό αέτωμα, το οποίο στηρίζει αμφορέα. Στο κέντρο της στήλης μέσα από κυκλική κόγχη —όπως ακριβώς στη βάση του μνημείου του Σ. Σωφρονίου (Π, α/α 16)— προβάλλουν έξεργα ανάγλυφα των νεκρών γονέων σε προτομή, ενώ στο πάνω τμήμα της ανάγλυφο κεφαλής πτερωτού αγγέλου, που πετά μέσα στα σύννεφα. Στη βάση μέσα από κόγχη προβάλλουν έξεργα ανάγλυφα των τριών νεαρών θυγατέρων επίσης σε προτομή. Μια έμμετρη επιτύμβια επιγραφή πληροφορεί τον θεατή για τη συγκινητική ιστορία της οικογένειας. Υπογραφή: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΟΝΑΝΟΣ / ΚΕΦΑΛΛΗΝ ΕΠΟΙΕΙ. Σχηματικά το έργο παραπέμπει σε άλλο παρόμοιο του ίδιου καλλιτέχνη στον τάφο του Κων/νου Δεκαβάλλα (1911) στο Νεκροταφείο Πειραιά.

20. *Τάφος Εμμανουήλ Π. Ολυμπίου (†1926) και Ασπασίας Εμ. Ολυμπίου (†1935)*. Απλή επιτύμβια στήλη με ανάγλυφο στεφάνι. Στέφεται με απλό τριγωνικό αέτωμα. Υπογραφή: ΑΓΓ. Δ. ΚΟΛΙΟΣ / ΕΠΟΙΕΙ.

21. *Τάφος Γεωργίου Δ. Σταμάτη (†1950)*. Πάνω σε επάλληλες βαθμίδες σταυρός. Το μνημείο έχει μετασκευασθεί τελευταία, ίσως στα 1950, σε σύγχρονο κιβωτιόσχημο τάφο. Η αρχική κατασκευή δεν είναι γνωστή. Ίσως θα πρέπει να αναχθεί πολύ πίσω, στα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Υπογραφή: ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ Φ. Λ(ΥΡΙΤΗΣ;) / ΕΠΟΙΕΙ / ΑΡΓΟΣ.

22. *Τάφος του ποιητή Αντωνίου Δεκόπουλου ή Αναπλιώτη (†1951)*. Σε μαρμάρινη στήλη μπρούτζινο ανάγλυφο ολόσωμου αγγέλου σε προφίλ με κλαδί δάφνης. Υπογραφή: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΘΕΜ. ΜΑΛΤΕΖΟΣ / ΑΘΗΝΑ 1965.

23. *Τάφος Δημ. Ν. Χατζηπαναγή, ιερέως*. Περίοπτο έργο. Ο ιερέας καθισμένος κρατά ευαγγέλιο. Μπρος του φέρετρο, πάνω στο οποίο και η επιτύμβια επιγραφή. Πρόκειται προφανώς για επίδραση από το παρακείμενο μνημείο του αρχιεπισκόπου Αργολίδας Νικάνδρου Δελούκα (α/α 17). Υπογραφή: Νικόλας γλύπτης Αθήναι 1968.

24. *Τάφος Ιωάννου Αδαμαντίου Σκουμπή (1908-1971)*. Σύγχρονη κατασκευή, κακή αντιγραφή αρχαίου ναΐσκου. Στο εσωτερικό προτομές του νεκρού και της συζύγου του. Υπογραφή: ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ / ΑΘΗΝΑΙ 1981.

25. *Τάφος Ιωάννου Αποστ. Πιλαφιτζή*. Το έργο δε φέρει χρονολογία κατασκευής ή θανάτου του Πιλαφιτζή. Πρέπει όμως να τοποθετηθεί χρονικά στις αρχές του αιώνα μας. Στην περίπτωση αυτή συνδυάζονται οι δύο συνηθισμένοι για την εποχή —αλλά και παλαιότερα— τύποι ταφικών μνημείων, εκείνος της επιτύμβιας στήλης (το έργο αναπτύσσεται καθ' ύψος) και εκείνος της επιτύμβιας πλάκας (το έργο αναπτύσσεται στο οριζόντιο επίπεδο). Η κάθετη διάταξη του έργου συνίσταται από κυβική βάση και την επιτύμβια στήλη, που στέφεται με σταυρό, ο οποίος στηρίζεται σε αντιθετικές κεφαλές αγγέλων. Στην επιτύμβια στήλη, μέσα σε αβαθή κόγχη, ελαφρό ανάγλυφο αγγέλου στραμμένου προς τα αριστερά (3/4). Ο άγγελος με ποδήρη αρχαιοελληνικό χιτόνα και ιμάτιο έχει αγκαλιάσει με το αριστερό χέρι, με το οποίο κρατά στεφάνι, σταυρό πάνω σε υψηλή βάση (σύμβολο του τάφου), ενώ με το δεξί κρατά σβηστό αρχαίο λύχνο (ο λύχνος που καίει συμβολίζει την αθανασία της ζωής, ενώ σβηστός το τέλος της). Στη βάση του σταυρού ανάγλυφο πελαργού, συμβόλου της αποδημίας για την άλλη ζωή. Η βάση

κοσμεύεται με γιρλάντα. Στην επιτύμβια πλάκα, που κοσμεύεται με μαϊάνδρο, σε αβαθή εσοχή, ανάγλυφο γυναίκας στραμμένης προς τ' αριστερά με ρωμαϊκή κόμμωση, ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο, και καθισμένης σε βράχο μπρος σε τάφο. Με το δεξί κρατά ειλητάριο, ενώ με το αριστερό λύχνο που καίει. Πίσω της ξερός και σπασμένος κορμός δένδρου (σύμβολο θανάτου, που εισήγαγε στη νεοελληνική επιτύμβια γλυπτική ο Ιάκωβος Μαλακατές), και το ιμάτιο που κυματίζει από τον άνεμο. Στη βάση της επιτύμβιας στήλης η υπογραφή: ΔΗΜΗΤ. ΚΟΛΙΟΣ / ΕΠΟΙΕΙ / ΤΗΝΙΟΣ.

26. *Τάφος δικηγόρου Δημ. Γκάτσιου (1900-1981)*. Πρόκειται για επιτύμβια πλάκα προστά από τον τάφο Δ.Γ. Γκάτσιου (II, α/α 7). Η πλάκα αυτή ανήκε στο παρελθόν σε άλλο τάφο. Η αρχική, όμως, επιτύμβια επιγραφή εξαλείφθηκε (με το σβουράκι) και στη θέση της τέθηκε η σημερινή. Στο πάνω μέρος της πλάκας ανάγλυφο στεφάνι λουλουδιών περιβάλλει τον σταυρό και στο κάτω μέρος ανάγλυφο αναμμένης λαμπάδας, που στηρίζεται σε άκανθα. Δεξιά και αριστερά πάνω στα κλαδιά της άκανθας ανάγλυφα γονατιστών αντιθετικών αγγέλων, που προσεύχονται. Πρόκειται για πολύ καλή και λεπτή εργασία. Υπογραφή: Ν..... ΒΙΤΑΛΗ ΕΠΙΕΙ.

27. *Τάφος Εμμανουήλ και Θεοφάνη Βαρσαμή (?;)*. Σε επάλληλες βαθμίδες πρόσοψη αρχαίου ναΐσκου. Αντί κίωνων πεσσοί. Ο θριγκός απλός. Μεταξύ των πεσσών πλάκα με τα έξεργα ανάγλυφα ζεύγους ηλικιωμένων σε προτομή. Το έργο είναι απλό. Τα ανάγλυφα, όμως, εκφραστικά. Υπογραφή: ΓΛΥΠΤΗΣ / Γ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ / Ο ΑΘΗΝΑΙΟΣ.

28. *Τάφος Νικολάου Καράπαυλου*. Μεγάλο ταφικό μνημείο με κυρίαρχο θέμα τον σπασμένο κίονα. Το έργο περιβάλλεται από τέσσερες πεσσούς, που στέφονται με αμφορείς. Πάνω σε κυβική βάση, όπου και η επιτύμβια επιγραφή, υψώνεται σπασμένος ιωνικός κίονας, από το πάνω μέρος του οποίου κρέμεται έξεργο στεφάνι λουλουδιών. Δίπλα του το υπόλοιπο του σπασμένου κίονα, πάνω στο οποίο ακουμπάει σταυρός, και πιο πέρα ανεστραμμένο το κιονόκρανό του. Άσπογη εργασία, που θα μπορούσε να αποδοθεί σε τεχνίτες του εργαστηρίου των αδελφών Κοτζαμάνη. Υπογραφή: Κ. ΠΕΡΙΒΟΛΙΔΗΣ / ΕΠΙΟΙΕΙ.

29. *Τάφος Δημητρίου Κ. Μανουσάκη*. Σύγχρονο μεγάλο ταφικό μνημείο. Κυριαρχεί η επιτύμβια στήλη με ανάγλυφο καθισμένου άνδρα και όρθιας γυναίκας, η οποία λαμβάνει λουλούδια από μικρό κορίτσι. Υπογραφή: Νικόλας γλύπτης.

III. Οι δημιουργοί:

Από τους επώνυμους δημιουργούς στο νεκροταφείο Ναυπλίου πέντε ή έξι ανήκουν στην κατηγορία των πολύ γνωστών γλυπτών. Για τους άλλους τα στοιχεία που έχουμε είναι λιγοστά. Κάποιοι μάλιστα απαντώνται — απ' ό,τι γνωρίζουμε ως τα σήμερα — μόνον στο νεκροταφείο αυτό. Αυτό βέβαια δε σημαίνει πως δεν υπάρχουν σε κάποιο άλλο σημείο της Ελλάδας έργα τους, που περιμένουν την επισήμανσή τους. Εξ άλλου αρκετά από τα ανυπό-

γραφα έργα του νεκροταφείου προήλθαν από τη σμίλη ταλαντούχων γλυπτών, που ατυχώς δε σώθηκε το όνομά τους. Γι' αυτό —πιστεύω— θα μου επιτραπεί να επεκταθώ κάπως περισσότερο σε μερικούς απ' αυτούς. Παρουσιάζουμε λοιπόν τους δημιουργούς των γλυπτών με αλφαβητική τάξη:

1. **Βιτάλης Νικόλαος:** Έργο II, α/α 26. Ο Ν(ικόλαος) Βιτάλης είναι μαρμαρογλύπτης από τα Ιστέρνια της Τήνου, που εργάστηκε στις αρχές του δεύτερου μισού του περασμένου αιώνα, χωρίς να έχει καταγραφεί από τον Λυδάκη. Εκεί, όπως και σ' όλη την Τήνο, απαντάται συχνά το επίθετο Βιτάλης (με βενετσιάνικη προέλευση) και συχνότερα το επίθετο Βιδάλης (ισπανικής προέλευσης) και δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις εγκατάλειψης του ενός υπέρ του άλλου. Τον Νικόλαο Βιτάλη απαντάμε στα 1863 στο καθολικό τμήμα του Α' Νεκροταφείου της Πάτρας να υπογράφει τις επιτύμβιες πλάκες των Charles Collins και Charles Lemon. Μάλιστα τα ανάγλυφα των αγγέλων στις επιτύμβιες πλάκες της Πάτρας παραπέμπουν άμεσα σε όμοιο ανάγλυφο στο νεκροταφείο Ιστερνίων Τήνου (τάφος Αρπλιά, 1868). Έτσι θα πρέπει να τοποθετήσουμε και το μνημείο αυτό στην ίδια περίπου εποχή.

2. **Βιτσάρης Ιωάννης:** Έργο II, α/α 5. Αθηναίος γλύπτης (1843-1892). Δούλεψε στο εργαστήρι των αδελφών Φυτάλη από την Τήνο και σπούδασε στο Σχολείο των Τεχνών (1861-1864) κοντά στον Ιωάννη (κατά τον Λυδάκη) ή τον Δημήτριο (κατά τον Χρήστου) Κόσσο και στο Μόναχο (1865-1870). Γύρισε στα 1871 στην Αθήνα και ανοίξε εργαστήριο απέναντι από το ναό της Ζωοδόχου Πηγής στην οδό Ακαδημίας. Ασχολήθηκε κυρίως με την επιτύμβια γλυπτική, όπου παρουσιάζει μια θαυμαστή συσχέτιση μεταξύ ρεαλισμού και μνημειακού ιδεαλισμού. Πέθανε όταν έγινε γνωστός και άρχισε να παίρνει περισσότερες παραγγελίες. Για την εργογραφία και βιβλιογραφία βλέπετε Λυδάκη και Χρήστου (ο τελευταίος καταγράφει και την προτομή του Τερζάκη).

3. **Γεωργίου Γιάννης:** Έργο II, α/α 24. Δεν καταγράφεται από τον Λυδάκη. Ο Γεωργίου ζει και εργάζεται στην Αθήνα, στην οδό Αναπαύσεως κοντά στο Α' Νεκροταφείο. Έργα του (κυρίως προτομές) απαντώνται σε πολλά νεκροταφεία.

4. **Δημητριάδης Γεώργιος:** Έργο II, α/α 27. Αθηναίος γλύπτης (1880-1941). Υπογράφει τα έργα του σαν Γ. Δημητριάδης ο Αθηναίος, προφανώς για διάκριση από τον ομότεχνό του Κώστα Δημητριάδη (1881-1943) από την Ανατολική Ρωμυλία. Σπούδασε στη Σχολή Καλών Τεχνών και θεωρείται από τους πλέον παραγωγικούς έλληνες γλύπτες (400 και πλέον έργα). Επιμένει σ' έναν τύπο μνημειακού ρεαλισμού, επηρεασμένος από τον Βρούτο. Για την εργογραφία του και βιβλιογραφία βλέπετε Λυδάκη - Χρήστου (δεν αναφέρεται όμως το έργο του Ναυπλίου).

5. **Κολιός Άγγελος:** Έργο II, α/α 20. Τηνιακός στην καταγωγή αλλά γεννημένος στην Αθήνα (τέλος 19ου ή αρχές 20ού αι.) μαρμαρογλύπτης. Δεν καταγράφεται από τον Λυδάκη. Έργα του, τα περισσότερα απλές μαρμαροτεχνικές εργασίες, υπάρχουν στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών και σε πολλά νεκροταφεία της χώρας. Διατηρούσε εργαστήριο, που παρέλαβε από τον

πατέρα του Δημήτριο, κοντά στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών. Αρχικά φαίνεται ότι εργάστηκε με τα αδέρφια του Γιώργο — ο οποίος αναφέρεται σαν εξαιρέτος μαρμαρογλύπτης — και Γιάννη (υπογραφή ΥΙΟΙ Δ. ΚΟΛΙΟΥ στον τάφο του Στεφάνου Κούρκαφα στο νεκροταφείο Κορίνθου).

6. **Κολιός Δημήτριος (του Νικολάου):** Έργα II, α/α 6, 11 και 25. Καλός μαρμαρογλύπτης από τον Πύργο της Τήνου, χωριό με σημαντική καλλιτεχνική παράδοση. Η γέννησή του τοποθετείται στη δεκαετία του 1860. Στα 1892 βρίσκεται στην Αθήνα και σε τοπική εφημερίδα της Τήνου αναφέρεται σαν γλύπτης¹⁰. Έργα του βρίσκονται σε πολλά νεκροταφεία της χώρας, όπως στη Χαλκίδα (τάφοι Δ. Τσίρου και Ν. Παπαϊωάννου). Ο Λυδάκης (σ. 362) καταγράφει μόνον δύο έργα του Ναυπλίου (α/α 6 και 25), ενώ το ταφικό μνημείο του Γ.Ν. Ιατρού (α/α 11) το αποδίδει — άγνωστο γιατί — στον Γ. Μπονάνο. Η εργασία του είναι επιμελημένη με πολλά στοιχεία από τη λόγια και λαϊκή παράδοση. Το εργαστήρι του στην Αθήνα παρέλαβε τελικά ο γιος του Άγγελος (III, α/α 5).

7. **Κοτζαμάνη Αφοί:** Έργα II, α/α 7, 9, 10, 13, 15 και 18. Οι αδελφοί Κοτζαμάνη διατηρούσαν στην Αθήνα στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα μεγάλη επιχείρηση μαρμαρογλυπτικής. Η επιχείρηση ήταν η πλέον σύγχρονη για την εποχή της, εξοπλισμένη με κομπρεσέρ και άλλα ιδιαίτερα εξελιγμένα εργαλεία. Συνεργαζόταν με γλύπτες και αρχιτέκτονες της εποχής. Αρχιτεχνίτης της επιχείρησης στις αρχές του αιώνα ήταν ο Ιωάννης Λ. Λαμέρας, πατέρας του γλύπτη Λάζαρου Λαμέρα. Αργότερα, όταν η επιχείρηση έκλεισε, αφού οι κληρονόμοι των Αφών Κοτζαμάνη στράφηκαν σ' άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες, άνοιξε δικό του εργαστήριο με τον Παρίση Ι. Παναγιώτου. Το εργοστάσιο Κοτζαμάνη έστειλε έργα του σ' όλα τα νεκροταφεία της χώρας. Οι εργασίες του είναι τεχνικά άπογες. Η μελέτη της δραστηριότητάς του θα ήταν μια σημαντική συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής γλυπτικής. Θα πρέπει επίσης να ερευνηθεί γιατί μετά το 1910 δεν υπογράφουν τα έργα τους απλά σαν Αφοί αλλά σαν Ι. & Α. Κοτζαμάνη.

8. **Κουλουρής Ιωάννης:** Έργο II, α/α 13. Γλύπτης από τον Βεναρδάδο της Τήνου (1878-1966), που σπούδασε γλυπτική στη Σχολή Καλών Τεχνών (;-1903) με προτροπή του Λάζαρου Σώχου. Υπήρξε μαθητής του Δημητρίου Φιλιππότη, από τον οποίο κληρονόμησε όλα τα προπλάσματα των έργων του, τα οποία και δώρισε στην Κοινότητα Πανόρμου Τήνου. Τα έργα του τα χαρακτηρίζει μια ρεαλιστική αντίληψη. Πρόκειται για εξάίρετο τεχνίτη του μαρμάρου. Η εργογραφία του δεν έχει ακόμη συγκεντρωθεί ούτε μελετηθεί συστηματικά¹¹.

9. **Λυρίτης Π.Φ.:** Έργα του II, α/α 3 και 21(;). Ο Π(αρασκευάς) Φ(ιλίππου ή Φρατζέσκου;) Λυρίτης καταγόταν από τον Πύργο της Τήνου, από μεγάλη οικογένεια μαρμαρογλυπτών. Μέλη της οικογένειας εργάστηκαν στον ελλαδικό χώρο και σε μεγάλα αστικά κέντρα του εξωτερικού (Τουρκία, Ρουμανία) και το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα στην Αργοναυπλία. Στο νεκροταφείο της Παναγίας στο Άργος¹², στον τάφο του Γ.Α. Κωνσταντό-

πούλου (αρχές 20ού αι.) βρίσκουμε την υπογραφή ΦΙΛΗΠΠΟΣ Π. ΛΥΡΙΤΗΣ ΕΠΟΙΕΙ / ΑΡΓΟΣ (ίσως γιος του). Στην Τήνο σώζεται ρόκα με την επιγραφή «Τριανταφυλλιά Φρ. Λυρίτη, Ναύπλιον 1870», ενώ το παλαιό καμπαναριό του Αγίου Πέτρου¹³ Άργους έφερε την υπογραφή «ΕΡΓΟΝ ΦΡΑΝΤΖ. ΛΥΡΙΤΗ 1868». Σχετικά με την υπογραφή ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ Φ. Λ(ΥΡΙΤΗΣ) / ΕΠΟΙΕΙ / ΑΡΓΟΣ στον τάφο Π, α/α 21, εξαιτίας της μετασκευής του είναι πλέον δύσκολο να αποφανθούμε αν πρόκειται για τον ίδιο ή εγγονό του.

10. **Μαλακατές Ιάκωβος:** Έργα Π, α/α 1 και 2. Ο Ιάκωβος Πέτρου Μαλακατές —υπογράφει και σαν Γιάκουμος και Γιακουμής— γεννήθηκε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα (άγνωστο πότε ακριβώς) στα Ιστέρνια της Τήνου¹⁴. Πέθανε στο Μόναχο, κοντά στον εκεί εγκαταστημένο γιο του Χρήστο. Σχετικά με το χρόνο θανάτου του υπάρχει διαφωνία ανάμεσα στον Ξ. Σώχο (1885) και το Στ. Λυδάκη (1903). Θα πρέπει, όμως, να δεχθούμε την άποψη του δευτέρου, η οποία στηρίζεται σε δημοσίευμα της εποχής. Επειδή όμως ο Ξ. Σώχος, εκτός από συγχωριανός του Ι. Μαλακατέ, ήταν και αρκετά μεγάλος στα 1885 για να θυμάται το έτος του θανάτου του, το θέμα θα πρέπει μάλλον να εξεταστεί περισσότερο. Ο πατέρας του Πέτρος υπήρξε κι αυτός μαρμαρογλύπτης. Σ' αυτόν αποδίδεται το ανάγλυφο του υπέρθυρου του ναού της Αγίας Τριάδας στα Ιστέρνια, που βρίσκεται ακριβώς κάτω από το σπίτι του. Με τον αδελφό του Φραγκίσκο άνοιξαν το πρώτο μαρμαρογλυφείο στην Αθήνα, στη γωνία των οδών Κοραή και Σταδίου, το οποίο αποτέλεσε φυτώριο καλλιτεχνών και δοκιμών τεχνιτών της σμίλης. Σε εμπορικό οδηγό του 1875, μεταξύ των γλυπτών αναφέρεται και ο Μαλακατές Ιάκωβος, οδός Σταδίου άντικρυ του Υπ. Οικονομικών, ως Γλύπτης της Αυλής. Το γεγονός αυτό καταρρίπτει την υπόθεση ότι ακολούθησε στο Μόναχο τον Όθωνα, ο οποίος πέθανε στα 1867. Ακολουθεί ένα λαϊκίζοντα κλασικισμό με ελληνικά και ξένα δάνεια. Οπωσδήποτε, όμως, η συμβολή του στις απαρχές της νεοελληνικής γλυπτικής υπήρξε καθοριστική.

11. **Μαλτέζος Γεώργιος του Θεμιστ.:** Έργο Π, α/α 22. Πρόκειται για καλό γλύπτη, ο οποίος δεν καταγράφεται από τον Λυδάκη. Έργο του σε μάρμαρο με θέμα ανάλογο απαντάμε στο Α' Νεκροταφείο της Πάτρας στον τάφο οικογένειας Πέτρου Μάμου (†1957). Σχετικά με την καταγραφή των γλυπτών από τον Λυδάκη παρατηρούμε ότι πολλοί σύγχρονοί του αγνοούνται για ποικίλους λόγους (ίσως δε θέλησαν να προβληθούν μέσα από το βιβλίο), ενώ η εργογραφία σημαντικών άλλων είναι ελλιπέστατη.

12. **Μπονάνος Γεώργιος:** Έργα Π, α/α 14, 16 και 19. Κεφαλλονιά 1863 - Αθήνα 1939. Σπούδασε στο Σχολείο Τεχνών κοντά στον Λάζαρο Φυτάλη και Λεωνίδα Δρόση. Μαθήτευσε στην επεξεργασία του μαρμάρου κοντά στον Δημήτριο Φιλιπότη και μετά συνέχισε τις σπουδές στην Ιταλία, όπου δέχτηκε τις επιδράσεις της Σχολής του Κανόβα. Είναι από τους παραγωγικότερους Έλληνες γλύπτες, χωρίς να θυσιάζει την ποιότητα στην παραγωγή. Ο όγκος της δημιουργίας του, όμως, τον αναγκάζει να μεταφέρει στοιχεία από το ένα έργο σε άλλο (βλέπε ανάγλυφα προτομών σε κύκλο στα έργα Σωφρονίου και Μόρφη στο Ναύπλιο κ.α.). Ξεπερνά τον κλασικισμό και

ακολουθεί ένα αποκαθαρμένο ρεαλισμό. Για την εργογραφία του και βιβλιογραφία βλέπετε Λυδάκη και Χρήστου.

13. **Νικόλας:** Έργα II, α/α 23 και 29. Ο Νικόλας (Παυλόπουλος), γλύπτης και χαράκτης, γεννήθηκε στα 1909 στην Αθήνα (κατά τον Χρήστου στο Πήλιο). Σπούδασε γλυπτική στη Σχολή Καλών Τεχνών και στην Ιταλία. Από τους πιο παραγωγικούς γλύπτες, ακολουθεί τις τάσεις του μνημειακού ρεαλισμού. Για την εργογραφία του και βιβλιογραφία βλέπετε Λυδάκη και Χρήστου.

14. **Περιβολίδης Κων/νος:** Έργο II, α/α 28. Για τον Περιβολίδα ελάχιστα γνωρίζουμε. Ο Λυδάκης (σελ. 432) του αποδίδει μόνο το έργο του Ναυπλίου. Πρόσφατα εντοπίσαμε και άλλο έργο του (τάφος Ιωάννη Παλιγγίνη) στο παλαιό νεκροταφείο Θηβών. Φαίνεται πως διατηρούσε εργαστήριο στην Αθήνα στις αρχές του αιώνα. Η εργασία του, ιδιαίτερα επιμελημένη και τεχνικά άψογη, παραπέμπει στο εργοστάσιο των Αφών Κοτζαμάνη.

15. **Ρήγος Φίλιππος του Νικολάου:** Έργο του II, α/α 8. Δεν καταγράφεται από τον Λυδάκη. Ο Ρήγος καταγόταν από τα Ιστέρνια της Τήνου¹⁵ (γεν. 1863) και διατηρούσε εργαστήριο στον Πειραιά. Πρόκειται για ικανό μαρμαρογλύπτη, που οι ικανότητές του ξεπερνούν τη συνήθη μαρμαρογλυπτική επιδεξιότητα, αφού πολλά καλά ανάγλυφα προτομών και άλλα έργα υπογράφονται απ' αυτόν. Μερικά απ' αυτά συναντάμε στη Σπάρτη (τάφος Ιωάννου Καζάκου), στο Γύθειο (τάφος Θρασυβούλου Λιακάκη), στα Τρίκαλα (τάφος οικογ. Πατίκη) και στο Α' Νεκροταφείο Πατρών (τάφος Δημ. Βαρνακιώτη).

16. **Σαρρής Σταύρος του Κ.:** Έργα I, α/α 16(;) και II, α/α 4. Για τον Σαρρή δεν έχουμε άλλη πληροφορία εκτός από τα έργα του Ναυπλίου (Λυδάκης, σελ. 448). Με βάση, όμως, αυτά, θα πρέπει να υποθέσουμε πως πρόκειται για προικισμένο καλλιτέχνη.

17. **Τσόχας Οδυσσέας:** Έργο II, α/α 17. Όπως και για τον προηγούμενο, έτσι και για τον Τσόχα δεν γνωρίζουμε τίποτα άλλο εκτός το ταφικό μνημείο του Νικανδρου Λελούκα (Λυδάκης, σελ. 479).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δειλάκη Ευαγγελίας - Κριτζά Χαρ., Αρχαιότητες και μνημεία Αργολιδοκορινθίας, Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου, τ. 29 (1973-4), σσ. 202-4, και Πρωτονοταρίου-Δειλάκη Ευαγγελίας, Ακροναυπλία και ανασκαφικά έρευναι εις την περιοχή Ναυπλίου, Χρονικά Αρχαιολογικού Δελτίου, τ. 28 (1973), σσ. 87 επόμε. και Της ίδιας, Εκ της προϊστορικής Ναυπλίας, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοπον. Σπουδών, τ. Γ', Αθήναι 1976, σσ. 484-487.

2. Ντόκου Κων/νου, Η εν Πελοποννήσω εκκλησιαστική περιουσία κατά την Β' Ενετοκρατίαν, BJN, XXI, 1971-76, σελ. 64.

3. F. C. H. L. Rouqueville, Voyage de Grèce, t. V, Paris 1827.

4. Φωτίου Χρυσανθοπούλου ή Φωτάκου, Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως, έκδ. Στ. Ανδροπούλου, τόμος Α', σελ. 281.

5. Λαμπρυνίδου Μιχαήλ, Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, έκδοσις Γ', Ναύπλιον 1975, σελ. 328, και Buchon J. A., La Grèce continentale et la Morée, Paris 1834, p. 383.

6. Πρότυπό του ήταν το λιοντάρι, που είχε δημιουργήσει ο γλύπτης Τόρβαλντσεν στη Λουκέρνη στα 1818/1819 για τους πεσόντες Ελβετούς.

7. Ο Σταϊκόπουλος πέθανε στις βαυαρικές φυλακές του Ναυπλίου στις 21.2.1835 σε ηλικία 37 ετών. Βλέπετε Τσακόπουλου Αναστασίου, Ιστορικά και λαογραφικά σημειώματα, τόμος Α', Αθήναι 1960, σελ. 139.

8. Χώρα Γεωργίου Αθ., Η Πρόνοια προάστειο του Ναυπλίου, Πελοποννησιακά, ΙΣΤ (1985-6), σσ. 535-560, και Σπηλιωτάκη Κων/νου, Το Αρχείο Μιχαήλ Ιατρού, Αθήναι 1984, σελ. 46 (όπου παρατίθεται οικογενειακή παράδοση των Ιατρού για την αιτία κατασκευής του νεκροταφείου).

9. Είναι υπό δημοσίευση εργασία μου στο περιοδικό του Άργους «Ελλέβορος» για τα επιτόμια επιγράμματα στα νεκροταφεία της Αργοναυπλίας.

10. Στην εφημερίδα «Ηχώ της Τήνου» (9463 / 20.6.1892) αναφέρεται μνηστεία του γλύπτη Δημητρίου Ν. Κολιού με τη δ. Ντουντούλα Γ. Κελεμένη στον Πύργο της Τήνου.

11. Ιακώβου Λίτσας, Ιωάννης Κουλουρής, εφημ. Κυκλαδικόν Φως, αρ. φ. 142/1961, και Γαίτη Νικολάου, Γιαννούλης Κουλουρής, 1878-1966, Αθήναι 1966.

12. Βλέπετε Δανούση Κων/νου, Έργα Τηνιακών εντέχνων και λαϊκών γλυπτών σε νεκροταφεία της Ελλάδας, Νεκροταφεία Άργους, περιοδικό «Ελλέβορος», αρ. τ. 6-7 (1990), σσ. 46-59.

13. Στασινοπούλου Ευαγγέλου, Άγιος Πέτρος Άργους ο θαυματουργός, έκδοσις Γ', Αθήναι 1981, σελ. 46.

14. Δανούση Κων/νου, Έργα Τηνιακών εντέχνων και λαϊκών γλυπτών σε νεκροταφεία της Ελλάδας, Νεκροταφεία της Τρίπολης, εφημ. Κυκλαδικόν Φως, αρ. φ. 512/1991 επόμ.

15. Στα 1909 ανέγειρε στα Ιστέρνια το εξωκκλήσι των Τριών Ιεραρχών (Τρισάγιο), γεγονός που συνεπάγεται κάποια οικονομική ευμάρεια. Στην κτητορική επιγραφή διαβάζουμε «ΑΝΗΓΕΡΘΗ / ΔΑΠΑΝΗ ΦΙΛΙΠΠΟΥ Ν. ΡΗΓΟΥ / ΚΑΙ ΣΥΖΥΓΟΥ ΖΩΗΣ / ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ / ΓΟΝΕΩΝ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΙ ΜΑΡΙΝΗΣ / ΕΝ ΕΤΕΙ 1909». Το εργαστήριο του Ρήγου έπαυε τη λειτουργία του μετά το θάνατό του, αφού κανένα από τα παιδιά του δε συνέχισε την εργασία του.

*Τάφος Νικολάου Ζαβιτσάνου (1857)
(ανήκει στον τάφο Δ.Π. Κυριακού).
Έργο Ιακώβου Μαλακατέ.*

*Τάφος Εμμανουήλ Καψαμπέλη (1864).
Έργο Ιακώβου Μαλακατέ.*

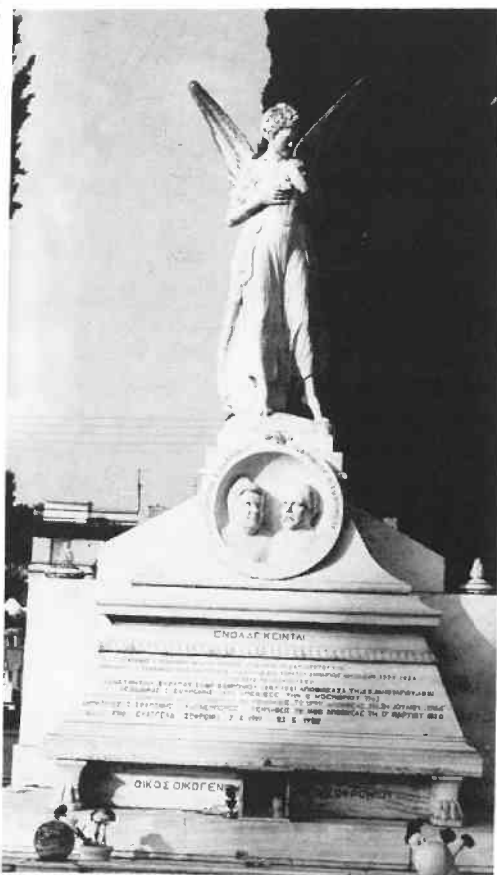
Τάφος Κωνσταντίνου Δημητρακόπουλου. Λεπτομέρεια (1877). Έργο Σταύρου Κ. Σαρρή.

Τάφος οικογένειας Ηλιάδη. Λεπτομέρεια (τέλος 19^{ου} αι.). Ανυπόγραφο.

Τάφος Δημ. Κωτσάκη (1902). Έργο Αφών Κοτζαμάνη.

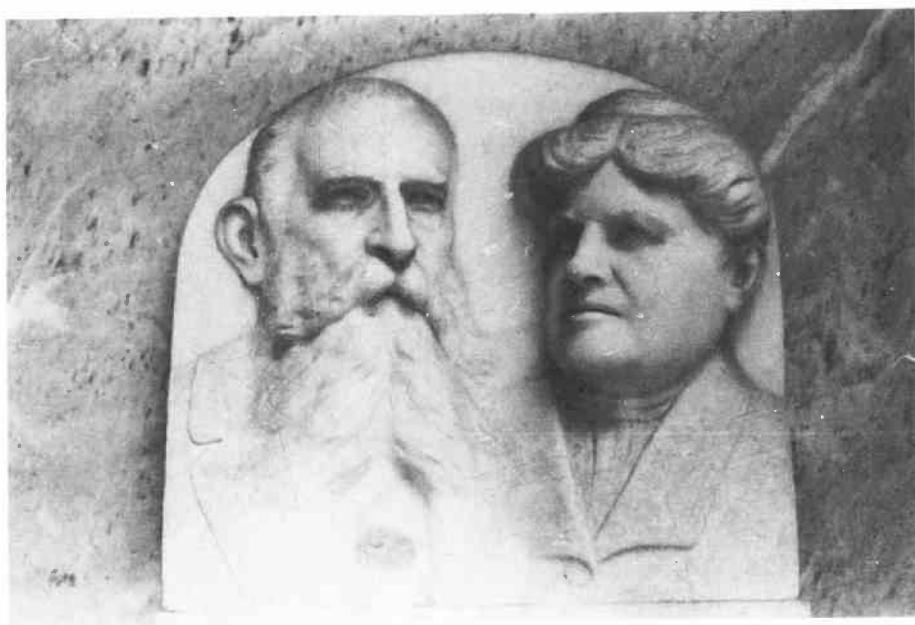
Τάφος Στεφάνου Σοφρανίου (1911). Έργο Γεωργίου Μπονάνου.

Τάφος Ανθής Γκόγκορη. Ανυπόγραφο.

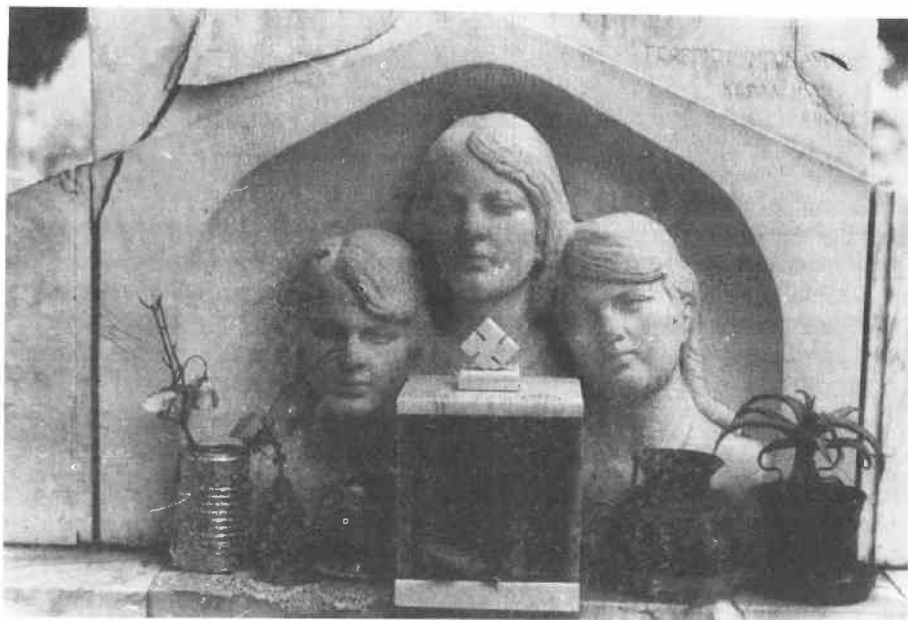
*Τάφος Ελένης Βορέ (τέλος 10' αι.).
Ανυπόγραφο.*

Τάφος Εμμανουήλ και Θεοφάνη Βαρσαμή (λεπτομέρεια). Έργο Γεωργίου Δημητριάδη Αθηναίου.

Τάφος Νικολάου Καραπάουλου. Έργο Κ. Περιβολίδη.

*Τάφος οικογένειας Γεωργίου Μόρφη (1921). Λεπτομέρεια. Έργο Γεωργίου Μπανά-
νου.*

Τάφος Ιωάννου Πιλαφιτζή (αρχές 1900:). Λεπτομέρεια από την επιτύμβια πλάκα.

Λεφτέρη Μπαρδάκου

ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΤΟΥ ΦΙΚΟΥ

Φαντάρος! Και φαντάρος στο Ναύπλιο. Ούτε στο Λιτόχωρο ούτε στις Φέρρες. Στο Ναύπλιο. Στην πρώτη πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους. Σε μια από τις ιστορικότερες θέσεις του νέου αλλά και του αρχαίου ελληνισμού. Γύρω του η καθημερινή ρουτίνα, οι αναφορές, τα κράνη και οι σκοπιές αλλά και το Μπούρτζι, η θάλασσα, οι γλάροι πάνω απ' το κεφάλι στις μοναχικές βόλτες στην παραλία, ο Καποδίστριας και το Παλαμήδι. Απομένουν πέντε μήνες. Ο χρόνος φαίνεται να έχει κολλήσει εκεί. Ούτε μπρος ούτε πίσω. Πέντε μήνες.

Και ξαφνικά τη νύχτα την κάνει μέρα μια αστραπή. Όλα αναποδογυρίζουν, ανάβουν και παίρνουν νόημα. Κι αυτός περιμένει μ' αδημονία την επόμενη μέρα, την επόμενη έξοδο. Την αστραπή την έλεγε Ειρήνη. Κι άστραψε ένα βαρυφορτωμένο απόγεμα έτσι, που στην αρχή δεν μπόραγε να ξεχωρίσει την αλήθεια απ' τ' όνειρο. Σιγά-σιγά, βέβαια, τ' όνειρο αποδείχτηκε αλήθεια κι απ' το Παλαμήδι πάνω υψώθηκε ένας ήλιος τόσο καλοσυνάτος, που και στα μάτια τον κοίταζε, και τη γλώσσα του 'βγαζε κοροϊδευτικά. Κι αυτός, αδιάφορος στις προκλήσεις, ξεμπερδεύε γρήγορα τη μέρα για να 'ρθει το απόβραδο.

Απ' τη στιγμή που ένιωσε τη ματιά της να τρυπάει τα σπλάχνα του σαν ξιφολόγη ξεχασε τις οδηγίες απόκρουσης του εχθρού, μπερδεψε τα βήματα κι αφέθηκε στα χέρια της αιχμάλωτος. Και δεν του βγήκε σε κακό. Μέσα σε δυο βραδιές έμαθε όσα δεν του είχαν μάθει το Πολυτεχνείο και είκοσι τρεις μήνες στρατός μαζί. Τι πρηνηδόν, τι λαβές και πάλη σώμα με σώμα μέχρι τελικής πτώσεως, τι ακροβολισμούς και αλληλοκάλυψη και παραλλαγές στα σκοτάδια και στα χόρτα. Η Ειρήνη ήταν ο δάσκαλος κι αυτός ο καλός μαθητής. Δεν του πέρασε από το μυαλό πόσους νεοσύλλεκτους ή και παλιοσειρές ακόμη θα είχε εκπαιδέσει, αλλά και να του πέρναγε τι θα μπορούσε να πει. Αυτός, μετά από τόσα διαβάσματα και σχολεία, εξετάσεις κι αποδελτιώσεις δεν είχε καταφέρει να δει τον κόσμο ολόκληρο ποτέ του. Πάντοτε αποσπασματικά. Ενώ η Ειρήνη του τον συναρμολόγησε, συνδυάζοντας τη μάθηση με το παιχνίδι, τη χαρά με την ανάγκη, τη θεωρία με την πράξη, την περιπέτεια με την απόλαυση. Ένωσε όλα τα σπασμένα κομμάτια σε ένα. Όμορφο και ισορροπημένο.

Κι ο φαντάρος, που ήταν ένα σκιαγμένο μορφωμένο πουλάκι πριν, που ήρεμος και χωρίς να δίνει αφορμές για καβγάδες κι ανόητα σχόλια κάθονταν στο τραπεζάκι του με τα σουβλάκια, τις πατάτες και τις μπύρες μπροστά του, ήρθε και σουσουμιασε. Άρχισε να μετράει και σαν άντρας. Μέστωσε. Το βάδισμα και οι κινήσεις του απέκτησαν μια διαφορετική σιγουριά. Δεν έδινε πια τόπο στην οργή στα πειράγματα, αλλά, πολλές φορές, σα να επεδίωκε το σαματά και τη σύγκρουση. Όχι απλώς για να δείξει ότι είχε γίνει άντρας, αλλά γιατί μια κοιμισμένη μέχρι τότε ενεργητικότητα άρχιζε να ξεχειλίζει απ' όλες του τις μπάντες. Αυτό έγινε και η αιτία να φορτωθεί με 55 μέρες φυλακή — αυτός ο άψογος — και κει που μέτραγε 148 και μία να μετράει 203 και μία. Η Ειρήνη, όμως, έξω απ' τη μάντρα, έπαιζε το ματάκι της, τέντωνε το κορμί της και τίναζε με νάζι το τσουλούφι της, κάθε που τον έβλεπε να της έρχεται με τον μπερέ στο χέρι. Τον έπιανε αγκαζέ κι άφηναν πίσω τους τον αλφαμίτη της πύλης να ζηλεύει την τύχη τους.

Πρώτος — και κύριος — σταθμός προορισμού σ' αυτές τις εξόδους ένας τεράστιος φίκος σ' έναν εγκαταλειμμένο κήπο κοντά στο λιμάνι. Πηδούσαν μ' ευκολία τη μάντρα με τα χαμηλά κάγκελα κι ενώνονταν κάτω απ' το δέντρο με την ορμή της ηλικίας και της ανάγκης. Όταν μετά κάπνιζαν το πρώτο τους τσιγάρο ανάσκελα, κοίταζαν με δέος να ξεπροβάλλουν μέσα από τα σκοτάδια τα χοντρά πλοκάμια του και ν' αγκαλιάζονται στον ουρανό. Θες από τον τρόπο μπροστά στο αφύσικο αυτό ον, θες από την πρόκληση του αγκαλιάσματος της φύσης που 'βλεπαν να μπλέκεται από πάνω τους, έσβηναν γρήγορα-γρήγορα στα χόρτα τα τσιγάρα τους και ξανάσμιγαν για ένα πιο ήρεμο αυτή τη φορά ταξίδι στη χώρα των σπασμών και του απόλυτου κενού. Μετά το φίκο έκαναν τις βόλτες τους στις πιο σκοτεινές μεριές της παλιάς πόλης. Οι κουβέντες τους ήταν λιγοστές. Οι απαραίτητες. Δε φτάνει που εκείνη τον έκανε να σπρώχνει τον καιρό; Δε φτάνει που αυτός της χάριζε την πρωτόγονη αίσθηση της απειρίας και της εγκατάλειψης; Κι όταν ερχόταν η ώρα του χωρισμού, ξεκόλλαγαν ο ένας από τον άλλον και ξαναγινο-νταν αυτός φαντάρος κι εκείνη ποιος ξέρει τι.

Χάραξαν και μια χοντροκομμένη καρδιά με τα ονόματά τους στον κορμό. Όπως όλοι.

Είκοσι χρόνια μετά, το Πάσχα του '90, εκείνος ξαναπήγε στο Ναύπλιο. Όχι για να ξαναβρεί τα λημέρια του — ποια λημέρια; Ούτε για την Ειρήνη, βέβαια. Εκείνη την είχε σχεδόν ξεχάσει. Κάνα μήνα πριν απολυθεί, πριν πάρει τη μεγάλη άδεια, κι ενώ αυτή μέχρι τότε δεν έδινε συνέχεια στις κουβέντες του για το τι θα γίνει μετά, η Ειρήνη εξαφανίστηκε. Του είχε πει ότι δεν ένιωθε καλά. Περίμενε δεκαπέντε βραδιές καπνίζοντας έξω από το σπίτι της. Σκοτεινό. Όχι. Δεν ήρθε για την Ειρήνη. Ούτε που του πέρασε από το μυαλό. Ήρθε με την κόρη του από τον πρώτο του γάμο — ένα καλοφτιαγμένο κορίτσι στα δεκάξι του —, και την καινούργια του σύζυγο με τη δική της κόρη. Ο σκοπός του ήταν να περάσουν τις λίγες μέρες των διακοπών μακριά από το κέντρο και τις καθημερινές σκοτούρες, για να τις κάνει

να συνηθίσουν την παρουσία η μία της άλλης.

Το Ναύπλιο το βρήκε αλλαγμένο. Αλλά και μερικές γωνιές ίδιες κι απaráλλαχτες, όπως τότε.

— Φαίνεται να το γνωρίζεις καλά το Ναύπλιο.

— Αλίμονο! Έκανα φαντάρος εδώ. Το ξέρω απ' έξω κι ανακατωτά. Αύριο θ' ανέβουμε στο Παλαμήδι. Από τα σκαλιά.

— *Αύριο, έτσι;*

— *Όχι αύριο. Δεν έχω έξοδο αύριο. Είναι Τρίτη. Μεθαύριο.*

— *Καλά. Μεθαύριο. Θα σε περιμένο στην πύλη.*

— *Καλύτερα όχι στην πύλη. Δε θέλω να σε βλέπει ο σκοπός στημένη απ' έξω. Ούτε κι οι άλλοι που θα βγουν πριν από μένα.*

— *Εντάξει. Στο περίπτερο, τότε, πιο κάτω.*

— *Ναι. Στο περίπτερο.*

Από πού ξεφύτρωσαν τούτες οι φωνές; Και τα βήματά του τον τραβούν εκεί. Εκεί που γνώρισε για πρώτη φορά τη ζωή και το θάνατο αγκαλιασμένους σφιχτά. Πού. Όχι. Δεν είναι πια εκεί. Ούτε. Ούτε αυτή ούτε κι ο φίκος. Μάλλον μερικά κομμάτια πεταμένα. Του φίκου. Εκείνη δεν. Σκόρπια και χαλασμένα. Τον έκοψαν. Τον τεμάχισαν. Εκείνη πού ήταν;

— Τι κοιτάς έτσι;

— Ε;

— Τι κοιτάς έτσι, λέω; Τι έπαθες;

— Τίποτα. Δεν.

— Μα τι πας να κάνεις; Είναι κόσμος. Σε βλέπουν.

Δεν έκανε και τίποτα. Τίποτα που να μη το είχε ξανακάνει εκατό τουλάχιστον φορές στο παρελθόν. Πριν είκοσι χρόνια. Πήδηξε πάνω από τα χαμηλά κάγκελα της μάντρας. Τα χέρια του χάιδεψαν το νεκρό, σωριασμένο σώμα. Τα κομμάτια του. Τις στιγμές. Δεν έψαξε να βρει τα ονόματα. Θα ήταν μάταιο. Και μελό.

Αργότερα, μετά από μια μακριά βόλτα, γύρισαν στην πλατεία, στα Νούφαρα, που είχαν αφήσει τις κόρες τους. Κάθησαν δίπλα τους.

— Μπαμπά, θέλουμε να μας πας εκεί που δολοφόνησαν τον Καποδίστρια.

— Θα σας πάω. Να μου το θυμίσεις.

Εκεί που δολοφόνησαν ποιον; Γιατί δε μιλάει;

— *Γιατί δεν απαντάς; Σε ξαναρωτώ: Τι θα κάνουμε; Σ' ένα μήνα απολύομαι.*

— *Έχουμε καιρό. Έναν ολόκληρο μήνα. Τα λέμε αύριο. Έλα τώρα. Σε θέλω.*

— *Γιατί αποφεύγεις συνεχώς τη συζήτηση;*

— *Έλα τώρα, μην κάνεις έτσι! Έλα κοντά μου, γιατί πρέπει σε μια ώρα να γυρίσω. Θ' ανησυχεί η μάνα μου. Είμαι σκαστή.*

Η μάνα της θ' ανησυχεί. Γιατί αυτός; Κι αυτός ανησύχησε. Δεκαπέντε μέρες που την είχε χάσει. Κι άλλους δυο μήνες μετά. Μέχρι να τακτοποιηθεί στη δουλειά. Μετά.

— Αυτό το παιδί σου μοιάζει.

— ...

— Κοίταξέ τον. Θά 'λεγε κανείς ότι είναι ο μικρός σου αδελφός.

— 'Η ο γιος σου.

— Έχει τα μάτια σου, μπαμπά.

— *Μ' αρέσουν τα μάτια σου. Θέλω να τα βλέπω κάθε πρωί, όταν θα ξυπνώ. Να τα βλέπω πλάι μου, στο μαξιλάρι.*

— *Και μένα μ' αρέσουν τα μάτια σου. Θά 'θελα το παιδί μου νά 'χει τα δικά σου.*

Ναι. Έχει τα μάτια του. Αυτά τα μάτια είναι δικά του. Μα πώς. Αυτός δεν. Ούτε.

Το βράδυ στο ξενοδοχείο τον σκεφτόταν. Σύμπτωση. Απλή σύμπτωση. Καμία σχέση. Βγήκε να καπνίσει στο μπαλκόνι. Στο βάθος το Μπούρτζι μ' αναμμένα τα δικά του μάτια. Κι η πόλη. Με τις γωνιές της. Τις σκοτεινές πλευρές της. Χωρίς λόγο η ζωή παίζει τα δικά της παιχνίδια. Καμιά σχέση. Ακόμη κι όταν τη δολοφονούν. Σαν τον Καποδίστρια. Καμιά. 'Η όταν την κομματιάζουν. Σαν τον φίκο.

Γιάννη Ρηγόπουλου

ΤΑ ΠΟΥΛΙΑ

Μέσα στα μάτια ενός κοριτσιού ξαναγεννιέται
ντύνεται το δέρμα του γαμπρός
και ξεχνάει τα χρόνια που πέρασε
φυλακισμένος στο ίδιο του το κορμί.

Ξυπνάει τα χαράματα και τραγουδάει
—κιτρολεμονιά και ματζουράνα μου—
κι οι δρόμοι
γεμίζουν τριανταφυλλιές.

Ξαφνιάζει τους φίλους
στα καφενεία και τις πλατείες που επιστρέφει
ύστερα από χρόνια απουσίας.

Όμως εκείνος ο φόβος για τα πουλιά
που στο τέλος ταριχευμένα
γεμίζουν σαλόνια και κρεβατοκάμαρες
τον κατατρέχει...

ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΗ ΚΑΤΑΓΙΔΑ

Είχε Πανσέληνο ή περίπου
και σαν άδειασαν βιαστικά η σκηνή και οι κερκίδες
με κάλεσες να απολογηθώ.

Σ' ακολούθησα από τον Ορχομενό στην Επίδαυρο
κουρελής εγώ
μισός βουνήσιος και μισός θαλασσινός
ζητιανεύοντας
μια νύχτα μες στα μάτια σου να γίνω γλάρος
ικετεύοντας
να κάψεις μες στις φλέβες μου τα ξωτικά.

Το γέλιο σου έσμιζε με την πέτρα
Κι είδα πως ανεβαίνουνε στους ουρανούς τα δαιμόνια.

Κλωνάρι αγράμπελη
το κορμάκι σου
ριγούσε στα δάχτυλα του τραγοπόδαρου
καθώς οι νεράιδες τέλειωναν τον καλαματιανό

Τότε ήταν που θυμήθηκα
τον πρόγονό μου τον φονιά
και βάλθηκα να χαλάσω την παράσταση.

Στις Αρχαίες τραγωδίες δεν βρέχει.

Οδυσσέα Κουμαδωράκη

ΕΝΑΣ ΕΝΤΙΜΟΣ ΑΠΑΤΕΩΝΑΣ

διήγημα

Καθόμουνα στο γραφείο του γιου μου κι έπαιζα με τ' αυτοκινητάκια του, όταν χτύπησε το κουδούνι της πόρτας. Πολύ μ' ενοχλεί το κουδούνι, ιδίως όταν παίζω με τ' αυτοκινητάκια του γιου μου· και προπαντός όταν με γυρεύει κάποιος μεγάλος για μεγαλίστικες κουβέντες. Δε θέλω, όταν γίνομαι παιδί, να με παίρνουν με τη βία από τον όμορφο κόσμο που ζω.

— Μπαμπά, σε ζητάει μια κυρία, μου λέει δειλά η κόρη μου.

— Και τι θέλει η κυρία; Ποια είναι; αγριεύω εγώ.

— Δεν ξέρω. Είναι μ' ένα κοριτσάκι.

— Ωχ! έκανα με τρομάρα. Τα ίδια θα 'χουμε πάλι, παρατήρησα κι αναστέναξα.

— Δεν κατάλαβα καλά, μα μου φαίνεται πως η μικρή είναι γεμάτη αστεράκια.

Ήμουνα σχεδόν βέβαιος πως δεν είχε δει τίποτα στα χεράκια του κοριτσιού, μα είχε συνηθίσει πια· όταν έβλεπε άγνωστη κυρία να συνοδεύει μικρό παιδί, εκεί πήγαινε το μυαλό της.

— Και δεν της έλεγες πως δεν είμαι εδώ; τη μάλωσα σχεδόν δυνατά, για ν' ακουστώ.

— Σας παρακαλώ, κύριε, σας παρακαλώ..., ακούστηκε η κυρία από το χωλ. Ερχόμαστε από τόσο μακριά...

— Από πού δηλαδή; της πέταξα με θυμό, όπως την είδα μπροστά μου.

— Από την Τρίπολη!

— Από την Τρίπολη στο Άργος για μια τέτοια δουλειά; Καλά, δεν έχετε γιατρούς στην Τρίπολη;

— Μα, σας παρακαλώ, κύριε. Όχι ακριβώς από την Τρίπολη· από την Καλαμάτα ερχόμαστε, μου λέει. Ήθελα να σας πω πως μια κουμπάρα μας από την Τρίπολη...

— Καλά, καλά, μη συνεχίζετε. Κατάλαβα· η κουμπάρα σας από την Τρίπολη, η κυρία Τασία, σας πληροφόρησε κι εσείς ήρθατε αμέσως. Χριστέ και Κύριε! Μα πρέπει επιτέλους να καταλάβετε, κυρία μου, πως κάποια μέρα εγώ θα πάω φυλακή. Γιατί δηλαδή να πάω εγώ φυλακή; Δεν έχετε γιατρούς

στην Καλαμάτα κι έρχεστε σ' εμένα;

— Μα, σας παρακαλώ, κύριε...

— Και να πείτε στην κυρα-Τασία πως δεν κράτησε την υπόσχεσή της. Όλες οι μαμάδες τα ίδια λένε, πως θα το κρατήσουν μυστικό, κι ύστερα ξεχνάνε· μέχρι που να με κλείσουν φυλακή, να γελάει και το παρδαλό κατσίκι. Γιατί εγώ, σας το εξήγησα, δεν είμαι γιατρός.

— Μα, σας παρακαλώ, κύριε...

Κεριά και λιβάνια, μου 'δωξε να της πω και να την πετάξω έξω, γιατί είχε έρθει η βλοημένη την πιο ακατάλληλη στιγμή και τ' αυτοκινητάκια τα ένιωθα να κλαίνε από μοναξιά στο γραφείο. Άσε που δεν ήξερε να πει και τίποτε άλλο παρά μόνο «σας παρακαλώ, κύριε...». Ενώ βλέπεις άλλες κυρίες και σου μιλάνε, βρε αδερφέ, σου κάνουν κουβέντα. Βλέπεις το μάτι τους και παίξει, έχουνε τρόπους τελοσπάντων. Αλλά η κόρη μου με τράβηξε από το μανίκι:

— Έλα, βρε μπαμπά... Δε λυπάσαι το κορίτσι; Από την Καλαμάτα ήρθανε! μου ψιθύρισε εμπιστευτικά.

— Εμένα ποιος θα με λυπηθεί, όταν θα είμαι στη φυλακή; Πρόκειται περί καταχρηστικής και παράνομης ασκήσεως επαγγέλματος και μάλιστα κατ' εξακολούθησιν από μη ειδικό, χωρίς σπουδές, διπλώματα, ειδίκευση και άδεια ασκήσεως επαγγέλματος και τα λοιπά και τα λοιπά, παρατήρησα με στόμφο. Θα με κλείσουν μέσα για απάτη. Αλλ' ας είναι. Καθήστε, κυρία, και σταματήστε επιτέλους να λέτε «σας παρακαλώ, κύριε»!

Την έβαλα να καθήσει στο σαλόνι και πήρα τα χεράκια της μικρής. Τα κοίταξα με προσοχή. Ήταν γεμάτα αστεράκια, δηλαδή καρναμπίτσες, όπως τις λένε άλλοι εκείνες τις κρεατοελιές που γεμίζουν το επάνω μέρος της παλάμης· σαν να ζηλεύει κάποιος κακός δαίμονας τα τρυφερά χεράκια των παιδιών και πασχίζει να τ' ασχημίζει μ' αυτά τα ανόητα παράσιτα.

— Ποπό! έκανα. Δύσκολη περίπτωση. Τι 'ν' αυτά τα πράματα;

— Σας παρακαλώ, κύριε! άρχισε πάλι η μαμά. Αν ξέρατε τι έχω τραβήξει, τι μαγικά και τι γιατροσόφια... Τίποτα!

— Δηλαδή;

Προσπαθούσα να συγκρατήσω τα γέλια, όσο μου διηγόταν αυτά που κάθε φορά σχεδόν άκουγα από τις λογής-λογής μαμάδες: πως ματώνουνε τ' αστεράκια με ασημένια καρφίτσα, σκουπίζουν το αίμα με μαντίλι και το πετούνε πίσω, πως κάνουνε προσευχές στο φεγγάρι, όταν είναι ολοστρόγγυλο, ή πως την πρωτοχρονιά τρίβουνε τα χέρια με κάρβουνο και στάχτη, για να κολλήσουν τ' αστεράκια στα καλικαντζαρούδια!..

Και να μας έρχεται, εμένα και της κόρης μου, να λιγωθούμε στα γέλια.

— Ακόμη και με σβουνιά μου είπανε ν' αλείψω τα χέρια του κοριτσιού...

— Τι 'ν' αυτό πάλι;

— Καλέ, δεν ξέρετε τι είναι η σβουνιά; ρώτησε έκπληκτη η γυναίκα. Καλέ, της αγελάδας τα... Με χλωρή σβουνιά, λέει, να τρίβω τα χεράκια της. Μέχρι που η κουμπάρα μου...

— Ναι, μέχρι που η κυρα-Τασία από την Τρίπολη σας πληροφόρησε για μένα. Σας είπε πως στο Άργος είναι ένας σπουδαίος πραχτικός, λιγάκι ανάποδος και κακότροπος, μα κάνει σωστή δουλειά!..

»— Και σας είπε πόσα παίρνω;

— Όχι, αλλά... Να, ό,τι μου ζητήσετε, γιατρέ.

— Δεν είμαι γιατρός και δεν παίρνω λεφτά. Ορίστε μας! απάντησα οργισμένος. Να ξέρετε ότι δεν παίρνω ποτέ χρήματα, ούτε τσακιστή δεκάρα. Και το ξέρετε αυτό. Αποκλείεται να μη σας το είπε η κουμπάρα σας.

— Ναι, μου το είπε.

— Έπρεπε να το ομολογήσετε χωρίς περιστροφές, κυρία μου. Κι όταν οι γιατροί θα με τραβάνε στα δικαστήρια, να ῥθειίτε, σας παρακαλώ, να πείτε ότι δε σας πήρα ούτε μία τσακιστή δραχμή. Γιατί, ενώ κάνω μια δίκαιη συμφωνία, να μη λέτε δηλαδή ποτέ και σε κανέναν τίποτα, όλες σας τα ίδια λέτε: «Πήγαινε στο Άργος, στον τάδε. Και μη λες σε κανέναν τίποτα». Κι όλες σας μετά κάπου το λέτε.

— Σας ορκίζομαι, κύριε. Δεν πρόκειται να το πω ούτε στον άνδρα μου.

— Καλά, καλά, τα ξέρω αυτά. Μήπως ο άνδρας σας δεν ξέρει ότι τώρα βρίσκεστε εδώ;

»— Έλα κοριτσάκι μου, έλα χρυσό μου, πάμε εμείς στο άλλο δωμάτιο να διώξουμε τ' αστεράκια, να τα φάνε τα καλικαντζαρούδια...

— Σας παρακαλώ, κύριε, μη μου το πονέσετε το παιδί.

— Εσύ να καθήσεις εκεί και να μη μιλάς.

Αποσυρθήκαμε στο δωμάτιο του γιου μου. Κλείδωσα την πόρτα. Ὑστερα πήρα ένα φουλάρι κι έδεσα σφιχτά τα μάτια του κοριτσιού. Χτύπησα τα χέρια μου, άνοιξα το συρτάρι και πήρα τα «διαβολικά» μου σύνεργα. Ἦμουν έτοιμος για άλλη μια θαυματουργική επέμβαση. Το κορίτσι έτρεμε.

— Φοβάσαι; Δε θα καταλάβεις τίποτα.

Αυτή έτρεμε ακόμα πιο πολύ. Ἐτσι γινόταν πάντοτε κι έτσι ήθελα να γίνεται. Είμαι απότομος και κακότροπος στους άγνωστους φίλους μου. Μα και το κλείδωμα της πόρτας και το δέσιμο των ματιών και το χτύπημα των χεριών και το άνοιγμα του συρταριού με τα μαγικά εργαλεία, όλα έχουν τη σημασία τους. Ο φόβος και η πίστη στη δύναμη του «μάγου»! Να το μεγάλο μυστικό.

Την τέχνη δε μου την έμαθε κανείς. Τη μηχανεύτηκα μόνος μου και είναι τόσο τέλεια —πιστέψτε με— που ποτέ δε σφάλλει. Αλλά την έμπνευσή μου την οφείλω σε μία δερματολόγο, εξαιρετική και συμπαθέστατη κυρία.

Την είχαμε επισκεφθεί οικογενειακά στο ιατρείο της, στο Ναύπλιο. Προορισμός μας ήταν η θάλασσα της Καραθώνας. Εντωμεταξύ ο γιος είχε διαφωνήσει: δεν εννοούσε να ξοδέψει ούτε πέντε λεπτά για κάτι μηδαμινά σπιθουράκια στο πρόσωπο της αδερφής του. Την αγαπά πολύ τη θάλασσα. «Με τα ξένα σπιθουράκια θα ασχολούμαστε τώρα;» Και παρόλο που προέρχεται από δημοκρατική οικογένεια και το θέμα τέθηκε σε ψηφοφορία, δεν εννοούσε να συμμορφωθεί με την ψηφισμένη θέση της πλειοψηφίας. Προ-

φανώς λόγω ηλικίας...

Η δερματολόγος, ευγενέστατη και καλοσυνάτη, με το χαμόγελό της, με την καθαρή και όμορφη φωνή της, είχε κι ένα μικρό ελάττωμα: ήθελε κουβέντα! Ίσως γιατί δεν υπήρχε άλλος ασθενής να περιμένει. Ο γιος μου να τρώγεται με τα ρούχα του και να μου χώνει ύπουλες κλωτσιές στα πόδια. Έκανα υπομονή, μα πού κέφι και διάθεση ν' ακούσω την κυρία, που μας είχε στριμώξει με κάτι ιστορίες πολύ πληκτικές. — Έτσι μου φάνηκαν με την πίεση του γιου μου.

Πάντως, ανάμεσα στα άλλα, μας διηγήθηκε ένα ιατρικό περιστατικό, που με εντυπωσίασε και το έδεσα στο μυαλό μου. Όταν ήταν, λέει, φοιτήτρια, ένας καθηγητής της σχολής θέλησε να καυτηριάσει τ' αστεράκια ενός αγοριού. Όμως, το μηχάνημα δεν το είχε θέσει σε λειτουργία και κρύο καθώς ήταν, το ακουμπούσε στ' αστεράκια. Αλλά το πιο μεγάλο το άφησε και ο μικρός το πρόσεξε. «Και τούτο, είπε. Δεν το ακουμπήσατε τούτο το μεγάλο». «Δεν πειράζει, αγόρι μου, απάντησε ο καθηγητής. Αφού θα φύγουν όλα τα άλλα, θα φύγει κι αυτό».

Ύστερα από καιρό ο μικρός ξαναπήγε στην πανεπιστημιακή κλινική με τη μητέρα του. «Φύγανε! είπε στον καθηγητή. Όλα φύγανε, μα το μεγάλο... Δεν το ακουμπήσατε το μεγάλο!»

— Τι συμπεραίνετε, αγαπητοί μου φίλοι; μας ρώτησε η δερματολόγος και τα μάτια της αστράφτανε.

Ότι ο γιος μου μ' έχει μαυρίσει στις κλωτσιές, μου 'διωξε να της πω. Τ' αστεράκια, λέει, μπορεί να οφείλονται σε ιό, αλλά να πώς θεραπεύονται.

— Δεν το μαντεύετε; ξαναρώτησε απογοητευμένη. Θεραπεύονται με την αυθυποβολή! Κι αν ο ασθενής είναι δύσπιστος, ούτε ο Ασκληπιός δεν μπορεί να τον κάνει καλά, παρατήρησε θριαμβευτικά.

Για φαντάσου! σκεφτόμουνα μετά. Και θυμήθηκα τα όσα είχα διαβάσει κατά καιρούς για τα θαύματα του θεού Ασκληπιού. Σπουδαίος θεός και σπουδαίος γιατρός! Μόνο που τη δουλειά την έκαναν οι ιερείς στον κατάφυτο και πανέμορφο χώρο του ιερού, στην Επίδαυρο. Θες το θαυμάσιο κλίμα, θες το πλούσιο οξυγόνο, θες το δέος και η πίστη των ανθρώπων, οι ασθενείς θεραπεύονταν.

Μόνο που εκείνοι πλήρωναν και μάλιστα αδρά. Κι αν δεν γίνονταν καλά, δεν έφταιγε βέβαια ο θεός αλλά οι ίδιοι, που δεν πίστευαν ή δεν καλοπλήρωναν. Κάποτε, λέει, ένας τυφλός από την Πάρο, όταν ανάβλεψε, έφυγε χωρίς να πληρώσει. Να μην είχε; Ο θεός όμως δεν αστειευόταν και τον ξανατύφλωσε. Γύρισε πάλι ο δυστυχής με πλούσια δώρα, αλλά ο θεός για καλό και για κακό του γιάτρευσε μόνο το ένα μάτι... Πολλά τέτοια είχαν να διηγούνται σε παλιότερες εποχές.

Αυτά μου ήρθανε στο μυαλό κι όλο κλωθογύριζαν στη σκέψη μου όσα είχα ακούσει από τη δερματολόγο.

Τα όσα είχα τραβήξει κι εγώ, όταν ήμουνα μικρός! Γιατί είχα κι εγώ κάποτε αστεράκια. — Στην ιδιαίτερη πατρίδα μου τα λέμε μυρμηγκιές. —

Γεμάτα τα χέρια μου. Πότε-πότε με τρώγανε κιόλας και τις έξυνα. Τις μάτωνα. Άρχιζα και τα μαγικά, όπως με συμβούλευαν οι γριούλες του χωριού. Πασάλειφα με το αίμα τους ένα τάλιρο και το πετούσα πίσω μου, χωρίς να κοιτάξω. Το παιδί, λέει, που θα το 'παιρνε, θα κληρονομούσε και τις μυρμηγκιές μου. Περίμενα μέρες με αγωνία και είχα μια χαρά, μια σκληρή χαρά. Κι οι μέρες περνούσαν... «Βρε παιδιά, μη βρήκε κανείς σας κανένα τάλιρο;» Η γιαγιά με μάλωνε, γιατί έτσι έδωχνα τη μαγική δύναμη. Απογοητευόμουν.

Κάθε Κυριακή πήγαινα στην εκκλησιά. Έπρεπε, λέει, να τρίψω τα χέρια μου με την ανάποδη στο πλακάκι, όταν ο παπάς θα έλεγε «έξαιρέτως τής Παναγίας Ἀχράντου...» Μα πότε θα το έλεγε; Τέντωνα τ' αυτιά, είχα τα χέρια μου απλωμένα· με την πρώτη λέξη τα χέρια έπρεπε ν' ακουμπάνε χάμω. Νόμιζα πως όλοι εμένα κοιτάζανε. Ήταν φοβερό αυτό. Και πάντα απογοητευόμουν, γιατί με το «έξαιρέτως» εγώ ήμουν ακόμη όρθιος. Κι έλεγα, δεν πειράζει, την άλλη Κυριακή και δόστου κάθε Κυριακή στην εκκλησιά, μέχρι που βαρέθηκα και δεν ήθελα πια να πηγαίνω.

Τελικά, οι μυρμηγκιές φύγανε, πότε δε θυμάμαι, ούτε ύστερα από ποιο μαγικό, πάντως φύγανε κάποια στιγμή και καμάρωνα τα χεράκια μου που είχανε γίνει όμορφα, και θα παντρευόμουν όμορφη κοπέλα με όμορφα χεράκια σαν τα δικά μου...

Αργότερα έπαψα να πιστεύω στα μαγικά. Ανοησίες, έλεγα. Όμως, αφ'ότου άκουσα από τη δερματολόγο την απίστευτη ιστορία, το ξανασκέφτηκα. Πώς αλλάζει, αλήθεια, η σκέψη του ανθρώπου!

Πέρασαν λίγες μέρες από τότε που είχαμε επισκεφθεί τη δερματολόγο, και κάποιοι φίλοι μας ήρθαν σπίτι με τα παιδιά τους. Ήταν περαστικοί κι εγώ μόνος. Το αγοράκι τους —εφτά-οχτώ χρονώ θα 'ταν— γεμάτο καρναμπίτσες!

— Τι 'ν' αυτά, βρε θηρίο; του λέω.

Η μάνα του μου έλεγε πως δε φεύγουν και πως ο γιατρός είπε να μην ανησυχούν, γιατί θα φύγουν μόνες τους και δόστου κουβέντα για τις καρναμπίτσες. Ανησυχούσε η καφερή, μη χρειαστεί εγχείρηση.

Παίρνω τον μικρό στο δωμάτιο του γιου μου, παίρνω και ύφος και σαν κατάλαβα πως με είχε πιστέψει, κλειδώνω την πόρτα και του δένω τα μάτια...

— Ο γιος σου σε δυο μήνες δε θα έχει κανένα αστεράκι, λέω στη μητέρα του. Έτσι τα είχα κι εγώ, αλλά... Πώς να σου το πω, χριστιανή μου; Πώς ξεματιάζουν, ας πούμε; Θέλεις κι εξηγήσεις; Δεν είσαι ευχαριστημένη, όταν σου λέω πως σε δυο μήνες θα του έχουν φύγει;

Το πίστεψε! Το ίδιο κι ο μπαμπάς. Σαν έμεινα μόνος, να χτυπιέμαι στα γέλια. Για φαντάσου, να του φύγουν λέει...

Πέρασαν οι μέρες και ξέχασα το περιστατικό, όταν μια γειτόνισσα μου το θύμισε με το κοριτσάκι της. Η μικρή είχε το ίδιο πρόβλημα! Τότε πληροφορήθηκα πως ο Άρης της φίλης μου της Καλής «θεραπεύτηκε» και τα λοιπά και τα λοιπά. Δε χάνω κι εγώ καιρό, την παίρνω τηλέφωνο. Η νέα μου «πελάτισσα» δίπλα, να τουρλώνει τ' αυτιά σαν άλογο. Εγώ σοβαρός, σωστός

ντόχτορας.

— Έπρεπε να με πάρεις τηλέφωνο, να ξέρω... «Και συγνώμη και θα σ' έπαιρνα κι ευχαριστώ και μόλις προχθές το καταλάβαμε, μα οι δουλειές... και συγνώμη και να ξεματιάσεις και την Ελενίτσα, εσύ πέρασες και τους γιατρούς...» Βρε, τι μας λέτε!

Η καινούρια μου φίλη, η Κατερίνα από την Καλαμάτα, τρέμει. Έκανε τόσο ταξίδι η άμοιρη. Όσο σκέφτομαι τι σημεία και τέρατα βάζει στο μυαλό της, την ώρα που εγώ τραβάω το συρτάρι κι ακονίζω τα νυστέρια μου, τη λυπάμαι.

Παίρνω λοιπόν το πρώτο εργαλείο, μια λεπτή λίμα για τα νύχια και της πιάνω το δεξί χέρι. Της ξεφεύγει ένα παραπονιάρικο μουρμουρητό, σαν σκυλί που κρώνει.

— Μη φοβάσαι. Δεν είπαμε πως δε θα καταλάβεις τίποτα;

Την παίρνει το παράπονο και τα δάκρυά της μουσκεύουν το φουλάρι. Δεν το βλέπω, αλλά το υποψιάζομαι. Εγώ λιμάρω μαλακά-μαλακά τις καρναμπίτσες, ενώ μουρμουρίζω την πρώτη προσευχή:

*Μή σε, γέρον, κοίλησιν ἐγὼ παρά νηυσί κιχείω
ἢ νῦν δηθύνοντ' ἢ ὕστερον αὐτις ἰόντα,
μὴ νύ τοι οὐ χραίσμη σκῆπτρον καὶ στέμμα θεοῖο...*

που πάει να πει:

*Μη σ' απαντήσω, γέροντα, σιμά στα κοίλα πλοία
ἢ τώρα ἐδῶ ν' αργοπορεῖς ἢ πάλι να γυρίσεις,
και μη θαρρεύεις στου θεοῦ το σκῆπτρο και το στέμμα...*

Κι είπα ολόκληρο κατεβατό από την Ιλιάδα. Μου αρέσει πολύ αυτό το κομμάτι. Το φτάνω μέχρι τη φιλονικία Αγαμέμνονα-Αχιλλέα κι ακόμη παραπέρα:

*Ἄτρεῖδη κύδιστε, φιλοκτεανώτατε πάντων,
πὼς γάρ τοι δώσουσι γέρας μεγάθυμοι Ἀχαιοί;
Ἐνδοξε Ἀτρεΐδη, περισσά φιλόπλουτε, τι λέγεις;
Οἱ μεγαλόψυχοι Ἀχαιοὶ πὼς θα σου δώσουν δῶρο;*

Η Κατερίνα, σαν δεν πόναγε, ηρεμούσε σιγά-σιγά. Εγώ άρχιζα άλλη προσευχή:

*Πουρνό πουρνό
τι θες ἐδῶ, Κατερινιώ,
στην πόρτα του εραστή σου;
Κορίτσι αν μπεις, μα δε θα βγεις
ἐξῶ κορίτσι πίσω...*

(Από τον Φάουστ του Γκαίτε αυτό)

Το «Πάτερ ήμῶν» και το «Πιστεύω» τα απέφευγα. Αυτές τις προσευχές τις ξέρουν όλα τα παιδιά. Το μυστήριο κρύβεται στο άγνωστο. Εκεί φωλεύει η μαγική δύναμη.

— Πονάς, Κατερίνα;

— Όχι.

— Πολύ ωραία! Έρωσ άνίκατε μάχαν, έρωσ δς έν κτήμασι πίπτεις, δς έν

μαλακαῖς παρειαῖς νεάνιδος ἐννουχεύεις... Πονᾶς, Κατερίνα;

— Ωχ! Λίγο.

— Πολύ ωραία. Αυτό περίμενα να μου πεις τώρα. *Μητρός τε καί πατρός καί τῶν ἄλλων προγόνων ἀπάντων τιμιώτερόν ἐστιν ἡ πατρίς...* Πονᾶς, Κατερίνα;

Ύστερα έβρεξα ένα μπαμπάκι με οινόπνευμα —βλέπετε, δε γίνεται μια καθώς πρέπει επέμβαση μ' ένα εργαλείο μόνο!...— της πέρασα τα χεράκια με το μπαμπάκι, της έλυσα τα μάτια, τη φίλησα και την παρέδωσα στη μαμά. Η θεραπευτική αγωγή ήταν εντελώς ανώδυνη! Η Κατερίνα πετούσε από τη χαρά της. Σε δυο μήνες θα μπορούσε να ονειρεύεται τ' ομορφότερο παλικάρι.

Η αλήθεια είναι πως έχω βρει τον μπελά μου. Η πελατεία μου όλο και πικνώνει. Δεν μπορώ πια να ησυχάσω. Αλλά κάποια στιγμή θα έχουν εξαφανιστεί τα αστεράκια απ' όλη την Πελοπόννησο κι αργότερα απ' όλη την Ελλάδα ίσως.

Μόνο ένας τρόπος υπάρχει για ν' απαλλαγώ, να φανερώσω το μυστικό μου. Λέτε να χάσω το γόητρό μου και τη δόξα μου ενόψει μάλιστα του 1992, που θα είναι το ξεκίνημα για να γίνω διάσημος; Μα κι αν ακόμη προσπαθήσετε να εξηγήσετε πως είμαι ένας απατεώνας —έστω και έντιμος— πολύ φοβάμαι πως δε θα σας πιστέψουν. Διότι, για όσους πέρασαν από το... ιατρείο μου, αυτό που μετράει είναι το αποτέλεσμα.

Άργος, Ιούνιος 1991

ΣΤΑΥΡΟΣ ΣΧΙΝΑΣ
ένας λαϊκός καλλιτέχνης στην Αργολίδα

Γεννήθηκα το 1943 στα Φίχτια της Αργολίδας από αγροτική οικογένεια. Εκεί έβγαλα και το Δημοτικό. Όταν μεγάλωσα κάπως, έπιασα δουλειά στην Αθήνα. Διάφορες δουλειές, από σιδεράδικο μέχρι τα Ναυπηγεία οξυγονοκολλητής. Μετά ήταν το στρατιωτικό. Το 1965 μπαρκάρισα και δούλεψα δύο χρόνια στα βαπόρια, και κατέληξα να ξεμπαρκάρω στην Αμερική, όπου έμεινα «σκαστός» 13 χρόνια. Εκεί και παντρεύτηκα στην Εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στην Αστόρια της Νέας Υόρκης. Η ζωή όμως στην Αμερική ήταν κουραστική και αποφασίσαμε με τη γυναίκα μου να γυρίσουμε στην Πατρίδα, όπου είχα κάτι χωραφάκια.

Εδώ στα Φίχτια, όπου εργαζομαι, η ζωή είναι πολύ πιο ήσυχη. Μ' αρέσει να ζωγραφίζω, να γράφω ποιήματα. Έχω γράψει καμιά εικοσαριά και ίσως μια μέρα τα εκδώσω. Εκείνο όμως που μου αρέσει περισσότερο είναι να δουλεύω την πέτρα. Το σκάλισμα, το πελέκημα της πέτρας. Έχω σκαλίσει 50 περίπου κομμάτια, κυρίως κεφάλια. Στην πρώτη μου έκθεση, στο Πνευματικό Κέντρο Ναυπλίου, παρουσίασα μερικά απ' αυτά. Επίσης και στη δεύτερη, στην Αίθουσα Λόγου και Τέχνης στην Πάτρα, και τώρα, τον άλλο μήνα, θα εκθέσω 12 κομμάτια στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων.

γέρο της στην αυλή, κάτω από τα ολάνθιστα κλωνάρια. Οι γάτες μόλις είχαν κολατοσίσει και γλύφονταν με απόλαυση ξαπλωμένες στις τρεις ψάθινες καρέκλες.

Ο γέρος, εδώ κι ένα χρόνο που παρουσίασε συμπτώματα Πάρκινσον, δεν πολυέβγαινε στην αγορά. Πέρναγε ένας πλανόδιος μανάβης-γύφτος κι η κυρά-Πόπη αγόραζε τα φρούτα της και τα λαχανικά.

Χάρηκα που τον είδα εκείνο το πρωί. Είχαν έρθει δύο γειτόνισσες και πίναν όλοι καφεδάκι. Δεν είχε καθόλου αέρα. Οι ακτίνες του ήλιου φιλτραρισμένες από τα πάλευκα λουλούδια των δέντρων σχημάτιζαν μια ατμόσφαιρα ονειρού πάνω από τα κεφάλια της μικρής ομάδας. Είπα να γυρίσω πίσω να πάρω τη φωτογραφική μηχανή μου και ν' αποθανάτισω αυτές τις στιγμές. Είχαν κάτι το ιερό, το αιώνιο και συνάμα το εφήμερο και εύθραστο.

Σκέφθηκα συγκινημένη πως αυτές οι στιγμές μπορεί να είναι εκείνο που εμείς οι θνητοί ονομάζουμε ευτυχία.

Το καλοκαιράκι, μόλις δέναν οι καρποί, η κυρά-Πόπη γλίστρησε στα σαπουνόνερα της μπουγάδας, έπαθε κάταγμα στον μηρό και την πήγαν στο νοσοκομείο. Πέθανε πριν την εγχείρηση, σε τρεις μέρες. Ανεξήγητος ο θάνατός της. Ήταν γεμάτη ζωντάνια. Μέχρι τη μέρα που έγινε το ατύχημα.

Έμεινε μονάχος ο γέρος της και οι γάτες. Άρχισε να τους φροντίζει η γειτονιά. Ήρθαν τα παιδιά, κάναν συμβούλιο. Ο ένας έμενε στο Μπραχάμι. Η κόρη στην Καλλιθέα. Ο μικρός έλειπε στα καράβια. Είχαν και παιδιά, δουλειές. Τι να προλάβουν.

Ο γεράκος ήθελε βοήθεια για να φάει. Τρέμαν τα χέρια του, δεν μπορούσε να σταθεί όρθιος. Στα σπίτια τους, μικρά διαμερίσματα μεροκαματιάρηδων, δεν είχαν χώρο να τον φιλοξενήσουν.

Κράτησαν το πήγε-έλα και ο εκνευρισμός δυο μήνες. Κατακαλόκαιρο, καύσωνας θανατερός και να θέλουν πότισμα τα δέντρα, φαγητό τα γατιά και φροντίδα ο γέροντας. Πού να προλάβουν τα παιδιά τους. Είχαν ξεμάθει τόσα χρόνια και τους ήρθε απότομα η νέα κατάσταση. Τελικά πήραν την απόφαση. Ο γέρος πήγε σ' ένα υποφερτό γεροκομείο, που μπορούσαν να τον ταϊζουν και να τον φροντίζουν. Έμεινε ο καυμένος ευχαριστημένος.

Τότε είναι που λίμαξαν οι γάτες. Οι καλοθρεμμένες και καλομαθημένες της κυρά-Πόπης. Οι πριγκηπέσσες της. Γίναν ζητιάνες στη γειτονιά, από πόρτα σε πόρτα. Νιαούριζαν κλαψιάρικα για μια μπουκιά. Η Ζουζού χάθηκε. Ο χοντρο-Λάκης έγινε πετσί και κόκκαλο. Η Σουλτάνα, έγκυος, με την κοιλιά μέχρι κάτω και τα πράσινα μάτια της αγριεμένα από την πείνα, υιοθετήθηκε από μια γειτόνισσα ένα τετράγωνο πιο κάτω.

Πέσαν οι καρποί τόσο όμορφοι, καλοδεμένοι, στο περιβόλι και σάπισαν. Τα κεράσια, τα βερούκοκα, τα δαμάσκηνα, τα χνουδωτά ροδάκινα. Μάζεψαν κάτι λίγα τα παιδιά τους και οι γείτονες από τα κλαδιά που έβγαιναν έξω από τους φράχτες. Σάπισαν τα ώριμα, όμορφα φρούτα. Τέτοια άνοιξη. Κι είχαν κάνει καλή δουλειά οι μέλισσες. Δέσαν οι καρποί γερά, με κρουστή σάρκα, ροδοκόκκινη.

Αρχές του φθινοπώρου, εκεί μέσα του Σεπτέμβρη, ήρθε η μπουλντόζα.

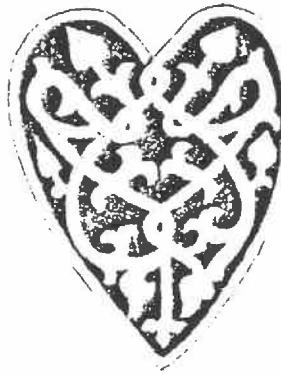
Πάντα θέλαν τα παιδιά να δώσουν το περιβόλι αντιπαροχή. Τό 'χαν αφήσει έτσι το θέμα όσο ζούσαν οι γέροι, να μην τους κακοκαρδίσουν.

Κόπηκαν τα δέντρα, ανακατεύτηκαν με τα μάζα του σπιτιού. Πόρτες, ρίζες, κλαριά, πατζούρια, τζάμια, κορμοί, γύψοι, μαδέρια, λεκάνες σπασμένες, νεροχύτες, χώμα, όλα ανάκατα τα μάζεψαν τα φορτηγά και φύγαν για τις χωματερές.

Κουβάλησε ο εργολάβος τα δοκάρια κι άρχισαν οι εργάτες το καλούπωμα.

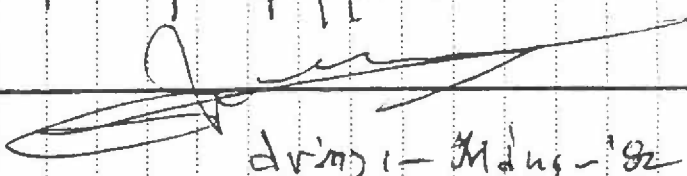
Περνώντας πριν λίγες μέρες νομίζω πήρε το μάτι μου τον Λάκη να κάθεται αργά το σούρουπο, πάνω στην τσιμεντένια πλάκα του ισογείου. Μπορεί και να κάνω λάθος. Έκοψα ένα λεμόνι πράσινο από τη μοναδική λεμονιά που σώθηκε σε μian άκρη της αυλής. Χάραξα με το νύχι τη σκληρή πράσινη σάρκα και το μύρισα. Μοσχοβολούσε, όπως τ' άνθη της ίδιας λεμονιάς πριν λίγους μήνες, την περασμένη άνοιξη. Τότε που όλα τα δέντρα στο περιβόλι είχαν ανθήσει θριαμβευτικά. Είχε υπάρξει άραγε αυτή η άνοιξη;

Θα αναρωτιέμαι πάντα μήπως λάθεψα κι ονειρεύτηκα μονάχα το περιβόλι της κυρά-Πόπης.

† Θ. Κ. Κωστούρου

ΒΕΡΝΑ
Ζουντάλας
τηλ. 27814 - ΝΑΥΠΑΓΙΟ * 3911

ΗΜΕΡ/ΝΙΑ	ΕΙΔΟΣ	ΜΕΘΡΩΣ ΔΡΧ.
10101.		
Σ' κεφαυ τί θά'ταν ή τωή! Ισθ'ος ή πι'κρα κι δ'μα! Συδ'κα! αν' ε'λειπες ή Σ'υ δ'μο! τρι'σ'γο φ'ε'μα!		
 dring - Μάης - '82		

ΠΑΡΑΜΟΝΗ ΠΡΩΤΟΧΡΟΝΙΑΣ 1982-83

Δε βγαίνει ο Άη Βασίλης πια,
για μας τους δυο, απ' το τζάκι.
Τα όνειρα γένηκαν βραχνάς
και μας τυλίγουν, Τάκη.

Εκείνος φέρνει, τώρα πια
τα δώρα του στα Νιάτα.
Άπλωσέ μου το χέρι σου
και το δικό μου κράτα,

ν' ανέβουμε κ' οι δυο μαζί
— παραπατώντας και πεζή—
τούτη την κακοτράχαλη
των γερατειών μας στράτα!

FUNEBRE

Του Τάκη Μαύρου

Σε συλλογιέμαι
 —γερο-παράξενε και αγαπημένε—
 να περιφέρεις το γηραλέο σαρκίο σου,
 χορεύοντας μενουέττο με τις αναμνήσεις σου
 κάτ' από την πράσινη πλήξη
 των πορτοκαλλεώνων της Πυργέλας!

Η ημέρα σου φέρεται με επιείκεια
 —και με χαμόγελο ειρωνικής συγκατάβασης—
 βλέποντάς σε σκυμμένο
 στο Μανδραγόρα των «τοπωνυμίων» σου.
 Εκείνη ξέρει να συγχωρεί.
 Ξέρει...

Όμως, αμείλικτη
 έρχεται η Νύχτα
 το Έρεβος και οι Μνήμες.
 Σφίγγεις στην αγκάλη σου
 τη μουσούδα του Ράλλη
 και ριγείς, καθώς βλέπεις
 τα Καβαφικά κεριά να λιγοστεύουν.

Λες: «πόσες σοδιές “εσπεριδοειδών
 μου μένουν ακόμα;»

ΧΩΡΙΣ ΤΙΤΛΟ

Γιατί στον κάμπο κείτονται
 πεσμένα ανάργια - ανάργια
 αυτά τα δύστυχα παιδιά
 τ' άξια παληκάρια;
 Αλλοί! Στου Μαύρου πήγανε
 και φάγαν σαλιγκάρια.

GABRIEL D' ANNUNZIO

Η ΝΕΚΡΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Σύγχρονη τραγωδία σε πέντε πράξεις

μετάφραση από τα γαλλικά: Τάκη Μαύρου
επιμέλεια: Λευτ. Μπαρδάκου

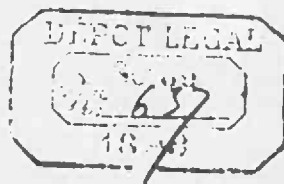
LA
VILLE MORTE

TRAGÉDIE MODERNE EN CINQ ACTES

PAR

GABRIEL D'ANNUNZIO

Ἔστω δίκαια μάχην...
(SOPHOCLE.)

PARIS
CALMANN LÉVY, ÉDITEUR
3, RUE AUBER, 3
1898

Ο ιταλικός τίτλος του έργου είναι «La città morta»

Η «Νεκρή Πολιτεία» ανεβάστηκε στις 21 Ιανουαρίου 1898, στο Theatre de la Renaissance στο Παρίσι.

Dramatis Personae

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ

ANNA

ΜΑΡΙΑΝΘΗ (BLANCHEMARIE)

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ

Mm. Léon Brémont

Abel Deval

Mmes Sarah Bernardt

Blanche Dufrene

Andrée Canti

Εισαγωγικό σημείωμα του μεταφραστή

Ο Γκαμπριέλε Ντ' Αννούντσιο (1863-1938) έγινε γνωστός όχι μόνο για το μεγάλο και πολύπλευρο συγγραφικό του έργο —ποίηση, μυθιστόρημα, θέατρο, δημοσιογραφία—, αλλά και από τη συμμετοχή του στις πολιτικές εξελίξεις στην πατρίδα του, την Ιταλία. Η περιπετειώδης και σπάταλη ζωή του με τα ερωτικά σκάνδαλα, τα πολεμικά ανδραγαθήματα, τις πολιτικές του επιλογές συνέβαλαν στο να θεωρείται από τις πιο σπουδαίες φυσιογνωμίες της εποχής του.

Ως προς το συγγραφικό του έργο, αποκτά ενθουσιώδεις θαυμαστές μετά τη δημοσίευση στη Ρώμη της δεύτερης ποιητικής του συλλογής το 1882, με τίτλο «Canto nono». Επηρεάστηκε από τους Γάλλους Συμβολιστές και από τη θεωρία του Νίτσε για τον «υπεράνθρωπο», πράγμα που γίνεται φανερό στην πιο γνωστή του ποιητική συλλογή, που αποτελεί και το αντιπροσωπευτικότερο έργο του, τα «Εγκώμια (του Ουρανού, της Θάλασσας, της Γης και των Ηρώων)». Τα «Εγκώμια» ανήκουν στην πιο ώριμη περίοδο της συγγραφικής σταδιοδρομίας του Ντ' Αννούντσιο και μ' αυτά φτάνει στο ύψιστο σημείο της λεπτής επεξεργασίας των γλωσσικών στοιχείων. Πολλά είναι και τα πεζά του έργα. Από αυτά ως πιο σημαντικά μπορούν να χαρακτηριστούν το μυθιστόρημα «Ο Θρίαμβος του Θανάτου», γραμμένο το 1893 στο πνεύμα του αμοραλισμού και εγωκεντρισμού, καθώς και οι «Παρθένες των Βράχων» το 1895.

Ο σύνδεσμος του πολυτάλαντου συγγραφέα με τη διάσημη

ηθοποιό Ελεωνόρα Ντούζε έστρεψε το ενδιαφέρον και την πέννα του προς τη δραματουργία. Καρπός αυτής της στροφής είναι δεκαπέντε έργα, τα οποία μάλιστα τα ανέβασε η Ντούζε και μετά η Σάρα Μπερνάρ. Ήταν το «Όνειρο ανοιξιάτικου πρωινού» (1897) και το «Όνειρο ενός φθινοπωρινού δειλινού». Ακολούθησαν η «Νεκρή Πολιτεία» (1898), «Η Τζοκόντα» (1899), Η «Δόξα» (1899), «Φραντσέσκα ντα Ρίμινι» (1902). Το δημοφιλέστερο και πιο αξιόλογο έργο σε δραματική ένταση εμπνευσμένο από τη γεμάτη φόβο και προκαταλήψεις ζωή των χωρικών των Αββρουζίων είναι «Η κόρη του Γιόριο» (1904). Άλλα θεατρικά έργα του τα μετέπειτα χρόνια είναι, κατά σειρά, τα εξής: «Πιο πολύ κι από την Αγάπη» (1906), «Το πλοίο» (1907), στο οποίο γίνονται φανερές οι εθνικιστικές απόψεις του συγγραφέα, «Φαίδρα» (1909) και στα γαλλικά «Το μαρτύριο του Αγίου Σεβαστιανού» (1911).

Η πολυτάραχη κοινωνική ζωή του Ντ' Αννούντσιο χαρακτηρίστηκε από τις ακόλουθες φάσεις και ενέργειές του: Διετέλεσε βουλευτής την περίοδο από το 1897 ως το 1900. Κατόπιν, στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο παίρνει δημόσια θέση και προπαγανδίζει μάλιστα υπέρ της εξόδου της Ιταλίας στο πλευρό των συμμάχων της Αντάντ. Υπηρέτησε ο ίδιος στο ναυτικό και στην αεροπορία. Σε μια αερομαχία έχασε το μάτι του, οι δε πράξεις και η φήμη του δημιουργήσαν το θρύλο του ποιητή-στρατιώτη. Μετά το τέλος του πολέμου καταλαμβάνει με άλλους εθελοντές και χωρίς την έγκριση της ιταλικής κυβέρνησης το λιμάνι του Φιούμε, το οποίο, μετά τη συνθήκη του Τριανόν, ανήκε στη Γιουγκοσλαβία. Διοίκησε μάλιστα την περιοχή δικτατορικά για δεκαπέντε μήνες, μέχρι το Δεκέμβριο του 1920, οπότε αναγκάστηκε η ιταλική κυβέρνηση να στείλει στρατό εναντίον του. Μετά από αυτά αποσύρθηκε από την ενεργό πολιτική, υποστήριξε όμως αργότερα με πάθος τον Μουσολίνι και το φασιστικό κόμμα, το οποίο και τον επιβράβευσε γι' αυτή του τη στάση: το 1924 του απονεμήθηκε ο τίτλος του πρίγκιπα του Μόντε Νεβόζο, ενώ το 1937 ονομάστηκε πρόεδρος της Ακαδημίας της Ιταλίας. Πέθανε ένα χρόνο αργότερα, απομονωμένος στο Γκαρντόνε, κοντά στη λίμνη Γκάρντο στην περιοχή της Μπρέσια, όπου είχε αποσυρθεί τα τελευταία χρόνια της ζωής του.

Το έργο που ακολουθεί, «Η Νεκρή Πολιτεία», παρουσιάζεται για πρώτη φορά στα ελληνικά και έχει άμεση σχέση με την περιοχή μας, μια και αναφέρεται στις ανασκαφές των Μυκηνών κατά το τέλος του περασμένου αιώνα.

Χαίρομαι, γιατί μου δίνεται η ευκαιρία να ευχαριστήσω και από εδώ τον φίλο κ. Jacques Epstein, ο οποίος είχε την καλωσύνη να φροντίσει να μου εξασφαλίσει φωτοαντίγραφα από την Εθνική Βιβλιοθήκη Παρισίων, τόσο του ιταλικού κειμένου όσο και της γαλλικής του μετάφρασης.

Η ΝΕΚΡΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Στην πολυδυσασμένη Αργολίδα, εμπρός από τα ερείπια των «πολυχρύσων Μυκηνών».

ΠΡΑΞΗ ΠΡΩΤΗ

Μία μεγάλη φωτεινή αίθουσα, ανοιχτή προς το μέρος μιας ταράτσας τριγυρισμένης με κάγκελλα που ανοίγεται προς την αρχαία πόλη των Πελοπιδών. Το δάπεδο της ταράτσας είναι ψηλότερο από το πάτωμα της αίθουσας κατά πέντε πέτρινα σκαλοπάτια σε σχήμα κολοβωμένης πυραμίδας, όπως εμπρός από τον πρόναο ενός ναού. Δύο δωρικές κολώνες υποστηρίζουν το επιστύλιο. Από το μεσοδιάστημα, διακρίνεται η ακρόπολη με τα επιβλητικά κυκλώπεια τείχη της, διακοπτόμενα από την Πύλη των Λεόντων. Κάθε πλάγιος τοίχος της αίθουσας έχει δύο θύρες, που οδηγούν στα εσωτερικά διαμερίσματα και στη σκάλα. Ένα μεγάλο τραπέζι είναι φορτωμένο με βιβλία, σχέδια, αγαλματάκια, δοχεία. Παντού, σ' όλο το μήκος των τοίχων, στους ελεύθερους χώρους είναι συγκεντρωμένα προπλάσματα αγαλμάτων, αναγλύφων, επιγραφών, πολυτίμων θραυσμάτων, φάσματα μιας απομακρυσμένης ζωής, λείψανα μιας χαμένης ομορφιάς. Η συγκέντρωση όλων αυτών των λευκών και ακίνητων αντικειμένων δίνει στην αίθουσα μια όψη διαυγή και σκληρή, σχεδόν νεκρική, μέσα στο πρωινό εκτυφλωτικό φως.

ΣΚΗΝΗ ΠΡΩΤΗ

ANNA, καθισμένη στο ψηλότερο σκαλί απ' όπου ανεβαίνει κανείς στην ταράτσα, το κεφάλι ακουμπισμένο στη βάση μιας κολώνας, ακούει σιωπηλά τη ΜΑΡΙΑΝΘΗ, που διαβάζει. Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ σ' ένα σκαλί πιο χαμηλά, στα πόδια αυτής που ακούει, παραμένει σε μια ακίνητη στάση, σαν μια υποτακτική σκλάβο. Η ΜΑΡΙΑΝΘΗ είναι όρθια, ακουμπισμένη στην άλλη κολώνα, ντυμένη μ' ένα είδος απλού χιτώνα, αρμονικού σαν ένα πέπλο. Κρατά στα χέρια της ένα ανοιχτό βιβλίο, την ΑΝΤΙΓΟΝΗ του Σοφοκλή, και με μια αργή και σοβαρή φωνή διαβάζει, κατά διαστήματα τρέμει με μια ακαθόριστη ταραχή που δεν διαφεύγει από εκείνην που την ακούει. Τα σημεία της ανησυχίας και της αγωνίας ζωντανεύουν σιγά-σιγά το πρόσωπο της γυναίκας που ακούει.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ, διαβάζοντας.

*«Έρωτ' ανίκητε στον πόλεμο
που κάνεις χτήμα σου όπου πέσεις
που στ' απαλά τα μάγουλα
της κορασίδας νυχτερεύεις
και γυρνάς πάνω από τα πέλαγα
και στους πιο απόμερους τους τόπους*

δεν σου ξεφεύγει εσένα ούτε Θεός
 ούτε κανένας από τους λιγόζωους ανθρώπους
 κι όποιοι θα πιάσεις γίνεται τρελλός.
 Εσύ και των δικαίων τους λογισμούς
 στην αδικία ξεσέρνεις για όλεθρό τους.
 Εσύ έχεις ανάψει και την έχθρα αυτή
 ανάμεσα παιδί και το γονιό του
 μα ολόφαντος μέσα από τα βλέφαρα
 της νύφης της λαχταριστής νικάει ο Πόθος
 πάρεδρος των μεγάλων δεσμών
 που αιώνια κυβερνούν τον κόσμο
 γιατί' ανίκητη η Κυπρίδα παίζει με μας...
 Τώρα πια κι εγώ έξω από τους νόμους
 βγαίνω βλέποντας αυτά, και δεν μπορώ
 των δακρύων μου τις πηγές να σταματήσω
 όταν βλέπω να τραβά στον παντοδέχτη
 θάλαμον αυτή την Αντιγόνη.

ΑΝΤΙΓΟΝΗ

Με βλέπετε πολίτες της πατρικής μου γης
 που το στερνό μου δρόμο
 βαδίζω και στερνά
 του ήλιου το φέγγος βλέπω
 κι όχι ποτέ ξανά
 μα ο παντοδέχτης Άδης
 με στέλνει ζωντανή
 στου Χάρου τ' ακρογιαλί
 κι απόξενη από του γάμου τις τίμιες τις χαρές
 έξω από τη νυφικιά μου την κάμαρα ποτέ
 νυφιάτικα τραγούδια δε με ύμνησαν, μα εγώ
 το Χάρο θε να παντρευτώ».

(Αυτή που διαβάζει σταματά, με το λαιμό σφιγμένο. Το βιβλίο υποτρέμει στα χέρια της).

- ANNA : Κουράστηκες να διαβάζεις, Μαριάνθη;
 ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Λίγο κουρασμένη, μπορεί... Αυτή η άνοιξη που τελειώνει είναι κι
 όλες τόσο ζεστή που κουράζει και αποπνίγει σαν να είναι η μέση
 του καλοκαιριού... Δεν το νοιώθεις κι εσύ; (Κλείνει το βιβλίο).
- ANNA : Έκλεισες το βιβλίο;
 ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Ναι, το έκλεισα. (Παύση).
- ANNA : Υπάρχει πολύ φως στο δωμάτιο;
 ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Πολύ.
- ANNA : Ο ήλιος φτάνει στην ταράτσα;
 ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Άρχισε να κατεβαίνει το μάκρος της κολώνας και κοντεύει ν' αγ-
 γίξει τους ώμους σας.
- ANNA : Σηκώνοντας το χέρι για ν' αγγίξει την κολώνα. Νάτον τον αισθά-
 νομαι. Πόσο είναι χλιαρή η πέτρα; Μου φαίνεται ότι αγγίζω κάτι
 το ζωντανό. Είσαι στον ήλιο, Μαριάνθη; Άλλοτε, όταν έστρεφα
 προς τις ακτίνες τα νεκρά μου μάτια, έβλεπα κάτι σαν κόκκινο
 ατμό, που μόλις διακρινόταν, ή ακόμη, πού και πού, ένα σπινθήρι-
 σμα όμοιο μ' εκείνο που κάνουν οι σκληρές τσακμακόπετρες, σχε-
 δόν οδυνηρό... Αλλά τώρα, τίποτα πιά. Το σκοτάδι είναι απόλυτο.

- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Και όμως, Άννα, τα μάτια σας είναι πάντοτε ωραία και αγνά. Και το πρωί είναι γεμάτα δροσιά σαν να τα δρόσιζε ο ύπνος.
- ANNA : Σκεπάζει τα μάτια της με τις παλάμες, ακουμπώντας τους αγκώνες στα γόνατά της. Α! Το ξύπνημα κάθε πρωί, τι τρομερό! Σχεδόν όλες τις νύχτες ονειρεύομαι πως μία όραση σαν από θαύμα ξαναήλθε στα μάτια μου... Και να, ξυπνώ πάντα μέσα στο σκοτάδι, πάντα μέσα στα σκοτάδια... Αν σου έλεγα, Μαριάνθη, τη χειρότερη από τις λύπες μου! Θυμούμαι σχεδόν όλα τα πράγματα που έχω ιδεί τον καιρό που έβλεπα. Θυμούμαι τα σχήματά τους, τα χρώματα, τις ελάχιστες λεπτομέρειες. Και οι εικόνες τους μου παρουσιάζονται μέσα στο σκοτάδι μόλις τις αγγίξω με το χέρι. Αλλά για το δικό μου πρόσωπο δεν έχω παρά μια συγκεκριμένη ανάμνηση, όπως μιας πεθαμένης. Μια μεγάλη σκιά έχει πέσει πάνω στους δικούς του εαυτού μου. Ο χρόνος την έσβησε, όπως σβήνει μέσα μιας τις εικόνες εκείνων που δεν υπάρχουν πια. Το πρόσωπό μου έχει εξαφανιστεί για μένα, όπως το πρόσωπο των αγαπημένων μου νεκρών... Κάθε προσπάθεια είναι άχρηστη. Όταν τελικά κατορθώνω να αναπλάσω ένα πρόσωπο, γνωρίζω καλά πως δεν είναι το δικό μου. Α! Τι θλίψη! Πες μου, Παραμάνα, πόσες φορές δεν σε παρακάλεσα να με πας εμπρός στον καθρέφτη! Και εκεί, με το μέτωπο πάνω στο κρύσταλλο παρέμενα για να θυμηθώ τον εαυτό μου, κυριευμένη δεν γνωρίζω από ποια ασυναίσθητη προσοχή... Και πόσες φορές ακόμη κρύβω το πρόσωπό μου μέσα στις παλάμες, για να νοιώσω το αποτύπωμά του με την ευαισθησία των δακτύλων μου. Α! Πόσες φορές μου φάνηκε ότι είχα αποτυπώσει μέσα στα χέρια μου με ακρίβεια το προσωπίο μου, όπως εκείνα που αποτυπώνουν με το γύψο πάνω στα πτώματα! Αλλά είναι ένα προσωπίο άψυχο. (Αποκαλύπτει σιγά το πρόσωπό της, και απλώνει εμπρός τις χούφτες της). Καταλαβαίνεις τη σκληρότητα αυτής της λύπης;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Πόσο είσαστε όμορφη, Άννα!
- ANNA : Την περασμένη νύχτα είχα ένα παράξενο όνειρο, δύσκολο να το περιγράψω. Ξαφνικά γηρατειά πλημμύριζαν όλα μου τα μέλη. Ένοιωθα σ' όλο μου το σώμα τις χαρακιές των ρυτίδων. Αισθανόμουν τα μαλλιά μου να πέφτουν μπουκλές μεγάλες από το κεφάλι μου πάνω στα γόνατά μου, και τα δάχτυλά μου μπερδεύονταν όπως μέσα σε μπερδεμένα κουβάρια. Τα ούλα μου άδειαζαν και τα χείλη μου έκλειναν χαλαρά. Και όλα πάνω μου γίνονταν άσχημα και άθλια. Γινόμουν όμοια με μια γριά ζητιάνα που έχει μείνει στη μνήμη μου. Μια φτωχή ηλίθια, που έβλεπα κάθε μέρα, όταν ήμουν ακόμη στο πατρικό μου σπίτι και η μητέρα μου ζούσε ακόμη... Τη θυμάσαι, Παραμάνα; Λεγόταν Σιμόνη, και ψέλλιζε πάντοτε το ίδιο τραγούδι, προσπαθώντας να με κάμει να χαμογελάσω... Τι παράξενο όνειρο! Και όμως σχετίζεται με ένα οδυνηρό συναίσθημα που έχω καιμιά φορά για τον εαυτό μου όταν ακούω τη ζωή να τρέχει... Ναι, μερικές φορές, στη σιωπή και στο σκοτάδι, ακούω τη ζωή να τρέχει μ' έναν υπόκωφο κρότο, τόσο τρομερό που θα ήθελα να πεθάνω για να μην τον ακούω πια. Α! Δεν μπορείς να καταλάβεις!
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Καταλαβαίνω, Άννα. Σ' εμένα, επίσης, μέσα στο φως, ο χρόνος που περνά μου δίνει καιμιά φορά μιαν ανυπόφορη αγωνία... Φαίνεται ότι περιμένομε κάτι που δεν φτάνει ποτέ. Τίποτα δεν έρχεται

- από πολύ καιρό.
- ANNA : Ποιος ξέρει; (Παύση). Δεν νοιώθω πια τον ήλιο.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : γυρίζοντας προς την ταράτσα και κοιτάζοντας τον ουρανό: Ένα σύννεφο περνά, αλλά ελαφρό, ένα χρυσό σύννεφο, που έχει το σχήμα ενός φτερού. Κάθε μέρα περνούν σύννεφα στον γαλάζιο ουρανό. Ανεβαίνουν από εκεί κάτω στον Αργολικό κόλπο και πηγαίνουν προς την Κόρινθο. Τα βλέπω να γεννιούνται και να εξαφανίζονται. Μερικά είναι καταπληκτικά. Μερικές φορές μένουν πολύ στον ορίζοντα και το βράδυ ανάβουν σαν δαυλοί, αλλά κανένα δεν ρίχνει μια σταγόνα νερό. Όλη η γη διψά. Χθες μια λιτανεία έφυγε από το Χαρβάτι για την εκκλησία του Προφήτη Ηλία, για να ικετεύσουν μια βροχή. Όλα είναι κατάξερα και ο άνεμος σηκώνει σε μεγάλο ύψος τη σκόνη των τάφων.
- ANNA : Δεν τον αγαπάς αυτό τον τόπο, Μαριάνθη;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Είναι πολύ μελαγχολικός. Μερικές φορές μου φαίνεται σχεδόν τρομακτικός. Πάνε δυο χρόνια όταν ανέβαινα για πρώτη φορά στις Μυκήνες με τον αδελφό μου, ήταν ένα καυτερό απόγευμα του Αυγούστου. Πίσω όλη η πεδιάδα του Άργους ήταν μια φλεγόμενη λίμνη. Τα βουνά ήταν γυμνά και άγρια σαν λείαινες. Ανεβαίναμε με τα πόδια χωρίς να μιλούμε, αποπνιγμένοι σχεδόν χωρίς αναπνοή, με τα μάτια θαμπωμένα. Πότε πότε ένας σιωπηλός στρόβιλος υψωνόταν ξαφνικά στην άκρη του μονοπατιού, σαν μια κολώνα καμωμένη από σκόνη και ξερά χόρτα. Και μας ακολούθουσε χωρίς θόρυβο, σαν φάντασμα. Βλέποντάς τον να πλησιάζει, δεν μπορούσα να απαλλαγώ από έναν ενστικτώδη φόβο, όπως αν αυτά τα μυστηριώδη σχήματα είχαν γεννήσει μέσα μου τον τρόπο που μου είχαν εμπνεύσει τα αρχαία εγκλήματα. Στην αντίπερα πλευρά ενός μεγάλου χαντακιού, μαζεύοντας ο Λεονάρδος το πουκάμισο ενός φιδιού, μου είπε στ' αστεία: «Ήταν στην καρδιά της Κλυταιμνήστρας». Και το τύλιξε σαν μια κορδέλλα γύρω από το καπέλλο μου. Ο αέρας κινούσε μπρος στα μάτια μου τη μικρή γυαλιστερή ουρά, μ' ένα θρόισμα ξερου φύλλου. Και μια φλογερή δίψα μου φλόγιζε το λαμό. Αναζητήσαμε την Περσεΐα πηγή στην κοιλάδα, κάτω από το φρούριο. Η κούρασή μου ήταν τόσο μεγάλη που μόλις έβαλα τα χέρια και τα χείλη μου στο παγωμένο νερό λιποθύμησα. Όταν ξαναήρθα στις αισθήσεις μου νόμισα ότι ξαναβρισκόμουν σ' ένα ονειρικό τοπίο, έξω από τον κόσμο, πέρα από το θάνατο. Ο αέρας ήταν βίαιος και οι στρόβιλοι της σκόνης κυνηγιόνταν στα ύψη και χάνονταν στον ήλιο, που φαινόταν να τους καταβροχθίζει. Μια απέραντη θλίψη απλώθηκε στην ψυχή μου, μια θλίψη που δεν είχα αισθανθεί ποτέ, ατέλεστη. Νόμισα πως είχα φτάσει σ' έναν τόπο εξορίας χωρίς επιστροφή, και όλα τα πράγματα πήραν μιαν όψη πένθιμη, που μου έδινε ένα καταπιεστικό συναίσθημα... Δεν θα την ξεχάσω ποτέ αυτή την ώρα! Αλλά ο Λεονάρδος με κρατούσε και με παρέσυρε, γεμάτος θάρρος και ελπίδα. Ήταν βέβαιος ότι θα ξανάβρισκε ακέραιους τους πρίγκιπες των Ατρείδων στους κρυφούς τους τάφους. Μου έλεγε, γελώντας: «Μοιάζεις με την παρθένα Ιφιγένεια την ώρα που την έσυραν στη θυσία!». Και όμως η ευθυμία του και η εμπιστοσύνη του δεν μ' ενθάρρυναν... Το βλέπεις, Άννα: κάθε μέρα η αναμονή του διαψεύδεται. Αυτή η νοσηρή χώρα

- που σειέται ακατάπαυστα δεν του έχει δώσει μέχρι σήμερα παρά ένα πυρετό που τον λειώνει. Αν μπορούσατε να τον δείτε, Άννα, θα ανησυχούσατε γι' αυτόν.
- ANNA : Είναι αλήθεια. Η φωνή του καμιά φορά είναι σαν σβησμένη φλόγα. Χθες, ακουμπώντας το άσαρκο και καυτό χέρι του, σκέφθηκα ότι ίσως ήταν άρρωστος. Ήταν κοντά μου, όταν μπήκες στο δωμάτιο, και αναλήθησε σαν να φοβήθηκε. Όση ώρα ήσουν εκεί, τον αισθανόμουν να φρικιάζει μερικές φορές, λες και τα λόγια σου τον έκαναν να υποφέρει. Έχω γι' αυτά τα πράγματα μιαν αίσθηση πολύ παράξενη. Τα μάτια μου είναι κλειστά για την ψυχή μου, και γι' αυτό ακούει καλύτερα. Χθες άκουγε τα φτωχά του νεύρα, που υπέφεραν τόσο σκληρά. Ήθελα να σου μιλήσω, Μαριάνθη.
- ANNA : με μια έκδηλη αγωνία: Πιστεύετε ότι ο αδελφός μου είναι πραγματικά άρρωστος;
- ANNA : Πιθανόν να μην είναι παρά κουρασμένος. Οι δυνάμεις του έχουν φθάσει στα όριά τους. Η ιδέα του τον τυραννά σαν ένα πάθος. Πιθανόν να μην κοιμάται. Ξέρεις αν κοιμάται;
- MARIANΘΗ : Δεν ξέρω. Εδώ και λίγο καιρό εγκατέλειψε το δωμάτιο όπου κοιμόταν στην αρχή, και που ήταν δίπλα στο δικό μου. Άλλοτε γνώριζα το βάθος του ύπνου του από την ηρεμία της αναπνοής του. Αλλά τώρα είναι μακριά πολύ.
- ANNA : Πιθανόν να μη κοιμάται πια.
- MARIANΘΗ : Πιθανόν. Τα βλέφαρά του είναι πρησμένα και κοκκινισμένα. Ζει συνεχώς μέσα σ' αυτή την ερεθιστική σκόνη. Είναι πάντοτε εκεί, εξαντλείται σκάβοντας τα ερείπια, ξεθάβοντας τα λείψανα και εισπνέοντας την αποφορά των τάφων. Α! Τι τρομερή είναι η θέλησή του! Είμαι βέβαιη ότι δεν ξεκουράζεται καθόλου, μέχρις ότου αποσπάσει από τη γη το μυστικό που ζητά.
- ANNA : Αλλά και μέσα του ακόμη νομίζω ότι υπάρχει ένα μυστικό.
- MARIANΘΗ : Ποιο μυστικό;
- ANNA : Δεν ξέρω.
- MARIANΘΗ : Εδώ κι αρκετό καιρό έχει αλλάξει. Ήμουν το παν γι' αυτόν, η μοναδική σύντροφος της νιότης του. Πόσες φορές τον είδα κουρασμένο, αλλά όχι σαν σήμερα. Έβαζε την ψυχή του στα γόνατά μου, σαν ένα παιδί. Τώρα πια όχι. Όταν τον πλησιάζω, θα έλεγε κανείς ότι κλείνεται στον εαυτό του. Άλλοτε, όταν η προσπάθεια της σκέψης τον κούραζε στο μέτωπό του, ζητούσε να βάλω τα δάχτυλά μου στους κροτάφους του, για να κατασιγάσει τους οδυνηρούς παλμούς, και μ' ευγνωμονούσε σαν ένα γλυκό φάρμακο. Τώρα πιά, όχι. Φαίνεται να με αποφεύγει. Μου είπατε, Άννα, ότι χθες τα λόγια μου τον έκαναν να υποφέρει...
- ANNA : με τόνο διαπεραστικό: Πιθανόν αντιλαμβάνεται ότι υπάρχει σε σένα κάτι το αλλαγμένο, Μαριάνθη.
- MARIANΘΗ (ταραγμένη): Σε μένα;
- ANNA : Πιθανόν μαντεύει το λόγο της μελαγχολίας σου και στενοχωριέται;
- MARIANΘΗ : Το λόγο της μελαγχολίας μου;
- ANNA : σκεπάζοντας την οξύτητα της ανίχνευσής της: Δεν τον αγαπάς αυτό τον τόπο και θέλεις να φύγεις.
- MARIANΘΗ : Είμαι —και τώρα και πάντα— υποταγμένη στη θέλησή του.

- ANNA : Να πάλι ο ήλιος. Το σύννεφό του πέρασε. Πόσο είναι ζεστός ο ήλιος! Σχεδόν καίει. Δώσε μου το χέρι σου, σε παρακαλώ, Μαρριάνθη. Βοήθησέ με να σηκωθώ και να κατέβω. (Η Μαρριάνθη της δίνει το χέρι, τη σηκώνει και την οδηγεί μέχρι κάτω στα σκαλοπάτια. Η Άννα, κρατώντας ακόμη αυτό το χέρι μέσα στο δικό της και κάνοντας μια κίνηση να σφίχτει κοντά στη Μαρριάνθη, σαν για να νοιώσει την αντίδρασή της, της απευθύνει αυτή την αναπάντεχη ερώτηση): Είδες σήμερα τον άντρα μου, προτού φύγει;
- ΜΑΡΡΙΑΝΘΗ, διστάζει λίγο: Ναι, τον είδα μαζί με τον αδελφό μου.
- ANNA : Ξέρεις πού πήγε;
- ΜΑΡΡΙΑΝΘΗ : Είπε να του σελλώσουν το αλόγο του και απομακρύνθηκε μόνος προς την κατεύθυνση του Άργου.
- ANNA : Εδώ και λίγο καιρό δεν του αρέσει η δουλειά. Λείπει πολλές ώρες και όταν επιστρέφει είναι σιωπηλός. Θυμάσαι τις πρώτες εβδομάδες μετά την άφιξή μας εδώ; Θυμάσαι πόσο δούλευε; Κι αυτός επίσης, όπως και ο Λεονάρδος, είχε άπειρους θησαυρούς ν' ανακαλύψει, αλλά στο βάθος της ψυχής του. Φαινόταν ότι αυτός ο τόπος είχε, καλύτερα από κάθε άλλον, την ικανότητα να διεγείρει τη σκέψη του. Το κύμα της ποίησης ήταν σ' αυτόν τόσο άφθορο που ξεχυνόταν αδιάκοπα σχεδόν σε καθένα από τα λόγια του. Θυμάσαι; Αλλά τώρα έγινε σιωπηλός και απορροφημένος.
- ΜΑΡΡΙΑΝΘΗ : μ' ένα μικρό τρεμούλιασμα: Πιθανόν να σκέπτεται κάποιο σπουδαίο έργο. Έχει ίσως μέσα του το βάρος κάποιας μεγάλης ιδέας, ασχημάτιστης ακόμη. Ίσως το πνεύμα του φέρει στο φως κάποια θαυμαστή επινόηση.
- ANNA : Του κάνει ευχαρίστηση να μιλά μαζί σου, Μαρριάνθη. Δεν σου αποκάλυψε τίποτα;
- ΜΑΡΡΙΑΝΘΗ : πάντοτε με μια μικρή αλλαγή στη φωνή της: Τι θα μπορούσε να μου αποκαλύψει, που να μην το έχει πει προηγουμένως σε σας, αγαπητή μου Άννα; Είσαστε τόσο κοντά, τόσο κοντά στην ψυχή του!
- ANNA : Είμαι κοντά στην ψυχή του όπως μία ζητιάνα είναι κοντά σε μια πόρτα. Και πιθανόν δεν υπάρχει τίποτα πια για να μου δώσει.
- ΜΑΡΡΙΑΝΘΗ : χαμηλόφωνα: Γιατί λέτε αυτά τα πράγματα; Βλέπω τα μάτια του, όταν στρέφονται πάνω σας. Το βλέμμα του επαναλαμβάνει πάντοτε ότι δεν έχει τίποτα το πολυτιμότερο και δεν γνωρίζει τίποτα το πιο ωραίο... Πόσο είσαστε όμορφη, Άννα!
- ANNA : Θα έλεγε κανείς ότι θέλεις να με παρηγορήσεις για κάτι που είχα χάσει...
- ΜΑΡΡΙΑΝΘΗ : Γιατί λέτε αυτά τα πράγματα;
- ANNA : ακούγοντας προσεκτικά: Άκουσες; Ο Αλέξανδρος επιστρέφει. Παραμάνα, πήγαινε στην ταράτσα να ιδείς αν έρχεται. Η Παραμάνα, που έχει μείνει ασάλευτη καθισμένη στα σκαλοπάτια, απαθής, σηκώνεται και πηγαίνει προς την ταράτσα.
- Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Δεν υπάρχει κανείς στο δρόμο.
- ANNA : Νομίζω ότι άκουσα το βήμα του αλόγου. θα είναι ακόμη μακριά; Είναι ήδη αργά.
- ΜΑΡΡΙΑΝΘΗ : Από το παράθυρο του δωματίου μου φαίνεται όλος ο δρόμος μέχρι το Άργος. Θα πάω να ιδώ μήπως είναι στο δρόμο. (Βγαίνει από τη δεύτερη πόρτα δεξιά).

ΣΚΗΝΗ ΙΙ

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ πλησιάζει την ANNA, η οποία καλύπτει το πρόσωπό της με τα χέρια της.

ANNA : Παραμάννα, θα ήθελα να κλάψω.

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : παίρνοντας και φιλώντας τα χέρια της: Τι έχει το αγαπημένο μου κορίτσι στην καρδιά του;

ANNA : Δεν ξέρω, κάτι που με σφίγγει σαν κόμπος και κατόπιν... δεν ξέρω, κάποιος φόβος...

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Φοβάσαι;

ANNA : Δεν ξέρω... 'Αφησέ με να καθήσω. Μείνε κοντά μου. (Κάθεται. Η Παραμάννα γονατίζει στα πόδια της. Ξαφνικά, με σκυμμένο το κεφάλι προς αυτήν): Κοίταξε, Παραμάννα, αν μου βρίσκεις άσπρες τρίχες. Κοίταξε καλά, Παραμάννα. Εδώ στους κροτάφους, εδώ στον τράχηλο. Βρήκες; Ναι; Μία μόνο; Περισσότερες; Πολλές;

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : που έχει βάλει τα δάχτυλά της μέσα στα μαλλιά της 'Αννας: Καμία.

ANNA : Καμία; Αλήθεια; Μου λες την αλήθεια;

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Καμία.

ANNA : Είμαι νέα ακόμη; Μίλα, μοιάζω ακόμη νέα; Πες μου την αλήθεια!

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Είσαι πολύ νέα ακόμη.

ANNA : Πές μου την αλήθεια.

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Γιατί να σου πω ψέματα; Είσαι άσπρη σαν αυτά τα αγάλματα. Καμιά γυναίκα δεν είναι τόσο άσπρη όσο συ...

ANNA : Ναι, αυτό μου είπε ο Αλέξανδρος την πρώτη φορά που μου μίλησε, αλλά τα χρόνια πέρασαν. Α! και γι' αυτό είναι που, όπως και τα αγάλματα, έγινα τυφλή... Τι έλεγε η Μαριάνθη προ ολίγου για τα μάτια μου; Κοίταξε τα μάτια μου, Παραμάννα. Δεν είναι σαν δύο θαμπές πέτρες;

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Είναι καθαρά σαν δύο πολύτιμα πετράδια.

ANNA : Είναι νεκρά, Παραμάννα, δεν βλέπουν. Δεν σε κάνουν ν' ανατριχιάζεις όταν τα βλέπεις; Δεν σε κάνουν να τρομάζεις λίγο; Πες μου την αλήθεια!

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Ω, πάγε. Ζουν ακόμη. Μια μέρα, ξαφνικά, με τη χάρη του Θεού, θα ξαναβρούν το χαμένο φως τους.

ANNA : Ποτέ, ποτέ πια!

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Μια μέρα, ξαφνικά, ίσως αύριο.

ANNA : Ποτέ, ποτέ πια.

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Ποιος γνωρίζει τις βουλές του Κυρίου; Γιατί ο Κύριος δεν θα άφηνε τόσο ωραία μάτια, αν δεν ήθελε να σου δώσει φως μια δεύτερη φορά;

ANNA : Ποτέ πια.

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Αν η ελπίδα είχε απονεκρωθεί, γιατί να τρέμει η καρδιά μου κάθε πρωί όταν με φωνάζεις; Γιατί, όταν ανοίγω κάθε πρωί τα παράθυρα του δωματίου σου για να αφήσω το φως να περάσει, να γυρίζω προς εσένα πάντοτε με την ίδια ελπίδα;

ANNA : μ' ένα βαθύ ρίγος: Μακάρι.

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Και συ επίσης θα ονειρεύεσαι κάθε νύχτα ότι η όρασή σου ξανά-

- θε;
 ANNA : Ω! Τα όνειρα!
 Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Να πιστεύεις στα όνειρα. Να πιστεύεις.
 ANNA : Να η Μαριάνθη. Πήγαινε, πήγαινε, Παραμάνα. Η Παραμάνα της φιλά τα χέρια, σηκώνεται και βγαίνει από τη δεύτερη πόρτα αριστερά, προφέροντας χαμηλόφωνα μια προσευχή.

ΣΚΗΝΗ ΙΙΙ

Η Μαριάνθη επιστρέφει.

- ANNA : Έρχεται ο Αλέξανδρος;
 ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Δεν φαίνεται κανείς στο δρόμο του Άργους. Μακριά φαινόταν ένα σύννεφο σκόνης, αλλά ήταν ένα κοπάδι από γίδια. Πιθανόν να επιστρέφει από άλλο δρόμο, ανάμεσα από τα χωράφια. Πιθανόν να μη σταμάτησε στην Περσεΐα Κρήνη. (Ανεβαίνει τα σκαλοπάτια και κοιτάζει από το ύψος του εξώστη, ανάμεσα στις δύο κολώνες, αντίθετα στον ήλιο). Είχε πολλή δουλειά στην Αγορά. Χθες βρέθηκαν πέντε επιτάφιας στήλες... Ένα μεγάλο σύννεφο σκόνης ανεβαίνει από τον περιβόλο. Είναι μία κοκκινωπή σκόνη. Φαίνεται σαν να έχει πιάσει φωτιά μέσα στον ήλιο. Α! είναι μια σκόνη που πρέπει να εισχωρεί μέσα στο αίμα σαν δηλητήριο... Ασφαλώς ο Λεονάρδος είναι εκεί, γονατισμένος, απασχολημένος να σκάβει με τα ίδια του τα χέρια. Φοβάται μήπως το χτύπημα της αξίνας σπάσει τα εύθραυστα αντικείμενα. (Γυρίζει προς την τυφλή). Αν βλέπατε με τι λεπτότητα βγάζει από κάθε θραύσμα την κολλημένη λάσπη! Βλέποντάς τον θα πίστευε κανείς ότι πρόκειται να καθαρίσει ένα πολύτιμο φρούτο και ότι προσπαθεί να μη χάσει ούτε μία σταγόνα από τον χυμό του... (Παύση. Κατεβαίνει προς την τυφλή με μια ξαφνική ατονία, μέσα στη ζώνη του ήλιου). Άννα, θέλετε ένα αρωματικό πορτοκάλι; Θα θέλατε να εισάστε αυτή την ώρα σ' ένα περιβόλι της Σικελίας;
 ANNA : κάνοντας στον αέρα μια κίνηση, σαν να θέλει να τραβήξει κοντά της την νεαρή κόρη: Τι παράξενη φωνή ανέβηκε στα χείλη σου, Μαριάνθη; Θα έλεγε κανείς μια καινούργια φωνή, όπως κάποια που κοιμόταν και ξύπνησε ξαφνικά...
 ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Η επιθυμία μου σας εκπλήσσει; Δεν θα θέλατε να έχετε ένα καλάθι με φρούτα στα γόνατά σας; Ω, εγώ με τι λαιμαργία θα τα έτρωγα! Στις Συρακούσες περπατούσαμε στα δάση με τις πορτοκαλιές και ανάμεσα από τους κορμούς τους βλέπαμε να λάμπει η θάλασσα. Τα δέντρα είχαν στα κλαδιά τους ώριμα φρούτα και νέα άνθη, τα πέταλα μας έπεφταν στο κεφάλι σαν αρωματισμένο χιόνι, και δαγκάναμε το χυμώδη καρπό έτσι όπως δαγκάνουμε το ψωμί.
 ANNA : απλώνει πάλι το χέρι της για να την τραβήξει κοντά της, αλλά η άλλη κρατιέται ακόμη σ' απόσταση: Εκεί θα ήθελες να ζήσεις. Εκεί, εκεί είναι η χαρά. Όλο το είναι σου ζητά τη χαρά, έχει ανάγκη τη χαρά. Α! ποια θα είναι σήμερα η λάμψη της ομορφιάς σου! Ο πόθος για ζωή ακτινοβολεί από το πρόσωπό σου, όπως η θερμοκρασία από την εστία. Άφησέ με να ζεστάνω τα φτωχά μου χέρια. (Η Μαριάνθη την πλησιάζει και κάθεται στα πόδια της σ' ένα σκαμνί. Τη στιγμή που η Άννα της αγγίζει τα μάγουλα έχει ένα έκδηλο ρίγος).

- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Γιατί τα χέρια σας είναι τόσο κρύα;
- ANNA : Όλο το πρόσωπό σου κατέχεται από ένα σπασμό.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Μ' έκαψε ο ήλιος. Εκεί στο παράθυρο που καθόμουν και κοιτάζα με χτυπούσε ο ήλιος. Το περβάζι του παραθύρου έκαιγε. Εδώ ακόμη, τώρα ο ήλιος έχει πλημμυρίσει όλο το δωμάτιο και μια φωτεινή λουρίδα φτάνει μέχρι τα πόδια του Ερμή. Καθόμαστε στις όχθες ενός χρυσού ποταμού. Άννα, σκύψτε λίγο.
- ANNA : αγγίζοντάς την αόριστα στο πρόσωπο, στα μαλλιά: Πόσο σ' αρέσει ο ήλιος! Πόσο αγάπας τη ζωή! Μια μέρα άκουσα τον Αλέξανδρο να σου λέει ότι έμοιαζες με τη Νίκη που λύνει τα σανδάλια της. Θυμάμαι... στην Αθήνα... σ' ένα μάρμαρο μαλακό σαν φίλντισι, μια λεπτή φυσιογνωμία και γεμάτη ζωντάνια, που σου γεννούσε την επιθυμία να πετάξεις σ' ένα αέρινο πέταγμα χωρίς τελειωμό... Θυμάμαι το μικρό της κεφάλι ήταν σχεδιασμένο στην καμπύλη της φτερούγας, γαλήνια κρεμόταν από τον ώμο. Ο Αλέξανδρος έλεγε ότι η ανυπομονησία του πετάγματος ήταν διάχυτη σ' όλες τις πτυχές του χιτώνα και καμιά άλλη εικόνα δεν απέδιδε πιο σωστά, πιο ζωντανά το δώρο της θείας ταχύτητας... Ζήσαμε λίγο καιρό στη γοητεία της νεανικής χάρης. Κάθε μέρα ανεβαίναμε στην Ακρόπολη για να την ξαναϊδούμε... Είναι αλήθεια ότι της μοιάζεις, Μαρριάνθη;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : ταραγμένη από τα παράξενα λόγια της τυφλής, η οποία συνεχίζει να την αγγίζει: Δεν έχω φτερά, άδικα με ψάχνετε.
- ANNA : Ποιος ξέρει, ποιος ξέρει; Τα φτερά που δεν μπορούμε ν' αγγίξουμε είναι εκείνα που πετούν πιο μακριά. Κάθε παρθένα μπορεί να είναι ένας προάγγελος... (Παύση. Συνεχίζει ν' αγγίζει με τα δάχτυλα τη Μαρριάνθη. Αυτή κάνει μια αθέλητη κίνηση, σαν να θέλει ν' αποτραβηχτεί προς τα πίσω). Υποφέρεις που σ' αγγίζω, Μαρριάνθη; Αισθάνομαι πως είσαι όμορφη, και θα ήθελα να φανταστώ την ομορφιά σου. Σιχαίνεσαι τα χέρια μου;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Όχι, όχι, Άννα... (Της παίρνει και της φιλεί τα χέρια). Αλλά δεν ήξερα να σας περιγράψω την αίσθηση που μου προκαλούν. Νομίζω ότι τα δάχτυλά σας βλέπουν... Δεν ξέρω, είναι σαν ένα βλέμμα, που θα επέμενε, θα επέζε... Καθένα από τα δάχτυλά σας είναι σαν ένα βλέφαρο που ψάχνει... Α! Είναι σαν ολόκληρη η ψυχή σας να κατέβαινε στην άκρη των δαχτύλων σας, και η σάρκα να έχανε εκεί την ανθρώπινη σύστασή της. Το χρώμα που έχουν οι φλέβες σας είναι δύσκολο να περιγραφεί... (Ακουμπά τα χείλη της στην αριστερή της χούφτα, τρέμοντας). Δεν αισθάνεσθε τα χείλη μου στην ψυχή σας;
- ANNA : Καινε, Μαρριάνθη. Και είναι βαριά, όπως αν είχε συγκεντρωθεί μέσα τους όλος ο πλούτος της ζωής. Α! πόσο θα είναι ελκυστικά τα χείλη σου! Όλες οι βεβαιότητες θα υπάρχουν σ' αυτά.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Μ' αναστατώνετε... Η ζωή μου είναι κλεισμένη μέσα σ' ένα στενό κύκλο, πιθανόν για πάντα. Σας διάβαζα προ ολίγου την *ΑΝΤΙΓΟΝΗ*. Μερικές φορές νομίζω ότι διαβάζω την τύχη μου. Και εγώ επίσης είμαι αφιερωμένη στον αδελφό μου, και εγώ επίσης είμαι δεμένη μ' έναν όρκο.
- ANNA : με μια τρυφερότητα, με πάθος και ανησυχία: Η δύναμη της ζωής σου είναι πολύ πιο μεγάλη για να αναλωθεί στη θυσία. Έχεις ανάγκη να ζήσεις, ανάγκη να χαρείς, να δαγκάσεις τα φρούτα, να μαδήσεις τα άνθη, αγαπημένο παιδί. Νομίζω ότι μέσα σου αισθάνομαι μια

φωτιά που καίει. Όλο το αίμα σου ανεβαίνει στο πρόσωπό σου, μ' έναν τρόπο τόσο παράξενο... Ω! Δεν γνώρισα ακόμη ένα χτυποκάρδι τόσο ζωηρό. Η καρδιά σου, η καρδιά σου... (Ψάχνει στο στήθος τη θέση της καρδιάς και σκύβει για να την ακούσει. Λέει με μια φωνή χαμηλότερη, σχεδόν μυστηριώδη και που εκπλήσσει, τα λόγια): Είναι φοβερό, η καρδιά σου. Μοιάζει να θέλει τον κόσμο. Τα έχει χάσει από τον πόθο...

MARIANΘΗ

: Ω, Άννα!.. (Τρέμει και μαζώνεται κάτω από τα χέρια της τυφλής, όπως κάτω από ένα αργό μαρτύριο, που θα εκνεύριζε και θα εξαντλούσε).

ANNA

: Μη τρέμεις! Είμαι για σένα σαν μια νεκρή αδελφή, που αναστήθηκε. Κάποτε το αίμα μου χτυπούσε με τον ίδιο τρόπο ή ο απεριόριστος πόθος μου ριχνόταν επίσης στην απεραντωνσύνη της ζωής. Ξέρω τι ονειρεύεσαι, τι σε κάνει να πονάς και τι περιμένεις... Υπάρχει, υπάρχει ευτυχία στη γη, πάνω από κάθε κεφάλι κρέμεται η ώρα της ευτυχίας. Ακολουθείς με αφοσίωση τον αδελφό σου που ζει μέσα στα ερείπια και σκάβει τους τάφους. Μια επιτακτική δύναμη έχει υψωθεί από το βάθος του είναι σου, ξαφνικά, και δεν σου είναι πια δυνατό να την παραμερίσεις. Όστε και αν ακόμη πετύχαινες να την κόψεις, χίλια βλαστάρια θα ξαναφύτρωναν από τις ρίζες. Είναι αναπόφευκτο να υποκύψεις... (Η Μαριάνθη κρύβει το πρόσωπό της στα γόνατα της Άννας και παραμένει σ' αυτή τη στάση τρέμοντας σύγκορμη). Μη τρέμεις. Είμαι για σένα σαν μια νεκρή αδελφή, πέρα από τη ζωή. Σου φαίνομαι ίσως σαν μια σκιά, γιατί βρίσκομαι σ' έναν άλλο κόσμο. Βλέπεις ό,τι δεν βλέπω εγώ. Βλέπω ό,τι δεν βλέπεις εσύ. Σ' αυτό οφείλεται ότι αισθάνεσαι χωρισμένη από μένα από μια άβυσσο. Και δεν μπορείς ν' αφήσεις τη ζωή σου πάνω στη δική μου, όπως αφήνεις το κεφάλι σου στα γόνατά μου. Είναι αλήθεια; (Βάζει τα χέρια της πάνω στα μαλλιά της σκουμμένης κόρης, της τα χαιδεύει, κατόπιν χώνει τα δάχτυλά της). Τι μαλλιά! Τι μαλλιά! Είναι μαλακά στα δάχτυλα σαν χλιαρό νερό που τρέχει. Τι μαλλιά! Είναι καταπληκτικά. Αν στα έλυνα θα σε σκεπάζαν μέχρι τα πόδια. Α! Νάτα που λύνονται. (Τα λυμένα μαλλιά απλώνονται στους ώμους της κόρης και ξαναπέφτουν στο φόρεμα της τυφλής, ρευστά σαν τρεχούμενο νερό. Τα χέρια της Άννας παρακολουθούν το απαλό ποταμάκι). Είναι ένας χειμάρρος. Σε σκεπάζουν όλη. Φτάνουν μέχρι τη γη. Με σκεπάζουν και μένα. Τι μαλλιά! Τι μαλλιά! Έχουν ένα άρωμα... χίλια αρώματα... Είναι ένας χειμάρρος γεμάτος άνθη!... Α! Είσαι πολύ όμορφη, έχεις όλα τα δώρα! (Περνά τα χέρια της μέσα στους κροτάφους, στα μάγουλα, σπασμωδικά, με μια αγωνιώδη κίνηση, αισθάνεται χαμένη. Ο λόγος της κρύβεται). Πώς θα μπορούσε να σ' αρνηθεί... εκείνος που θα σ' αγαπούσε; Πώς θα μπορούσε να σ' αρνηθεί... σκιά, έτσι που είσαι καμωμένη να δίνεις τι χαρά; Ένα μέρος του εαυτού σου κοιμόταν στα σκοτάδια, που τώρα ξύπνησε. Τώρα έμαθες τον εαυτό σου, δεν είναι αλήθεια; Μερικές φορές πρόσεχα το βηματισμό σου. Και βάδιζες σαν να ακολουθούσες μια εσωτερική σου γνωστή μελωδία... Α! Μαριάνθη, αν το στόμα μου μπορούσε να σου πει τα λόγια της ευτυχίας! (Η Μαριάνθη κλαίει με λυγμούς, στην ίδια πάντα στάση. Η Άννα, ανήσυχη, γυρίζει προς μία από τις πόρτες. Μια μεγάλη αγωνία εκδηλώνεται στο πρόσωπό της, γιατί ακούει ένα βιαστικό βήμα που ανεβαίνει τα σκαλοπάτια). Να ο Αλέξανδρος!

Η Μαριάνθη σηκώνεται απότομα, με το πρόσωπο κρυμμένο από τα μαλλιά που τη σκεπάζουν όλη, και τρομαγμένη τρέμει μέσα στη ζώνη που φωτίζει ο ήλιος.

ΣΚΗΝΗ IV

Μπαίνει ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ από την πρώτη δεξιά πόρτα, κρατώντας ένα μπουκετάκι λουλούδια άγρια, ασθμαίνοντας ελαφρά και ξαναμμένος. Σταματά βλέποντας τη ΜΑΡΙΑΝΘΗ και η ταραχή του είναι καταφανής.

ANNA : της οποίας η φωνή έγινε πάλι ήρεμη και απαλή: Από πού έρχεσαι, Αλέξανδρε; Σε περιμέναμε πολλήν ώρα. Η Μαριάνθη κοίταζε από το παράθυρο στο δρόμο του Άργους για να ιδεί το άλογό σου, αλλά δεν φαινόσουν. Από πού έρχεσαι;

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : μιλώντας με μια φωνή καθαρή και σταθερή, με τονισμούς απλούς και λιτούς, που προδίνουν τη δύναμη ενός αισθήματος βαθειού και αυθόρμητου σ' όσα λέει: Κάλπασα ανάμεσα στα χωράφια στην τύχη. Διέσχισα τον Ίναχο, που δεν έχει μια σταγόνα νερό. Όλη η ύπαιθρος είναι γεμάτη με μικρά άγρια λουλουδάκια που μαραίνονται. Το κελάδημα των κορυδαλλών γεμίζει όλο τον ουρανό. Α, τι θαύμα! Δεν έχω ακούσει ποτέ ένα κελάδημα τόσο παράφορο. Χιλιάδες κορυδαλλοί, ένα αναρίθμητο πλήθος. Ξεπετάγονταν από όλα τα μέρη προς τον ουρανό σαν σφεντόνες, φαίνονταν τρελλοί, χάνονταν στο φως για να μη ξαναφανούν, λες και είχαν απορροφηθεί από το τραγούδι ή τους είχε καταπιεί ο ήλιος... Αίφνης ένας απ' αυτούς έπεσε στα πόδια μου, βαρύς σαν πέτρα, κι έμεινε εκεί, κεραυνοβολημένος από τη μέθη του, γιατί είχε τραγουδήσει πολύ από χαρά. Τον μάζεψα. Νά τον.

ANNA : απλώνοντας τα χέρια της για να πάρει τον κορυδαλλό: Α! Είναι ακόμη ζεστός! Πόσο λεπτός είναι ο λαιμός του! Προ ολίγου τραγουδούσε... Κοίτα, Μαριάνθη. (Η Μαριάνθη πλησιάζει δειλά, με άτακτα τα μαλλιά της). Τρέμεις... Ντρέπεται για τα μαλλιά της, Αλέξανδρε. Πριν από λίγο ήταν καθισμένη κοντά μου, όταν λύθηκαν κάτω από τα χέρια μου κι αμέσως με κατέκλυσαν. Θα είναι όλη σκεπασμένη. Είναι θαύμα. Την βλέπεις εσύ, τη βλέπεις! Είσαι στον ήλιο, Μαριάνθη. Δός της τα λουλούδια σου, Αλέξανδρε, δός της τα λουλούδια. (Η Μαριάνθη κάνει την κίνηση να συμμαζέψει τα μαλλιά και να τα δέσει κότσο).

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : έκπληκτος και μερδεμένος, αλλά χαμογελαστός, προχωρεί προς τη Μαριάνθη: Πάρε αυτά τα λουλούδια. (Αφού συμμαζέψε βιαστικά τα μαλλιά της, η μικρή κόρη απλώνει τα χέρια της και αποκαλύπτει το πρόσωπό της, πάνω στο οποίο διακρίνονται ακόμη τα ίχνη από τα δάκρυά της). Έκλαιγες!

ANNA : Μου διάβαζε την *ΑΝΤΙΓΟΝΗ*. Ξαφνικά την πήρε η λύπη.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Έκλαιγες για την Αντιγόνη;

ANNA : Ήταν στα σκαλοπάτια της ταρατσας, κοίταζε τους στρόβιλους της σκόνης που ανέβαιναν από την Αγορά και η σκέψη του αδελφού της την έκανε ν' αγωνιά...

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Διάβαζες την αφήγηση του φύλακα... Ποτέ, δεν είναι έτσι, η Αντιγόνη δεν είναι τόσο όμορφη παρά κάτω από αυτή τη θύελλα της

- αναμμένης σκόνης, μέσα στην ξερή πεδιάδα, όταν βγάζει αυτά τα ουρλιαχτά και τις κατάρες πάνω στο γυμνό πτώμα του αδελφού της. Καθισμένοι στο λόφο, αντίθετα στον άνεμο, για να αποφύγουν τη βρώμα, οι φύλακες με κλειστά τα μάτια περιμένουν να περάσει αυτή η εκτυφλωτική θύελλα, αλλά ατρόμητη αυτή, στη μέση της φοβερής ζέστης, μαζεύει με τα χέρια της σκόνη και τη ρίχνει πάνω στο πτώμα... Α! έτσι είναι πάντα όταν τη βλέπω. Όταν οδηγεί τον Οιδίποδα από το χέρι ή όταν βαδίζει προς το μαρτύριο έχει λιγότερη ομορφιά και μεγαλείο. Δεν είναι αλήθεια; Θα ήθελα να ήμουν εδώ όταν διάβαζες. Δεν σ' έχω ακούσει ποτέ να διαβάζεις.
- ANNA : Γιατί να μη διάβαζες μερικές ακόμη σελίδες;
- MARIANΘΗ : Δεν έχω πια το βιβλίο.
- ANNA : Δεν το άφησες στο περβάσι;
- MARIANΘΗ : Το άφησα, δεν ξέρω πού.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Μια μέρα θα μου διαβάσεις ένα κομμάτι.
- MARIANΘΗ : Θα το διαβάσω όποτε θέλετε.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Μια μέρα θα ήθελα να σ' ακούσω να διαβάζεις την *ΗΛΕΚΤΡΑ* του Σοφοκλή, στη σκιά της Πύλης των Λεόντων.
- ANNA : Α! Την επίκληση στο φως!
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Θα ήθελα μια μέρα να σ' ακούσω να διαβάζεις ένα δικό μου ποίημα.
- ANNA : Ποιο από τα ποιήματά σου;
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : αβέβαιος; Ποιο; Παύση. Από την ανοιχτή ταράτσα φτάνει ένας συγκεχυμένος θόρυβος. Η Μαρριάνθη ανεβαίνει βιαστικά τα σκαλιά και κοιτάζει προς την ακρόπολη.
- MARIANΘΗ : Είναι οι εργάτες, στην Αγορά. Φωνάζουν από χαρά. Ίσως άνοιξαν κάποιο τάφο, ίσως βρήκαν τους Ατρείδες... Λεονάρδε! Λεονάρδε!
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : ανεβαίνοντας προς αυτήν: Βλέπεις τον Λεονάρδο;
- MARIANΘΗ : Όχι, δεν τον βλέπω... Η σκόνη σκεπάζει τα πάντα. Ο άνεμος είναι πιο δυνατός. Πρέπει να είναι εκεί, γονατισμένος, κάτω από τη σκόνη... Λεονάρδε!
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Η φωνή σου δεν φτάνει ως εκεί. Δεν μπορεί να σ' ακούσει.
- MARIANΘΗ : Δεν φωνάζουν πια. Ακούστε. (Τα μεπερδεμένα της μαλλιά λύνονται πάλι και πέφτουν).
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Δεν φωνάζουν πια. Δεν ακούγεται κανένας θόρυβος. Παύση. Και οι δύο μένουν μερικές στιγμές ο ένας δίπλα στον άλλο σιωπηλοί. Ο άνεμος σπρώχνει προς τον Αλέξανδρο τα λυμένα μαλλιά.
- ANNA : Αυτή η σιωπή είναι παράξενη. (Και οι δύο κατεβαίνουν τα σκαλοπάτια σκεφτικοί. Ξαφνικά η Μαρριάνθη νοιώθει να της τραβούν τα μαλλιά και βγάζει μια μικρή φωνή. Η τυφλή σηκώνεται τρέμοντας. Ο ψόφιος κορδαλλός πέφτει από τα γόνατά της). Αλέξανδρε!
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : προσπαθεί να γελάσει: Δεν είναι τίποτ' Άννα. Μερικές τρίχες από τα μαλλιά της Μαρριάνθης μπλέχτηκαν στο δαχτυλίδι μου και της ξερριζώθηκαν. Πόνεσες;
- MARIANΘΗ : Πολύ λίγο. Αφήνει τα άνθη σ' ένα σκαλοπάτι και προσπαθεί να συμμαζέψει τα μαλλιά της.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Συγχώρεσέ με. Δεν πρόσεξα...
- ANNA : σ' ένα τόνο απλό, συγκαλύπτοντας: Είναι τόσο μαλακά τα μαλλιά της Μαρριάνθης. Τα πρόσεξες, Αλέξανδρε; Εγώ θα ήθελα να τα είχα πάντοτε ανάμεσα στα δάχτυλά μου, όπως μια βελόνα του κεντήματος. Πλησιάζει, αναζητώντας τη νέα κόρη και ακουμπάει στον ώμο της με

να ιδεί να εμφανίζεται το πραγματικό πρόσωπο ενός Ατρείδη, αέριο ακόμη, με τα εμφανή ακόμη σημεία της βίας που υπέφερε από τον ωμό φόνο.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Ακούστε! Ακούστε! (Ακούγεται μια νέα βοή, πιο μακρόσυρτη. Η Μαριάνθη, ταραγμένη, ανυπόμονη, ανεβαίνει στην ταράτσα. Κοιτάζει προς το Άργος, μέσα στον εκτυφλωτικό ήλιο). Έχουν ανεβεί στο τείχος... Φωνάζουν, φωνάζουν προς το μέρος μου, κινούν τα χέρια τους... Κοιτάξτε! Κοιτάξτε! (Η Άννα πιάνει το χέρι του Αλέξανδρου και το κρατά σφιγμένο, όρθια στο πρώτο σκαλοπάτι, συσπασμένη από την ανησυχία. Η Μαριάνθη προχωρεί στην ταράτσα, κρεμιέται στο κιγκλίδωμα φωνάζοντας. Στα ενδιάμεσα που χωρίζουν τις σύντομες φράσεις της, φαίνεται ότι ακούει τα σήματα και μερικές λέξεις από τον αδελφό της, που πλησιάζει βιαστικά). Ο Λεονάρδος! Βλέπω τον Λεονάρδο. Είναι εκεί, είναι εκεί... Τον βλέπω... Τώρα κατεβαίνει από την Πύλη των Λόγων, έρχεται τρέχοντας, είναι κάτασπρος από τη σκόνη. Κάτι το σπουδαίο! Κάποια μεγάλη ανακάλυψη!.. Ο αδελφός μου! Ω, έπεσε... Το πόδι του γλίστρησε σε κάποια πέτρα... Θεέ μου... Σηκώνεται, τρέχει... Ο αδελφός μου! Να τον, να τον... Οι τάφοι... Βρήκε τους τάφους... Δόξα σοι ο Θεός... Α! Τι χαρά, τι χαρά!.. Ο αδελφός μου... Να τον. Είναι εδώ. Φθάνει. (Ξανακατεβαίνει στο δωμάτιο, τρέχει προς την πόρτα και την ανοίγει). Επιτέλους! Επιτέλους!.. Να τον που έρχεται... να που ανεβαίνει... Ω, χαρά! Ω, χαρά! Ο αδελφός μου! Ο αδελφός μου!

ΣΚΗΝΗ V

(Μπαίνει ο Λεονάρδος, κάτασπρος από τη σκόνη, ιδρωμένος. Τα μάτια του λάμπουν στο πρόσωπό του, σχεδόν αγνώριστος. Η αγωνία τον εμποδίζει να μιλήσει και τα χέρια του τρέμουν, πασαλειμμένα με χώματα, γεμάτα γδαρσίματα, ματωμένα. Όλη η αίθουσα είναι πλημμυρισμένη από ήλιο).

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Το χρυσάφι, το χρυσάφι... τα πτώματα. Μια τεράστια ποσότητα από χρυσάφι... Τα πτώματα είναι γεμάτα από χρυσάφι... Η αγωνία τον πνίγει, Η Μαριάνθη και ο Αλέξανδρος είναι κοντά του, ασθμαίνοντας, πλημμυρισμένοι από την ίδια συγκίνηση. Η Άννα είναι όρθια, μόνη, ακουμπισμένη στην άκρη του τραπέζιου. Σκύβει προς αυτόν που έφτασε.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : με την πιο τρυφερή λύπη: Ηρέμησε, ηρέμησε, Λεονάρδε, πάρε την αναπνοή σου, ξεκουράσου μια στιγμή... Διψάς; Θέλεις να πεις;

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Ω! ναι, δώσε μου να πιάω. Πεθαίνω από δίψα. Η Μαριάνθη πηγαίνει προς το τραπέζι, γεμίζει ένα ποτήρι νερό και του το δίνει. Πίνει άληπτα, μονορρούφι.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : τρέμοντας: Φτωχέ μου αδελφέ!

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Κάθησε σε παρακαλώ. Ξεκουράσου μια στιγμή.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : αγγίζοντας τον ώμο του Αλέξανδρου: Α! Γιατί να μην ήσουν εκεί; Έπρεπε να ήσουν εκεί, Αλέξανδρε. Το πιο μεγάλο και το πιο παράξενο θέαμα που προσφέρθηκε ποτέ σε μάτια ανθρώπων, μια παρουσία εκτυφλωτική, ένας πλούτος ανήκουστος, μία τρομερή λαμπρότητα αποκαλύφτηκε ξαφνικά, σαν ένα υπεράνθρωπο όνειρο... Δεν μπορώ να σας διηγηθώ τι είδα. Μια διαδοχική σειρά τάφων, δεκαπέ-

ντε απείραχτα πτώματα, το ένα δίπλα στο άλλο, πάνω σ' ένα στρώμα από χρυσάφι, με τα πρόσωπα καλυμμένα με μια χρυσή μάσκα, τα μέτωπα στεφανωμένα με χρυσό, τα στήθη θωρακισμένα με χρυσάφι και παντού, πάνω στα σώματά τους, στα πλευρά τους, στα πόδια τους, παντού μια σπατάλη χρυσών αντικειμένων, αναρίθμητα όπως τα πεσμένα φύλλα ενός δάσους του θρύλλου, μια απερίγραπτη μεγαλοπρέπεια, μια τεράστια λάμψη, τον πιο λαμπρό θησαυρό που ο θάνατος είχε συγκεντρώσει μέσα στα σκοτάδια της γης από αιώνες, από χιλιάδες χρόνια... Δεν ξέρω τι να πω. Δεν μπορώ να περιγράψω αυτό που είδα. Α! Έπρεπε να ήσουν εκεί, Αλέξανδρε! Συ μόνο θα μπορούσες να είχες πει... (Σταματά μια στιγμή σαν να τον έχει καταβάλει η αγωνία. Όλοι είναι κρεμασμένοι από τα χείλη του που φλέγονται από τον πυρετό). Για ένα δευτερόλεπτο, η ψυχή μου διέσχισε τους αιώνες και τις χιλιετηρίδες, ρούφηξε την τρομερή παράδοση και η καρδιά μου χτύπησε μέσα στον τρόπο της αρχαίας σφαγής. Τα δεκαπέντε πτώματα ήσαν εκεί με όλα τα μέλη τους, σαν να τα είχαν αποθέσει την ίδια στιγμή μετά το έγκλημα, ελαφρά καμένα από τα βιαστικά σβησμένα κούτσουρα: Ο Αγαμέμνων, ο Ευρυμέδων, η Κασσάνδρα και η βασιλική συνοδεία, ενταφιασμένοι με τα ενδύματά τους, με τα όπλα τους, με τα διαδήματά τους, όλα τα πλούτη τους... Θυμάσαι, θυμάσαι, Αλέξανδρε, εκείνο το κομμάτι από τον Όμηρο: *«Και κείτονταν ανάμεσα στα κύπελλα και τα στημένα τραπέζια, και όλη η αίθουσα ήταν βρωμισμένη από αίμα. Και άκουγα την κλαυιάρικη φωνή της Κασσάνδρας της κόρης του Πριάμου που η άπιστη Κλυταιμνήστρα έσφαζε δίπλα μου...»* Για μια στιγμή, η ψυχή έζησε αυτή την τεράστια και βίαιη ζωή. Ήσαν εκεί οι σφαγμένοι, ο Βασιλιάς των βασιλέων, η σκλάβια πριγκίπισσα, ο ηνίοχος και οι σύντροφοι. Εκεί, μπρος στα μάτια μου, για ένα δευτερόλεπτο, ακίνητοι. Σαν ένας ατμός που εξατμίζεται, σαν ένα κύμα που σκορπάει, σαν μια σκόνη που διαλύεται και ένα δεν ξέρω τι ανείπωτα γλιστερό και φευγαλέο, όλοι εξαφανίστηκαν μέσα στη σιωπή τους. Μου φάνηκε ότι τους κατάπιε η ίδια η σιωπή τους, αυτή η μοιραία σιωπή, που περιέβαλε την ακτινοβολούσα ακινησία τους. Δεν ξέρω να πω τι απέγινε. Δεν έμεινε στη θέση τους παρά ένας σωρός από πολύτιμα πράγματα, ένας θησαυρός χωρίς τον όμοιό του, μία μαρτυρία ενός ολόκληρου χαμένου μεγαλείου... Θα ιδείς, θα ιδείς...

ANNA : με χαμηλή φωνή: Τί όνειρο!

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Τι δόξα! Τι δόξα!

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Θα ιδείς. Τις χρυσές μάσκες. Α! Γιατί να μην ήσουν εκεί, δίπλα μου... Οι χρυσές μάσκες προστάτευαν τα πρόσωπά τους από την επαφή με τον αέρα, και γι' αυτό τα πρόσωπα είχαν παραμείνει ακέραια. Ένα από τα πτώματα υπερέβαινε όλα τα άλλα σε παράστημα και μεγαλείο, ζωσμένο μ' ένα πλατύ χρυσό στέμμα, με το θώρακα, τον τελαμώννα, τις χρυσές περικνημίδες, περιτριγυρισμένος από σπαθιά, λόγχες, εγχειρίδια, κύπελλα, όλα σκεπασμένα με αναρίθμητους χρυσούς δίσκους ριγμένους με απλοχεριά σαν κάλυκες λουλουδιών, περισσότερο σεβάσμιος από έναν ημίθεο. Έσκυψα επάνω του, καθώς διαλυόταν στο φως, και σήκωσα τη βαριά μάσκα... Α! Είχα δει λοιπόν πραγματικά το πρόσωπο του Αγαμέ-

μωνα; Άραγε δεν ήταν ο Βασιλιάς των βασιλέων; Το στόμα ήταν ανοικτό, τα βλέφαρά του ήσαν ανοικτά... Θυμάσαι; Θυμάσαι τον Όμηρο: «Καθώς κειτόμουν ξεψυχώντας, άπλωσα το χέρι μου προς το σπαθί μου, αλλά η γυναίκα με τα σκυλίσια μάτια απομακρύνθηκε και δεν θέλησε να μου κλείσει τα μάτια και το στόμα τη στιγμή που κατέβαινα στου Άδη το Βασίλειο». Θυμάσαι; Λοιπόν το στόμα του πτώματος ήταν ανοικτό, τα μάτια επίσης ανοιχτά... Είχε το μέτωπο μεγάλο, στολισμένο μ' ένα στρογγυλό φύλλο από χρυσό κάτω από το στέμμα, τη μύτη μακριά και ίσια, το σαγόνι βόάλ, και όταν έβγαλα το θώρακα μου φάνηκε ακόμη ότι διέκρινα το κληρονομικό στίγμα της ράτσας του Πέλοπος «με τον φιλιντισένιο ώμο»... Όλα χάθηκαν μέσα στο φως. Μια χούφτα στάχτες κι ένας σωρός από χρυσάφι.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : έκθαμβος, έκπληκτος: Μιλάς σαν κάποιον που μόλις βγήκε από μια παράκρουση, που βρισκόταν σε παραλήρημα. Αυτό που λες είναι απίστευτο... Αν πραγματικά έχεις δει αυτό που λες, δεν είσαι πια ένας άνθρωπος*.

* Σημ. του μετ.: Ο πατέρας μου (1876-1952) διηγόταν ότι όταν ήταν μικρό παιδάκι, στο Κουτσοπόδι, άκουσαν μια μέρα πως επρόκειτο να ανοίξουν ένα τάφο στις Μυκήνες, και έτρεξαν όλα τα παιδιά του χωριού για να παρακολουθήσουν το θέαμα. Και εβεβαίωνα ότι μόλις σηκωνόταν η ταφόπετρα, ο νεκρός εμφανιζόταν σαν ζωντανός, και μόλις ερχόταν σ' επαφή με τον αέρα διαλυόταν. Δεν θυμόταν σε ποιον απ' όλους τους τάφους είχε παρακολουθήσει αυτό το θέαμα και αν επρόκειτο για τους βασιλικούς τάφους του Περιβόλου. Ζήτημα πραγματικό; Ζήτημα φαντασίας μικρού παιδιού, που είχε ακούσει κάποια σχετική ιστορία από τους μεγαλύτερους, που είχαν εργαστεί στις ανασκαφές;

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Είδα... είδα... Και την Κασσάνδρα! Έτσι όπως την αγαπήσαμε (όπως τη φανταστήκαμε), την κόρη του Πριάμου, «τον ανθό της λειάς». Θυμάσαι; Όπως την είχες αγαπήσει, με τον ίδιο έρωτα του Απόλλωνα! Αμίλητη και χωρίς ν' ακούει πάνω στο άρμα, σ' άρεσε για την όψη που είχε «του μόλις πιασμένου αγριμιού», για τη Δελφική φωτιά που φώλιαζε κάτω από τα σιβυλλικά της λόγια. Πολλές νύχτες οι προφητικές της κραυγές με είχαν ξυπνήσει. Και ήταν εκεί, μπρος σ' εμένα, ξαπλωμένη σ' ένα κρεβάτι από χρυσά φύλλα, με αναρίθμητα τριαντάφυλλα και χρυσές πεταλούδες στο φόρεμά της, το μέτωπο δεμένο μ' ένα διάδημα, ο λαιμός στολισμένος με περιδέραια, τα δάχτυλα φορτωμένα με δαχτυλίδια, και μια χρυσή ζυγαριά ήταν τοποθετημένη πάνω στο στήθος της, η ζυγαριά όπου ζυγίζονται οι μοίρες των ανθρώπων, και ένας ατελείωτος αριθμός από χρυσούς σταυρούς, σχηματισμένους από τέσσερα φύλλα δάφνης, την περιτριγύριζαν και οι δύο γιοι της, ο Τηλέδαμος και ο Πέλω, φορτωμένοι με το ίδιο χρυσάφι, ήταν δίπλα της σαν δύο αθώα αρνάκια... Έτσι την είδα και σου φώναξα δυνατά, ενώ αυτή χανόταν. Και δεν ήσουν εκεί! Θα ιδείς το σκέπασμά της, θα αγγίξεις την άδεια ζώνη της...

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : ανυπόμονος και ταραγμένος: Πρέπει να ιδώ, πρέπει να τρέξω...

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : (τον κρατά από το χέρι, σπρωγμένος από μια ασυγκράτητη ανάγκη να μιλήσει ακόμη, να μεταδώσει στους άλλους όλη την πυρετώδη του έξαρση): Περιήφημα δοχεία με τέσσερες λαβές διακοσμημένες με μικρά περιστέρια, όμοια με τα κύπελλα του Νέστορα, μεγάλα βοδινά κεφά-

λια. Όλα από ασήμι ατόφιο, με τα κέρατα ολόχρυσα, χιλιάδες πλάκες δουλεμένες σε σχήμα άνθους, φύλλων, εντόμων, κογχυλιών, χταποδιών, μεδουσών, αστερών, φανταστικά χρυσά ζώα, ή από ελεφαντόδοντο, κρυστάλλινα: σφίγγες, γρύπες, χίμερες, εικόνες θεοτήτων με τα κεφάλια και τους βραχίονες σκεπασμένους από μικρά περιστέρια με ανοιγμένα τα φτερά, κυνήγια λιονταριών και πανθήρων σκαλισμένων πάνω στις λάμες, στα σπαθιά και στις λόγχες, χτένες από ελεφαντόδοντο, βραχιόλια, αγκράφες, σφραγιδόλιθοι, σκήπτρα, σύμβολα κηρύκων... Ενώ απαριθμεί όλα αυτά τα θαυμάσια, η Άννα σωριάζεται σε μιαν έδρα και σκεπάζει το πρόσωπό της με τα χέρια της, σκυμμένη, με ακουμπισμένους τους αγκώνες στα γόνατά της.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : προσπαθώντας να απαλλαγεί: Άφησέ με να φύγω. Άφησέ με να φύγω.
 ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : που σηκώνεται νευρικά: Έρχομαι μαζί σου. Πάμε.
 ΜΑΡΙΑΝΘΗ : αγκαλιάζει τον αδελφό της και τον ικετεύει, ενώ τα μαλλιά της ξετυλίγονται και πέφτουν: Μη, Λεονάρδε, μη. Σε παρακαλώ! Μείνει για λίγο εδώ, ξεκουράσου λίγο, πάρε τουλάχιστον την αναπνοή σου! Είσαι πολύ κουρασμένος. Δεν αντέχεις άλλο.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Πάω, πάω. (Βγαίνει από την πόρτα της σκάλας)
 ΜΑΡΙΑΝΘΗ : κρατώντας ακόμη τον αδελφό της ανάμεσα στα χέρια της με τη μεγαλύτερη τρυφερότητα: Α! Σε τι κατάσταση βρίσκεσαι, φτωχέ μου αδελφέ, φτωχέ μου αδελφέ. Ο ιδρώτας τρέχει επάνω σου, ανακατεμένος με τη σκόνη... Το πρόσωπό σου είναι σχεδόν μαύρο... Και τα μάτια σου! Τα φτωχά σου μάτια! Πόσο είναι κόκκινα! Τα βλέφαρά σου είναι κόκκινα και πρησμένα, σαν να έκλαιγες ένα χρόνο ολόκληρο. Σε πονούν; Α! Πόσο πόνο θα σου προξενούν αυτά τα φτωχά μάτια! Θα σου δώσω ένα νερό που ξέρω για να τα πλύνεις και να τα δροσίσεις. Ξεκουράσου λίγο, έλα. Ξεκουράσου τώρα που το όνειρό σου πραγματοποιήθηκε. Είσαι σκεπασμένος με δόξα, προ ολίγου έλαμπες όταν μπήκες, έλαμπες από όλο αυτό το χρυσάφι... (Τον σκεπάζει σχεδόν με τα μαλλιά της, εγκαταλειμμένο στην αδελφική αγκαλιά. Με μια ακαθόριστη τρυφερότητα του σκουπίζει με τα μαλλιά της το μέτωπο, τα μάτια, τα μάγουλα, το λαϊμό, τον σκεπάζει ολόκληρο με την τρυφερότητά της. Ο Λεονάρδος φαίνεται παράξενα σκληρός, με μια παράξενη έκφραση πόνου και φόβου στο άτονο πρόσωπό του, το σκεπασμένο από μια θανάσιμη ωχρότητα). Άφησε να σε σκουπίσω, άφησε να σε σκουπίσω. Δεν μπορώ να σου πω πόσο με κάνεις να υποφέρω... Δεν ξέρω τι θα μπορούσα να σου δώσω για να σε ξεκουράσω, για να σε καθησυχάσω, για να συνέλθεις, δεν ξέρω ποιο γιατρικό, δεν ξέρω ποιο, τι να σου ετοιμάσω να πεις... Α! πόσες ημέρες, πόσες ημέρες έμεινες εκεί, πάνω στη γη, μέσα σε χαντάκια, αναπνέοντας την καταραμένη σκόνη και σκίζοντας τα χέρια σου στις πέτρες, χωρίς διακοπή, χωρίς ανάπαυση! Φτωχά χέρια. Είναι κουρέλια, ματωμένα, τα νύχια σπασμένα, σχεδόν χωρίς σάρκα, ξερά σαν κληματόβεργες... Δεν σε πονούν; Φτωχά χέρια. Θα σου δώσω μιαν αλειφή που έχω, τόσο μαλακή, αρωματισμένη με άρωμα βιολέτας, που θα σου τα κάνει καλά πολύ γρήγορα, και άσπρα, έτσι όπως ήσαν άλλοτε... Θυμούμαι ότι είχες τόσο ωραία χέρια και τόσο λεπτά... Πόσο τρέμεις! Πόσο τρέμεις! (Ξαφνικά η Άννα σηκώνει το κεφάλι). Πρέπει να αισθανέσαι πεθαμένος από την κούραση. Τέντωσε τη

ζωή σου σαν ένα τόξο, μέχρι να τη σπάσεις. Δεν έχεις ούτε μια φλέβα που να μη τρέμει. Όλα τα νεύρα σου τρέμουν σαν χορδές χαλαρωμένες... Πονείς... Υποφέρουν. (Φαίνεται να θυμάται τα λόγια της Άννας. Σταματά με μια έκφραση αγωνίας. Κατόπιν παίρνει ανάμεσα στα χέρια της το κεφάλι του αδελφού της, προσπαθώντας να τον κοιτάξει στα μάτια). Δεν έχεις τίποτ' εναντίον μου, δεν είναι έτσι; Εγώ δεν έκανα τίποτα για να σε λυπήσω. Πες μου, πες μου, Λεονάρδε! Απάτησε!

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : με φωνή σβησμένη, προσπαθώντας να χαμογελάσει: Ω, τίποτα!

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Ποτέ δεν σ' αγάπησα όπως τώρα, αδελφέ. Η τρυφερότητά μου για σένα ποτέ δεν ήταν τόσο βαθειά. Είσαι η μοναδική μου σκέψη, είσαι για μένα το παν. Έρχομαι μαζί σου, όπου και αν θελήσεις, στην πιο απελπιστική ερημιά, και αν συ χαμογελάσεις, κι αν συ είσαι ευχαριστημένος, εγώ είμαι ευτυχισμένη. Θέλω να είμαι κι εγώ μαζί σου. Θέλω να είμαι κι εγώ μαζί σου μέσα στη σκόνη, θέλω να ξεσκίσω κι εγώ τα χέρια μου με τις πέτρες, θέλω κι εγώ να μαζέψω τα κόκκαλα των νεκρών, μα εσύ πρέπει να χαμογελάς, να έχεις το μέτωπό σου γαλήνιο... Θυμάσαι; Θυμάσαι; Στις Συρακούσες τραγουδούσες την ώρα της δουλειάς σου και φαινόταν να έχεις στην ψυχή την ομορφιά του αγάλματος που αναζητούσες. Εγώ σου διάλεγα τα πιο γλυκά πορτοκάλια για να στα φέρω και συ δεν ήθελες να τα φας, αν δεν τα είχα καθαρίσει με τα χέρια μου. Θυμάσαι; Όταν ήσουν κουρασμένος, αποκοιμίσουν με το κεφάλι σου ακουμπισμένο πάνω στα γόνατά μου, στον ίσκιο των ελιών, κι εγώ παρακολουθούσα τον ήρεμο ρυθμό της αναπνοής σου, ενώ σκεπτόμουν το άγαλμα που αναζητούσες! Α! Από τόσο καιρό, από τόσο καιρό δεν σε βλέπω πια να κοιμάσαι! Πρέπει να έχεις πολλή μεγάλη ανάγκη να κοιμηθείς, να κοιμηθείς... Δεν μπορείς... Δεν μπορείς πια να ανοίξεις τα βλέφαρά σου... Έλα, έλα στο σπίτι σου, θέλω να σε βοηθήσω. Άφησέ με να είμαι μητέρα για σένα! Χρειάζεσαι να κοιμηθείς, να κοιμηθείς έναν ύπνο βαθύ και πολλές ώρες, χρειάζεσαι να αφήσεις την ψυχή σου να ηρεμήσει, όπως το ήσυχο νερό... Όταν ξυπνήσεις, θα ιδείς όλο το χρυσάφι που ανακάλυψες στη διάθεσή σου. Και εγώ θα είμαι ακόμη στο προσκέφαλό σου. Έλα, έλα! (Αυτός προσπαθεί να αποτραβηχτεί από το τρυφερό αγκάλιασμα, όπως από ένα ανυπόφορο μαρτύριο). Δεν θέλω πια να σε βλέπω να τρέμεις έτσι. Έλα!

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Είναι ανάγκη να επιστρέψω εκεί επάνω.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Δεν είναι δυνατόν. Είναι μεσημέρι. Δεν βλέπεις, ο ήλιος είναι παντού. Ένας ήλιος που καίει... Δεν αφήσες εκεί επάνω τους ανθρώπους σου;

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Είναι ανάγκη να επιστρέψω, ανάγκη να επιστρέψω.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Δεν είναι δυνατόν. Δεν μπορείς να επιστρέψεις εκεί επάνω έτσι όπως είσαι. Θα έπεφτες στη μέση του δρόμου. Άκουσε την αδελφή σου! Μοιάζεις σαν να πρόκειται να λιποθυμήσεις... Άφησέ με να σε βοηθήσω!

Τον σπράχνει, έχοντάς τον αγκαλιάσει με το ένα χέρι, σκεπάζοντάς τον τρυφερά με τα μαλλιά της. Αυτός είναι σαν πεθαμένος και απελπισμένος. Η Άννα σηκώνεται σιωπηλή και προσπαθεί να τους ακούσει, αλλά αυτοί βγαίνουν από τη δεύτερη πόρτα δεξιά. Το δωμάτιο είναι γεμάτο ήλιο.

ΣΚΗΝΗ VI

(Η ANNA είναι μόνη, κάνει μερικά αβέβαια βήματα, καταπιεζόμενη από μία σκοτεινή θλίψη).

ANNA : με μια υπόκαφη φωνή, σχεδόν εσωτερική: Κανείς δεν μου μίλησε. Είμαι σε μιαν άλλη ζωή... Κι όλος αυτός ο νεκρικός χρυσός... Και αυτή η φτωχή ψυχή που τρέμει... Και όλη εκείνη η γλυκειά ζωή που βράζει σ' αυτή την ωραία ύπαρξη... (Τα πόδια της συναντούν το μπουκέτο με τα λουλούδια, που είχε πέσει από τα χέρια της Μαριάνθης). Α, τα αγριολούλουδα που αυτός της είχε μαζέψει! (Σκύβει, παίρνει το μπουκετάκι και βυθίζει το βλέμμα της, παραμένοντας σιωπηλή για μερικές στιγμές). Θα ήθελα να κλάψω. (Κάνει ακόμη μερικά βήματα). Παραμάνά! Παραμάνά!

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : τρέχοντας από τη δεύτερη πόρτα αριστερά: Νά 'μαι. Εδώ είμαι.

ANNA : Ξέρεις τι ώρα είναι;

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Είναι μεσημέρι.

ANNA : Έλα, πάρε αυτά τα λουλούδια και βάλ' τα στο βάζο.

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Μαράθηκαν κι όλας, δεν μπορούν να ζήσουν περισσότερο.

ANNA : αφήνοντας να πέσουν τα λουλούδια: Πάμε... (Τη στιγμή που ξεκινά, οδηγούμενη από την Παραμάνά, σταματά και κάτι που θυμήθηκε την κάνει να επιστρέψει). Α! Παραμάνά, κοίτα εκεί, στο πάτωμα...

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : σκύβοντας για να ψάξει: Τι έχεις χάσει;

ANNA : Ψάξε. Είναι ένας ψόφιος κορδαλλός.

ΠΡΑΞΗ ΔΕΥΤΕΡΗ

Στο δωμάτιο του Λεονάρδου. Σ' όλο το μάκρος των βαμμένων μ' ένα βαθύ κόκκινο χρώμα τοίχων, βρίσκονται μεγάλα ντουλάπια με πολλά ράφια, που περιλαμβάνουν τους αναρίθμητους θησαυρούς που βρέθηκαν στους τάφους της Αγοράς. Τα πλατιά κύπελλα, οι μάρκες, τα διαδήματα, τα σπαθιά, τα τσεκούρια, οι λόγγες, οι θώρακες, οι χρυσές ζώνες, λάμπουν ανακατεμένα στη σκιά. Πάνω σε δύο τραπέζια, που είχαν κλίση σε σχήμα φερέτρου, είναι τοποθετημένα τα πλούτη που σκέπαζαν τα πτώματα του Αγαμέμνονα και της Κασσάνδρας, με τέτοιο τρόπο που τα φορέματα και τα κοσμήματα σχεδίαζαν τα σώματα που απουσίαζαν. Πολλά κιβώτια γεμάτα χρυσαφικά, πολλά χάλκινα αγγεία γεμάτα σιάχτες είναι τοποθετημένα στα πόδια των δύο τραπεζιών. Στη δεξιά μεσοτοιχία είναι μια κλειστή πόρτα. Στο βάθος ένα μπαλκόνι ανοίγεται προς την πεδιάδα του Άργους και τα μακρινά βουνά. Πλησιάζει η ώρα του δειλιού με θαυμάσια χρώματα.

ΣΚΗΝΗ ΠΡΩΤΗ

Η ΜΑΡΙΑΝΘΗ όρθια είναι απασχολημένη να τακτοποιεί τα καταπληκτικά χρυσαφικά. Σκυμμένη πάνω από τα κιβώτια, παίρνει τα περιδέραια, τα βραχιόλια, τις χτένες, τα δαχτυλίδια, τους δίσκους, τα μικρά είδηλα, για να τα τοποθετήσει σ' ένα από τα τραπέζια, γύρω από όλο το μάκρος του χρυσού φαντάσματος, της ακαθόριστης αυτής απομίμησης της αρχαίας προφήτισσας. Σπιράλ παρουσιάζονται στα δάχτυλά της, μικρά σπιράλ που χρησιμοποιούσαν για να συγκρατήσουν γύρω από το μέτωπο τις μούκλες που κρέμονταν. Από περιέργεια προσπαθεί να τις καρφώσει στα μαλλιά της. Πίσω από την πόρτα ακούγεται η φωνή του ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Λεονάρδε, εισ' εκεί;

- ΜΑΡΙΑΝΘΗ** : διστακτική: Ο αδελφός μου βγήκε πριν από λίγο... Δεν ξέρω πού έχει πάει. Πηγαίνει προς την πόρτα και την ανοίγει. Ο Αλέξανδρος εμφανίζεται στο κατώφλι.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ** : σχεδόν ντροπαλά: Α! Είσαι μόνη... μόνη μέσα στο χρυσάφι... Έψαχνα να βρω τον Λεονάρδο.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ** : Δεν ξέρω πού έχει πάει... Πιθανόν να έχει κατέβει στην Περσεία κρήνη*. Αποφεύγουν να κοιταχτούν.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ** : κάνοντας ένα βήμα για να μπει: Έμεινες για να φυλάς τους θησαυρούς, Μαριάνθη... Τι έκανες;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ** : Τοποθετούσα γύρω από την Κασσάνδρα τα κοσμήματά της. Βλέπεις; Αυτό το κιβώτιο είναι γεμάτο. Υποσχέθηκα στον αδελφό μου ότι όταν επιστρέψει, προτού νυχτώσει, όλα θα είναι τακτοποιημένα...
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ** : Θέλεις να σε βοηθήσω; Είναι ήδη αργά.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ** : Είναι ήδη αργά...

* Σημ. του μετ.: Ο συγγραφέας έχει κάνει λάθος. Η Περσεία κρήνη είναι ανατολικά και κάπως ψηλότερα από την ακρόπολη των Μυκηνών. Η πηγή που βρίσκεται χαμηλά στον κάμπο είναι το Ελευθέριον Ύδωρ, η σημερινή Βρασέρκα.

- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ** : προχωρώντας προς τον θησαυρό: Τι παράξενο πράγμα! Φαίνεται ότι το συσσωρευμένο χρυσάφι δίνει μια εικόνα ακαθόριστη... Το δειλινό η μία λάμπα θα μπορούσε να ξεγελάσει τα μάτια, να δημιουργήσει εκ νέου ολόκληρο το σχήμα. Ασφαλώς ο Λεονάρδος γνωρίζει καλά αυτή την παραίσθηση. Ασφαλώς θα έχει περισσότερο από μία φορά ξαναϊδέει την όψη της κόρης του Πριάμου.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ** : μ' έναν αναστεναγμό: Α! Τώρα τα ματια του δεν φαίνεται να βλέπουν παρά μόνο φαντάσματα.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ** : Αυτό με κάνει να λυπούμαι περισσότερο από σένα, Μαριάνθη. Τον αναζητούσα, με την ελπίδα ότι... εδώ και λίγες ημέρες, όταν είμαστε μαζί, φαίνεται να τυραννιέται από την αγωνία να μου αποκαλύψει ένα μυστικό. Αφήνω λοιπόν να πέσει η σιωπή πάνω μας και ακούω, με την ίδια αγωνία μ' αυτόν. Φαίνονται τα χείλη του να φουσκώνουν, ότι πάνε ν' ανοίξουν. Αλλά αρνείται να μιλήσει, μένει κλειστός. Και δεν τολμώ να τον ρωτήσω, από φόβο μήπως του ξεριζώσω διά της βίας μια λέξη που η ψυχή του δεν μπορεί να μου πει ακόμη. Και υποφέρουμε μαζί ένα πόνο σκοτεινό. (Παύση). Συ, τι σκέπτεσαι;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ** : διώνοντας μακριά απ' αυτήν τη σκέψη της: Θέλετε να με βοηθήσετε; Ο αδελφός μου δεν θ' αργήσει να επιστρέψει. Σκύβει πάνω στο κιβώτιο. Ο Αλέξανδρος την κοιτάζει.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ** : Τι έχεις ανάμεσα στα μαλλιά σου; Την πλησιάζει.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ** : ταραγμένη: Α! Τα σπινάλια έβαλα για να τα δοκιμάσω... ήθελα να τα δείξω έτσι στον Λεονάρδο, που φαίνεται να αμφιβάλει ακόμη για τη χρήση τους στην αρχαιότητα. Κάνει μια κίνηση να τα αφαιρέσει.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ** : προσπαθεί να τη συγκρατήσει με μια αβέβαιη κίνηση, αλλά χωρίς να την αγγίξει: Όχι, όχι. Γιατί θέλεις να τ' αφαιρέσεις; Αφησέ τα εκεί που είναι.

- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : προσπαθώντας να χαμογελάσει: Πρέπει να τα ξαναδώσω στη νεκρή πριγκίπισσα, που τόσο αγαπήσατε.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Όχι, όχι. Κράτησέ τα ακόμη λίγο στα μαλλιά σου. Προσπαθώντας να την εμποδίσει να τα αφαιρέσει, αγγίζει το χέρι της. Και οι δύο τρέμουν. Κοιτάζονται στα μάτια μ' ένα είδος βίας συγκρατημένης.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : με αδύνατη φωνή, χαμηλώνοντας τα βλέφαρα: Δεν με βοηθάτε... Παύση. Και οι δύο σκύβουν πάνω στο κιβώτιο με τα χρυσαφικά.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Κοίτα το σκάλισμα αυτού του δαχτυλιδιού! Μια γυναίκα καθιστή που κρατά τρεις παπαρούνες και τρεις φιγούρες απέναντί της όρθιες και πάνω στο κεφάλι της ο διπλούς πέλεκυς και ο δίσκος του ήλιου που ακτινοβολεί. Κοίταξε το άλλο: μια νέα γυναίκα καθιστή, που απλώνει τα χέρια της και γυρίζει το κεφάλι της προς τα πίσω, κι εμπρός της ένας άντρας μ' απλωμένα τα χέρια κι αυτός. Κοίταξε, η γυναίκα έχει μακριά μαλλιά.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Γυρίζει το κεφάλι της προς τα πίσω. Παύση. Η Μαριάνθη ασχολείται με το να τοποθετεί τα κοσμήματα γύρω από τη φανταστική νεκρή. Ο Αλέξανδρος πηγαίνει προς το μπαλκόνι και μένει μερικές στιγμές, κοιτάζοντας τα χωράφια. Και οι δύο παλεύουν εναντίον της αγωνίας που τους έχει καταλάβει.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Έχει πραγματικά την πυρετώδη όψη που δίνει η δίψα σ' αυτόν που πεθαίνει για λίγο νερό, αυτή η άνυδρη ύπαιθρος. Όλες οι εξοχές μαλακώνουν και αναπνέουν, όταν πλησιάζει η νύχτα. Αλλά αυτή δείχνει το μαρτύριο της δίψας της στην ίδια τη νύχτα. Στο πιο προχωρημένο λυκόφως, βλέπει κανείς ν' ασπρίζουν δυσάρεστα οι κοίτες των στεγνών ποταμών. Τα βουνά εκεί κάτω δεν μας προσφέρουν με τις αυστηρές κορυφογραμμές τους, που διαδέχονται η μία την άλλη, την εικόνα ενός κοπαδιού πελώριων, άγριων αλόγων. Καταλαβαίνει κανείς καλά ότι εκεί κάτω, πίσω από το Ποντίνο, αναδίδονται οι ατμοί από τα έλη της Λέρνης. Και εκεί κάτω, κοιτάξε προς το Αραχναίο, έχει λαμπαδιάσει! Σχεδόν όλα τα βράδια η κορυφή του είναι κόκκινη, σαν ανάμνηση της φωτιάς που ανήγγειλε στους φύλακες της Κλυταιμνήστρας την πώση της Τροίας. Από το βουνό της Ίδας μέχρι το Αραχναίο, τι μακριά σειρά από φλογερά μηνύματα! Ξαναδιαβάσαμε χθες αυτή την περίφημη αρίθμηση των πυρών που ανάφτηκαν στα βουνά από τη Νίκη. Και τώρα μπορείς να κάμεις να τρέξει ανάμεσα από τα δάχτυλά σου η στάχτη εκείνου που με τέτοια σημάδια ανάγγειλε την επιστροφή του. Έχεις στα μαλλιά σου τα κοσμήματα της βασιλικής σκλάβας που διάλεξε ανάμεσα στη λεία του πολέμου! (Πηγαίνει πάλι προς τη Μαριάνθη, κοιτάζοντάς την). Και όλα αυτά είναι απλά, γιατί εσύ τα κάνεις. Η άβυσσος του χρόνου δεν υπάρχει ανάμεσα σε σένα που ζεις και των λειψάνων του Βασιλιά και της Προφήτισσας που κρατάς στα χέρια σου. Όλος αυτός ο χρυσός μοιάζει να σου ανήκει από αμνημονεύτων χρόνων, γιατί είναι η Ομορφιά και η Ποίηση, και όλα περιλαμβάνονται στον κύκλο της αναπνοής σου, όλα περιέρονται στην κυριαρχία σου, φυσικά...
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : ωχρή και τρέμοντας, ακουμπισμένη στο τραπέζι με τα χρυσαφικά: Μη μου μιλάτε έτσι!
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Γιατί δεν θέλεις να σου μιλήσω για τις αλήθειες που έδειξες στην ψυχή μου; Δεν σκέφτεσαι, Μαριάνθη, ότι θα είναι αναγκαίο να

φανερώνουμε τις εσωτερικές αλήθειες όταν ζητούν να εκδηλωθούν, για όσους έχουν αποφασίσει να ζήσουν χωρίς να βασανίζονται και χωρίς να λένε ψέματα; Πόσες φορές βυθίσαμε στη σιωπή αναπάντεχα πράγματα που γεννιόνταν μέσα μας και ανέβαιναν στα χείλη μας! Δεν μπορώ να τα θυμηθώ, χωρίς να μετανοιώσω και χωρίς λύπη. Νομίζω ότι τα βλέπω να κυματίζουν κάτω από σιωπηλό νερό, κρύα και άμορφα πράγματα. Και αυτά τα πράγματα θα μπορούσαν να δημιουργήσουν μέσα μας ποιος ξέρει ποιές νέες χαρές, ποιούς νέους πόνους, ποιές νέες ομορφιές, όταν συναντηθούν στα ρεύματα των δρόμων της ζωής μας! Α! Αυτός που κρύβει, που αποσιωπά, που καταπνίγει, αυτός δεν αντιμετωπίζει με ειλικρίνεια τη ζωή. Γιατί λοιπόν μείναμε μέχρι σήμερα χωρίς να κοιταζόμαστε στα μάτια; Φοβόμαστε να διαβάσουμε μέσα στο βλέμμα μας κάποια ντροπή; Φοβόμαστε να αναγνωρίσουμε στην όψη μας, εκείνο που ήδη γνωρίζαμε οι δυο μας;

MARIANΘΗ : με αγωνία: Γνωρίζουμε ότι υπάρχουν πράγματα που δεν μπορούν να είναι, που δεν θα μπορέσουν ποτέ να γίνουν.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Α! Ακόμη ένας καταναγκασμός.

MARIANΘΗ : Γνωρίζουμε ότι για να διαλύσουμε τις υπάρξεις, υπάρχουν πράγματα πιο ισχυρά από το θάνατο. Ο θάνατος δεν θα μπορούσε να μας χωρίσει περισσότερο από όσο αυτά τα πράγματα.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Ποια πράγματα;

MARIANΘΗ : Τα ξέρετε. Ιερά πράγματα.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Α! Θα ήθελα να στεγνώσω χίλιες ζωές για να μπορέσουν τα χείλη σου να πιουν.

MARIANΘΗ : Μη μου μιλάτε έτσι!.. Κοντά σας, ενωμένη με τη δική σας, υπάρχει μια ζωή πολύ πιο πολύτιμη από τη δική μου, μια ζωή μιας ποιότητας σχεδόν θείας. Είναι τόσο βαθειά, που ποτέ δεν μπόρεσα να την πλησιάσω χωρίς να τρέμουν όλα τα νεύρα μου. Φαίνεται ότι τίποτε δεν της είναι άγνωστο και τίποτε δεν θα της είναι ξένο. Κάθε φορά που μπόρεσα να την πλησιάσω, ένοιωσα να περνούν στο βάθος της δεν ξέρω ποιες μυστηριώδεις ομορφιές, που με διέγειραν και με ταπεινώσαν ταυτόχρονα. Και ποτέ δεν είχα κλάψει όπως εκεί, σ' εκείνα τα γόνατα, κλάματα που μου έκαναν τόσο καλό και τόσο κακό.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Δεν ξέρεις με τι φοβερές και απρόβλεπτες στειρότητες ο Χρόνος κτυπά τις πιο ψηλές ανθρώπινες ενώσεις. Οι ρίζες οι πιο ισχυρές παραμένουν βυθισμένες και μπλεγμένες κάτω από τη γη, και όμως η υπόγεια δύναμή τους, αν παραμείνει αδρανής, δεν παράγει πια ούτε φύλλα ούτε καρπούς. Αλλά δεν το νοιώθεις, όταν η ζωή σου είναι δίπλα στη δική μου, έναν μυστικό παλμό που μοιάζει με την αναζωογόνηση της άνοιξης; Μόνον η παρουσία σου είναι αρκετή για να δώσει στο πνεύμα μου μιαν ανυπολόγιστη γονιμότητα. Όταν είμαστε στην ταράτσα, τις προάλλες, σ' αυτή τη σιωπή που ακολούθησε τις φωνές, και που ο άνεμος έσπρωχνε σε μένα τα μαλλιά σου, η ψυχή σου σε λίγα δευτερόλεπτα άπλωσε πέρα από κάθε όριο, αγκαλιάζοντας έναν απέραντο αριθμό από νέα πράγματα και αυτή η σκόνη των τάφων ήταν γι' αυτήν ένα κύμα από σπόρους που έπρεπε να ανθίσουν. Μπορούσαμε να καθήσουμε ο ένας δίπλα στον άλλο σε μια μοναξιά, μακριά από τους δρόμους των ανθρω-

πων, ακίνητοι και σιωπηλοί, όπως οι εξοχές το πρωί, και κάθε φύσημα του ανέμου να μας έφερνε μια θαυμαστή ευφορία.

- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Σε σας, σε σας μόνον υπάρχει όλη αυτή η δύναμη.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Σε σένα, σε σένα υπάρχουν όλα αυτά τα πράγματα τα οποία οι άνθρωποι ποθούν, χωρίς ποτέ να τα έχουν κατακτήσει. Όταν σε κοιτάζω, όταν ακούω το ρυθμό της αναπνοής σου, νοιώθω ότι υπάρχουν και άλλες ομορφιές να αποκαλύψω, κι άλλα πράγματα να κατακτήσω, και ότι υπάρχουν πιθανόν στον κόσμο πράξεις που πρέπει να γίνουν εξίσου γλυκά με τα πιο ωραία όνειρα της ποίησης. Δεν θα ήξερα να σου πω τι δοκίμασα μια μέρα που ήμουν κοντά σου, με την εμφάνιση του έρωτα και του πόθου. Ήταν ένα παράξενο αίσθημα, που δεν μπορώ να το παρομοιάσω παρά με το ανάλογό του, με ένα όνειρο από τα νιάτα μου. Θυμούμαι αυτό το όνειρο σαν μια χαρούμενη γέννηση, σαν μια αυγή όπου θα είχα γεννηθεί σε μιαν άλλη ζωή, πολύ περισσότερο αγνή και πιο δυνατή, και όπου θα είχαν ξαφνικά ανοίξει πάνω στο κεφάλι μου τα κλειστά χέρια του Πεπρωμένου. Ταξίδεψα για πρώτη φορά από τις ακτές της Απουλίας προς τα ελληνικά νερά. Ήταν στον κόλπο της Κορίνθου, στην Άμφισσα, στο λιμάνι της Ιτέας, όπου έπρεπε να σταματήσω για ν' ανεβώ στους Δελφούς. Τα ξέρεις αυτά τα μέρη, σε οδηγούν για προσκύνημα από όλες τις γνωστές ακρογιαλιές στο Μυστήριο και στην Ομορφιά.

- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : σαν σε όνειρο: Τα Σάλωνα! Θυμούμαι, ένας όρμος γαλανός, όλος κομμένος σε μικρά λιμανάκια μυστικά, όπως το βάθος των κοχυλιών, ρόδινα όπως τα κοχύλια, κατά το βράδυ. Ανάμεσα στα γεμάτα σπηλιές βουνά, ανάμεσα στους βράχους, σε μερικές λουριδες χέρσας γης κυμάτιζαν λιγοστά και λεπτά στάχνα, ανακατεμένα με θάμνους αρωματικών φυτών... Θυμάμαι ένα βράδυ σ' ένα βουνό, οι καλαμιές καίγονταν. Οι φλόγες ανάλαφρες σαν σερπαντίνες έτρεχαν ανάμεσα στους βράχους με ταχύτητα αστραπής. Δεν είχα ιδεί ποτέ φωτιά τόσο ζωηρή και τόσο ευκίνητη. Η αύρα μας έφερνε το άρωμα των φυτών που καίγονταν. Όλη η θάλασσα έμοιαζε αρωματισμένη από άγρια μέντα. Χιλιάδες γεράκια* τρομαγμένα στριφογύριζαν πάνω από την πυρκαγιά, γεμίζοντας τον ουρανό με τις φωνές τους...

- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Ήταν εκεί, ήταν εκεί. Είχα αποκοιμηθεί στη γέφυρα, με το πρόσωπο προς τα αστέρια, μέσα στην αυγουσιτιάτικη νύχτα. Ο θόρυβος που έκαναν οι αλυσίδες μέσα στα όκκια μ' εξύπνησε την αυγή όταν το πλοίο είχε φτάσει. Γνωρίζεις πόσο μακριά ο Παρνασσός απλώνει ακόμα σήμερα το σεβασμό του μύθου του. Τα μάτια σου, όπου πέρασαν τα πιο ωραία και τα πιο μεγαλοπρεπή οράματα της γης, απόλαυσαν βέβαια αυτή τη γοητεία που τα καλοκαιρινά πρωινά, περιβάλλει το Απολλώνιο όρος. Ξαπλωμένος ακόμη δεν έβλεπα παρά τις θρυλικές κορυφές στη σιωπηλή ωχρότητα του ουρανού, αλλά από τα λιμάνια έφταναν μέχρις εμένα η φωνή των πετεινών, ένα τραγούδι πεταχτό και υπερήφανο, από αδιάκοπα καλέσματα

* Σημ. του μετ.: Φαίνεται πως δεν ήταν γεράκια αλλά κικινέζια, είδος μικρού γερακιού.

και αδιάκοπες απαντήσεις, που μόνο αυτά γέμιζαν τη σιωπή του ουράνιου θόλου. Α! ποτέ, ποτέ δεν θα ξεχάσω τις υποσχέσεις χαράς που έδινε αυτό το χαρούμενο τραγούδι, για τη νέα ζωή μου εκείνο το πρωί.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Είναι αλήθεια. Είναι αλήθεια. Θυμάμαι...

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Ε, λοιπόν! Το εξαιρετικό αίσθημα αυτού του μακρινούπρωινού, το ξανάνοιωσα την ευλογημένη ώρα που ανακάλυψα τη δύναμη που υπάρχει σ' εσένα. Τα χείλη σου ήταν ακίνητα, αλλά, από όλο το αίμα σου, άκουγα ν' ανεβαίνει ένα τραγούδι που ανανέωνε τις παλιές υποσχέσεις. Α, το ήξερα καλά, το ήξερα καλά! Ήξερα ότι όλες αυτές τις υποσχέσεις αργά ή γρήγορα θα τις κρατούσες. Έτσι περίμενα με εμπιστοσύνη... και ήρθες σαν ένας προάγγελος, παρουσιάστηκες στο δρόμο μου τη στιγμή που συγκεντρωνόμουν στον εαυτό μου αμήχανος, ανήσυχος για την αργοπορία που εξακολουθούσε. Άλλες φορές σε είχα προσέξει, είχα ακούσει τον τόνο της φωνής σου, αλλά αυτή τη στιγμή μου παρουσιάστηκες σαν μια νέα δημιουργία, απομακρύνοντας με μία κίνηση τον πέπλο που την έκρυβε... Άλλοτε σε κοίταζα χωρίς να σε βλέπω, σ' άκουγα χωρίς να καταλαβαίνω. Τώρα σ' αναγνωρίζω και μου ξαναθυμίζεις όλες τις υποσχέσεις εκείνης της μακrunής αυγής. Και δεν θα δεχθώ ακόμη και αν ακόμη θα χρειαστεί να πολεμήσω εναντίον του Πεπρωμένου, να χάσω καμία απ' αυτές...

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : συστρέφεται με αγωνία: Πάψτε! Πάψτε! Μιλάτε σαν μεθυσμένος.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : χωρίς πια να συγκρατεί το πάθος του: Σε χρειάζομαι! Σε χρειάζομαι! Αν ποτέ τα σχήματα που έδωσα στις σκέψεις μου σου άρεσαν, αν ποτέ τα λόγια της ποίησής μου τα βρήκες παρηγορητικά, αν ποτέ βρήκες κάποια ευγένεια στη σκέψη μου, σε παρακαλώ, σε παρακαλώ, να μη δεχτείς άσχημα αυτή την ανάγκη που με σπρώχνει σε σένα. Η ζωή μου τώρα είναι σαν ένα ποτάμι από όλα τα νερά της άνοιξης και φορτωμένο από ξερριζωμένα δάση που του φράζουν την έξοδο του με το μεγάλο τους αριθμό που αυτό το ίδιο τον μάζεψε. Και νομίζω ότι και συ, συ μόνη, μπορείς ν' απομακρύνεις το εμπόδιο μ' ένα χορταράκι, με το μίσχο ενός άνθους μέσα στο μικρό σου χέρι.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Ω! Όχι, όχι. Το όνειρό σας σας τυφλώνει... Δεν είμαι εγώ...

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Συ, συ μόνη! Μου ανήκεις σαν να ήσουν δημιουργημά μου, καμωμένη με τα χέρια μου, εμπνευσμένη με το πνεύμα μου. Το πρόσωπό σου μ' αρέσει, όπως μου αρέσει μία σκέψη. Όταν τα βλέφαρά σου παίζουν, νομίζω ότι χτυπούν όπως το ίδιο μου το αίμα, και ότι ο ίσκιος των βλεφαρίδων σου αγγίζει το βάθος της καρδιάς μου.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Σωπάστε, σωπάστε! Πνίγομαι... Α! Δεν θα μπορέσω πια να ζήσω, δεν θα μπορέσω πια να ζήσω.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Δεν θα μπορέσεις να ζήσεις παρά σε μένα, παρά από μένα, γιατί από τώρα πια είσαι στη ζωή μου όπως η φωνή σου είναι στο στόμα σου. Πόσο καιρό σε περιμένω! Με τι πίστη! Δεν σου ζητώ να μου πεις τι έκαμες όλο τον καιρό που μείναμε ο ένας ξένος για τον άλλο, κρυμμένοι ο ένας από τον άλλο, χωρίς να βλέπομαστε παρ' όλον που είμαστε γείτονες, παρ' όλο που ζούμε κάτω από τον ίδιο ουρανό. Ξέρω, το ξέρω, βύθισες την καρδιά σου στο Μυστήριο και στην ομορφιά, ήπιες την ποίηση μέχρι τις πιο μακrunές της πηγές, ονειρεύτηκες στον ύπνο σου τη λάμψη των πιο ωραίων πεπρωμέ-

νων που αποκάλυψες. Ξέρω, ξέρω, τι έχεις κάμει ώστε ένας ποιητής να βρει επιτέλους ζωντανή την αρχαία ανθρώπινη ψυχή στη δροσιά του έρωτά σου.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Αναστατώνετε με τα λόγια σας την πιο ταπεινή δημιουργία. Δεν υπήρξα παρά μία καλή αδελφή. Έδωσα πάντα την απλή μου τρυφερότητα στον αδελφό μου που εργάζονταν.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Αλλά δεν ζούσε δίπλα στην καλή αδελφή μια άλλη δημιουργία; Θάμπωνε με τον αχνό της αναπνοής της τον χρυσό των σικελικών νομισμάτων που μόλις είχαν βγει από την αποξηραμένη λάσπη, και τα αθάνατα σφραγίσματα έλαμπαν πάλι κάτω από τη ζέστη των χειριών της. Γονάτιζε πάνω στους λάκκους όπου κείτονταν αναποδογυρισμένα τα αγάλματα, έβγαζε από τα πρόσωπά τους την άψυχη λάσπη και έβλεπε ξαφνικά μέσα από την αδιαπέραστη γη να χαμογελά η γαλήνη μιας θείας ζωής. Στον Μαραθώνα, στο πεδίο της μάχης, διάβαζε με τα μάτια γεμάτα δάκρυα τα ονόματα των σκοτωμένων Αθηναίων, γραμμένα σε μια αναθηματική κολώνα, και στους Δελφούς ανακάλυπτε τη μελωδία ενός παιάνος χαραγμένου στο μάρμαρο ενός ιερού στύλου. Παντού, όπου διασώζονταν τα ίχνη των μεγάλων μύθων ή μερικά θραύσματα θαυμασίων εικόνων, περνούσε με τη χάρη της, που εμψύχωνε, περπατώντας ανάμεσα από τους αιώνες τόσο ανάλαφρη όσο και εκείνη, που σε μια έκταση σπαρμένη με ερείπια, ακολουθούσε το τραγούδι των αηδονιών...

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Ποια ήταν αυτή; Πώς μπορώ να αναγνωρίσω τον εαυτό μου σ' αυτήν; Για σας όλα αλλάζουν μορφή! Δεν υπήρξα παρά μια άπειρη βοηθός, με καλή όμως διάθεση, και οι χαρές και οι κόποι του αδελφού μου ήσαν οι χαρές μου και οι κόποι μου. Η καρδιά μου έτρεμε όταν έτρεμε η καρδιά του...

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Α! Ποιανού μυστηρίου και ποιας ομορφιάς δεν έχεις την αντανάκλαση επάνω σου; Και συ, επίσης, και συ, όπως η Κασσάνδρα, της οποίας μάζεψες τις στάχτες και τα χρυσαφικά της, έβαλες το πόδι σου στο κατόφλι της Σφραγισμένης Πύλης. Ανάμεσα από τις στρώσεις των επτά πόλεων, τα μάτια σου αναγνώρισαν τα σημάδια της μοιραίας πυρκαϊάς που είχε προφητέψει με την ακούραστη φωνή της εκείνη, που εκεί, τώρα, στον ίσκιο σου σωμαίνει. Το λάθος του χρόνου δεν χάθηκε για σένα; Τα περάσματα των αιώνων δεν διαλύθηκαν για σένα; Ήταν ανάγκη επιτέλους, σε μια ζωντανή ύπαρξη και αγάπη, να ξαναβρώ αυτή τη μοναδικότητα της ζωής προς την οποία με ωθεί η τέχνη μου. Συ μόνη κατέχεις το θείο μυστικό. Όταν το χέρι σου παίρνει το διάδημα που στόλιζε το μέτωπο της προφήτισσας, αυτή η κίνηση μοιάζει να θυμίζει την Αρχαία ψυχή, μια ιδανική ανάσταση φαίνεται να μεγαλώνει μια πράξη τόσο απλή. Υπάρχει σε σένα μια δύναμη που προσκαλεί από το παρελθόν και που συ η ίδια αγνοείς. Η πιο απλή από τις πράξεις σου φτάνει για να μου αποκαλύψει μιαν αλήθεια που μου ήταν άγνωστη. Και ο έρωτας είναι σαν το πνεύμα, ακτινοβολεί ανάλογα με τις αλήθειες που αποκαλύπτει. Πες μου, λοιπόν, πες μου, αν υπάρχει κάτι που σου φαίνεται περισσότερο ιερό και πιο άξιο να διατηρηθεί και να εξυψωθεί πάνω από κάθε εμπόδιο και αντίθετα σε κάθε απαγόρευση.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : στο τέλος των δυνάμεών της: Όχι, όχι... Είσαστε μεθυσμένος με τον

εαυτό σας. Εκείνο που νομίζετε ότι βλέπετε σε μένα δεν βρίσκεται παρά μέσα στα μάτια σας. Ο λόγος σας δημιουργεί από το μηδέν την εικόνα που θέλετε ν' αγαπήσετε. Είναι μέσα σας, σε σας μόνο όλη η δύναμη.

- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ** : Τι σημασία έχει; Τι σημαίνει; Όλη η δύναμη που είναι μέσα μου θα παρέμενε φυλακισμένη και θα χανόταν σε χίλια εσωτερικά στροβιλίσματα, αν η θεία επιθυμία που βρίσκεται μέσα σου δεν την υποδαύλιζε και δεν την ωθούσε για να εκδηλωθεί με τα σχήματα και τις κινήσεις της χαράς. Είναι η χαρά, η χαρά που σου ζητώ. Προ ημερών, όταν σου έδωσα τα λουλούδια, στο πρόσωπό σου είχες ίχνη από δάκρυα, αλλά γύρω σου, μέσα στο φως του ήλιου, όλα τα μαλλιά σου ανήσυχα απέπνεαν τη χαρά. Είναι ανάγκη να είμαι ελεύθερος και ευτυχισμένος μέσα στην αλήθεια του εαυτού σου, για να βρω επιτέλους το λόγο που πολλοί περιμένουν. Σ' έχω ανάγκη, σ' έχω ανάγκη.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ** : συγκεντρώνοντας τις δυνάμεις της: Ε, λοιπόν! Πέστε, πέστε! Τι θέλετε να κάνετε; Τι μου ζητάτε εμένα και τι θέλετε να κάνετε με τα πρόσωπα που αγαπώ, και που και σεις αγαπάτε; Παύση.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ** : Άφησε τη Μοίρα ν' ακολουθήσει το δρόμο της...
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ** : Αλλά ο πόνος; Ο πόνος; Δεν καταλαβαίνετε ότι ένα σύννεφο πόνου είναι πάνω στα κεφάλια μας και βαραίνει και μας καταπιέζει; Δεν καταλαβαίνετε ότι αγαπημένες κοντινές ψυχές υποφέρουν, γιατί προαισθάνονται ένα λάθος ή φοβούνται μια δυστυχία που δεν γνωρίζουν πώς να την εμποδίσουν; Προ ολίγου μου θυμίσατε τα δάκρυά μου... Α! Αν μπορούσα να σας πω τη λύπη μου και τον τρόπο μου! Το γνώριζε, το γνώριζε. Το κατάλαβα ότι γνώριζε. Τα χέρια της τόσο ζωντανά, α!, πολύ ζωντανά, έψαχναν την ψυχή μου, όπως ψάχνουμε ένα φόρεμα στις πιο κρυφές πτυχές του. Ένα ανείπωτο μαρτύριο! Το μυστικό μου ήταν ανάμεσα στα χέρια της και το ψηλάφιζε, όπως ψηλαφούμε ένα κομμένο τριαντάφυλλο. Και όμως, αισθανόμουν σ' αυτήν δεν ξέρω ποια γλύκα, που ανακατευτόταν στην απελπισία της, και μου φαινόταν ότι σιγά-σιγά η καρδιά της σφιγγόταν σαν ένας κόμπος και άνοιγε σαν ένας κάλυκας λουλουδιού και ότι ήθελε να απαρνηθεί τη ζωή, και ότι επαναστατούσε με πάθος για τη ζωή... Παύση.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ** : με δισταγμό: Νομίζεις ότι είναι βέβαιη;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ** : Είναι βέβαιη. Μια παύση. Και αυτός; Δεν νομίζετε ότι κι αυτός έχει μια υποψία;
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ** : Ω! Όχι, δεν υποπτεύεται τίποτε. Είμαι βέβαιος...
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ** : Αλλά η παράξενη αλλαγή του, αλλά η μυστική του και σχεδόν άγρια λύπη του, αλλά η συμπεριφορά του απέναντί μου... Μερικές φορές καρφώνει πάνω μου ένα βλέμμα ανυπόφορο. Όταν τον πλησιάζω, όταν του πιάνω τα χέρια, μου φαίνεται μερικές φορές ότι μια ισχυρή αντιπάθεια γεννιέται μέσα του εναντίον μου...
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ** : Γελίεσαι, Μαριάνθη. Δεν υποπτεύεται τίποτα. Αλλά η αρρώστεια του τον κάνει να κινείται παράξενα.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ** : Η αρρώστεια του; Πιστεύετε και σεις ότι είναι πραγματικά άρρωστος;
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ** : Τα νεύρα του είναι σπασμένα από μια υπερένταση μακροχρόνια και πολύ σκληρή. Σκοτεινές φαντασιώσεις πρέπει να τυραννούν το

εξουθενωμένο του μυαλό. Ασφαλώς υπάρχει στη στάση του κάτι το ανεξήγητο... Αλλά θα μου μιλήσει, θα μου αποκαλύψει το φάντασμα που τον καταδιώκει. Θα μου εξομολογηθεί τον τρόπο του. Δεν μπορεί ατιμώρητα ένας άνθρωπος να ανοίγει τους τάφους και να βλέπει το πρόσωπο των νεκρών, και ποιων νεκρών! Παύση. Θα μου μιλήσει. Χτες το βράδυ είχε φτάσει στο σημείο να μου μιλήσει... Θα πάω να τον βρω σήμερα το βράδυ. Ξέρεις πού έχει πάει;

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Δεν ξέρω. Ίσως στην Περσεία κρήνη. Είναι το μέρος που προτιμά, όταν θέλει να μείνει μόνος του... Το νερό! Το νερό! Υπάρχει στον κόσμο τίποτα πιο ωραίο από το νερό; Εδώ τα πάντα είναι ξερά, η δίψα παντού... Εκεί είναι το μοναδικό καταφύγιο. Ακουγεται ένας ψίθυρος που κατευνάζει, που ξεκουράζει τη σκέψη. (Απομακρύνεται από το τραπέζι με τα χρυσαφικά και κατευθύνεται προς το μπαλκόνι, με μια βραδύτητα που μοιάζει με εγκατάλειψη). Το νερό, το νερό! Πόσο καιρό έχω να δω έναν μεγάλο ποταμό να τρέχει σε μια κοιλάδα καταπράσινη, μια λίμνη στεφανωμένη μ' ένα δάσος, έναν καταρράκτη πιο άσπρο από το χιόνι...

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : τη σταματά ξαφνικά, καθώς περνά, και της παίρνει τα χέρια, ωχρός από πόθο: Α! όμορφη, όμορφη και πραγματικά γλυκεριά και όλο φρεσκάδα, πραγματικά, σαν νερό που τρέχει, σαν μια πηγή που σε κάνει να ξεδιψάς... Όλη η ομορφιά σου ξεχύνεται πάνω στις αισθήσεις μου σαν ένα νερό δροσερό, σαν ένα νερό που πάλλει, που τρέμει...

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : χαμένη: Αφήστε με, αφήστε με, Αλέξανδρε!

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : σαν μεθυσμένος: Νοιώθω σ' όλες σου τις φλέβες, σ' όλα σου τα μαλλιά, νοιώθω τον έρωτα που ανεβαίνει, ανεβαίνει, τον βλέπω να αναβλύζει κάτω από τα βλέφαρά σου... Νοιώθω κάτω από τα βλέφαρά σου το άρωμα των δακρύων... όλο το πρόσωπό σου χωριά εμπρός μου... Είσαι όλη εμπρός μου σαν ένα ποτό που δεν έχω πει... (Τείνει τα χείλη του προς τα χείλη της κόρης... Αυτή κάνει ένα πήδημα προς τα πίσω, χαμένη, κρύβοντας με δυσκολία μια φωνή. Μένουν ο ένας απέναντι στον άλλον, ασθμαίνοντας, ανίκανοι να μιλήσουν).

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : τρέμοντας: Ακούστε!

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Τι;

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Αυτή τη φωνή... (Μερικά δευτερόλεπτα μένουν και οι δύο, προσπαθώντας να ακούσουν). Είναι η φωνή της, είναι η φωνή της. Σας αναζητά, ναι, σας ζητά!

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Μη φοβάσαι τίποτα, μη φοβάσαι τίποτα.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Τα ξέρει όλα. Τα καταλαβαίνει όλα. Δεν είναι δυνατόν να της κρύψει κανείς τίποτα... Μόλις φθάσει εδώ, από το κατώφλι της πόρτας, θα ακούσει το χτύπημα των καρδιών μας. Δεν είναι δυνατόν να της κρύψει κανείς τίποτε...

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : με λύπη: Δεν πρέπει να κρύψει κανείς τίποτε από μια ψυχή που είναι άξια να δεχτεί την αλήθεια, Μαριάνθη.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Αλλά ο πόνος, ο πόνος...

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : με βαθύτερη λύπη: Είναι μια σκλάβια του πόνου, και δεν έχουμε τίποτε για να την απαλλάξουμε. Είναι σε μιαν άλλη ζωή.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Σε μιαν άλλη ζωή. Σκύβει το κεφάλι και κατευθύνεται προς την πόρτα.

ΣΚΗΝΗ ΙΙ

Η ANNA, οδηγούμενη από την ΠΑΡΑΜΑΝΑ, εμφανίζεται στο κατώφλι. Όλη της η εμφάνιση δείχνει έναν πόνο εξαιρετικά ήρεμο.

- ANNA : Μαριάνθη!
- MARIANΘΗ : παίρνοντάς την από το χέρι: Νά 'μαι, εδώ είμαι.
- ANNA : Πήγαινε, πήγαινε, Παραμάνα. (Η Παραμάνα φεύγει. Η Μαριάνθη οδηγεί την τυφή προς τον Αλέξανδρο). Αλέξανδρε!
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Νά 'μαι, Άννα! Η τυφή απλώνει προς αυτόν ένα χέρι, που το παίρνει, και μένει μεταξύ τους μερικά λεπτά σιωπηλή. Κατόπιν απομακρύνεται απ' αυτόν και τραβά προς αυτή τη Μαριάνθη.
- ANNA : Φίλησέ με, Μαριάνθη. (Τη φιλεί στο στόμα). Νομίζω ότι έμεινες μακριά μου για ένα διάστημα ατελείωτο... Τι έκαμες; (Η Μαριάνθη, απρόοπτα κατειλημμένη, διστάζει να απαντήσει). Τι έκαμες;
- MARIANΘΗ : με αβέβαιη φωνή: Εδώ έμεινα όλη την ημέρα, βοηθώντας τον αδελφό μου. Ο Αλέξανδρος βγαίνει στο μπαλκόνι και ακουμπά στο κιγκλίδωμα, κοιτάζοντας την εξοχή.
- ANNA : Εδώ είναι το δωμάτιο με τα χρυσαφικά;
- MARIANΘΗ : Ναι, το δωμάτιο με τα χρυσαφικά.
- ANNA : Και με τις στάχτες;
- MARIANΘΗ : Και με τις στάχτες.
- ANNA : Πού είναι οι στάχτες;
- MARIANΘΗ : Εκεί, μέσα στα χάλκινα αγγεία.
- ANNA : Οδήγησέ με εκεί. Θα ήθελα να τα αγγίξω.
- MARIANΘΗ : οδηγώντας την κοντά στο νεκροδοχείο: Να! Εδώ είναι οι στάχτες της Κασσάνδρας. Εδώ είναι οι στάχτες του Βασιλιά.
- ANNA : με χαμηλή φωνή: Κασσάνδρα! Και αυτή ακόμη έβλεπε... έβλεπε πάντοτε γύρω τη δυστυχία και το θάνατο... (Σκύβει πάνω στο δοχείο, παίρνει μια χούφτα στάχτη και την αφήνει να τρέξει ανάμεσα από τα δάχτυλά της). Πόσο είναι μαλακές αυτές οι στάχτες; Τρέχουν ανάμεσα από τα δάχτυλα όπως η άμμος της θάλασσας... Διάβαζες λάθος τα λόγια, Αλέξανδρε, ανάμεσα σε τόσες φοβερές κραυγές, υπήρχαν ακόμη μερικοί αναστεναγμοί απεριόριστα απαλοί και λυπημένοι. Οι γέροι τη σύγκριναν με το «άγριο αηδόνι». Τι έλεγαν, λοιπόν, αυτά τα λόγια, όταν θυμόταν το ωραίο της ποτάμι της Ασίας; Και όταν οι γέροι τη ρωτούσαν για τον έρωτα του Θεού; Δεν τα θυμάσαι;
- MARIANΘΗ : Δεν σας άκουσε, Άννα.
- ANNA : Δεν μ' άκουσε;
- MARIANΘΗ : Είναι στο μπαλκόνι.
- ANNA : Α! Είναι στο μπαλκόνι;
- MARIANΘΗ : γυρίζοντας προς το μπαλκόνι: Κοιτάζει τη δύση του ήλιου. Είναι μία θαυμάσια δύση. Πίσω από το Αρτεμίσιον όλος ο ουρανός φλογίζεται. Η κορυφή του Αραχναίου λαμπαδιάζει σαν δαυλός. Η κόκκινη αντανάκλαση φτάνει ως εδώ, ως επάνω στα χρυσαφικά.
- ANNA : Οδήγησέ με κοντά στα χρυσαφικά.
- MARIANΘΗ : οδηγώντας την κοντά σ' ένα τραπέζι: Να τα λείψανα της Κασσάνδρας.
- ANNA : αγγίζοντας την ελαφρά: Εδώ είναι η μάσκα της;

- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : οδηγώντας το χέρι της τυφλής: Εδώ είναι.
 ANNA : ψηλαφίζει τη χρυσή μάσκα: Το στόμα της πόσο μεγάλο είναι; Η τρομερή εργασία της προφητείας της το είχε μεγαλώσει. Συνεχώς έβγαζε κραυγές, κατάρες, κλάψεις. Μπορείς να φανταστείς το πρόσωπό της να σιωπά; Ποιο σχήμα θα είχαν άραγε τα χείλη της σιωπηλά; Τι κατάπληξη όταν σιωπά, όταν το πνεύμα της κάνει μια διακοπή ανάμεσα σε δυο κραυγές. Σήμερα το βράδυ, Μαριάνθη, θα μου ξαναδιαβάσεις τον διάλογο των Γερόντων μαζί της. Δεν θυμάσαι αυτά τα λόγια, όταν μιλά για το Θεό που αγαπούσε και οι Γέροντες τη ρωτούν αν υποχώρησε στο βιαστή; Τη φαντάζομαι κατακόκκινη από ντροπή εκείνη τη στιγμή... «Υποσχέθηκα», λέει, «υποσχέθηκα...» Δεν θυμάσαι αυτά τα λόγια;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : ακόμη περισσότερο ταραγμένη: Όχι, Άννα. Σήμερα το βράδυ θα σας διαβάσω...
- ANNA : «Υποσχέθηκα, αλλά τον εξαπάτησα», είπε. Απάτησε το Θεό που εκδικήθηκε. Από τότε κανένας δεν την πίστεψε. Ήταν μόνη με την αλήθεια της στην κορυφή ενός πύργου. (Παύση. Η Άννα εξακολουθεί να ψηλαφίζει τα λείψανα). Και συ, επίσης, όπως και ο Αλέξανδρος, αγαπάτε αυτό το «άγριο αηδόνι».
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Η μοίρα της είναι σκληρή. Είναι μία μάρτυς.
 ANNA : Ήταν πολύ όμορφη, «έμοιαζε με την Αφροδίτη. Ο Λεονάρδος είδε το πρόσωπο κάτω από τη χρυσή μάσκα! Είναι παράξενο: νομίζω ότι κι εγώ την έχω ιδεί... Τι χρώμα νομίζεις ότι είχαν τα μάτια της;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Τσως μαύρα.
 ANNA : Δεν ήσαν μαύρα, αλλά έδειχναν, γιατί στην προφητική έξαψη της οι κόρες των ματιών της διαστέλλονταν μέχρι του σημείου να εξαφανίζον την ίριδα. Πιστεύω ότι όταν θα ξεκουραζόταν, όταν θα σκούπιζε τον αφρό από τα μαυρισμένα χείλη της, τα μάτια της θα ήταν γλυκά και λυπημένα σαν δύο μενεξέδες. Έτσι έπρεπε να ήσαν προτού κλείσουν για πάντα. Θυμάσαι, Μαριάνθη, τα τελευταία της λόγια; Δεν τα έχεις στο μυαλό σου;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Σήμερα το βράδυ, Άννα, θα σας διαβάσω...
 ANNA : Μιλά για μια σκιά που περνά σ' όλα τα πράγματα και μ' ένα βρεγμένο σφουγγάρι σβήνει όλα τα ίχνη, δεν είναι έτσι; «Και γι' αυτό», είπε, «γι' αυτό αναστενάζω περισσότερο παρά για τα άλλα». Αυτά ήταν τα τελευταία της λόγια. (Παύση. Κρατά ανάμεσα στα χέρια της μια χρυσή ζυγαριά). Άκου!
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Είναι τα γεράκια* από το βουνό Εύβοια που φωνάζουν.
 ANNA : Πώς φωνάζουν σήμερα το βράδυ!
 ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Όταν είναι πυρακτωμένος ο αέρας φωνάζουν πιο δυνατά.
 ANNA : Γιατί φωνάζουν; Θα ήθελα να καταλάβαινα τη φωνή των πουλιών, όπως η Προφήτισσα. Δεν γνώριζα αυτό το επεισόδιο της νεότητάς της, που μου διηγήθηκε ο Αλέξανδρος. Την άφησαν μια νύχτα στο ναό του Απόλλωνα και το πρωί τη βρήκαν ξαπλωμένη σ' ένα μάρμαρο σφιγμένη μέσα στις σπείρες ενός ερπετού που της έγλυφε τ' αυτιά. Από τότε καταλάβαινε όλες τις γλώσσες τις σκορπίες στον αέρα. Θα καταλάβαινε τώρα τις φωνές αυτών των πουλιών...
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : σχεδόν ξεχασμένη: Φωνές χαράς! Φωνές χαράς! Αν βλέπατε τι ωραίες και περήφανες δημιουργίες! Είναι γεμάτα από ζωή, ξεχειλίζουν από ζωή. Είναι πάνοπλα για τη ζωή. Έχουν το χρώμα των

- βράχων, τα φτερά καστανά, το σώμα κοκκινωπό, το στήθος λευκό, το κεφάλι γκριζο. τίποτε δεν είναι πιο χαριτωμένο και πιο άγριο από αυτό το γκριζο κεφάλι, όπου λάμπουν οι μαύρες κόρες μέσα σ' ένα μικρό κίτρινο κύκλο. Προχθές, καθώς τα κοίταζα στον ουρανό, ένας φύλακας χτύπησε με μια τουφεκιά ένα από αυτά στο στήθος. Έπεσε σχεδόν στα πόδια μου και το πήρα. Αν και θανάσιμα τραυματισμένο, προσπάθησε να μου αρπάξει το χέρι. Το αίμα το έπνιγε και έτρεχε από τη μύτη του, ένα είδος λυγμού το συσπούσε, ενώ οι κόκκινες σταγόνες έπεφταν μία-μία. Τα μάτια του αποχαυνώθηκαν, τα νύχια του σφίχτηκαν, το μικρό κεφάλι έγειρε στο στήθος. Ακόμη ένας κατακόκκινος λυγμός. Ήταν ο τελευταίος. Δεν έμεινε στο χέρι μου παρά κάτι σαν κουρέλι... Και μια ψυχή τόσο ελεύθερη και τόσο βίαιη είχε φτερουγίσει για τον ουρανό.
- ANNA : Πώς μιλάς για τη ζωή και πώς μιλάς για το θάνατο, Μαριάνθη! (Παύση) Ο Αλέξανδρος είναι στο μπαλκόνι;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Ναι.
- ANNA : Τι κάνει;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Κοιτάζει μακριά. Παύση.
- ANNA : Τι είναι αυτό που έχω στα χέρια μου;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Μια ζυγαριά.
- ANNA : Α! Μια ζυγαριά! (Αγγίζει τους δύο δίσκους). Ήταν βαλμένη στο στήθος της νεκρής πριγκίπισσας;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Ναι, στο στήθος.
- ANNA : Για να ζυγίζει τα πεπρωμένα. Αλλά δεν είναι ακριβής, δεν είναι έτσι; Νομίζω ότι γέρνει προς τη μία πλευρά.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Γέρνει. Από τη μια πλευρά λείπουν οι κορδέλλες που κρατούν το δίσκο.
- ANNA : Από ποια πλευρά.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : γυρίζοντας από το μπαλκόνι: Να ο Λεονάρδος. Επιστρέφει.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Από πού;
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Από την Περσεία κρήνη.
- ANNA : αφήνοντας τη ζυγαριά: Θέλεις να κατεβούμε στην πηγή, Μαριάνθη; Θέλεις να με οδηγήσεις; Θα καθήσουμε λίγο στην πέτρα κοντά στην πηγή, για να αναπνεύσουμε τη μέντα και τις μυρτιές, που κάνουν τόσο καλό.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Είμαι στη διάθεσή σας, Άννα. να το χέρι μου.

ΣΚΗΝΗ ΙΙΙ

Μπαίνει ο ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ, που ρίχνει ένα βλέμμα καθαρό και ανήσυχο. Η όψη του δείχνει μια αδιάκοπη ανησυχία και την κουραστική προσπάθεια μιας εσωτερικής αντίθεσης.

- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Α! Εδώ είσαστε, Άννα; Προχωρεί προς την τυφλή με μια τρυφερή κίνηση.
- ANNA : Έρχεσαι από την κρήνη;
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Ναι, έρχομαι, έρχομαι από εκεί κάτω... Πηγαίνω εκεί κάτω σχεδόν κάθε μέρα, στη δύση του ήλιου. Είναι η ώρα που το άρωμα από τις μυρτιές γίνεται πολύ δυνατό σαν θυμίαμα, δίνοντας ένα είδος αποχαύνωσης. Είναι πολύ δυνατό σήμερα το βράδυ, είναι σαν να επι-

- πλέει στο νερό. Όταν ήπια νόμισα ότι αισθανόμουν στο νερό τη γεύση του αιθέριου ελαίου.
- ANNA : Μαριάνθη, άκουσες;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Θέλετε να έρθετε, Άννα; Να το χέρι μου.
- ANNA : παίρνοντας το χέρι της οδηγού της: Κατεβαίνουμε στην πηγή. Ο ήλιος έδουσε, Αλέξανδρε;
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : στο κατώφλι του μπαλκονιού: Ναι, εξαφανίστηκε.
- ANNA : Δεν φέγγει πια;
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Έχει ακόμη λίγο φως.
- ANNA : Γι' αυτό φωνάζουν τα κερκινέζια.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Φωνάζουν για πολλή ώρα, φωνάζουν μέχρι να φανούν τα πρώτα αστέρια.
- ANNA : Αντίο. Βγαίνει με τη Μαριάνθη.

ΣΚΗΝΗ IV

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ στέκεται κοντά στο μπαλκόνι, ακουμπισμένος σ' ένα παραστάτη της πόρτας, κοιτάζοντας πάντοτε την εξοχή. Ο ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ ακολουθεί με τα μάτια πέρα από το κατώφλι την αδελφή του που οδηγεί την τυφλή.

- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Τι είναι αυτή η φωτιά, εκεί κάτω, στην κορυφή της Λάρισσας; Κοίταξε! Μια, δυο, τρεις φωτιές... ακόμη μία φωτιά, πάνω στον Λυκάωνα. Βλέπεις; Βλέπεις τις στήλες του καπνού; Φαίνονται ακίνητες. Ούτε μια πνοή. Τι απέραντη γαλήνη. Είναι ένα από τα ωραιότερα βράδια, και το πιο εορταστικό που έχω ιδεί ποτέ. (Ο Λεονάρδος πλησιάζει το φίλο του, βάζει το ένα χέρι στον ώμο του, με μια αδελφική κίνηση, και παραμένει σιωπηλός). Κοίταξε το χρώμα και τις κορυφογραμμές των βουνών που προβάλλονται στον ουρανό! Κάθε φορά που τις κοιτάζω το βράδυ, κάνω και μια αυθόρμητη προσευχή στη θεότητά τους. Σε κανένα τόπο όπως σ' αυτόν δεν νοιώθει κανείς ότι υπάρχει κάτι το θείο στη θέα αυτών των μακρινών βουνών. Δεν είναι αλήθεια;
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Είναι αλήθεια. Πρέπει να προσευχηθεί κανείς στα βουνά, που είναι αγνά.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Πόσο είναι καθαρό σήμερα το βράδυ. Φαίνονται σαν να έχουν γίνει από σάπφειρο. Μόνο το Αραχναίο κοκκινίζει ακόμη: η κορυφή του είναι η τελευταία πάντα που θα σβήσει. Αλλά αυτές οι φωτιές πολλαπλασιάζονται και απλώνουν προς τα κάτω στους λόφους, μέχρι την πεδιάδα... Κοίταξε, κάτω από τη Λάρισα, υπάρχει ένα στεφάνι... Είναι παράξενο που οι κολώνες του καπνού είναι τόσο άσπρες. Φαίνονται σαν να φωτίζονται από ένα άλλο φως, από μια αθέατη σελήνη. Δεν είναι αλήθεια; Είναι πιθανόν καλογοιρίες, που φέρνουν ίσως τις ικεσίες των ανθρώπων...
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Πιθανόν οι άνθρωποι να κάνουν λιτανεία να βρέξει για τη γη που διψάει.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Είναι τρομερή αυτή η ξηρασία. (Παύση. Ο Λεονάρδος απομακρύνεται, κάνει μερικά βήματα στο δωμάτιο όπου η σκιά αρχίζει ν' απλώνεται γύρω από τους θησαυρούς που λάμπουν συγκεχυμένα. Δεν μπορεί να συγκρατήσει την εσωτερική του ταραχή. Πλησιάζει στο τραπέζι όπου είναι τοποθε-

- τημένα τα λείψανα της Κασσάνδρας. Ο φίλος του τον παρακολουθεί με ένα βλέμμα γεμάτο αγωνία). Α! Κοιτάξεις αν τα κοσμήματα της Κασσάνδρας είναι καλά τοποθετημένα; Η Μαριάνθη τα τακτοποιούσε όταν ήλθα να σε ιδώ. Θέλησα να την βοηθήσω... κατόπιν μιλήσαμε... και η ώρα πέρασε σαν αστραπή... Μιλήσαμε επίσης και για σένα, Λεονάρδε.
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : ταραγμένος: Για μένα;
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Για σένα, για το μυστικό σου...
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Για το μυστικό μου;
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : πλησιάζει το φίλο του και παίρνει το χέρι του με μια σοβαρή τρυφερότητα: Τι έχεις; Πες μου τι έχεις; Γιατί τρέμεις έτσι;
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Δεν ξέρω γιατί τρέμω...
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Όστε δεν είμαι πια ο αδελφός της ψυχής σου. Περιμένω τώρα τόσες και τόσες ημέρες να μου μιλήσεις, να μου εμπιστευθείς τον πόνο σου... Δεν μ' εμπιστεύεσαι πια; Δεν είμαι πια, λοιπόν, για σένα εκείνος που τα καταλαβαίνει όλα, εκείνος στον οποίο μπορείς να πεις τα πάντα;
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : καταστέλλοντας την αγωνία που του σφίγγει το λαιμό: Ναι, ναι, Αλέξανδρε, είσαι πάντοτε... Και τι δεν σου χρωστάω; Τι ήμουν πριν σε γνωρίσω, πριν να επικοινωνήσω με την ψυχή σου; Τι ήμουν; Σου τα οφείλω όλα: την αποκάλυψη της ζωής. Μ' έκανες να ζω από τη φλόγα σου: έκανες να ζει γύρω μου ό,τι προηγουμένως ήταν νεκρό... Α! Τι θα ήταν για μένα όλος αυτός ο χρυσός, αν δεν σε είχαν γνωρίσει; Ένα άψυχο μέταλλο. Και συ, συ μόνος μ' έκαμες άξιο να βοηθώ σ' ένα θαύμα.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Και τώρα; Δεν θα μπορούσα να κάμω κάτι για το πρόβλημά σου;
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : απομακρυνόμενος: Δεν ξέρω τι έχω, δεν ξέρω τι έχω... Δεν γνωρίζω ποια είναι η αρρώστεια που με κάνει να υποφέρω...
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Φτωχέ μου φίλε! Εδώ και δύο χρόνια, δύο μακρὰ χρόνια, είσαι εδώ, σ' αυτή τη διψασμένη χώρα, στους πρόποδες αυτού του ξερού βουνού, κλεισμένος μέσα στη γοητεία της νεκρής πολιτείας, σκάβοντας συνεχώς τη γη, μ' αυτά τα φοβερά φαντάσματα πάντοτε υψωμένα μπρος στα μάτια σου ανάμεσα στις πυρακτωμένες σκόνες... Πώς δεν έσπασαν οι δυνάμεις σου και πιο νωρίς! Επί δύο χρόνια ανέπνευσες τα ανθρωποκτόνα μιάσματα των τάφων, σκυμμένος πάνω στον τρόπο της πιο τραγικής μοίρας που κατέφαγε ποτέ το ανθρώπινο γένος. Πώς μπόρεσες ν' αντιδράσεις; Πώς δεν φοβήθηκες την τρέλλα; Μοιάζεις μ' έναν άνθρωπο δηλητηριασμένο και μερικές φορές είδα στο βλέμμα σου την έκφραση ενός τρελλού.
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Ναι, ναι είναι αλήθεια: είμαι δηλητηριασμένος...
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Γιατί δεν ήθελες να με ακούσεις; Όταν με κάλεσες, όταν ήλθα εδώ, είχες ήδη καταληφθεί από αυτό τον καταστροφικό πυρετό... προαισθάνθηκα τον κίνδυνο... Και θέλησα να σ' απομακρύνω από αυτή την έμμονη ιδέα σου, ήθελα να σε πάρω και να πάμε αλλού, να διακόψουμε αυτή τη σκληρή δουλειά. Δεν το θυμάσαι; Θα είχαμε περάσει την άνοιξη στη Ζάκυνθο, πάνω στη θάλασσα, όχι πολύ μακριά... Αλλά η αντίστασή σου (η επιμονή σου) στάθηκε ακατάβλητη. Η αρρώστεια σ' είχε κυριεύσει. Τώρα πρέπει να φύγεις, χωρίς αργοπορία, πρέπει να πας εκεί που υπάρχουν νερά, δάση, στους πράσινους τόπους, να κοιμάσαι χαμένος μέσα στα χόρτα, για να νοιώσεις σιγά-σιγά να μπαίνουν μέσα σου νέες σκέψεις...

- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Ναι, ναι, έχεις δίκιο, πρέπει να φύγω, πρέπει να πάω μακριά!... Πού;... Πού;... Κι αυτή ακόμη, κι αυτή η αδελφή μου η Μαριάνθη... Θα έρθει μαζί μας, θα έρθει επίσης μαζί μας.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : σκοτεινιασμένος, διστάζοντας: Κι αυτή επίσης... Δεν πιστεύεις ότι κι αυτή καταπιέζεται, κι αυτή επίσης θα έχει ανάγκη να αναπνεύσει, να ζήσει... Πονεί για σένα, κλαίει για σένα...
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Κλαίει; Κλαίει;
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Φοβάται ότι δεν την αγαπάς πια. Ότι δεν έχεις γι' αυτή την τρυφερότητα που είχες άλλοτε...
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : κάτωχρος και καταβεβλημένος: Την αλλοτινή τρυφερότητα; Κλαίει; Κλαίει;
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : παίρνοντάς του εκ νέου τα χέρια, σχεδόν βίαια: Μα τι έχεις, λοιπόν; Τι έχεις; Γιατί τρέμεις έτσι;
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : μ' ένα ξέσπασμα απελπισίας: Α! Αν μπορούσες να με σώσεις!
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Πρέπει, θέλω να σε σώσω, Λεονάρδε.
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Δεν μπορείς, δεν μπορείς... Είμαι χαμένος. (Κάνει μερικά βήματα μέσα στο δωμάτιο, απελπισμένα πάει προς το μπαλκόνι, πάει προς την πόρτα, που την κλείνει. Ξαναγυρίζει στον Αλέξανδρο παραπατώντας, σαν ένας που έχει καταληφθεί από ξαφνικό παραλήρημα). Πώς να στο πω! Πώς να στο πω!.. Α! Είναι φοβερό! Είναι φοβερό!
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : έκπληκτος από την κίνηση και τα λόγια: Λεονάρδε!
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : πέφτει σ' ένα κάθισμα και σφίγγει με τις παλάμες τους κροτάφους του: Είναι φοβερό!..
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : παίρνοντάς του πάλι τα χέρια σκύβει προς το πρόσωπό του στη σκιά: Μα μίλησε! Μίλα λοιπόν! Δεν βλέπεις ότι με τυραννάς;
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Ναι, θα μιλήσω, θα σου το πω... Αλλά μη με κοιτάξεις από τόσο κοντά, μη μου κρατάς τα χέρια... Κάθισε εκεί... Περιμένε... Περιμένε να πέσει περισσότερος ίσκιος... Θα σου πω... Πρέπει να σου πω... σε σένα... σε σένα μόνο... Είναι φοβερό!
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : κάθεται, αποτραβιέται λίγο, και μιλά με χαμηλή φωνή, πιεζόμενος από την αγωνία: Να, κάθομαι... περιμένω... περιμένω... Είσαι στον ίσκιο... σχεδόν δεν σε βλέπω πια... Μίλησε!
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Πώς να στο πω;... (Παύση. Βρίσκονται ο ένας απέναντι στον άλλο στη σκιά που φωτίζει κάπως η αντανάκλαση των χρυσαφικών. Ο Λεονάρδος αρχίζει να μιλά, η φωνή του είναι τραχειά και διακόπτεται. Ο Αλέξανδρος ακούει, ακίνητος, όπως αν όλο το είναι του να το συσπούσε ο πόνος). Α! Την ξέρεις, την ξέρεις... Ξέρεις πόσο γλυκειά, τι τρυφερή, τι αγνή ύπαρξη είναι η αδελφή μου... Ξέρεις τι υπήρξε για μένα στα χρόνια της μοναξιάς και της δουλειάς. Ήταν το άρωμα της ζωής μου, ήταν η ανάπαυση και η δροσιά, η συμβολή και η παρηγοριά μου και το όνειρο και η ποίηση και τα πάντα... Ξέρεις, ξέρεις... (Παύση). Ποιες άλλες χαρές γνώρισε η νιότη μου; Ποια άλλη γυναίκα βρέθηκε στο δρόμο μου; Καμία. Το αίμα μου έτρεχε αδιατάραχτα... Έζησα όπως μέσα σ' ένα όνειρο, δεν νοιαζόμουν παρά μόνο για την ομορφιά των αγαλμάτων που ξέθαβα... Η ζωή μου υπήρξε πάντοτε αγνή σαν μια προσευχή, στη μοναξιά... Α! Η μοναξιά!.. Πόσο καιρό ζήσαμε ο ένας κοντά στον άλλο, αδελφός και αδελφή, μόνοι, μόνοι κι ευτυχισμένοι, σαν δύο παιδιά... Έφαγα φρούτα που είχαν τα σημάδια από τα δόντια της, και ήπια νερό από τη χούφτα του μικρού της χεριού. (Παύση). Μόνοι! Πάντοτε μόνοι, μέσα σε σπίτια γεμάτα

φος... Ε! Λοιπόν! Φαντάσου έναν άνδρα που θα έπινε ασυναίσθητα ένα δηλητήριο, ένα ελιξήριο, κάτι το ακάθαρτο που θα του δηλητηρίαζε το αίμα, που θα του μόλυνε τη σκέψη: έτσι ξαφνικά, ενώ η αναπνοή του και η ψυχή του γαλήνια... Φαντάσου αυτή την απίστευτη σκληρότητα... Βρίσκεσαι σε μια συνηθισμένη κατάσταση, σε μιαν ώρα όμοια με τόσες άλλες, είναι μια χειμωνιάτικη μέρα, φωτεινή και καθαρή σαν το διαμάντι: όλα είναι φωτεινά, όλα είναι ορατά, από κοντά, από μακριά. Γυρίζεις από τη δουλειά σου, η προσοχή σου χαλαρώνει, δεν βλέπεις τίποτε το μοναδικό ούτε σε σένα ούτε στα πράγματα, η αναπνοή σου είναι ήσυχη, η ψυχή είναι γαλήνια, η ζωή σου συνεχίζει το δρόμο της όπως χθές, από το παρελθόν στο μέλλον. Επιστρέφεις στο σπίτι σου που, όπως κι εχθές, είναι γεμάτο από φως και σιωπή, ανοίγεις μια πόρτα, μπαίνεις σ' ένα δωμάτιο... και την βλέπεις αυτή, αυτήν, αυτήν την αθώα συντρόφισσά σου, την βλέπεις αποκοιμισμένη εμπρός στο τζάκι, ολόφωτη από τη λάμψη της φωτιάς με τα μικρά της πόδια γυμνά, εκτεθειμένα στη ζεστασιά. Την κοιτάξεις και χαμογελάς. Και ενώ της χαμογελάς, μια ξαφνική σκέψη και αθέλητη περνά από το μυαλό σου. Μια σκέψη που ταραξεί και που εναντίον της όλο το είναι σου έχει ένα φρικίασμα απέχθειας... Μάταια, μάταια όμως. Η σκέψη επιμένει, δυναμώνει, γίνεται τερατώδης, σε δυναστεύει... Α! Είναι δυνατόν αυτό;.. Σε συναρπάζει, σ' εμποτίζει, πλημμυρίζει όλες τις αισθήσεις σου. Και γίνεσαι η λεία της, η άθλια λεία της που τρέμει, και όλη σου η ψυχή, όλη η αγνή σου ψυχή είναι μολυσμένη, και όλα σε σένα μεταβάλλονται σε βρώμα και μίasma... Α! Είναι δυνατόν αυτό; (Σηκώνεται, ακούγοντας τον Αλέξανδρο να τρέμει στη σκιά. Όλο του το σώμα συνταράσσεται από ένα ρίγος όμοιο μ' εκείνο του πυρετού. Κάνει μερικά βήματα προς το μπαλκόνι, κατόπιν επιστρέφει και κάθεται. Ο Αλέξανδρος έχει ορθάνοιχτα τα μάτια του καρφωμένα πάνω του). Τώρα, φαντάσου τη ζωή μου μέσα σ' αυτό το σπίτι, μ' αυτήν και με το τέρας... Εδώ, μέσα σ' αυτό το σπίτι το γεμάτο φως ή γεμάτο σκοτάδι, μόνος μου μ' αυτή μόνη... Ένας αγώνας απελπισμένος, κρυφός χωρίς ανάπαυλα, χωρίς καταφύγιο, μέρα και νύχτα, κάθε ώρα και κάθε στιγμή, τόσο περισσότερο σκληρός, όσο που έσκυβε περισσότερο στον πόνο μου η ασυναίσθητη λύπη της καμένης κόρης... Τίποτε δεν έσωζε: ούτε η εργασία, σχεδόν μανιώδης, ούτε η σχεδόν κτηνώδης κούραση, ούτε η χαύνωση που μου έδιναν ο ήλιος και η σκόνη, ούτε η αγωνία που μου προκαλούσαν τα αντικείμενα που έβγαζα κάθε μέρα από τα σπλάχνα της σκαμμένης γης, τίποτε, τίποτε δεν χρησίμευε για να σταματήσει το φοβερό πυρετό, για να αναστείλει τουλάχιστον για μερικά λεπτά τη μιαρή παραφροσύνη. Όταν την έβλεπα να έρχεται από μακριά κοντά μου, έκλεινα τα μάτια μου, και τα βλέφαρα πάνω στα μάτια μου ήσαν όπως η φωτιά πάνω στη φωτιά. Και σκεφτόμουν, ενώ ο σφυγμός μου ενοχλούσε τα αυτιά μου, και σκεπτόμουν με μιαν αγωνία που πάντοτε μου φαινόταν ότι έπρεπε να είναι η τελευταία της ζωής μου: «Α! Αν ανοίγοντας τα μάτια, μπορούσα να την κοιτάξω έτσι όπως την κοίταζα άλλοτε, να ξαναϊδώ αυτή την αγία αδελφή!» Και η θέλησή μου τάραζε την άθλια ψυχή μου για να την απελευθερώσει από τον πόνο, με τη βίαιη φρίκη και τον τρελλό τρόπο εκείνου

που τινάζει τα ρούχα του γιατί μέσα τους έχει κρυφτεί ένα φίδι. 'Αδिका, πάντα άδικα. Ερχόταν σ' εμένα μ' ένα βήμα που ήταν ασφαλώς το συνηθισμένο της βήμα, αλλά που μου φαινόταν διαφορετικό και με τάραζε σαν μια γλώσσα διφορούμενη. Και όσο περισσότερο με έβλεπε ανήσυχο και λυπημένο, τόσο περισσότερο γινόταν γλυκειά. Και όταν τα ήρεμα χέρια της με άγγιζαν, όλα τα κόκκαλά μου έτρεμαν και επάγωναν, και η καρδιά μου σταματούσε και το μέτωπό μου γέμιζε ιδρώτα, και οι ρίζες των τριχών της κεφαλής μου ανατρίχιαζαν όπως στο φόβο του θανάτου... Α! Πολύ χειρότερο από το θάνατο ήταν για μένα η αμφιβολία μήπως μπορέσει να αποκαλύψει την αλήθεια, την τρομερή αλήθεια. (Παύση). Η νύχτα! Η νύχτα! Αν το φως ήταν φοβερό, ακόμη περισσότερο ήταν το χλιαρό σκοτάδι των αναπνοών, το σκοτάδι που φέρνει τις παραισθήσεις και τα παραληρήματα... Κοιμόταν στο διπλανό με το δικό μου δωμάτιο. Όλα τα βράδυα, στο κατώφλι, μου έδινε τα δυο της μάγουλα προτού να πάει να κοιμηθεί: καμιά φορά από το κρεβάτι της μου μιλούσε ανάμεσα από το μεσότοιχο... Προσπαθώντας ν' ακούσω κατά τη διάρκεια της αγχώδους αγρύπνιας μου, άκουγα την ήρεμη αναπνοή της μέσα στον ύπνο της. Αδύνατον να κοιμηθώ. Νόμιζα ότι τα βλέφαρά μου πλήγωναν τα μάτια μου. Οι βλεφαρίδες ήσαν σαν βελονάκια μέσα σε μια πληγή... Και οι ώρες βαρειές, πέθαιναν η μία μετά την άλλη, και ερχόταν η αυγή και μαζί με την αυγή το γαλήνεμα μετά την αφόρητη ατονία και μές στο γαλήνεμα τα όνειρα... Α! Τα όνειρα, τα αισχρά όνειρα, από τα οποία η ψυχή μου δεν μπορεί να αμυνθεί. Καλύτερα ν' αγρυπνώ, καλύτερα να κουράζομαι πάνω στο μαξιλάρι, όπως πάνω σε βράχια, καλύτερα ν' αγρυπνώ μέσα στην κατάπτωση... Καταλαβαίνεις; Καταλαβαίνεις; Τέλος, όταν ο ύπνος πέφτει ξαφνικά πάνω στην αγωνία, σαν το χτύπημα που λειώνει, όταν η φτωχή η σάρκα αμβλύνεται και γίνεται βαρειά σαν το μολύβι, όταν όλο το είναι σου ζητά να πεθάνει, να πεθάνει λίγο —καταλαβαίνεις;— η απελπισμένη πάλη εναντίον της φυσικής ανάγκης, από το φόβο να καταλήξεις μέσα στον ύπνο η αδρανής λεία του αποκρουστικού τέρατος... Ξυπνώ τρομαγμένος, όπως έπειτα από ένα λάθος, με όλη τη σάρκα μου συσπασμένη από φρίκη, μη γνωρίζοντας πια αν ονειρεύτηκα ή αν είμαι ακόμη ζεστός από το έγκλημα, περισσότερο καταπεσμένος από προηγουμένως, με το μίσος για το φως —εγώ, που έχω τον τρόπο του σκοταδιού— με την ενστικτώδη διάθεση να κρατήσω το κεφάλι μου σκυμμένο με το βλέμμα μου στη γη σαν ένα ζώο...

- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : η φωνή του είναι πνιγμένη, με δυσκολία αναγνωρίζεται: Πάψε! Πάψε! (Σηκώνεται συσπασμένος, ανίκανος να υποφέρει περισσότερο αυτό τον πόνο. Πηγαίνει προς το παλκόνι, αναπνέει με το πρόσωπο στραμμένο προς τα άστρα του ουρανού).
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Α! Σ' έκανα να πνίγεις... Κοίταξε, κοίταξε τ' αστέρια! Ανάπνευσε συ που μπορείς!..
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : σιγά, κατευθυνόμενος προς αυτόν, χαϊδεύοντάς του το κεφάλι μ' ένα χέρι που τρέμει: Σώπα! Σώπα! Κάνει μερικά βήματα στο ημίφως. Πηγαίνει προς την πόρτα, την ανοίγει, κοιτάζει στο κενό, την ξανακλείνει. Κατόπιν επιστρέφει στο Λεονάρδο, που έχει το πρόσωπό του μέσα στις παλάμες, σκυμμένος, και του αγγίζει το κεφάλι. Ξαναπηγαίνει δεύτερη φορά προς το

μαλακόνι. Ο Λεονάρδος σηκώνεται και τον πλησιάζει. Σιωπηλοί και οι δύο, ο ένας δίπλα στον άλλο, κοιτάζουν την εξοχή, κατάσπαρτη με φλεγόμενα κούτσουρα μέσα στην εξαιρετικά ήρεμη και καθαρή βραδιά.

ΠΡΑΞΗ ΤΡΙΤΗ

(Το ίδιο δωμάτιο όπου παίχτηκε η προηγούμενη σκηνή. Η μεγάλη ταράτσα είναι ανοιχτή. Ψηλά, ανάμεσα από τις κολώνες, διακρίνεται ο σκοτεινός ουρανός, με αστέρια που τρεμοσβήνουν. Ένα καντηλέρι καίει πάνω στο φορτωμένο τραπέζι. Σιωπή βαθείά).

ΣΚΗΝΗ ΠΡΩΤΗ

Η ANNA κάθεται κοντά στα σκαλοπάτια που ανεβαίνουν στην ταράτσα. Το βραδινό αεράκι αγγίζει το ωχρο πρόσωπό της, γυρισμένο προς τα αόρατα γι' αυτήν αστέρια. Όταν μιλάει, στην αρχή, υπάρχει στη φωνή της μια ξεχωριστή ζωνχάδα, απροσδιόριστη, όμοια με τη φλυαρία μιας ελαφράς μέθης. Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ είναι γονατισμένη εμπρός της, μελαγχολική και με ύφος υποταγμένο.

ANNA : απλώνοντας τα χέρια της προς τη νύχτα: Έρχονται μερικές φορές, πνοές ανέμου... Σηκώνεται άνεμος; Έτσι δεν είναι, Παραμάνα; Δεν σου έρχεται η μυρωδιά της μυρτιάς;

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Είναι ο στεργιανός άνεμος.

ANNA : Η γη αναπνέει. Προ ολίγου, όταν κατέβηκα στην πηγή με τη Μαριάνθη, δεν φυσούσε καθόλου, τίποτε. Ήταν η απόλυτη γαλήνη. Για να μη την ταράξουμε δεν λέγαμε ούτε μία λέξη, μόνον η πηγή έκλαιγε και γελούσε... Παραμάνα, πρόσεξες ποτέ τη φωνή αυτής της πηγής;

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Το νερό λέει πάντοτε τα ίδια πράγματα.

ANNA : Όχι, όχι. Προ ολίγου η Μαριάνθη κι εγώ δεν μιλούσαμε και το νερό έλεγε ατέλειωτα λόγια, που έμπαιναν στην ψυχή μου με μία πειστικότητα... με μία πειστικότητα. Αυτή η πηγή με έπεισε να κάμω ό,τι είναι ανάγκη, Παραμάνα. Αυτό το καθαρό νερό που έρχεται από τα βάθη...

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : ανήσυχη: Τι θέλεις να κάνεις; Τι θέλεις να κάνεις;

ANNA : Να φύγω, να φύγω πολύ μακριά...

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Θέλεις να φύγεις; Να πας πού;

ANNA : με λόγια σπασμένα και γρήγορα: Θα το μάθεις... Μη σε νοιάζει, μείνε ήσυχη, φτωχή Παραμάνα. Στο δρόμο που θα πάω δε θα χρειαστεί να με οδηγήσεις. Δεν θα έχω ανάγκη να ακουμπώ επάνω σου. Το φως θα υπάρχει στα μάτια μου... Τι έλεγες προ ημερών για τα μάτια μου; «Γιατί ο Θεός στα έχει αφήσει τόσο όμορφα, αν δεν ήθελε να στα φωτίσει ακόμη μία φορά;» Βλέπεις, παραμάνα, θυμάμαι τα λόγια σου, και τώρα ξέρω ότι τα μάτια μου είναι ωραία.

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Παράξενα μιλάς τώρα το βράδυ! Συμβαίνει τίποτε, υπάρχει κάτι στα βάθη των λόγων σου; Αλλά δεν είμαι παρά μια φτωχή γριά...

ANNA : καταλαμβάνεται από μία ξαφνική συγκίνηση και βάζει τα δυο της χέρια στους ώμους της Παραμάνας: Είσαι η φτωχή και αγαπημένη μου γριούλα, είσαι η πρώτη και τελευταία μου τρυφερότητα, Παραμάνα. Πάντα ένιωθα μερικές σταγόνες από το γάλα σου μέσα στο αίμα της

καρδιάς μου, Παραμάνα. Α! Το στήθος σου είναι στραγγιγμένο, αλλά η καλωσύνη γίνεται κάθε μέρα μεγαλύτερη. Με οδηγούσες από το χέρι, όταν τα μικρά μου πόδια δεν ήξεραν ακόμη να ρυθμίσουν τα βήματά τους, και τώρα, με την ίδια πιστή υπομονή, με οδηγείς μέσα στο φριχτό σκοτάδι. Είσαι μία αγία, Παραμάνα. Έχω για σένα έναν παράδεισο μέσα στην καρδιά μου...

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Θέλεις να με κάνεις να κλάψω;

ANNA : ρίχνοντας τα χέρια της γύρω από το λαιμό της: Ω! Συγχώρησέ με! Συγχώρησέ με! Πρέπει να σε κάνω να κλάψεις.

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : τρομαγμένη, απαλλάσσεται από το αγκάλιασμα και την κοιτάζει στα μάτια: Γιατί μιλάς έτσι; Γιατί με σφίγγεις έτσι;

ANNA : προσπαθώντας να διαλύσει αυτή την ανησυχία: Ω! Όχι, όχι... Τίποτε, τίποτε. Μίλησα έτσι γιατί απ' εδώ κι εμπρός δεν θα μπορέσω πια να σου δώσω καμιά χαρά, φτωχή Παραμάνα, καμιά χαρά...

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Δεν μου κρύβεις τίποτε, έτσι; Δεν θα θελήσεις να εξαπατήσεις τη φτωχή σου γριά, δεν είναι έτσι; Δε θα θελήσεις να τη γελάσεις...

ANNA : Όχι, όχι... Συγχώρησέ με. Δεν ξέρω τι λέω σήμερα, δεν ξέρω τι αισθάνομαι... Μ' έχει πιάσει μια παράξενη φλυαρία. Πριν από λίγο αισθανόμουν ανάλαφρη, λες και επρόκειτο να πετάξω, αισθανόμουν σχεδόν εύθυμη. Μιλούσα, μιλούσα... και κατόπιν ξαφνικά ξαναγύρισε η θλίψη και σε στενοχώρησα... Και τώρα αισθάνομαι καλύτερα, αισθάνομαι καλύτερα, αισθάνομαι σχεδόν καλά, γιατί σ' αγκάλιασα, Παραμάνα. Και θα ήθελα να μ' έπαιρνες στα γόνατά σου και να μου διηγόσουν τα παλιά μικρά πράγματα που η μνήμη σου είχε φυλάξει για μένα, όταν ακόμη ζούσε η μητέρα μου... Θυμάσαι; Θυμάσαι; Θυμάσαι... (Παύση). Α! Γιατί να μην έχω ένα αγόρι, το αγόρι που ήθελε; Γιατί; Θα είχα σωθεί! Καμιά μητέρα δεν θα είχε αγαπήσει ποτέ το δημιούργημα που έκαμε το αίμα της, όπως θα είχα αγαπήσει εγώ το δικό μου. Όλα τα άλλα δεν θα ήταν τίποτε για μένα. Συνεχώς, συνεχώς θα μετέδιδα στη ζωή του τις πιο γλυκειές αισθήσεις της δικής μου, θα παραμόνευα τη μικρή θεϊκή του ψυχή, για να αναγνωρίζω κάθε λεπτό την ομοιότητα, τη μοναδική ομοιότητα, και η τρυφερότητά του θα μου ήταν πιο πολύτιμη από το φως... Αλλά ο ίδιος δικαστής με έκανε τυφλή και στείρα. Είναι για να επανορθώσω κάποιο κρίμα, Παραμάνα; Πες μου ποιο μεγάλο λάθος έγινε. (Παύση. Η Παραμάνα έχει τα μάτια γεμάτα δάκρυα). Πόσο γρήγορα μ' άφησε η μητέρα μου! Με είχε. Με είχε και με λάτρευε, και όμως δεν ήταν ευτυχομένη... Το ξέρεις πολύ καλά, δεν είναι έτσι; Ξέρεις γιατί πέθανε. Ποτέ σου δεν θέλησες, Παραμάνα, να μου πεις γιατί πέθανε... ούτε πώς πέθανε.

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : ταραγμένη, διστάζοντας: Ένας πυρετός, ένας μεγάλος πυρετός ξαφνικός. Την πήρε μέσα σε μια νύχτα. Δεν το ήξερες;

ANNA : Ω! Όχι, όχι, δεν ήταν ο πυρετός. Γιατί δεν θέλησες να μου πεις την αλήθεια;

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Δεν είναι η αλήθεια;

ANNA : Όχι, δεν είναι αλήθεια. Το βράδυ η μητέρα μου είχε μείνει στο προσκέφαλό μου και, ενώ αποκοιμιόμουν, ένοιωθα τα φιλιά της στο πρόσωπό μου και κάτι ζεστό σαν ένα δάκρυ... Α! Ο ύπνος ήταν τόσο βαρύς που νίκησε τον συγκεχυμένο πόνο της μικρής μου ψυχής και μου φάνηκε στην τελευταία στιγμή, πριν αποκοιμηθώ,

ότι έβρεχε πάνω στα μάγουλά μου, πάνω στο λαιμό μου, στα χέρια μου, τα υγρά φύλλα της τριανταφυλλιάς που είχα μαδήσει εκείνη την ημέρα στο συντριβάνι του κήπου. Αυτή ήταν η τελευταία οπτασία που είχα της μητέρας μου... Αργότερα, ήρθες και με ξύπνησες και με ρώτησες αν την είχα ιδεί, και πότε και πώς με είχα αφήσει, και ανέπνεες βαρειά. Και πάλι ξανακοιμήθηκα, ακούγοντας ένα θόρυβο βημάτων που ερχόταν από τον κήπο, σαν άνθρωποι που κάτι έψαχναν. Και το πρωί, λίγο μετά την αυγή, ήρθες πάλι να με ξυπνήσεις, και με τύλιξες μέσα σε μια κουβέρτα και με πήρες στα χέρια σου που έτρεμαν, με πήγες στο άλλο διαμέρισμα, όπου μιλούσες χαμηλόφωνα, όπου όλος ο κόσμος μιλούσε χαμηλόφωνα και ήταν ωχρός... Και ποτέ πια δεν την ξαναείδα... Και αργότερα, όταν ξαναγυρίσαμε στον κήπο, με απομάκρυνες πάντοτε από το συντριβάνι, και πάντοτε, όταν ήσουν εκεί, τα χείλη σου κουνιόνταν όπως σε μια προσευχή... (Παύση). Πες μου την αλήθεια! Πες μου την αλήθεια! Γιατί ήθελε να πεθάνει;

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : αναστατωμένη: Όχι, όχι, γελιέσαι...

ANNA : Δεν θα το μάθω ποτέ;

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Γελιέσαι... Α! Προσπαθείς πάντοτε να ξαναζωντανεύεις τον πόνο μου.

ANNA : χαϊδεύοντάς την: Συγχώρησέ με, συγχώρησέ με. Να που σου προξένησα άλλον ένα πόνο. (Παύση). Σου μυρίζουν οι μυρτιές; Βλέπεις πόσο δυνατά μυρίζουν! (Σηκώνεται και, γυρισμένη προς το ανοιχτό μπαλκόνι, αναπνέει το άρωμα, ανοίγει τα χέρια). Σηκώθηκε αέρας, φαίνεται να ηχεί ανάμεσα στα δάχτυλά μου σαν ένα κρύσταλλο. Μήπως η πόρτα του δωματίου μου είναι ανοιχτή;

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Ναι.

ANNA : Όλα τα παράθυρα είναι ανοιχτά;

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Ναι, όλα.

ANNA : Ο αέρας περνά σαν ένα αρωματισμένο ποτάμι. Πού μπορεί να είναι η Μαριάνθη;

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Ασφαλώς στο δωμάτιό της. Θέλεις να τη φωνάξω;

ANNA : Όχι, όχι, άσ' το να ξεκουραστεί το φτωχό παιδί! Στην κρήνη το άρωμα της μυρτιάς ήταν τόσο δυνατό που κόντεψε να λιποθυμήσει. Όταν ξανανεβαίναμε, την ένοιωσα να παραπατά, περισσότερες από μία φορές χρειάστηκε να τη στηρίξω... Βλέπεις πώς περπατώ με σιγουριά, Παραμάνη; Εγώ την οδηγούσα! Πιστεύω ότι θα μπορούσα να κατέβω μόνη και να ξανανέβω μόνη μου...

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Μα γιατί μιλάς τόσο πολύ γι' αυτή την κρήνη;

ANNA : Μας ελκύει όλους, όπως μια πηγή ζωής. Δεν είναι αλήθεια ότι είναι το μοναδικό ζωντανό πράγμα σ' αυτό τον τόπο, όπου τα πάντα είναι πεθαμένα και καμένα; Αυτή μόνη σβήνει τη δίψα μας, και όλη η δίψα που υπάρχει μέσα μας στρέφεται με απληστία προς τη δροσιά της. Αν δεν υπήρχε, τίποτε δεν θα μπορούσε να ζήσει εδώ. Θα πεθαίναμε όλοι από την ξηρασία.

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Αλλά γιατί ήρθαμε σ' αυτόν τον καταραμένο τόπο; Να, το καλοκαίρι τελειώνει σαν μια κόλαση. Πρέπει να φύγουμε. Πότε θα φύγουμε;

ANNA : Σε λίγο, Παραμάνη. Σε λίγο.

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Είναι πραγματικά ένας τόπος καταραμένος από τον Θεό. Η τιμωρία

του Θεού βαραίνει πάνω σ' αυτή τη χώρα. Κάθε μέρα οι λιτανείες ανεβαίνουν στην εκκλησία του Προφήτη Ηλία. Σήμερα το βράδυ ο κάμπος μοιάζει γεμάτος κεριά. Αλλά δεν πέφτει μια σταγόνα νερό! Αν έβλεπες το ποτάμι! Τα χαλίκια είναι ξερά και άσπρα, σαν τα κόκκαλα των πεθαμένων.

ANNA : Ο Ίναχος! Ο Αλέξανδρος τον πέρασε προ ημερών, τη μεγάλη μέρα του χρυσού... (Ψηλαφητά κάθεται στο τελευταίο σκαλοπάτι). Θέλεις, Παραμάνα, να σου διηγηθώ την ιστορία του ποταμού; Ήταν μια φορά ένας βασιλιάς που λεγόταν Ίναχος, ο βασιλιάς του ποταμού, κι αυτός ο βασιλιάς είχε μια κόρη που λεγόταν Ιώ, τόσο όμορφη, τόσο όμορφη που ένας άλλος πανίσχυρος βασιλιάς, ο Βασιλιάς του Κόσμου, την ερωτεύτηκε και τη θέλησε. Αλλά η γυναίκα του, ζηλιάρα, μεταμόρφωσε την κόρη σε μία άσπρη σαν το χιόνι δαμάλα, και την έδωσε να τη φυλάει ένας βοσκός που λεγόταν Άργος και είχε εκατό μάτια. Και αυτός ο φοβερός βοσκός βοσκούσε τη δαμάλα εκεί κάτω, κοντά στη θάλασσα, στο λιβάδι της Λέρνας, και, μέρα νύχτα, παρακολουθούσε τα ίχνη της με τα εκατό του μάτια. Τότε ο Βασιλιάς του Κόσμου, για να λυτρώσει την κόρη, έστειλε τον πρίγκιπα Ερμή να σκοτώσει το σκληρό φρουρό. Και ο πρίγκιπας Ερμής, όταν έφτασε στο λιβάδι, άρχισε να παίζει τη φλογέρα του τόσο γλυκά που ο Άργος αποκοιμήθηκε και, την ώρα που κοιμόταν ο Άργος, του έκοψε με το σπαθί του το χοντρό του το κεφάλι με τα 100 μάτια. Αλλά η ζηλιάρα γυναίκα έστειλε μια κακή μύγα, που κόλλησε στο πλευρό της δαμάλας σαν ένα πύρινο καρφί και την έκανε να τρελλαθεί από τον πόνο. Με τη μύγα στο πλευρό, η Ιώ ξετρελλαμένη άρχισε να τρέχει στην αμμουδιά της θάλασσας και έτρεξε, έτρεξε, έτρεξε σ' όλη τη γη, πέρασε τα ποτάμια, πέρασε λαγκάδια, ανέβηκε στα βουνά, πάντα με τη μύγα στην πλάτη, ξετρελλαμένη από τον πόνο και τον τρόμο, διψασμένη και νηστική, σπασμένη από κούραση, με τον αφρό στο στόμα, ασθμαίνοντας, μουγκρίζοντας, χωρίς ποτέ να ξεκουραστεί, χωρίς ποτέ ανάπαυση... Τελικά, σ' ένα μακρινό μέρος, πέρ' από τη θάλασσα, εμφανίστηκε ο βασιλιάς που την αγαπούσε, και με μια μόνο κίνηση, μόλις χαϊδεύοντάς την, την ηρέμησε και της ξανάδωσε το ανθρώπινο σχήμα. Και του γέννησε ένα μαύρο παιδί. Και απ' αυτό το μαύρο παιδί, έπειτα από πέντε γενιές, έγιναν οι Δαναΐδες, οι πενήντα Δαναΐδες... (Σκύβει προς την Παραμάνα, η οποία με σκυμμένο το κεφάλι έχει νυστάξει). Κοιμάσαι, Παραμάνα;

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : ανακινείται. Όχι, όχι, ακούω.

ANNA : Νυστάξεις, φτωχή Παραμάνα! Άλλοτε ήσουν συ που μου διηγόσουν ιστορίες για να με κάνεις να κοιμηθώ... Πήγαινε, πήγαινε να ξεκουραστείς, Παραμάνα. Θα σε φωνάξω. Περιμένω τον Αλέξανδρο.

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Όχι, δεν νυστάζω... Αλλά η φωνή σου είναι τόσο γλυκειά...

ANNA : Ο Αλέξανδρος είναι στο δωμάτιό του;

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Ναι, στο δωμάτιό του.

ANNA : Άκουσα που έκλεινε την πόρτα του... Άκουσα που κλείδωνε...

Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Θέλεις να τον φωνάξω;

ANNA : Όχι, όχι... Πιθανόν να θέλει να μείνει μόνος, πιθανόν να εργάζε-

ται. (Εντείνει την προσοχή της). Κάποιος ανεβαίνει τα σκαλοπάτια. Η Παραμάνα σηκώνεται και πηγαίνει προς την πόρτα δεξιά.

ΣΚΗΝΗ II

Ο ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ μπαινει διστακτικά. Μοιάζει ο σκληρός κόμπος της προσπάθειάς του να είναι λιγότερο σφιχτός. Έχει καταβληθεί, με σφιγμένη καρδιά, αλλά η λύπη γι' αυτόν τον ίδιο του δίνει ένα είδος εγκατάλειψης, γιατί είχε κλάψει προηγουμένως.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : πηγαίνοντας στην τυφλή με κάποια ταπεινότητα: Είσαι εδώ, Άννα... Είσαι μόνη;

ANNA : σηκώνοντας και δίνοντάς του το χέρι: Άκουσα κάποιον να έρχεται. Ο Αλέξανδρος είναι ακόμη στο δωμάτιό του και η Μαριάνθη... Νομίζω ότι ξεκουράζεται. Παρά λίγο να λιποθυμήσει εκεί κάτω στην Κρήνη, ζαλίστηκε από το πολύ δυνατό άρωμα της μυρτιάς... (Απευθύνει το λόγο στην Παραμάνα). Πήγαίνε, Παραμάνα. Θα σε φωνάξω. Η Παραμάνα βγαίνει από τη δεύτερη πόρτα αριστερά.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Α! Παρά λίγο να λιποθυμήσει!

ANNA : Ένας ίλιγγος... Αλλά συνήλθε, βούτηξε το χέρι της στο νερό. Την έφερα πίσω. Πόσο καλά ξέρω το δρόμο! Πιστεύω πως θα μπορούσα να κατέβω μόνη...

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Ποτέ δεν θα μπορέσετε να απομακρυνθείτε.

ANNA : Ποτέ πάνω σ' αυτό το δρόμο.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Θέλετε να καθήσετε, Άννα;

ANNA : Όχι, θα ήθελα ν' ανέβω λίγο στην ταράτσα. Η νύχτα πρέπει να είναι πολύ ωραία. Ο Λεονάρδος την βοηθά ν' ανέβει τα σκαλοπάτια. Σταματούν και οι δύο ανάμεσα από δυο κολώνες, με το πρόσωπο γυρισμένο προς τον ουρανό.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Είναι περίφημη. Είναι τόσο διαυγής, που διακρίνονται όλοι οι ογκόλιθοι των τειχών στη Νεκρή πολιτεία.

ANNA : Τη λέτε νεκρή, την Πόλη του Χρυσού, νομίζω ότι αυτή έπρεπε για σας να ζει μian απίστευτη ζωή. Νομίζω ότι θα έπρεπε να βλέπετε πάντοτε εκείνο που μόνο σεις είδατε.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Ω! Είναι νεκρή. Οριστικά νεκρή... Μου έδωσε ό,τι μπορούσε να μου δώσει. Τώρα δεν είναι πια παρά ένα βεβηλωμένο νεκροταφείο. Οι πέντε τάφοι δεν είναι παρά πέντε στόματα άμορφα και κενά.

ANNA : Θα ξαναπεινάσουν. (Παύση). Κοιτάξτε τ' αστέρια.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Ποτέ δεν ήσαν τόσο φαιτεινά. Έχουν σπινθηροβόλημα τόσο γρήγορο και τόσο δυνατό που φαίνονται να είναι κοντινά. Η Μεγάλη Άρκτος προκαλεί σχεδόν φόβο, λάμπει σαν να είχε μπει στη γήινη ατμόσφαιρα. Ο Γαλαξίας μοιάζει να πάλλεται στον αέρα όπως ένα μακρύ πανί.

ANNA : Αναγνωρίζετε επί τέλους την ομορφιά του ουρανού! Ο Αλέξανδρος έλεγε ότι η σαγήνη των τάφων σας έκαμε να έχετε ξεχάσει την ομορφιά του ουρανού.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Για να κοιτάξει κανείς τ' αστέρια πρέπει τα μάτια του να είναι καθαρά.

ANNA : Η Μαριάνθη δεν σας έδωσε το φάρμακο για τα μάτια σας που σας υποσχέθηκε;

- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : με ταραγμένη φωνή: Ναι. Και τα μάτια μου άρχισαν να πηγαίνουν καλύτερα.
- ANNA : με γλυκύτητα, προσπαθώντας να πλησιάσει την ψυχή του: Έχετε κάτι εναντίον της αδελφής σας, Λεονάρδε;
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Εγώ;
- ANNA : Περισσότερες από μία φορά κατάλαβα την ταραχή σας, όταν ήταν παρούσα ή όταν κάποιος μιλούσε γι' αυτήν...
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Το αντιληφθήκατε!
- ANNA : Δεν έχετε εμπιστοσύνη σ' εμένα; Δεν πιστεύετε ότι η ψυχή έχει γίνει για την αλήθεια. Δεν πιστεύετε ότι είμαι λίγο πέρα από τη ζωή, Λεονάρδε, πέρα από την ωραία και σκληρή ζωή που φωτίζουν οι ημέρες;
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Για ποια αλήθεια μου μιλάτε, Άννα; Για ποια αλήθεια;
- ANNA : Για την αλήθεια που γνωρίζω από εδώ κι εμπρός, και που κανένας δεν μπορεί να αποκρύψει, και που κανένας δεν μπορεί ν' αλλάξει. (Παύση. Χαμένος και μπερδεμένος ο Λεονάρδος καρφώνει τα μάτια του πάνω της, ακουμπισμένος στην άλλη κολώνα). Ξέρω ότι είσαστε ταραγμένος, γεμάτος άγχος, ανησυχίες και φόβους, αλλά όλοι μας υποφέρουμε, και καθένας από μας προσπαθεί να κρύψει από τους άλλους τον πόνο του, και ο καθένας γνωρίζει ότι κάνει μία παρανομία εναντίον των άλλων και εναντίον του εαυτού του, γιατί αισθάνεται να κλονίζεται η πίστη του, και παραμένουμε χωρίς θάρρος, διστάζοντας και τρομαγμένοι, ενώ η αλήθεια βρίσκεται ανάμεσά μας και μας κοιτάζει με το αλύγιστο βλέμμα της.
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Δεν σας καταλαβαίνω ακόμη, Άννα.
- ANNA : Α! Μη θέλετε να κάμετε τον αξιολύπητο. Αν αναγνωρίζετε κάποια ευγένεια στην ψυχή μου, αν νομίζετε ότι μόρεσα χωρίς αξιοπρέπεια και χωρίς να είμαι χρήσιμη, να είμαι τόσα χρόνια η σύντροφος ενός ανθρώπου που τον αγαπάτε και τον θαυμάζετε περισσότερο από κάθε άλλον, αν νομίζετε ότι άξιζα την αδελφική καλωσύνη που μου δείξατε πάντοτε, Λεονάρδε, σας παρακαλώ να μην έχετε για μένα τη λύπη που θα είχατε για μια φτωχή ύπαρξη ανάπηρη και τρομαγμένη από τον πόνο. Μεταξύ μας δεν υπάρχει παρά η πνοή της νύχτας. Είναι η στιγμή ν' αφήσουμε να μιλήσει ό,τι υπάρχει μέσα μας πιο σοβαρό και πιο δυνατό. Κάθε αργοπορία θα είναι αδυναμία, πιθανόν και κίνδυνος.
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : αναστατωμένος, τρέμοντας: Τα έχω χάσει... Τα λόγια σας είναι ανήκουστα.
- ANNA : Από πολύ καιρό καταλαβαίνω ότι υποφέρετε, από πολύ καιρό αισθάνομαι μέσα στο σκότος μου... δεν ξέρω τι να πω, δεν ξέρω τι να πω... νοιώθω μία πλεκτάνη μυστικών πραγμάτων που πλέκονται στη σιωπή, μια πλεκτάνη που δεν μπορώ να την ψηλαφήσω και η οποία, εν τούτοις, μερικές φορές, με σφίγγει στο λαιμό μου, τόσο σφιχτά όσο κι ένας βρόχος... Α! δεν θα μπορέσω πια να ζήσω έτσι, όχι, δεν θα μπορέσω να ζήσω παρά μόνο στην αλήθεια, γιατί τώρα το φως των ματιών μου έχει σβήσει. Ε! λοιπόν, ας πούμε την αλήθεια. Εγώ, εγώ μόνο είμαι η αιτία αυτής της δυστυχίας. Δεν ανήκω πια στην ωραία και σκληρή ζωή, και εν τούτοις είμαι ένα εμπόδιο ακίνητο, πάνω στο οποίο τόσες ελπίδες και τόση δύναμη χτυπάνε και σκορπίζονται... Γιατί λοιπόν είναι ένοχη η αγαπημένη ύπαρξη,

αν υπακούει τρέμοντας και κλαίγοντας σε μία μοίρα που την περιβάλλει; Γιατί της στερείτε την τρυφερότητά της, αν ό,τι έχει ανθρώπινο υποχωρεί στην πιο ανθρώπινη ανάγκη; Κάτι κοιμόταν μέσα της που ξύπνησε προ ολίγου ξαφνικά, κι αυτή η ίδια είναι τρομαγμένη από την παραφορά αυτού του ξυπνήματος, και η ίδια τρέμει γι' αυτήν και κλαίει... Α! Ξέρω, ξέρω πως η επιθυμία να ζήσει φλογίζει όλο της το αίμα! Την κράτησα ανάμεσα στα χέρια μου, την ένοιωσα να πάει ανάμεσα στα χέρια σαν έναν άγριο κορυδαλλό, αρωματισμένη και δροσερή από τον πρωινό αέρα που είχε αναπνεύσει. Όλο το πρόσωπό της ανάμεσα στα μαλλιά της πάλλονταν μ' ένα βίαιο παλμό. Δεν είχα γνωρίσει ακόμη χτυποκάρδι τόσο δυνατό. Η δύναμή της να ζήσει ήταν τρομερή. Είναι τρομαγμένη απ' αυτήν κι αυτή η ίδια, σαν από μια άγνωστη αρρώστια, σαν μια τρέλλα που πάει να την παρασύρει. Μερικές στιγμές πιστεύει ότι θα πνιγεί κάτω από το βάρος της αγωνίας, αλλά ξαφνικά νικείται, και μία νέα φωνή ανεβαίνει στα χείλη της, και φαίνεται να λέει λόγια αθέλητα... Προ ολίγου, προτού έλθετε σεις, ανάμεσα στις στάχτες και τα χρυσαφικά, μου μιλούσε για ένα τραυματισμένο, κικινέζι. Το ανατρίχιασμα χιλιάδων φτερών ήταν στη φωνή της. (Παύση. Ο Λεονάρδος ακούει ακίνητος, χωρίς να κάμει μία κίνηση, σαν απολιθωμένος, ακουμπισμένος σε μια κολώνα). Είναι λοιπόν λάθος της αν τον αγαπά; Δεν νομίζετε, Λεονάρδε, δεν νομίζετε ότι η νεότη της είχε θυσιαστεί για μακρύ διάστημα στο πλευρό σας; Η αδελφική σας αγάπη θα μπορούσε να της ζητήσει τη θυσία ολόκληρης της ζωής της; Ένοιωθε να πνίγεται, ένα άλλο πρωινό διαβάζοντας το παράπονο της Αντιγόνης... Δεν είναι δυνατόν όλη αυτή η δύναμη να γίνει παρανάλωμα μιάς θυσίας. Έχει ανάγκη να απολαύσει, είναι καμωμένη για να δίνει και να παίρνει τη χαρά. Και θα θέλατε σεις, Λεονάρδε, θα θέλατε ν' απαρνηθεί το νόμιμο μερίδιό της στη χαρά; (Παύση. Δείχνει το κουράγιο να τον εγκαταλείπει). Και αυτός... (Η φωνή σβήνει στα χείλη της. Η όψη του Λεονάρδου δείχνει θανάσιμη αγωνία). Πώς θα μπορούσε να μη την αγαπά; Οφείλει βέβαια ν' αναγνωρίσει σ' αυτή τη ζωντανή εμφάνιση του πιο φτερωτού ονείρου του, τη νίκη που επικαλέστηκε και που θα στεφανώσει τη ζωή του. Τι θα είμαι κατόπιν γι' αυτήν, παρά μόνον μια βαριά αλυσίδα, ένα εμπόδιο ανυπόφορο; Γνωρίζετε τι βαθειά απέχθεια έχει για κάθε πόνο αργό, εναντίον κάθε άχρηστου κόπου, αντίθετα σε κάθε απαγόρευση, ενάντια σε κάθε τι που θα διέκοπτε το ανέβασμα των ευγενικών δυνάμεων προς τον υπέρτατό τους βαθμό. Γνωρίζετε με ποια επιμελή επαγρύπνηση ψάχνει γύρω του και απορροφά ό,τι μπορεί να αυξήσει και να επιταχύνει την ικανότητα του πνεύματός του, για το έργο της ομορφιάς που πρέπει να συμπληρώσει... Α! Τι είμαι, τι μπορεί να αξίζει ένα φτωχό φάντασμα μισοπεθαμένο σε σύγκριση με τον απεριόριστο κόσμο της ποίησης που φέρνει μέσα του για να το προσφέρει στους ανθρώπους. Τι είναι η μοναχική μου θλίψη σε σύγκριση με τον ατελείωτο πόνο στον οποίο θα μπορούσε να δώσει μιαν ανάπαυλα με τις αποκαλύψεις του υψηλού του πνεύματος; ... Είμαι μισοπεθαμένη, έχω ήδη το πόδι μου στον τάφο, δεν μου μένει παρά ένα μικρό βήμα ακόμη να κάμω για να εξαφανιστώ... Ω! ένα πολύ μικρό βήμα! Ξέρω, ξέρω

όλα όσα συσσωρεύονται και τυλίγονται γύρω από το λίγο που μου μένει από τη ζωή για να το κάνει περισσότερο ανιαρό, ο νόμιμος δεσμός, η συνήθεια, η προκατάληψη, η λύπη, η μετάνοια. Θυμούμαι μια στήλη πέτρινη, φαγωμένη και ακρωτηριασμένη, αφημένη στην παραλία ενός παλιού λιμανιού που είχε κλείσει από την άμμο, όπου φαινόταν ακόμη στην επιφάνεια του νερού ο σκελετός ενός σκάφους. Θυμώμαι αυτό το άχρηστο κομμάτι γύρω από το οποίο έβλεπε κανείς τους παλιούς κόμπους από τα ξεφτισμένα σκοινιά, τα λείψανα παλιών παλαμαριών. Δεν υπήρχε τίποτε το πιο θλιβερό ολόγυρα. Απ' αυτή τη μεριά η ανοικτή θάλασσα σαγήνευε όπως μια υπόσχεση, απερίγραπτα. (Παύση. Σκύβει το κεφάλι της στο στήθος της, συγκεντρώνεται μερικά δευτερόλεπτα, έπειτα τινάζεται και απλώνει τα χέρια της προς τον Λεονάρδο, που δεν μπορεί να μιλήσει από τη συγκίνησή του). Χάνω ό,τι αγαπώ, διασώζω ό,τι μπορώ. Βάλτε τα χέρια σας μέσα στα δικά μου, Λεονάρδε. (Ο Λεονάρδος κάνει ένα βήμα προς αυτήν και απλώνει τα χέρια του. Στο άγγιμά τους αυτή τρέμει) Είναι πιο κρύα από τα δικά μου, σαν να είναι από πάγο.

Κατεβαίνουν τα σκαλοπάτια.

- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : με φωνή σθησμένη και σπασμένη: 'Αννα, συγχωρείστε με, αν δεν μπορώ να σας πω ένα λόγο... Θα σας μιλήσω αύριο... Υποσχεθείτε μου ότι θα με ακούσετε, θα με προσέξετε... Τώρα δεν ξέρω, δεν θα μπορούσα... καταλαβαίνετε, 'Αννα... Υποσχεθείτε μου ότι θα με ακούσετε αύριο.
- ANNA : με λύπη: Τι θα μπορούσατε να μου πείτε; Αλλοίμονο! δεν μίλησα ήδη πολύ; Δεν είπα ήδη εκείνο που θα ήταν καλύτερο να μην είχα πει; Α, πάντοτε, πάντοτε η ζωή παίζει μαζί μας και μας παρασύρει, ακόμα και όταν θέλουμε να την αποφύγουμε!
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : μ' ένα τελευταίο αναπήδημα ελπίδας: Είσαστε βέβαιη, δεν είν' έτσι; Είσαστε βέβαιη ότι την αγαπά, ότι τον αγαπά... Είσαστε βέβαιη, 'Αννα, για την αγάπη τους... Δεν ξεγελιόσαστε... δεν είναι μία αμφιβολία, μία υπόνοια... είσαστε βέβαιη, είσαστε βέβαιη...
- ANNA : έκπληκτη από τον τόνο της φωνής του: Και σεις; Και σεις; Δεν είσαστε βέβαιιος; (Παύση. Ο Λεονάρδος διστάζει να απαντήσει). Γιατί σωπαίνετε; Ακόμη η λύπη.
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : με χαμηλή φωνή, κοιτάζοντας την πρώτη πόρτα αριστερά, σαν να φοβόταν μήπως εμφανιστεί κανένας: Ο Αλέξανδρος... ο Αλέξανδρος είναι εκεί... Θα τον ιδείτε... Θα του πείτε ότι μου μιλήσατε... ότι μου μιλήσατε γι' αυτά τα πράγματα;
- ANNA : 'Όχι, όχι. Συγχωρείστε με, Λεονάρδε, συγχωρείστε με! Και με σας επίσης έπρεπε να σιωπήσω... Η σιωπή, α! η σιωπή πόσο είναι δύσκολη ακόμα και γι' αυτούς που έχουν αρνηθεί τη ζωή...
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : 'Αννα, θα σας ξαναδώ αύριο, θα σας ξαναδώ, θα σας μιλήσω αύριο... Υποσχεθείτε μου... Θα σας βρω εδώ αύριο, την ίδια ώρα, δεν είναι έτσι; Ευχαριστώ, 'Αννα. (Της φιλεί τα χέρια). Ευχαριστώ! Αντίο! Γυρίζει προς τη δεύτερη πόρτα δεξιά, πηγαίνει για να την ανοίξει αλλά σταματά στη μέση αυτής της κίνησης, ταραγμένος από έναν ασυγκράτητο τρόμο, κατευθύνεται προς την πρώτη πόρτα, από την οποία είχε μπει, και εξαφανίζεται στη σκάλα σαν ένας φυγάδας.
- ANNA : ακούει με προσοχή, κάνοντας μερικά βήματα προς το μέρος του θορύβου που έκανε ο Λεονάρδος: Λεονάρδε! (Κατεβαίνει τη σκάλα). Λεονάρδε!

Λεονάρδε!... (Σταματά ασθμαίνοντας). Θεέ μου, Θεέ μου... Πώς έτρεμε μπρος την πόρτα!

ΣΚΗΝΗ ΙΙΙ

(Από αυτή την πόρτα μπαίνει η ΜΑΡΙΑΝΘΗ τρομαγμένη).

- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Φωνάζατε τον Λεονάρδο; Τι συνέβη; Πού είναι ο Λεονάρδος, Άννα; Πού είναι;
- ANNA : Μη φοβάσαι... Ήταν εδώ πριν από λίγο. Ήταν εδώ, μιλούσε μαζί μου στην ταράτσα... Βγήκε, δεν ξέρω γιατί... Δεν ξέρω πού πηγαίνει... Τον φώναξα γιατί μου ήλθε ξαφνική επιθυμία να βγω μαζί του... Η νύχτα είναι γλυκειά, αλλά δεν μ' άκουσε.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Φοβούμαι.
- ANNA : Μη φοβάσαι.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Ήμουν στην αίθουσα με τους θησαυρούς, τακτοποιούσα τα κοσμήματα γύρω από την Κασσάνδρα, για να τα βρει όλα εν τάξει όταν γυρίσει... Για να πω την αλήθεια, δεν ήμουν ήσυχη, είχα κάθε λίγο ένα μικρό ρίγος. Αν βλέπατε τη νύχτα, στο φως της λάμπας, αυτές τις χρυσές μάσκες... Παίρνουν μια παράξενη όψη ζωής... Ένα ξαφνικό φύσημα του αέρα έσβησε τη λάμπα και βρέθηκα στο σκοτάδι, και τότε άκουσα τη φωνή σας, που καλούσε τον Λεονάρδο... Φοβήθηκα.
- ANNA : Παιδί!
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : σφίγγεται κοντά στην Άννα με μια ξαφνική κίνηση: Φοβούμαι, έχω μέσα μου ένα συνεχή φόβο, που δεν μπορώ να τον εξηγήσω... Ήθελα να φύγω, μου έρχεται μια τρελλή επιθυμία να φύγω, δεν ξέρω πού, δεν ξέρω πού... Πέστε μου, πέστε μου σεις, τι πρέπει να κάνω! Βοηθείστε με, σεις, που έχετε όλη την καλωσύνη και όλη τη δύναμη, σεις που ξέρετε να συγχωρείτε και ξέρετε να προστατεύετε. Βάζω την ψυχή μου ανάμεσα στα χέρια σας, βάζω τη ζωή μου μέσα στα άξια χέρια σας, που γνωρίζουν την αλήθεια, που έχω κλάψει μέσα σ' αυτά. Πέστε μου, τι πρέπει να κάνω;
- ANNA : χαϊδεύοντάς την μαλακά: Ηρέμησε, ηρέμησε... Μη φοβάσαι. Μη φοβάσαι τίποτε. Κανένας δεν θα σου κάνει κακό, φτωχή ψυχή! Είμαι εδώ, θα σε σώσω. Έχε εμπιστοσύνη, έχε εμπιστοσύνη! Περιμένε λίγο ακόμη!
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : με μια αυξανόμενη ταραχή: Άννα, Άννα, θα ήθελα να μη σας εγκαταλείψω πια, θα ήθελα να μη χωριστώ πια από σας, ποτέ. Θα ήθελα να φύγω μαζί σας, να πάω μαζί σας πολύ μακριά, να μείνω για πάντα στο πλευρό σας, στα πόδια σας, να είμαι η πιστή σας σκλάβο, να σας έχω όπως έχουν μια ευλαβική εικόνα, να προσεύχομαι για σας, να πεθάνω για σας όπως η Παραμάντα... Έχω την ψυχή μου γεμάτη αφοσίωση για σας. Κανένας κόπος δεν θα μου είναι βαρύς για να φροντίσω τον πόνο σας. Αν μπορούσα να εξαγοράσω μ' όλο μου το αίμα αυτές τις ημέρες της αγωνίας και της κατάρας, αν μπορούσα με το τίμημα ενός σκληρού μαρτυρίου να καταστρέψω όλα τα ίχνη αυτών των πραγμάτων, Άννα, Άννα, πιστέψτε με, δε θα δίσταζα, δεν θα δίσταζα!
- ANNA : Α! αγαπημένο παιδί! Όλο το αίμα σου και όλα τα δάκρυά σου δεν

θα μπορούσαν να κάμουν να ξανανθίσει ένα χαμόγελο στα χείλη μου! Όλη η καλωσύνη της άνοιξης δεν θα μπορέσει να κάμει να ξανανθίσει ένα φυτό τραυματισμένο στη ρίζα του. Μη στενοχωριέσαι, λοιπόν, μη βάζεις καημούς για πράγματα που έχουν γίνει ήδη, που ανήκουν στο παρελθόν. Εγώ έχω ήδη τις ημέρες μου και τα όνειρά μου έξω από την ψυχή μου, τις ημέρες που πέρασαν, τα όνειρα που έσβησαν. Θα ήθελα κανέναν να μην είχε λύπη για μένα, κανέναν να μη δοκιμάσει να με παρηγορήσει. Θα ήθελα να έβρισκα κάποιο ήσυχο δρομάκι για τα αβέβαια βήματά μου, κάποιο τόπο όπου ο ύπνος και ο πόνος να συγχωνεύονται, όπου δεν θα υπάρχει ούτε θόρυβος ούτε περιέργεια, όπου κανέναν δεν θα έβλεπε ούτε θα άκουγε. Και θα ήθελα να μη μιλήσω πια, γιατί σ' ορισμένες ώρες της ζωής κανέναν δεν γνωρίζει τα λόγια που είναι προτιμότερο να πει κανείς από εκείνα που είναι καλύτερο να κρατήσει για τον εαυτό του. Και θα ήθελα, θα ήθελα, Μαριάνθη, να μου είχες εμπιστοσύνη, όπως σε μια μεγάλη σου αδελφή, που έφυγε σιγά επειδή τα είχε καταλάβει και τα είχε συγχωρήσει όλα... σιγά-σιγά, όχι μακριά, όχι πολύ μακριά... Έλα, έλα. Μου είχες υποσχεθεί ότι θα μου διαβάσεις. Θυμάσαι; Βρες το βιβλίο. Βάλε με να καθήσω.

Η Μαριάνθη την οδηγεί σ' ένα κάθισμα, γονατίζει εμπρός της και της παίρνει τα χέρια.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Ακούστε, Άννα, ακούστε. Τίποτε δεν έχει χαθεί, τίποτε δεν είναι ανεπανόρθωτο. Δεν θα μπορούσατε να βρείτε λόγια πιο γλυκά για να πείτε, περισσότερο απελπισμένα... Α! Πιστεύετε ότι δεν καταλαβαίνω; Ε! λοιπόν όχι, όχι, τίποτε δεν είναι χαμένο, τίποτε δεν έχει γίνει το ανεπανόρθωτο... Δεν γνωρίζω ποιος ξαφνικός φόβος μ' έριξε στην αγκαλιά σας, και σας φώναξα να με σώσετε, να με προστατεύσετε... αλλά εναντίον ενός κινδύνου που αγνώω, εναντίον ενός κινδύνου σκοτεινού που με απειλεί χωρίς να τον βλέπω, χωρίς να μπορώ να τον αναγνωρίσω... Είμαι αδύνατη, οι παιδικοί τρόμοι μπορούν να κατακτήσουν ξαφνικά το πνεύμα μου και να το αναστατώσουν... Άννα, ακούστε την αλήθεια. Ποιος θα μπορούσε να πει ψέματα, όταν βρίσκεται εμπρός σας. Όταν μήκατε εκεί κάτω στο δωμάτιο των χρυσαφικών και με φιλήσατε στα χείλη καταλάβατε ότι τα χείλη μου ήσαν αγνά... Ήσαν αγνά... είναι αγνά. Στη μνήμη της μητέρας μου, στη ζωή του αδελφού μου σας ορκίζομαι, Άννα, ότι θα παραμείνουν αγνά σφραγισμένα μ' αυτό το φιλή με τα ίδια σας τα χέρια. Φιλιάει τα χέρια της τυφλής.

ANNA : Μην ορκίζεσαι, μην ορκίζεσαι! Είναι αμαρτία εναντίον της ζωής: είναι σαν να έκοβες όλα τα ρόδα της γης, για να μη τα δώσεις σ' εκείνον που τα επιθυμεί. Για ποιο λόγο; Για ποιο λόγο; Μπορείς να κόψεις την επιθυμία; Ένοιωσα ότι τα χείλη σου ήσαν αγνά, αγνά όπως η φωτιά, αλλά λίγα λεπτά προηγουμένως είχα επίσης νοιώσει δύο ζωές να έλκονται η μία από την άλλη με όλες τους τις δυνάμεις, και να κοιτάζονται κατάματα ανάμεσα από τον ακίνητο πόνο μου, όπως ανάμεσα από ένα κρύσταλλο έτοιμο να σπάσει.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Θεέ μου! Θεέ μου! Φαίνεται σαν να θέλετε να κλείσετε όλες τις διεξόδους...

ANNA : Είναι μία που παραμένει ανοιχτή.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : μ' ένα τόνο καθαρό και σταθερό: Θα βγω απ' αυτήν.

ANNA : Είναι η δική σου, είναι η δική σου. Είναι η θύρα του μέλλοντος.

- Περίμενε ακόμη λίγο. (Παύση. Η Μαριάνθη σκύβει το κεφάλι της κάτω από την πένθιμη σκέψη της). Αισθάνεσαι το άρωμα της μυρτιάς; Είναι μεθυστικό σαν ένα καυτό κρασί, ακόμη και στο νυκτερινό κρύο, διατηρεί αυτή τη θερμότητα. Τη νοιώθεις; Και σ' εμένα άλλοτε είχε προκαλέσει ιλίγγους... Ήταν τον καιρό της μεγάλης χαράς, ένα καιρό τόσο μακρυνό! Πηγαίναμε στα Μέγαρα, κατά μήκος του κόλπου της Αίγινας. Τη γνωρίζεις αυτή την παραλία; Λοιπόν ήταν άσπρη όπως το αλάτι, κατάσπαρτη από μυρτιές και από μικρά στριμμένα πεύκα που καθρεφτίζονταν στα γαλήνια νερά. Στα εκστατικά μου μάτια οι μυρτιές έμοιαζαν με κορμούς που θα καίγονταν με πράσινη φλόγα, και η θάλασσα ήταν άσπιλη και δροσερή όπως ένας κάλυκας που μόλις άνοιξε.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : σηκώνοντας αργά το κεφάλι της: Τι τόνο έχει η φωνή σας. Είναι τόσο γλυκός που μ' αγγίζει στο βάθος της ψυχής μου, όπως μια μουσική... Όταν μιλάτε για ωραία πράγματα, νομίζω ότι ανεβαίνει στα χείλη σας ο ήχος κάποιου άγνωστου τραγουδιού. Μιλείστε μου ακόμη για ωραία πράγματα!
- ANNA : Συ, Μαριάνθη, μίλησέ μου για το όνειρό σου... Για ποια χώρα ήθελες να φύγεις; Για τις Συρακούσες;... Όταν ήρθαμε εδώ, σκεπτόμαστε να περάσουμε την άνοιξη στη Ζάκυνθο. Ο Αλέξανδρος ήθελε να οδηγήσει τον Λεονάρδο στη Ζάκυνθο για να ξεκουραστεί εκεί. Δεν το ξέρω το νησί, αλλά ένα βράδυ, κατά το πρώτο μου ταξίδι, το είδα από μακριά και μου φάνηκε η Νήσος των Μακάρων. Ήταν κοντά στη Μυρτιά... Μυρτιά, τι γλυκό όνομα! Θα έπρεπε να σε λένε έτσι... Ο ήλιος είχε εξαφανιστεί. Θυμούμαι, γύρω από τους μεγάλους λόφους με την ιερή όψη, σκεπασμένους με φουντωμένα αμπέλια που έμοιαζαν με λιβάδια, αλλά με κάτι το ζωντανό, γιατί η ζέστη της ημέρας είχε αποχυνώσει τις κληματαριές και πού και πού στη μέση των φουντωτών αμπελιών μια λεπτή γραμμή από μαύρα κυπαρίσσια. Το στρογγυλό φεγγάρι, ανάλαφρο όπως μια αναπνοή πάνω σ' ένα τζάμι, ανέβαινε στον ουρανό πολύ ωχρό ανάμεσα στις κορυφές των μαύρων κυπαρισσιών. Από μια κοιλάδα φαίνονταν μακριά το ίδιο σχήμα της Ζακύνθου μέσα στη θάλασσα, σαν να ήταν σκαλισμένη πάνω σ' ένα σάπφειρο από τον πιο επιδέξιο γλύπτη, σε μια ρόδινη ζώνη... Έτσι την βλέπω ακόμη. Εκεί έπρεπε να είχαμε περάσει την άνοιξη. Εκεί θα είχα, πιστεύω, ξαναβρεί τα πορτοκάλια σου για να τα τρως δαγκάνοντάς τα όπως το ψωμί... Διψώ.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Διψάτε; Τι θα θέλατε να πιείτε;
- ANNA : Λίγο νερό.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : σηκώνεται, πλησιάζει στο τραπέζι, βάζει λίγο νερό σ' ένα ποτήρι): Ορίστε.
- ANNA : αφού ήπιε: Είναι σχεδόν χλιαρό... Φανταζόμουν πάντοτε με επιθυμία την ηδονή να πίνει κανείς με το στόμα από μια πηγή, όπως πίνουν τα ζώα... Μια μέρα άκουσα τον Αλέξανδρο να πίνει έτσι με μεγάλες ρουφηξιές, και τον ζήλεψα. Πρέπει να ξαπλωθείς κατά γης, έτσι δεν είναι, και να κρατιέσαι με τα χέρια σου;... Όλο το πρόσωπο βρέχεται μέχρι το μέτωπο, έτσι δεν είναι; Θα ήθελα να δοκιμάσω. Εσύ δοκίμασες ποτέ;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Έτσι πίνω πάντοτε. Είναι αλήθεια ότι είναι ένας ευχάριστος τρό-

πος. Φαίνεται σαν να πίνει όλο το πρόσωπο. Οι βλεφαρίδες πάλλονται στο νερό, όπως οι πεταλούδες που πηγαίνουν να πιγούν. Έχω το θάρρος να κρατώ τα μάτια ανοικτά, και ενώ το νερό κατεβαίνει στο λαιμό μου, στο τέλος ανακαλύπτω ένα υπέροχο μυστικό. Δεν θα ήξερα να σας πω ποιες παράξενες εικόνες αναπηδούν από τον τρόπο που βρίσκονται τοποθετημένα τα χαλίκια στο βυθό...

ANNA : Η φωνή σου τώρα είναι δροσερή όπως μια πηγή. Νομίζω ότι ακούω να τρέχει το νερό όπως από ένα άγαλμα μιας κρήνης... Πάυση. Δεν νομίζεις, Μαρριάνθη, ότι πρέπει να είναι ευτυχισμένα τα αγάλματα αυτά; Στην ακίνητη και μακροχρόνια ομορφιά τους κυκλοφορεί μία ψυχή ζωντανή, που ανανεώνεται συνεχώς. Απολαμβάνουν ταυτόχρονα και από την ακινησία και από τη ρευστότητα. Στους μοναχικούς κήπους, μερικές φορές φαίνονται σαν να βρίσκονται σ' εξορία, αλλά η υγρή τους ψυχή δεν παύει να επικοινωνεί με τα μακρινά βουνά απ' όπου ήρθαν κάποτε, αποκοιμισμένα και φυλακισμένα στις μεταλλικές άμορφες μάζες. Ακούν με έκπληξη τα λόγια που ανεβαίνουν στα χείλη τους από τα βάθη της γης, αλλά ακούνε και τους διαλόγους των ποιητών και των σοφών, που συνηθίζουν να ξεκουράζονται, όπως σ' ένα καταφύγιο, στον μουσικό ίσκιο όπου το μάρμαρο δαιμονίζει μιαν ήρεμη κίνηση. Δεν τα βρίσκεις ευτυχισμένα; Θά ήθελα να ήμουν ένα από αυτά, γιατί μ' αυτά έχω κάτι κοινό. Το άδειο βλέμμα!

MARIANΘΗ : Ω! Άννα, έχετε κοινό με αυτά την ικανότητα να καθησυχάζετε την αγωνία, και να δίνετε τη λήθη! Όταν μιλάτε για ωραία πράγματα, εκείνος που σας ακούει ξεχνάει τον πόνο του και πιστεύει ακόμη ότι μπορεί να ζήσει και ότι η ζωή μπορεί ακόμη να είναι γλυκειά.

ANNA : Η ζωή μπορεί να είναι ακόμη γλυκειά. Μη φοβάσαι τίποτε! Όλα περνούν. Όλα είναι άπειρον. Πώς μιλάει η Κασσάνδρα, πώς μιλάει για τα ανθρώπινα πράγματα; «Αν είναι αντίθετα, ένα σφουγγάρι βρεγμένο στο νερό θα σβήσει κάθε ίχνος». Γιατί δεν διαβάσεις λίγο; Μου είχες υποσχεθεί ότι θα διαβάσεις...

MARIANΘΗ : Τι θέλετε να σας διαβάσω;

ANNA : Αυτό το διάλογο μεταξύ της Κασσάνδρας και του χορού των Γερόντων. (Η Μαρριάνθη αναζητά στο τραπέζι τον τόμο του Αισχύλου, σαν καταναγκασμένη). Βρήκες τον τόμο;

MARIANΘΗ : (ανοίγοντας το βιβλίο και φυλλομετρώντας το): Ναι, εδώ είναι.

ANNA : Διάβασε λίγο.

MARIANΘΗ : διαβάζοντας:

Ο ΧΟΡΟΣ

Της προφήτισσας τη φήμη σου

Την ξέρεις καλά

αλλά από προφήτες δεν χρειαζόμαστε άλλο πια.

ΚΑΣΣΑΝΔΡΑ

Αλοίμονο! Αλοίμονο! Τι ετοιμάζεται ακόμη;

Ποιος νέος και μεγάλος πόνος

ετοιμάζεται σ' αυτά τα σπίτια, μεγάλος φοβερός,

ανυπόφορος στους συγγενείς, ανεπανόρθωτος; Και η βοήθεια

είναι πολύ μακρυνά.

Ο ΧΟΡΟΣ

Δεν τις καταλαβαίνω αυτές τις προφητείες.

ANNA : διακόπτοντας: Όχι, φτάνει. Μη διαβάξεις άλλο. Είναι πολύ πένθιμο. Ας ξαναπάρουμε την Αντιγόνη στο σημείο που το περασμένο πρωινό διέκοψες το διάβασμά σου. Θυμάσαι; Ήταν το σημείο όπου η Αντιγόνη υποκύπτει για πρώτη φορά κάτω από τον πόνο της. Φαινόταν ότι η φωνή της χρύσιζε όπως η κορυφή του κυπαρισσιού στη δύση του ήλιου. Η Μαριάνθη ψάχνει να βρει τον τόμο του Σοφοκλή.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Δεν βρίσκω τον τόμο.

ANNA : Δεν τον ξαναχρησιμοποίησες από τότε;

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Α! Νάτος. Ανοίγει το βιβλίο, αναζητά τη σελίδα και διαβάξει.

Ο ΧΟΡΟΣ

*Μα εσύ όμως ξακουστή και παινεμένη
σ' αυτήν πας των πεθαμένων την κρυψώνα
ούτε από κακό μαράζι χτυπημένη
ούτε που πήες από μαχαίρι
μ' από μόνη σου το θέλησες και μόνη
από τους θνητούς στον Άδη
ζωντανή θα κατεβείς.*

ΑΝΤΙΓΟΝΗ

*Άκουσα πως με θάνατο χάθηκε θλιβερό
του Τάνταλου από τη Φρυγία η κόρη
πάνω στις Σίπυλου την κορυφή
που σαν σφιχτοπερίπλεχτος τη δάμασε κισσός
ο βράχος που την βλάστησε
κι έτσι παραλλαμένη καθώς λέν'
βροχές και χιόνια δεν της λείπουν ποτέ
κι αιώνια κάτω από τα φρύδια της κυλά
το δάκρυ και της βρέχει τα λαιμά.
Παρόμοιο η μοίρα μ' αυτής
τέτοιο μου γράφει τέλος.*

ANNA : διακόπτοντας: Όχι, φτάνει. Μη διαβάξεις άλλο. Είναι πολύ πένθιμο. Ας ξαναπάρουμε την Αντιγόνη στο σημείο που το περασμένο πρωινό διέκοψες το διάβασμά σου. Θυμάσαι; Ήταν το σημείο όπου η Αντιγόνη υποκύπτει για πρώτη φορά κάτω από τον πόνο της. Φαινόταν ότι η φωνή της χρύσιζε όπως η κορυφή του κυπαρισσιού στη δύση του ήλιου. Η Μαριάνθη ψάχνει να βρει τον τόμο του Σοφοκλή.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Δεν βρίσκω τον τόμο.

ANNA : Δεν τον ξαναχρησιμοποίησες από τότε;

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Α! Νάτος. Ανοίγει το βιβλίο, αναζητά τη σελίδα και διαβάξει.

Ο ΧΟΡΟΣ

*Μα εσύ όμως ξακουστή και παινεμένη
σ' αυτήν πας των πεθαμένων την κρυψώνα
ούτε από κακό μαράζι χτυπημένη
ούτε που πήες από μαχαίρι
μ' από μόνη σου το θέλησες και μόνη
από τους θνητούς στον Άδη
ζωντανή θα κατεβείς.*

ΑΝΤΙΓΟΝΗ

*Άκουσα πως με θάνατο χάθηκε θλιβερό
του Τάνταλου από τη Φρυγία η κόρη
πάνω στις Σίπυλου την κορυφή*

*που σαν σφιχτοπερίπλεχτος τη δάμασε κισσός
ο βράχος που την βλάστησε
κι έτσι παραλλαμένη καθώς λέν'
βροχές και χιόνια δεν της λείπουν ποτέ
κι αιώνια κάτω από τα φρύδια της κυλά
το δάκρυ και της βρέχει τα λαιμά.
Παρόμοιο η μοίρα μ' αυτής
τέτοιο μου γράφει τέλος.*

- ANNA : διακόπτοντας: Α! Το άγαλμα της Νιόβης! Πριν να πεθάνει, η Αντιγόνη βλέπει ένα άγαλμα από ζωντανή πέτρα, απ' όπου αναβλύζει μία πηγή αιωνίων δακρύων. Φτάνει, Μαριάνθη. Μη διαβάζεις περισσότερο. Φαίνεται πως ο θάνατος είναι παντού. Κλείσε το βιβλίο. Πήγαινε στην ταρατσα να κοιτάξεις τ' αστέρια. Είμαι κουρασμένη, θα ήθελα κι εμένα ένας δαίμονας να με κοιμήσει. (Σηκώνεται και φωνάζει). Παραμάνη! Παραμάνη! (Παύση. Δεν υπάρχει απάντηση). Παραμάνη! Δεν ακούει. Πιθανόν να αποκοιμήθηκε. Κι αυτή επίσης η φτωχή γριά είναι κουρασμένη. Δεν θα ήθελα να την ξυπνήσω. Τι είναι πιο γλυκό από ένα βαθύ ύπνο; Παύση. Αυτή τη νύχτα η σιωπή είναι απίστευτη. Ο άνεμος έπεσε, ούτε μια πνοή... (Απλώνει τα χέρια της στον αέρα). Πιθανόν και ο Αλέξανδρος να κοιμάται. Πιστεύεις ότι κοιμάται; Δεν βγήκε καθόλου από το δωμάτιό του. Κανένας θόρυβος δεν ακούγεται από εκεί. Έχει κλειδώσει την πόρτα του. Παύση. Τι θα έκανες εσύ αυτή την ώρα;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : αόριστα τρομαγμένη: Θα περίμενα τον αδελφό μου.
- ANNA : Μόνη εδώ;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Μόνη εδώ.
- ANNA : Και πού μπορεί να είναι ο Λεονάρδος;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Πού μπορεί να είναι; Γιατί δεν επέστρεψε ακόμη; (Παύση). Φοβάμαι.
- ANNA : Μη φοβάσαι, η νύχτα είναι γλυκειά. Δεν θ' αργήσει να επιστρέψει.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Θα τον περιμένω.
- ANNA : Θέλεις να μείνω μαζί σου;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Όχι, όχι... Είσαστε κουρασμένη. Βλέπει κανείς στο πρόσωπό σας ότι είσαστε πολύ κουρασμένη.
- ANNA : Θέλεις να με οδηγήσεις μέχρι το κατώφλι; Μόνον ως το κατώφλι. Δεν θέλω να ξυπνήσω την Παραμάνη. Θα βρω εύκολα το δωμάτιό μου μόνη μου.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : (Την παίρνει από το χέρι και την οδηγεί μέχρι το κατώφλι): Αλλά όλα είναι κατασκότεινα.
- ANNA : Για μένα δεν είναι μία αλλαγή. (Σκύβει προς το σκοτάδι στο κενό της πόρτας). Ακούς την αναπνοή της Παραμάνης; Δεν είναι ήσυχη, ασθμαίνει λίγο. Πιθανόν να κοιμάται σ' άβολη στάση... Φτωχή Παραμάνη! Αγαπημένη φτωχή γριά! (Ακούει ακόμη, κατόπιν γυρίζει και φιλάει τη Μαριάνθη). Ευχαριστώ, καληνύχτα. Άφησέ με να σου φιλήσω τα δυο μάτια. Αντίο. Πήγαινε, πήγαινε να ησυχάσεις. Πήγαινε στην ταρατσα να ιδείς τ' αστέρια.

Χάνεται μέσα στη σκιά. Αυτή τη στιγμή η Μαριάνθη την ακολουθεί με το βλέμμα, κατόπιν παρατηρεί γύρω της χαμένα, σαν να είχε καταληφθεί από μια ανυπόφορη αγωνία. Κάνει μερικά βήματα προς την ταρατσα. Στο πρώτο σκαλοπάτι ρίχνει γύρω της μια φοβισμένη ματιά, στρέφοντας τα μάτια της προς τις πόρτες. Κατόπιν ανεβαίνει σιγά, αλλά όταν φθάνει στο τελευταίο σκαλοπάτι παραπατάει, ακουμπάει στην κολώνα και μένει έτσι μερικά δευτερόλεπτα, κοιτάζο-

ντας τη νύχτα. Ξαφνικά σωριάζεται στη βάση της κολώνας χωρίς κανένα θόρυβο, με τη βουβή ελαφρότητα του πανιού που διπλώνεται και, έτσι διπλωμένη, ξεσπάει σε λυγμούς.

ΠΡΑΞΗ ΤΕΤΑΡΤΗ

Η ίδια αίθουσα της πρώτης πράξης. Η ταράτσα είναι ανοιχτή στο λυκόφως.

ΣΚΗΝΗ ΠΡΩΤΗ

Εμφανίζεται ο ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ ανάμεσα σε δύο κολώνες, κοιτάζοντας τη νεκρή πολιτεία, σκεπασμένη κάτω από τη στάχτη του δειλινού. Έχει την όψη ανθρώπου που τον έχει σκληρύνει η προσπάθεια μιας υπέρτατης απόφασης. Τα μάτια του λάμπουν πάνω στη γαιώδη αχρότητά του, σαν να έχει πυρετό. Μιλά και κινείται σπασμωδικά, σαν να έχει καταληφθεί από ένα καταφανές παραλήρημα.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Οι τάφοι... Θα μπορούσε να πέσει σ' έναν από τους τάφους τον πιο βαθύ... Όχι, όχι. Αν επρόκειτο να μείνει εκεί ζωντανή, αν επρόκειτο να υποφέρει... Ω! Αυτό είναι τρομερό, τρομερό! (Σφίγγει τους κροτάφους του με τα χέρια του, με μια κίνηση φρίκης και τρέλλας. Κατεβαίνει από τα σκαλοπάτια στο δωμάτιό του, βηματίζει αβέβαιος, απ' εδώ και απ' εκεί, υπακούοντας στις διαδοχικές μεταλλαγές της πένθιμης σκέψης του). Δεν χωράει αμφιβολία... αυτό είναι αναγκαίο, αυτό είναι αναγκαίο... Είναι ανάγκη να μην υπάρχει πια, να μην υπάρχει πια... Α! αν μπορούσε να φύγει, αν μπορούσε να εξαφανιστεί, αν ήταν ήδη μακριά, αν το δωμάτιό της ήταν άδειο... άδειο! Θα είναι άδειο. Πρέπει σήμερα το βράδι να είναι άδειο... Η αναπνοή της, η αναπνοή της... (Ρίχνεται σ' ένα κάθισμα, περνά το χέρι του από το μέτωπό του σαν να προσπαθεί να διώξει ένα σύννεφο, σαν να ιδει καλύτερα). Δεν υπάρχει άλλη λύση, δεν υπάρχει άλλη. Όλα είναι υπολογισμένα, ναι, όλα είναι υπολογισμένα. Την αγαπά. Και η άλλη σκεπτεται να πεθάνει... και η ανεξίτηλη κηλίδα στην ψυχή μου... Ξαφνικά άνοιξε μία άβυσσος. Όλα έσπασαν ξαφνικά, όλα χωρίστηκαν εξ αιτίας της... Είναι εκεί, τόσο γλυκειά, και εξ αιτίας της όλο αυτό το κακό! Κανένας δεν μπορεί πια να ζήσει. Κανένας δεν αναγνωρίζει πια κανένα. Μία άβυσσος ανοίχτηκε μεταξύ μας, ενώ είμαστε μία ψυχή, μία μόνον ζωή... Δεν υπάρχει άλλη σωτηρία, δεν υπάρχει άλλη... (Παύση. Σηκώνεται, τάλαιπωρημένος από το μαρτύριό του). Τι να κάνω; Τι να κάνω; Θα έλθει σε λίγο εδώ, σε μερικά λεπτά... Θα την ιδώ, θα της μιλήσω, θ' ακούσω τη φωνή της... Αν τουλάχιστον αυτή την ώρα μπορούσα να ξαναϊδώ την αγία αδελφή, αν, κοιτάζοντάς την μια τελευταία φορά, τα μάτια μου αποκτούσαν πάλι την αγνότητά τους! Αν, για τελευταία φορά, μπορούσα να την πάρω στην αγκαλιά μου χωρίς αυτόν τον τρόμο, αυτόν τον φριχτό τρόμο... Την αγαπά, την αγαπά. Από πότε; Πώς; Τι έχει συμβεί μεταξύ τους;... Α! όλα βρωμίζουν μέσα μου, όλα είναι μολυσμένα... Κι αυτή η δίψα που με σπαράζει! (Αγγίζει το λαιμό του, που τον καίει. Κοιτάζει μήπως υπάρχει νερό στο τραπέζι για να πιεί. Πλησιάζει, γεμίζει ένα ποτήρι και πίνει άπληστα. Αναπηδά, σαν να του ήρθε μια ξαφνική ιδέα). Α!... Η κρήνη! Παύση. Ακουμπισμένος στο τραπέζι τρέμει κάτω από τις λάμπες αυτής της νέας σκέψης, τα μάτια καρφωμένα κι ορθάνοιχτα.

ΣΚΗΝΗ II

Η ΜΑΡΙΑΝΘΗ μπαίνει από τη δεύτερη δεξιά πόρτα. Η όψη της δείχνει κόπωση χωρίς θάρρος και σκοτεινή.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Εδώ είσαι, Λεονάρδε; Δεν σε είδα να γυρίζεις...

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : αποκρύπτοντας την ταραχή του: Ναι, επέστρεψα προ ολίγου... Θα ήθελα να έρθω να σε βρω, αλλά πιστευα... πιστευα ότι κοιμόσουν... Κοιμήθηκες;

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Όχι, δεν κοιμήθηκα.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Πόσο πρέπει να είσαι κουρασμένη!

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Και συ;

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Α! Είμαι συνηθισμένος να ξαγρυπνώ. Αλλά εσύ! Να με περιμένεις εδώ μέχρι την αυγή, καθισμένη σ' ένα σκαλοπάτι! Γιατί το έκανες αυτό; Όταν επέστρεψα, όταν σε είδα, είχες ένα φτωχό πρόσωπο πολύ κουρασμένο. Στη φωνή του τρέμει μια αναπάντεχη τρυφερότητα.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Φώναξες!

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Δεν υποπευδύμου διόλου την παρουσία σου, και σηκώθηκες ξαφνικά σαν φάντασμα...

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Για σένα είμαι πάντοτε ένα φάντασμα. Σε φοβίζω.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : απομακρυνόμενος: Όχι, όχι...

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Γιατί έφυγες χθες το βράδυ; Ξέρω ότι έφυγες.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Έφυγα;

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Η Άννα σε φώναζε, και η φωνή της ήταν αλλαγή.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Με φώναζε; Δεν άκουσα...

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Και έμεινες όλη τη νύχτα έξω, μέχρι την αυγή!

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Ήταν τόσο όμορφη η νύχτα! Και βαδίζοντας οι ώρες πέρασαν για μένα τόσο γρήγορα! Η νύχτα του ηλιοστασίου είναι σύντομη. Και ήθελα την αυγή ν' ακούσω το τραγούδι των κορδαλλών... Αλλά αν είχα μπορούσε να σκεφτώ ότι με περίμενες...

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Σε περίμενα κλαίγοντας.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Κλαίγοντας;

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : χωρίς πια να συγκρατείται: Ναι, ναι, χύνοντας όλα τα δάκρμά μου για σένα... Νομίζεις ότι θα μπορούσα να ζήσω ακόμα μιαν ημέρα έτσι; Νομίζεις ότι μου είναι δυνατόν ν' αντιστέκομαι ακόμη σ' αυτό το μαρτύριο; Πες μου τουλάχιστον τι πρέπει να κάνω; Πάρε με απ' εδώ, πάρε με απ' εδώ, ή κάνε κάτι, κάνε έτσι ώστε να μείνουμε μόνοι εδώ... Είμαι έτοιμη να σε υπακούσω σε όλα. Εκείνο που θέλω είναι να είμαι μόνη με σένα, όπως άλλοτε, εδώ ή αλλού. Θα σε ακολουθήσω παντού, χωρίς κανένα παράπονο. Αλλά γρήγορα, γρήγορα. Αύριο! Αν δεν θέλεις, αν αργείς, θα φέρεις την ευθύνη όλων όσων μπορούν να συμβούν... Θα φέρεις την ευθύνη, Λεονάρδε. Σκέψου το!

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : κοιτάζοντάς την στα μάτια, πολύ ωχρός, με μια φωνή που πνίγεται: Τον αγαπάς, λοιπόν! Πές το, πές το, πόσο τον αγαπάς; Απέραντα;

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : κρύβοντας το πρόσωπό της: Ω! ω!

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : σαν τρελλός: Και αυτός... σου είπε ότι σ' αγαπά; Πότε; Πότε σου το είπε; Απάντησε! Πιστεύεις ότι σ' αγαπάει αγιάτρευτα;

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : κρατώντας πάντα το πρόσωπό της ανάμεσα στα χέρια της: Ω! ω! Τι μου ζητάς!

Ο Λεονάρδος κάνει ακόμη μία κίνηση για να μιλήσει, αλλά συγκρατείται, απομακρύνεται

μερικά βήματα διστάζοντας, κοιτάζει τις πόρτες, την ταράτσα. Κατόπιν ξαναγουρίζει στην αδελφή του.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Συγχώρησέ με. Δεν έχω καμιά μνησικακία εναντίον σου. Δεν είσαι υπεύθυνη... Μια βαριά μοίρα βαραίνει πάνω μας, πρέπει να υποστούμε τον σιδερένιο της νόμο... Όχι, δεν είσαι υπεύθυνη. Είσαι αγνή, δεν είναι έτσι αδελφή μου; Και θα παραμείνεις αγνή, δεν θα γνωρίσεις καμιά ντροπή...

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Ξαναπαίρνοντας κουράγιο και ρίχνοντας τα χέρια της στο λαιμό του: Ναι, ναι, αδελφέ μου. Πές μου, τι θα κάνουμε. Αφιερώθηκα σ' εσένα όταν μείναμε μόνοι στον κόσμο στο μέλλον, πρέπει να ζήσω για σένα μόνο. Πές μου τι θα κάνουμε! Είμαι έτοιμη.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Θα σου το πω... αλλά όχι εδώ... Θέλεις να βγούμε; Θέλεις να πάμε να καθήσουμε κάπου... Κοντά στην Περσεία κρήνη;

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Πάμε... Αλλά εκεί κάτω το άρωμα της μυρτιάς είναι τόσο δυνατό που χθες μ' αρρώστησε.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Δεν θα είναι τόσο δυνατό σήμερα το βράδυ, ο αέρας το σκορπίζει.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Πάμε.

Ο Λεονάρδος δείχνει να μην μπορεί να κάνει ένα βήμα από την πολλή του αγωνία. Ρίχνει μιαν απελπισμένη ματιά σ' όλα τα πράγματα που τον περιστοιχίζουν, σαν να τα έβλεπε για τελευταία φορά.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Δεν έχεις ανάγκη να πάρεις κάτι... από το δωμάτιό σου;... Δεν θέλεις να σκεπάσεις το κεφάλι σου;

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Όχι, η βραδιά είναι ζεστή. Αστράφτει προς τη μεριά του κόλπου.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : αναποφάσιτος: Σήμερα ακόμη, δεν είναι έτσι; Μια λιτανεία ανέβηκε από τα Φίχτια στην εκκλησία του Προφήτη Ηλία.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Άκουσα τους ψαλμούς από μακριά... Γιατί με κοιτάς έτσι;

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : αναπνδώντας: Κοιτάζω τα κουρασμένα σου μάτια... Μου προκαλούν λύπη... Νυστάζεις;

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Όχι τώρα πια δεν νυστάζω... Θα κοιμηθώ αργότερα, όταν θα έχουμε πάρει μια απόφαση για όλα. Πάμε. Πρέπει να μου πεις... Αλλά, τι σκέφτεσαι;

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Τι σκέπτομαι;... Ω! Μια παράξενη ανάμνηση.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Τι ανάμνηση;

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Ω! Όχι, είναι κάτι παιδιάστικο... Σκεπτόμουν αυτό το πουκάμισο του φιδιού που είχαμε βρει στο δρόμο ανεβαίνοντας για τις Μυκήνες για πρώτη φορά... Ω! είναι κάτι το παιδιάστικο. Δεν ξέρω πώς αυτό ξαναήλθε στο μυαλό μου.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Το φυλάω, το ξέρεις; Το έβαλα ανάμεσα στις σελίδες ενός βιβλίου για να σημαδεύω τη σελίδα...

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Α! Το φυλάς... (Πλησιάζει περισσότερο την αδελφή του και χαμηλώνει τη φωνή). Πες μου, πες μου' από πότε έχεις να ιδείς την Άννα;

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Εδώ και λίγες ώρες.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Είναι στο δωμάτιό της;

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Νομίζω ότι είναι εκεί.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Δεν σου μίλησε ποτέ... δεν σου μίλησε ποτέ γι' αυτά τα πράγματα;

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : σκύβοντας το κεφάλι μέσα στον πόνο: Ναι, ναι... Ξέρεις, υποφέρει...

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Πώς! Πώς σου μίλησε;

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Σαν μία αδελφή, με την καλωσύνη μιας αδελφής.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Σε συγχώρησε; Σε φίλησε;

ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Ναι.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : τρέμοντας, διστάζοντας: Και αυτός;... Αυτόν τον είδες... από χθες το

- βράδου;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Όχι... Δεν είναι εδώ.
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Η Άννα σου είπε πού έχει πάει;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Στο Ναύπλιο.
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Πότε θα επιστρέψει;
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Ίσως σήμερα το βράδυ, σε λίγο... (Παύση). Αλλά τι κοιτάζεις έτσι πίσω μου τώρα; Γυρίζει με τρόμο, σαν να ιδεί αν κάποιος είναι πίσω της.
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Τίποτε, τίποτε... Νόμισα ότι κάποιος πηγαίνει να μπει από αυτή την πόρτα. Δείχνει την πόρτα του διαμερίσματος της Άννας. Η Μαριάνθη τεντώνει τ' αυτί της.
- ΜΑΡΙΑΝΘΗ : Πιθανόν να έρχεται η Άννα... Πάμε. Παίρνει τον αδελφό της από το χέρι και κάνει την κίνηση να τον τραβήξει προς την πόρτα της σκάλας.
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Έρχεται η Άννα; Ακολουθεί την αδελφή του, με το κεφάλι γυρισμένο προς τα πίσω, κοιτάζοντας αυτή την πόρτα που ανοίγει.

ΣΚΗΝΗ ΙΙΙ

Η ANNA εμφανίζεται στο κατάφλι, ακολουθούμενη από την ΠΑΡΑΜΑΝΑ.

- ANNA : Ποιος βγαίνει από την πόρτα της σκάλας; (Ο Λεονάρδος και η Μαριάνθη εξαφανίζονται χωρίς ν' απαντήσουν). Ποιος βγήκε, Παραμάνα;
- Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Ο αδελφός με την αδελφή.
- ANNA : Α! Κατεβαίνουν... Πού πηγαίνουν... (Καθώς κάνει να προχωρήσει μόνη προς την πόρτα της σκάλας, η Παραμάνα την ακολουθεί. Στο κατάφλι σκύβει προς το άνοιγμα και φωνάζει). Μαριάνθη! Λεονάρδε! Πού πηγαίνετε; (Δεν παίρνει απάντηση). Μαριάνθη, πού πηγαίνεις; (Δεν παίρνει απάντηση). Γρήγορα, Παραμάνα, τρέχα και πρόφτασέ τους... (Η Παραμάνα βγαίνει. Η Άννα, ταραγμένη από ένα ακαθόριστο άγχος, προσπαθεί ν' ακούσει κοντά στην πόρτα). Πού πηγαίνουν; Δεν απάντησαν... Και όμως, πρέπει να άκουσαν τη φωνή μου, μόλις είχαν κατέβει... Θα έλεγε κανείς ότι έφευγαν... Πού; Πώς χτυπάει η καρδιά μου! (Βάζει το ένα χέρι της στην καρδιά της, προσπαθεί να ακούσει αν η Παραμάνα επιστρέφει). Πρέπει να μου μιλήσει σήμερα το βράδυ... αυτή την ίδια ώρα... Τι θα μου πει; Τι θα μπορέσει να μου πει;... Φαίνεται πως μια μεγάλη απόφαση πάρθηκε. (Ακούει το βήμα της Παραμάνας που ανεβαίνει τα σκαλοπάτια). Παραμάνα! Επιστρέφεις μόνη σου;
- Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : μπαίνει με την αναπνοή κομμένη: Τους έφτασα... μου είπαν ότι πήγαν στην κρήνη... και ότι θα επιστρέψουν σύντομα.
- ANNA : Δεν είχαν ακούσει που τους φώναζα;
- Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Περπατούσαν γρήγορα, σαν άνθρωποι που βιάζονταν.
- ANNA : Είναι αργά; Η νύχτα ήλθε;
- Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Με δυσκολία φέγγει. Φυσάει ένας δυνατός ζεστός άνεμος, που σηκώνει σκόνη. Αστράφτει από το μέρος της θάλασσας.
- ANNA : Μήπως προμηνύεται θύελλα;
- Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Ο ουρανός είναι καθαρός. Αστράφτει σ' ένα γαλάζιο ουρανό.
- ANNA : Πότε θα επιστρέψει ο Αλέξανδρος;
- Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Είναι η ώρα του.
- ANNA : Ας περιμένουμε. (Η Παραμάνα την βάζει να καθήσει και κάθεται κοντά της, πάνω σ' ένα σκαμνί. Σ' όλη τη διάρκεια μιας μεγάλης παύσης, και οι

- δύο σιωπούν. Η Άννα είναι πολύ προσεκτική και ταρασσεται στον παρα-
μικρό θόρυβο). Ακούς; Ακούς, Παραμάννα; Τι μουσική είναι αυτή;
Θα έλεγε κανείς ότι είναι μια φλογέρα.
- Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Ένας βοσκός περνά.
ANNA : Τι γλυκά που παίζει! Θα έλεγε κανείς ότι είναι μια φλογέρα.
Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Είναι μια φλογέρα από καλάμι. Η Άννα παραμένει ακούοντας μερικές
στιγμές.
ANNA : Είναι μια παλιά μελωδία που νομίζω ότι την έχω ξανακούσει, δεν
ξέρω πότε...
Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Αυτός ο βοσκός περνά συχνά από εδώ.
ANNA : Όχι, νομίζω ότι την έχω ακούσει, δεν θυμούμαι όμως πότε. Είναι
σαν να μου διηγείσουν αυτή την ώρα μία από τις παλιές ιστορίες...
(Παύση). Πιστεύεις ότι τον συνάντησαν αυτό το βοσκό; Θέλω να πα-
η Μαριάνθη και ο αδελφός της;
Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Πιθανόν.
ANNA : με αγωνία: Πώς ήταν; Τους κοίταξες καλά; Τους κοίταξες στο πρό-
σωπο; Πώς ήταν;
Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Δεν ξέρω καλά... Πώς έπρεπε να είναι;
ANNA : Ήταν παραγμένοι; Ήταν λυπημένοι;
Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Φαίνονταν πολύ βιαστικοί.
ANNA : Αλλά αυτός, ο αδελφός... Τον κοίταξες στο πρόσωπο;
Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Δεν τους πλησίασα... Συνέχισαν το δρόμο τους.
ANNA : Ποιος από τους δύο πήγαινε εμπρός;
Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Πιστεύω ότι κρατιόνταν από το χέρι.
ANNA : Α! Κρατιόνταν από το χέρι... Και το βήμα τους ήταν σίγουρο;
Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Περπατούσαν γρήγορα. Παύση. Η Άννα είναι σκεπτική και προσεκτι-
κή.
ANNA : Και ο Αλέξανδρος δεν ξαναγύρισε!
Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Είναι η ώρα του. Πρέπει να είναι εδώ κοντά.
ANNA : σηκώνεται με ανυπομονησία: Πήγαινε στην ταράτσα, Παραμάννα, και
κοίταξε!
Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : ανεβαίνει στην ταράτσα για να κοιτάξει: Τι ζεστός αέρας! Είναι σαν να
βγαίνει από φούρνο... Νομίζω ότι διακρίνω έναν άνθρωπο πάνω σ'
άλογο στο δρόμο...
ANNA : μ' ένα αναπήδημα: Είναι ο Αλέξανδρος;
Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Ναι, ναι, είναι ο κύριος. Να τον. Κατεβαίνει τα σκαλιά.
ANNA : Πήγαινε, Παραμάννα. Βεβαιώσου ότι όλα στο δωμάτιό του είναι
έτριμα. Μην έλθεις αν δεν σε φωνάξω. Φέγγει ακόμη λίγο;
Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Σχεδόν δεν διακρίνεται τίποτε.
ANNA : Φέρε μία λάμπα. Η Παραμάννα βγαίνει από δεξιά. Η Άννα ακούει μ'
αγωνία αν το βήμα του Αλέξανδρου αντηχεί στη σκάλα.

ΣΚΗΝΗ IV

Μπαίνει ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ. Είναι τόσο απορροφημένος από την οδυνηρή του σκέψη που δεν
προσέχει την παρουσία της ANNAΣ. Κατευθύνεται προς το δωμάτιό του σιωπηλός.

ANNA : Αλέξανδρε!

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : αναπηδώντας σταματά: Εδώ είσαι, Άννα; Δεν σε είχα δει. Είναι σχε-

- δόν νύχτα.
- ANNA : Σε περίμενα.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Άργησα λίγο. Στο δρόμο ο άνεμος σήκωνε μια σκόνη τόσο πυκνή που ήταν δύσκολο να προχωρήσω. Είναι ο άνεμος της ερήμου. Φαίνεται να πέφτει η νύχτα σαν φλεγόμενη στάχτη... Πού είναι ο Λεονάρδος;
- ANNA : Βγήκε πριν από λίγο με την αδελφή του.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : με αβέβαιη φωνή: Δεν ξέρεις πού πήγε;
- ANNA : Κατέβηκε στην Περσεία κρήνη.
- Μπαίνει η Παραμάνα με αναμμένη τη λάμπα, αλλά, καθώς ετοιμάζεται να την βάλει στο τραπέζι, μια πνοή ανέμου τη σβήνει. Πίσω της η πόρτα κλείνει βίαια.
- Η ΠΑΡΑΜΑΝΑ : Α! Έσβησε. Πρέπει να κλείσω την πόρτα της σκάλας, ο αέρας δυναμώνει.
Πηγαίνει να κλείσει, κατόπιν ξανάρχεται στο τραπέζι για να ξανανάψει τη σβησμένη λάμπα. Τείνει την προσοχή της προς την ταράτσα, όπως όταν προσπαθεί κανείς να ξεχωρίσει μακρινές φωνές. Η Παραμάνα βγαίνει από τα αριστερά, ξανακλείνοντας την πόρτα πίσω της.
- ANNA : Αλέξανδρε, πλησίασε, άκουσε. (Ο Αλέξανδρος ανήσυχος πλησιάζει). Δεν ακούς; Δεν σου φαίνεται ότι ακούς κάτι;
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Τι; (Η Άννα δεν απαντά). Είναι ο αέρας που σφυρίζει στις ρωγμές των τειχών και κάτω από την Πύλη των Λεόντων.
- ANNA : Μήπως είναι η καταιγίδα που προμηνύεται;
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : ανεβαινοντας γρήγορα στην ταράτσα: Όχι, ο ουρανός είναι ολοκάθαρος. Άρχισαν να φαίνονται τ' αστέρια. Το μισοφέγγαρο είναι ακριβώς πάνω από την Ακρόπολη. Στη νεκρή πολιτεία ο άνεμος μουρμουρίζει παράξενα, πιθανόν καθώς βυθίζεται μέσα στους ανοιχτούς τάφους. Δεν ακούς; (Κατεβαίνει τα σκαλιά. Η Άννα του πιάνει το χέρι. Την κατέχει ανησυχία, στην οποία δεν μπορεί να κυριαρχήσει). Τι έχεις;
- ANNA : Είμαι ανήσυχη... Δεν μπορώ να κατανικήσω την αγωνία που μου σφίγγει το λαιμό. Σκέπτομαι αυτούς τους δύο που είναι εκεί κάτω...
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : με βίαιη ταραχή, που την προκαλεί η απέχθειά του: Γιατί; Ξέρεις... Ξέρεις κάτι; Το τρομερό πράγμα; Ποιος μπόρεσε να στο πει; Ποιος; Ο Λεονάρδος, πιθανόν; Σου μίλησε ο Λεονάρδος; Πώς μπόρεσε... σε σένα...
- ANNA : τραβιέται: Μα τι θέλεις να πεις; Τι πιστεύεις;... Όχι, όχι, δεν μίλησε, δεν μου είπε τίποτε... Εγώ, εγώ του μίλησα, χθες το βράδυ εδώ εγώ, που ήξερα ήδη... Ω! αλλά χωρίς παράπονο, χωρίς μνησικακία, Αλέξανδρε...
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Του μίλησες γι' αυτό το τρομερό πράγμα; Είχες το θάρρος να του μιλήσεις; Μα, πώς; Πώς το ήξερες, πες μου πώς το ήξερες; Πώς κατάφερες να διεισδύσεις στο μυστικό του, ενώ εγώ μέχρι χθες το βράδυ δεν είχα ούτε τη σκιά μιας υποψίας; Πες μου, πες;
- ANNA : τραβιέται περισσότερο: Το μυστικό του; Τι θέλεις να πεις; Ποιο μυστικό; Για ποιο τρομερό πράγμα μιλάς, Αλέξανδρε;
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : αναστατωμένος, καταλαβαίνοντας το λάθος του: Ήθελα να πω...
- ANNA : Υπάρχει άλλο πράγμα; Υπάρχει άλλο πράγμα;
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : της παίρνει τα χέρια και με μια προσπάθεια επιβάλλεται στη συγκίνηση του που τον πνίγει: Άννα, άκουσέ με συ, που ξέρεις να υποφέρεις όλα τα βάρη του πόνου, συ, που δεν φοβάσαι ποτέ να υποφέρεις και που

γνωρίζεις όλες τις λύπες και όλες τις δυνάμεις της ζωής. Είμαστε σε μιαν ώρα κρίσιμη, πολύ κρίσιμη. Ένας βίαιος ανεμοστρόβιλος μας παρασύρει, δεν ξέρω για ποιο σκοπό. Είμαστε η λεία μιας σκοτεινής και ανίκητης δύναμης. Καταλαβαίνεις, Άννα, καταλαβαίνεις... Μέχρις αυτή την ώρα, αποφύγαμε να μιλήσουμε, γιατί σ' εμένα, όπως και σ' εσένα, κάθε λόγος έχει φανεί άχρηστος και μόνον η σιωπή φάνηκε ένας τρόπος ν' αποδεχόμαστε τις αναγκαιότητες, άξιές μας και άξιες εκείνου που υπήρξαμε. Τώρα όλα αποκαλύπτονται. Ήλθε η στιγμή για τον καθένα μας να κοιτάξει κατά πρόσωπο τη μοίρα του... Δεν χρησιμεύει σε τίποτε να κλείνουμε τα μάτια. Ότι υπάρχει είναι αναγκαίο. Σου ζητώ λοιπόν, Άννα, την αλήθεια. Τι συνέβη χθες το βράδυ; Πες μου την αλήθεια.

ANNA : Την αλήθεια... Ω! Γιατί; Σε τι θα χρησιμεύσει; Μερικές ώρες στη ζωή, κανένας δεν ξέρει ποια λόγια είναι καλύτερο να πούμε, ποια είναι καλύτερο να αποκρύψουμε. Χθες ζήτησα συγγνώμη από τον Λεονάρδο γιατί μίλησα, και τώρα ζητώ από σένα, Αλέξανδρε, συγγνώμη. Το είπες πολύ σωστά: μόνη αξία είναι η σιωπή. Έπρεπε να μη διακόψω τη σιωπή μου για να σώσω κάποιον. Αλλά ήταν εκεί... Τόσο συχνά, τόσο συχνά τον ένοιωθα να υποφέρει, να υποφέρει σκληρά... Μου φαινόταν ότι εγώ μόνη ήμουν η αιτία τόσης αγωνίας, ότι ήμουν το εμπόδιο. Και είχα μια αδελφική διάθεση να τον παρηγορήσω, να του κάμω λίγο καλό, να του δείξω ότι όλα ήσαν γνωστά και αποφασισμένα... Και χθες το βράδυ, όταν ήλθε κοντά μου, δεν ξέρω τι είδους εγκατάλειψη υπήρχε σ' αυτόν, δεν ξέρω ποια ανάγκη για εξομολόγηση... Φαινόταν να είχε κλάψει, ότι στην ψυχή του είχε λυθεί κάτι... τα αστέρια του φαινονταν ωραία... Δοκίμασα λοιπόν την ανάγκη να του κάνω λίγο καλό, και του μίλησα γι' αυτήν τη φτωχή ύπαρξη, και για σένα επίσης... Θέλησα να διώξω από την ψυχή του κάθε πίκρα, κάθε άδικη μνησικακία εναντίον αυτής της ακριβής ύπαρξης, της οποίας μοναδικό λάθος είναι ν' αγαπάει και να την αγαπούνε. Και του μίλησα γι' αυτήν, και του μίλησα για σένα, χωρίς να του παραπονεθώ, χωρίς να ταπεινωθώ, αλλά δίνοντάς του λίγη ελπίδα.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : βίαια ταραγμένος; Λίγη ελπίδα! Και αυτός... πιστεύεις ότι γνώριζε ήδη;... Δεν είναι δυνατόν! Δεν είναι δυνατόν! Λίγο πριν μου είχε μιλήσει.

ANNA : αποτραβιέται: Δεν εγνώριζε;... Δεν γνώριζε... (Φαίνεται να ξανασκέφτεται τη συζήτηση, να ανακαλύπτει μερικές ενδείξεις που δεν είχε προσέξει στην αρχή, και οι οποίες ξαφνικά φωτίζουν το μυαλό της. Το ξεφώνημά της μοιάζει με μια συνεχή κραυγή). Α! Πιθανόν... Έλεγε ότι δεν καταλάβαινε... Ναι, ναι... Έλεγε «Είσαστε βέβαιη; Είσαστε βέβαιη;» Και κατόπιν... Α! Μα λοιπόν; Υπάρχει ακόμη άλλο πράγμα; Συμβαίνει κάτι άλλο;

Ο Αλέξανδρος καταλαμβάνεται από μια αφόρητη αγωνία, στέκεται στη μέση του δωματίου μ' ένα αβέβαιο βήμα, σαν κάποιον που προσπαθεί να βρει ένα δρόμο σωτηρίας χωρίς να τον βρίσκει.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : με χαμηλή φωνή μιλώντας τον εαυτό του: Έπειτ' απ' αυτό που μου είχε αποκαλύψει!...

ANNA : Με τη σειρά σου, Αλέξανδρε, πες μου την αλήθεια. Σου ζητώ την αλήθεια!

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : πλησιάζοντάς την: Και τι έκαμε; Έπειτα τι έκαμε; Πού πήγε;

- ANNA : Εβγήκε, χάθηκε... Ξέρω από την αδελφή του ότι επέστρεψε σήμερα το πρωί, την αυγή... Μέχρι εκείνη την ώρα αυτή τον περίμενε.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Να φύγει, να φύγει... (Κινείται, αβέβαιος, μη γνωρίζοντας τι να κάνει). Α! Όταν θα συναντηθούμε...
- ANNA : Μα, πες μου την αλήθεια!
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Και έφυγαν μαζί... Κατέβηκαν στην κρήνη. Πριν από πόση ώρα;
- ANNA : Λίγα λεπτά προτού επιστρέψεις.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Μαζί... μαζί... εκεί κάτω... (Ο εκνευρισμός του μεγαλώνει από τη μια στιγμή στην άλλη). Και προτού βγουν ήσαν εδώ μαζί σου; Και τι έλεγαν;
- ANNA : Όχι, μπήκα μέσα ενώ αυτοί κατέβαιναν τα σκαλιά. Τους φώναξα, αλλά δεν απάντησαν... Έστειλα την Παραμάνα να τους βρει...
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Και λοιπόν;
- ANNA : Είπαν ότι κατέβαιναν για μια στιγμή στην κρήνη και ότι θα επέστρεφαν σύντομα... Αλλά, πες μου, πες μου! Πιάνει το χέρι του Αλέξανδρου, ενώ αυτός πηγαίνει ν' ανέβη στην ταράτσα. Ανεβαίνουν έτσι και οι δύο και χάνονται μέσα στο σκοτάδι προς τα κάγκελα. Έπειτα από λίγα λεπτά ο Αλέξανδρος επιστρέφει μόνος μέσα στο δωμάτιο. Υπακούοντας σε μία ενστικτώδη παρόρμηση, τρέχει στην πόρτα, την ανοίγει και κατεβαίνει γρήγορα τα σκαλοπάτια. Η Άννα εμφανίζεται στις κολώνες κατατρομαγμένη.
- ANNA : Αλέξανδρε! Αλέξανδρε! (Καμιά απάντηση. Βαδίζει ψηλαφητά στο κενό, αγγίζει μία από τις κολώνες, ακουμπά πάνω της, κατεβαίνει το πρώτο σκαλοπάτι, κατόπιν τα άλλα). Αλέξανδρε!... Δεν είσαι πια εδώ. Είμαι μόνη... Α! Κύριέ μου, δώσε μου το φως! Ακολουθώντας το θερμό ρεύμα αέρα που μπαίνει από την ορθάνοιχτη πόρτα, προχωρεί ως το κατώφλι. Ακουμπά στον ένα παραστάτη της πόρτας και κάνει ένα βήμα προς τα έξω. Χάνεται στο σκοτάδι.

ΠΡΑΞΗ ΠΕΜΠΤΗ

Ένας τόπος μοναχικός και άγριος, κοντά σ' ένα διάσελο που ανοίγεται μεταξύ της κορυφής του βουνού της Εύβοιας και της απόκρημνης πλευράς της ακρόπολης. Οι μυρτιές μοσχοβολούν μέσα στους τραχείς βράχους και τα κυκλώπεια τείχη. Το νερό της Περσείας κρήνης, κυλώντας ανάμεσα από τους βράχους, συγκεντρώνεται σε μια κοιλότητα όμοια με κοχύλι, απ' όπου ξεχυλάει κατόπιν και χάνεται ανάμεσα στις πέτρες της χαράδρας. Στην αρχαία μοναξιά, σκεπαμένη ήδη από το μυστήριο της νύχτας, ακούγεται το μουρμούρισμα αστεϊρευτων πηγών.

ΣΚΗΝΗ ΜΟΝΑΔΙΚΗ

Στα χείλη της κρήνης, μέσα σ' ένα θάμνο μυρτιάς, κείται το πτώμα της ΜΑΡΙΑΝΘΗΣ. Τα βρεγμένα φορέματα είναι κολλημένα στο άκαμπτο πτώμα, τα μαλλιά βρεγμένα από το νερό του θανάτου περιβάλλουν το πρόσωπο σαν κορδέλες, τα χέρια είναι απλωμένα κατά μήκος των πλευρών, τα πόδια ενωμένα, όπως εκείνα των επιτυμβίων αγαλμάτων που βρίσκονται στους ένδοξους τάφους. Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, καθισμένος σε μια πέτρα, με τους αγκώνες ακουμπισμένους στα γόνατα και τους κροτάφους σφιγμένους ανάμεσα στις δύο παλάμες, έχει καρφώσει τα μάτια του στη νεκρή, σιωπηλός με μια φρικιαστική ακινησία. Από την αντίθετη πλευρά ο ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ είναι όρθιος, ακουμπισμένος σ' ένα μεγάλο βράχο, στον οποίο τα δάχτυλά του γαντζώνονται από καιρού σε καιρό, συσπασμένα και απελπισμένα, όπως τα δάχτυλα του ναυαγού αρπάζονται πάνω στο βράχο που εξέρχεται από τα βάθη. Στην τρομερή σιωπή ακούγεται ο θόρυβος του νερού και το παρεμβαλλόμενο φύσημα του ανέμου στις μυρτιές. Ξαφνικά ο Λεονάρ-

δος αποσπάται από το βράχο και πηγαίνει και γονατίζει κοντά στο πτώμα της αδελφής του σκύβοντας σαν να θέλει να την αγγίξει.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : τον σταματά με μια βίαιη κίνηση και με μια φωνή επιτακτική: **Μη την αγγίζεις! Μη την αγγίζεις!**

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : υποχωρώντας, χωρίς να ανασηκωθεί: **Όχι, όχι, δεν την αγγίζω... Είναι δική σου, είναι δική σου.** (Παύση. Κοιτάζει το πτώμα με μια υπεράνθρωπη ένταση πόνου και αγάπης. Φαίνεται πως τον καταλαμβάνει το παραλήρημα, η φωνή του γίνεται μια φορά τραχειά και μια διαπεραστική). **Πιστεύεις... πιστεύεις ότι θα την βεβηλώσω, αν την αγγίξω;... Όχι, όχι... Τώρα είμαι αγνός, είμαι τελειώς αγνός... Αν σηκωνόταν τώρα, θα μπορούσε να περπατήσει στην ψυχή μου όπως στο άσπιλο χιόνι... Αν ξαναζούσε, όλες οι σκέψεις μου γι' αυτήν θα ήταν όπως τα κρίνα, όπως τα κρίνα... Α! Ποιός άντρας στον κόσμο μπορεί να πει ότι αγαπά ένα ανθρώπινο πλάσμα όπως εγώ αγαπώ αυτήν! Ούτε συ, ούτε και συ δεν την αγαπάς όπως την αγαπώ. Κανένας έρωτας πάνω στη γη δεν είναι όμοιος με τον δικό μου. Όλη η ψυχή μου είναι στον ουρανό γι' αυτή τη νεκρή... (Η φωνή του δυναμώνει, γίνεται επιτακτική και φλογερή, όπως ένα παραλήρημα που θα μεγάλωνε, ή καταπέφτει σαν ένας τρόμος μεγάλου έρωτα). Ποιος θα είχε κάμει γι' αυτήν ό,τι έκαμα εγώ; Θα είχες εσύ το κουράγιο να κάνεις αυτή τη σκληρή πράξη για να γλυτώσεις την ψυχή της από τη βρωμιά που πήγαινε να την καταλάβει; Ω! Ναι, την αγάπησες με όλες τις δυνάμεις της ζωής, γιατί έτσι έπρεπε ν' αγαπηθεί, αλλά δεν ξέρεις, όχι, δεν ξέρεις ποια ήταν η ψυχή της... Όλες οι καλωσύνες της γης και όλες οι ομορφιές — ομορφιές που συ ο ίδιος δεν ονειρεύτηκες ακόμη. Η ψυχή της τις είχε... Κάθε πρωί, στο ξύπνημά της όλες οι πνοές της άνοιξης περνούσαν στην ψυχή της και την έκαναν τόσο τρυφερή, την έκαναν ν' ανθίζει. Φαινόταν ότι κάθε βράδυ όλα τα πιο γλυκά πράγματα της ημέρας που είχαμε ζήσει είχαν παραμείνει στην ψυχή της όπως μέσα σ' ένα λιχινστήρι, και ότι αυτή τα είχε ζυμώσει για μένα, για να μου τα προσφέρει όπως προσφέρουν ένα ψωμί... Α! Έτσι μ' ανάθρεψε, τόσον καιρό, τόσον καιρό, μ' αυτό το ψωμί μ' έτρεφε κάθε βράδυ... Ήξερε να μετατρέπει σε μια μεγάλη ευτυχία το πιο ασήμαντο από τα χαμόγελα. Η πιο μικρή από τις χαρές μου άπλωνε στην ψυχή της απεριόριστα, όπως ένας κύκλος στο γαλήνιο νερό, τόσο που επιτέλους μου έδινε την παραίσθηση μιας μεγάλης ευτυχίας... Δεν ξέρεις, όχι, δεν ξέρεις την ψυχή που είχε. Κανένα πλάσμα στον κόσμο δεν μπορούσε να της μοιάσει... Δεν υπήρχε ούτε μία πικρή σταγόνα σ' όλο της το αίμα... Μέχρι πριν από λίγο. (Σταματά, όπως ένας άρρωστος του οποίου η σάρκα υποφέρει έναν ακράτητο σπασμό)... Έπειτα από λίγο όλη η τρυφερή της ζωή έτρεμε μέσα στα μαλλιά της κάτω από το χέρι μου. (Αναπηδά στα γόνατα τόσο φρικιαστικά, που ο Αλέξανδρος σηκώνεται, κάνει μια κίνηση να πάει προς αυτόν, αλλά φαίνεται ανίκανος να κινηθεί και ξαναπέφτει στην πέτρα). Α! Όταν έσκυψε στην πηγή για να πιεί... άκουσα τον μαλακό θόρυβο που έκανε το νερό όταν κατέβαινε στο φάρυγγά της... Μου φάνηκε ότι έπινε στην υγιά μου, και ότι μ' αυτή την αναρρόφηση των χειλιών της περνούσε όλος ο πόνος που υπέφερα, όλη η ντροπιασμένη ύπαρξη, και κάθε γνώση και κάθε ανάμνηση, και ολόκληρο το είναι μου... Άδειος, άδειος και τυφλός ήμουν,**

όταν ρίχτηκα πάνω της... Ο θάνατος βάραινε στους ώμους μου και με πίεζε με τα σιδερένια γόνατά του... Ο κόσμος δεν υπήρξε... χίλιοι αιώνες... μία στιγμή... Και ήμουν εκεί, πάνω στις πέτρες... και μέσα στο νερό, ταραγμένο ακόμη από τα αναπηδήματα, τα μαλλιά της... τα μαλλιά της γύρω από το κεφάλι της, ακίνητη... Α! ποιος θα έκανε ό,τι έκανα εγώ; Την ανασήκωσα! Την ανασήκωσα, ξαναείδα το πρόσωπό της... «Όλο το πρόσωπό της ζούσε ανάμεσα στα μαλλιά της σαν ένας βίαιος παλμός», ναι, αυτό έλεγε η Άννα χθες το βράδυ, αυτή που την είχε κρατήσει στα χέρια της, που την είχε νοιώσει να πάει ανάμεσα στα χέρια της... Και ξαναείδα το πρόσωπό της, που δεν ζούσε πια, το πρόσωπό της παγωμένο, που έσταζε... Κατέβασα τα βλέφαρα στα μάτια της. Α! πιο μαλακά από ένα λουλουδί πάνω σ' ένα άλλο λουλουδί... Κάθε βρωμιά έσβησε από την ψυχή μου, και έγινα αγνός, τελείως αγνός. Όλη η αγιωσύνη του αλλοτινού έρωτά μου ξαναμπήκε στην ψυχή μου σαν ένας χείμαρρος φωτός... Ακόμη μία ευεργεσία, ακόμη μία ευεργεσία απ' αυτή, διά μέσου του θανάτου! Είναι να μπορώ ακόμη να την αγαπώ, γι' αυτό τη σκότωσα, και για να την αγαπάς και συ επίσης μπρος στα μάτια μου, χωρίς τίποτε πια να σε χωρίζει από μένα, χωρίς πια σκληρότητα ούτε τύψεις, γι' αυτό, γι' αυτό τη σκότωσα... Ω! αδελφέ μου, αδελφέ μου στη ζωή και στο θάνατο, από τώρα ενωμένος μαζί μου για πάντα, ενωμένος μαζί μου μ' αυτή τη θυσία που σου έκαμα... Κοίταξέ την! Αυτή είναι τέλεια τώρα, είναι τέλεια. Μπορεί τώρα να λατρεύεται σαν μία θεία δημιουργία... Θέλω στον πιο βαθύ από τους τάφους μου να την ξαπλώσουν μαλακά και να βάλουν γύρω της όλους τους θησαυρούς μου... (Σκύβει πάνω από τη νεκρή). Σε σένα, σε σένα ό,τι λάμπει, σε σένα για πάντα ό,τι είναι αγνό. Λατρεία μου, λατρεία μου. Αν μ' όλο το αίμα μας μπορούσαμε να ξαναζωντανέψουμε πάλι το ωχρο σου πρόσωπο, να κάνω έτσι ώστε μια στιγμή, μία μόνον να ξανανοίξεις τα μάτια σου, να μας ιδείς, να ακούσεις τη φωνή του έρωτά μας και του πόνου μας... Αδελφή μου! Αδελφή μου! (Σκύβει πάνω από τη νεκρή φωνάζοντάς την με επανειλημμένες διαπεραστικές κραυγές, ανοίγοντας τα ταραγμένα τα χέρια του που έτρεμαν, προς το ακίνητο ωχρο πρόσωπο ανάμεσα στις υγρές ταινίες των μαλλιών. Ανίκανος ν' αντισταθεί περισσότερο σ' αυτή την κραυγή, ο Αλέξανδρος σηκώνεται, περνά εμπρός από τα πόδια του πτώματος, πηγαίνει προς το φίλο του, σκύβει, του βάζει το ένα χέρι στο μέτωπο για να νοιώσει αυτόν τον πυρετό, για να ηρεμήσει αυτό το παραλήρημα που φαίνεται να προαναγγέλει την τρέλλα. Στο άγγιγμα αυτό ο Λεονάρδος αισθάνεται μια ανάκούφιση. Η βίαιη σύσπασση των νεύρων του υποχωρεί λίγο, η φωνή του σβήνει). Άφησέ με να της φιλήσω τα πόδια της... τα μικρά της πόδια... (Σέρνεται μέχρι τα πόδια της νεκρής, ακουμπάει το μέτωπό του και παραμένει σ' αυτή τη στάση. Ο Αλέξανδρος επίσης σκύβει δίπλα του. Στην παύση, ακούγεται η κρήνη να στενάζει. Ο Λεονάρδος σηκώνει το μέτωπό του και μένει με τα μάτια καρφωμένα στα ακίνητα πόδια). Μια μέρα ήταν στην παραλία καθισμένη στην άμμο, τα γόνατα στο σαγόνι, και, καθώς ονειρευόταν τα ωραιότερα όνειρά της, τύλιγε με τα λυτά πλοκάμια των μαλλιών της τα μικρά κομψά, σαν τρυφερά φύλλα, πόδια της. Η θάλασσα κοιμόταν εμπρός της σαν ένα υπάκουο παιδί, μ' ένα ελαφρό αεράκι. (Παύει. Αναπηδά από μιαν άλλη ανάμνηση).

- Α, αυτή η καταραμένη ημέρα, μπρος το τζάκι... (Κρύβει το πρόσωπό του μέσα στα χέρια του και σκύβει εκ νέου μέχρι το έδαφος). Συγγνώμην! Συγγνώμην!
- Παύση. Ο Αλέξανδρος στρέφεται με ανησυχία προς τα βράχια, εκεί όπου οδηγεί το μονοπάτι.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : σηκώνεται ξαφνικά: Ένα βήμα. Μου φάνηκε ότι άκουσα ένα βήμα, εκεί, στο μονοπάτι... Άκου!
- Ο Λεονάρδος σηκώνεται και αυτός τρομαγμένος. Και οι δύο εντείνουν την προσοχή τους, κρατώντας την αναπνοή τους.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Όχι, ξεγελάστηκα, πιθανόν... Είναι πιθανόν ο άνεμος ανάμεσα στις μυρτιές... Ίσως μια πέτρα να κατρακύλησε στην κατηφοριά.
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Δεν ξέρω, η καρδιά μου χτυπά δυνατά, μου ζαλίζει τ' αυτιά... Δεν ακούω τίποτ' άλλο...
- Ο Αλέξανδρος πηγαίνει προς τα βράχια που είναι στο βάθος και παρακολουθεί. Δεν ακούγεται παρά η τραχειά βοή των πηγών.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : στρέφει προς το φίλο του, που έχει καρφωμένα τα μάτια του στο πτώμα, και τον κουνάει: Τώρα τι θα κάνουμε; Θα πρέπει να τη μεταφέρουμε από εδώ... Πού να την πάμε; Να την μεταφέρουμε στο σπίτι; Αλλά η Άννα... Τι θα πούμε στην Άννα;
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : χαμένος, κοιτάζοντας γύρω του: Η Άννα... η Άννα. Με περιμένει αυτή ακριβώς την ώρα... Μου υποσχέθηκε... Μου υποσχέθηκε... χτες το βράδυ...
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Τι σου υποσχέθηκε;
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Να μ' ακούσει.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Να σ' ακούσει; Πού; Γιατί;
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Σκεφτόταν... ήθελε...
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Ήθελε;
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : Ήθελε να εξαφανιστεί... να εξαφανιστεί...
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Α! (Παύση. Και οι δύο, ενστικτωδώς, κοιτάζουν προς το μονοπάτι ανάμεσα στα βράχια, προς το βάθος. Ακούγεται ο θόρυβος της κρήνης). Τι θα της πούμε; Τι να κάνουμε τώρα;... Θέλεις να μείνεις εσύ εδώ;... Πρέπει να την σκεπάσουμε, να την τυλίξουμε... Θέλεις να μείνεις εδώ; Θα πάω να φέρω ένα σεντόνι.
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ : καταλαμβάνεται από ένα κατασίγαστο τρόμο: Όχι, όχι, μην πας, μη μ' αφήνεις. Ας μείνουμε εδώ, ας μείνουμε ακόμη εδώ.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : Αλλά η Άννα... η Άννα... (Αναπνέει και εντείνει την προσοχή του). Κάποιος έρχεται, κάποιος πλησιάζει... Ένα βήμα! Άκουσα ένα βήμα... Α! Αν είναι αυτή; Πρέπει να την κρύψουμε... Ας τη μεταφέρουμε ανάμεσα στις μυρτιές, κάτω από τα φουντωμένα τους κλαδιά... Δεν μ' ακούς, Λεονάρδε; (Κουνάει τον Λεονάρδο, ο οποίος μοιάζει απολιθωμένος). Ας τη μεταφέρουμε ανάμεσα στις μυρτιές... Θα την κρατώ από τους ώμους... Σιγά! Σιγά! Σκύβει προς το κεφάλι της νεκρής για να την ανασηκώσει, ενώ ο Λεονάρδος σκύβει για να την ανασηκώσει από το μέρος των ποδιών. Εκείνη τη στιγμή ακούγεται πάνω στο μονοπάτι η φωνή της τυφλής).
- ANNA : ανάμεσα από τους βράχους, αθέατη: Μαριάνθη! Μαριάνθη! (Οι δυο τους αφήνουν το πτώμα, και σηκώνονται, ωχροί κι αυτοί όπως η νεκρή, ακίνητοι από τον φόβο, χωρίς να μπορούν να κάνουν μια κίνηση). Μαριάνθη! (Η τυφλή παρουσιάζεται ανάμεσα στους βράχους, μόνη, ψηλαφώντας στο σκοτάδι. Καθώς κανένας δεν απαντά, κάνει μερικά βήματα προς τα εμπρός, με μια απελπισμένη αγωνία). Αλέξανδρε! Λεονάρδε! (Προχωρεί προς το

πτώμα, και πάει να το αγγίξει με το πόδι της, ενώ οι δύο άντρες παραμένουν ακίνητοι, ανίκανοι να κάνουν μια κίνηση, να πουν ένα λόγο).

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ : τη στιγμή που το πόδι της Άννας πάει ν' αγγίξει το πτώμα: Στάσου, Άννα! Στάσου! Αλλά η Άννα ένοιωσε το ακίνητο πτώμα που βρισκόταν μπρος στα πόδια της. Σκύβει προς τη νεκρή, χαμένη, την ψηλαφίζει μέχρις ότου φτάνει στο πρόσωπο και τα βρεγμένα μαλλιά. Ανατριχιάζει στο άγγιγμα αυτού του κρύου που δεν μοιάζει με κανένα άλλο κρύο. Βγάζει μια στριγγλή φωνή, που νόμιζε κανείς ότι ήθελε να βγάλει την ψυχή της.

ΑΝΝΑ : Α! Τώρα βλέπω! Βλέπω!

Τ Ε Λ Ο Σ

Από το χώρο των εικαστικών

ΣΩΤΗΡΙΑ ΑΛΕΞΙΑΔΗ

Η Σωτηρία Αλεξιάδη γεννήθηκε στο Κρανίδι, αλλά είναι κάτοικος Ναυπλίου. Έχει σπουδάσει ζωγραφική και έχει λάβει μέρος σε πολλές εκθέσεις ατομικές και ομαδικές στο Ναύπλιο, Αθήνα και Μαρτινιάς (Μπορντώ-Γαλλία). Ασχολείται κυρίως με το μπατίκ, αλλά ζωγραφίζει και με λάδι σε πέτρα, γυαλί, κεραμεικό, προσπαθώντας να διατηρήσει το λαϊκό στοιχείο και τον τοπικό χαρακτήρα.

Σωτηρίας Αλεξιάδη. «Προσμονή», μπατίκ.

Σωτηρίας Αλεξιάδη, «Σπιτίσιο ψωμί», μπατίκ.

Δ.Χ. Γεωργόπουλου

ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΤΟΥ Δ. ΥΨΗΛΑΝΤΗ ΣΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ¹

Ο θεσμός της δημιουργίας και λειτουργίας Τοπικών Ιστορικών Αρχείων αποτελεί θετικό στοιχείο για τη διάσωση της αρχαικής κληρονομιάς μας αλλά και σημαντική συμβολή στην πολιτιστική ζωή μιας πόλης.

Το Αρχείο, με το υλικό που διαφυλάσσει, μπορεί να πληροφορεί τους πολίτες της πόλης για καταστάσεις που διαδραματίστηκαν και πρόσωπα που έδρασαν σ' αυτή. Μ' αυτό τον τρόπο γνωστοποιεί στοιχεία της τοπικής ιστορίας και καθιστά τους πολίτες κοινωνούς του παρελθόντος του τόπου στον οποίο ζουν. Έτσι, οι άνθρωποι ενός τόπου, όντας γνώστες της ιστορίας του, δένονται ουσιαστικά μ' αυτόν και φροντίζουν συνειδητά για την προκοπή του.

Αφορμή για τη συγγραφή του παρόντος κειμένου αποτέλεσε η ύπαρξη στο Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου² στοιχείων, που σχετίζονται με τη μετακομιδή των λειψάνων του Δημητρίου Υψηλάντη, το 1843, από το νάρθηκα του ναού του Αγίου Γεωργίου, όπου είχε ενταφιαστεί, στην πλατεία του Πλατάνου (σημερινή πλατεία Συντάγματος). Τα οστά τοποθετήθηκαν στην κρύπτη του μνημείου, που κατασκευάστηκε γι' αυτό το σκοπό. Το μνημείο μεταφέρθηκε το έτος 1951 στην πλατεία Τριών Ναυάρχων.

Αν και θεωρούμε ότι η προσωπικότητα του Δημητρίου Υψηλάντη έχει διερευνηθεί εκτενώς και η συμβολή του στον απελευθερωτικό αγώνα του 1821 έχει εκτιμηθεί δεόντως, όμως πιστεύουμε ότι είναι χρήσιμο να υπενθυμίσουμε τα σημαντικότερα στοιχεία από τη ζωή του πρωταγωνιστή της εθνικής μας Ανεξαρτησίας. Επίσης, θα αναφερθούμε στην πιθανολογούμενη αιτία του πρόωρου θανάτου του, η οποία πολύ λίγο είναι γνωστή. Τέλος, θα παρουσιάσουμε το αρχαικό υλικό, το οποίο αναφέρεται στη μετακομιδή των λειψάνων του στο μνημείο που προαναφέραμε.

Σύντομη βιογραφία του Δημητρίου Υψηλάντη (1793-1832)

Ο Δημήτριος Υψηλάντης, γόνος ονομαστής φαναριώτικης οικογένειας, γεννήθηκε το 1793 στην Κωνσταντινούπολη. Στη συνέχεια έζησε στις Πα-

ραδουνάβιες ηγεμονίες και στη Ρωσία. Εκπαιδεύτηκε για 8 χρόνια στη Γαλλία «περί τὰ στρατιωτικά» και κατόπιν κατατάχθηκε στον τσαρικό στρατό, όπου έφτασε μέχρι το βαθμό του λοχαγού. Το 1818 κατηχήθηκε από τον αδελφό του Νικόλαο στα μυστικά της Φιλικής Εταιρείας και έλαβε το ψευδώνυμο Χαρίτος³.

Όταν, στις 24 Φεβρουαρίου 1821, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, ως Γενικός Επίτροπος της Αρχής, δηλαδή αρχηγός της Επανάστασης, κήρυξε την έναρξή της, ο Δημήτριος βρισκόταν στο δρόμο προς το Κισνόβιο της Βεσσαραβίας, όπου και έφτασε την επόμενη ημέρα, 25 Φεβρουαρίου. Στο Κισνόβιο δε βρήκε τον Αλέξανδρο αλλά γράμμα του «εις τὸ ὅποιον οὗτος ἀνέφερε τὸ βίαιον τῆς ἐξόδου του δι' αἷτια, τὰ ὅποια ἔμελλε νὰ τὸν κοινοποιήσῃ καὶ τὸν ἐπεφόρτιζε τὴν διεύθυνσιν τοῦ πατρικοῦ τῶν οἴκου»⁴.

Επειδή ο Αλέξανδρος Υψηλάντης καλυόταν να κατέλθει στην Ελλάδα, απέστειλε ως «πληρεξούσιό» του το Δημήτριο, ο οποίος έφτασε στην Ύδρα στις 8/6/1821. Η υποδοχή, που του επιφυλάχθηκε, ήταν πάνδημη και ενθουσιώδης. Ο Δημήτριος Υψηλάντης κόμιζε, για οικονομική ενίσχυση του Αγώνα, 300.000 γρόσια⁵, που προέρχονταν από το οικογενειακό ταμείο και από συνεισφορές ομογενών⁶.

Προσπαθώντας να θέσει τις βάσεις μιας ισχυρής κεντρικής εξουσίας, ήρθε σε αντίθεση με τους προκρίτους, που πίστευαν ότι κάτι τέτοιο έθιγε τα συμφέροντά τους. Για να αποφύγει τη σύγκρουση, αναχώρησε για την Καλαμάτα, από όπου επέστρεψε για να αναλάβει την πολιορκία της Τριπολιτσάς. Όμως, η αποτυχία της επανάστασης στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες εξασθένησε σημαντικά τη θέση του.

Για να μη δημιουργηθούν έριδες μεταξύ πολιτικών και στρατιωτικών, εγκατέλειψε την πολιορκία της Τριπολιτσάς και κατευθύνθηκε με χίλιους «τακτικούς» στρατιώτες προς τις ακτές του Κορινθιακού, για να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο απόβασης εχθρικών στρατευμάτων (Σεπτέμβριος 1821).

Η εσπευσμένη και δυσερμηνευτή αναχώρησή του ήταν επιζήμια στις κρίσιμες εκείνες ώρες⁷. Ο ίδιος δήλωνε αργότερα μεταμέλεια γι' αυτή του την ενέργεια⁸.

Απ' αυτή τη χρονική στιγμή μέχρι το τέλος του 1821 ο Δημήτριος Υψηλάντης, όπως και όλοι οι στρατιωτικοί, δεχόταν τις κάθε είδους επιθέσεις από τους προκρίτους και τους συμμάχους τους. Αποκορύφωμα των εναντίων του μεθοδεύσεων υπήρξε η Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου. Μετά την κυριαρχία των προκρίτων, λογίων και κληρικών και τον παραγκωνισμό των στρατιωτικών, ο Υψηλάντης «δὲν ὑπῆρχε πλέον πολιτικῶς»⁹. Απογοητευμένος από τις ραδιουργίες των πολιτικών, έφυγε από την Πελοπόννησο για να αντιμετωπίσει τη στρατιά του Μαχμούτ πασά Δράμαλη, την Άνοιξη του 1822. Η αντίσταση των ελληνικών δυνάμεων της Στερεάς Ελλάδας δε στάθηκε ικανή να σταματήσει το στρατό του Δράμαλη, που πέρασε στην Πελοπόννησο και στις 12 Απριλίου στρατοπέδευσε «ἀκωλύτως» στο Άργος.

Όμως, χάρις στην τόλμη του Υψηλάντη και τη γενναία σύμπραξη των

Κολοκοτρώνη, Νικηταρά και άλλων οπλαρχηγών κατατροπώθηκε η στρατιά του Δράμαλη στα Δερβενάκια.

Εν τούτοις, αντί να αναγνωρισθεί η συμβολή του Υψηλάντη στις τόσο σημαντικές στρατιωτικές επιτυχίες, το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου, η Βουλευτική Επιτροπή τον κάλεσε σχεδόν σε απολογία, διότι δεν ασκούσε επιμελώς τα καθήκοντά του, ως προέδρου του Βουλευτικού¹⁰.

Οι διαπραγματευτικές και συμβιβαστικές¹¹ προσπάθειες του Υψηλάντη δε στάθηκαν ικανές να αποτρέψουν τον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ πολιτικών και στρατιωτικών, που ξέσπασε το 1824. Το εμφυλιοπολεμικό κλίμα υπονόμεισε την οντότητα της Επανάστασης στο εσωτερικό αλλά και στο εξωτερικό. Ήταν ευτύχημα που για πολλούς και διάφορους λόγους οι Τούρκοι δεν ανέλαβαν τότε σημαντικές στρατιωτικές πρωτοβουλίες.

Στη συνέχεια, όταν, με τον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο (1825) και την προέλαση του Ιμπραήμ, η κατάσταση στην επαναστατημένη Πελοπόννησο απέβη κρίσιμη, ο Δημήτριος Υψηλάντης και ελάχιστοι οπλαρχηγοί δεν υπέγραψαν το καλοκαίρι του 1825 την απονενοημένη «πράξη υποταγής», σύμφωνα με την οποία το ελληνικό Έθνος έθετε «... έκουσίως την ιερὰν παρακαταθήκην τῆς αὐτοῦ Ἐλευθερίας, Ἐθνικῆς Ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ ὑπάρξεως ὑπὸ τὴν μοναδικὴν ὑπεράσπισιν τῆς Μεγάλης Βρεταννίας»¹².

Αλλά και αργότερα, τον Απρίλιο του 1826, όταν η Γ' Εθνική Συνέλευση αποφάσισε να ζητήσει τη μεσολάβηση της Αγγλίας για συμβιβασμό με την Τουρκία, ο Υψηλάντης αντέδρασε και έστειλε προς τη συνέλευση μνημιώδες κείμενο¹³, με το οποίο διαμαρτυρόταν γι' αυτή την απόφαση.

Αντί απαντήσεως η Εθνική Συνέλευση απέκλεισε τον Υψηλάντη «ἀπὸ κάθε πολιτικὸν καὶ στρατιωτικὸν ὑπουργημᾶ» με το σκεπτικό ότι «καθυβρίζει αὐθαδῶς τοὺς νομίμους πληρεξουσίους τοῦ ἔθνους καὶ διαμαρτύρεται ἐναντίον αὐτῶν διὰ τὰς πράξεις των»¹⁴.

Το επόμενο έτος, 1827, η ίδια συνέλευση, με ειδικό ψήφισμα, αποκατέστησε το Δημήτριο Υψηλάντη από αυτές τις στερήσεις. Επίσης, ο Ιωάννης Καποδίστριας του ανέθεσε την αρχηγία του στρατού της Ανατολικής Ελλάδας «διὰ τὰς ἐκδουλεύσεις καὶ τὸ ὄνομά του ἀλλὰ καὶ τὸ ἦθος καὶ τὸν πατριωτισμὸν του»¹⁵.

Από αυτή τη θέση η στρατιωτική δραστηριότητα του Υψηλάντη υπήρξε έντονη. Αποκορύφωμα των επιτυχιών του ήταν η μάχη της Πέτρας (12/9/1829), η οποία μπορεί να θεωρηθεί «ἴσως ἡ σημαντικώτερη τῆς Ἐπαναστάσεως»¹⁶.

Ο ζήλος του Καποδίστρια να δημιουργήσει κράτος ευνομούμενο και ανεξάρτητο από κάθε εξωτερική επιρροή τον έφερε αντιμέτωπο με ορισμένους αγωνιστές, οι οποίοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους παραγκωνισμένους. Στην αντικαποδιστριακή μερίδα ανήκε και ο Δ. Υψηλάντης, ο οποίος αντιτάχθηκε στον τρόπο διακυβέρνησης του Κυβερνήτη. Έφριξε, όμως, όταν οι συνωμότες, οι οποίοι ενεργούσαν στο Άργος μυστικούς εράνους για να πληρώσουν τους δολοφόνους του Καποδίστρια, του ζήτησαν οικονομική

ενίσχυση για να πραγματοποιήσουν το εθνοκτόνο σχέδιό τους. «Όχι, άπατησε ο Ύψηλάντης, ο Καποδίστριας δεν είναι τύραννος και ή τυραννοκτονία δεν είναι άρετή. Έάν ήτο, έγώ ό ίδιος θα τον έφόνενα. Δεν θα έμίσθωνα δολοφόνους»¹⁷.

Στις 27/9/1831 ο Καποδίστριας έπεφτε νεκρός από το δολοφονικό χέρι των Μαυρομιχαλαίων μπροστά στον Άγιο Σπυρίδωνα του Ναυπλίου. Τη δολοφονία του Κυβερνήτη ακολούθησαν ακυβερνησία και εμφύλιες συρράξεις. Η Γερουσία συγκρότησε αρχικά 5μελή και στη συνέχεια 7μελή επιτροπή, στην οποία μετείχε και ο Δ. Υψηλάντης, ο οποίος θεωρούσε την άφιξη του Όθωνα ως τη μόνη λύση για να τεθεί τέλος στην απαράδεκτη και εθνικά επιζήμια εσωτερική κατάσταση¹⁸.

«Έν ώ έξηκολούθουν έτι αι έργασίαι τής έν Προνοία Συνελεύσεως, απέθανεν έν Ναυπλίω τή 5η Αύγούστου 1832 εις ήλικίαν 40 έτων μόλις ό Δημήτριος Ύψηλάντης Στρατάρχης τής Ελλάδος, μέλος τής Διοικητικής Έπιτροπής και πληρεξούσιος Ναυπλίου. Η κηδεία του νεκρού του έγένητο τήν έπιούσαν μεγαλοπρεπώς έκ τής παρά τή πύλη τής ξηράς οικίας του εις τον Ναόν του Άγίου Γεωργίου... Έπικήδειον έξεφώνησεν ό Μιχ. Σχινάς... έπιτάφειον ό Γ. Τερτσέτης»¹⁹. Ο νεκρός ενταφιάστηκε στο νάρθηκα του ναού του Αγίου Γεωργίου Ναυπλίου.

Εκπλήρωσε, λοιπόν, το «κοινόν χρέος» ο Δ. Υψηλάντης, ο «άγνότερος ίσως και περισσότερο άνιδιοτελής από τους άρχηγούς του έννεάχρονου Άγώνος»²⁰. Ο Δ. Υψηλάντης, ο οποίος εγκατέλειψε οικογένεια, πλούτη και σταδιοδρομία και ήλθε στην επαναστατημένη Ελλάδα διαπνεόμενος από απαράμιλλο πατριωτισμό. Ο «πατριώτης» που «δαπανήσας καθ' όλην τήν διάρκειαν του ύπερ Πατρίδος πολέμου και τον έσχατον όβολόν του, κατήντησεν, ως ήτον έπόμενον, ό έξ έκατομμυρίων δραχμών βαθύπλουτος και άνενδεής, εις συντονωτάτην χρηματικήν ένδειαν» εις ένδειαν των πρός τόν ζήν»²¹. Ο πρσός, δίκαιος, ευθύς και συμβιβαστικός, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, Δημήτριος Υψηλάντης, για τον οποίο θα μπορούσαμε να παραθέσουμε πλήθος θετικών χαρακτηρισμών²².

Όμως, κανείς δεν είναι τέλειος. Ο Δ. Υψηλάντης είχε ατέλειες και μειονεκτήματα, εξαιτίας των οποίων δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στις προσδοκίες του Έθνους. Εκτός από τις σωματικές ατέλειες, για τις οποίες θα μιλήσουμε στη συνέχεια, ο Δ. Υψηλάντης δεν είχε τα προσόντα εκείνα, τα οποία θα τον ανέδειχναν ως την ηγετική φυσιογνωμία του Αγώνα: την προσωπικότητα εκείνη που θα μπορούσε να ξεχωρίσει, να επιβληθεί και να ποδηγητήσει ένα επαναστατημένο σύνολο, που μαχόταν για την απελευθέρωσή του μετά από μακράιωνη δουλεία. «Ήτο δέσμιος του περιβάλλοντος αυτού έκ Φιλικών και Στρατιωτικών και τών στενών συμβούλων του. Άπεδείχθη άδαής και έντελώς άπειρος τών έν Έλλάδι προσώπων και πραγμάτων»²³.

Χαρακτηριστική περίπτωση της επιρροής του περιβάλλοντός του αποτελεί και η δολοφονία του Υδραίου ήρωα Αντωνίου Οικονόμου στο Άργος. Όλες οι μαρτυρίες συγκλίνουν στο ότι ο Δ. Υψηλάντης υπέγραψε την κατα-

δικαστική απόφαση για τον Οικονόμου «κατά παραπλάνηση του Ν. Βάμβα»²⁴.

Συμπερασματικά μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η προσφορά του οίκου των Υψηλαντών στον Αγώνα υπήρξε τεράστια. Ο Μακρυγιάννης τη συνόψισε σε μερικές λέξεις: «Έπαθε για την λευτεριάν και θυσιάστη αυτό το σπίτι όλως διόλου»²⁵.

Η αιτία του πρόωρου θανάτου του Δ. Υψηλάντη

Σε μελέτη των Κ. Σωτηριάδου - Θ. Παπαπετρόπουλου επιχειρείται να διαλευκανθεί το πρόβλημα της υγείας και η αιτία του πρόωρου θανάτου του Δ. Υψηλάντη²⁶.

Το 1932 ο Άγγλος νευρολόγος Caughey εξέτασε σε μια φτωχή συνοικία του Λονδίνου μια γυναίκα 54 χρονών, που βρισκόταν σε προχωρημένο στάδιο μυοτονικής δυστροφίας, μιας σχετικά σπάνιας κληρονομικής αρρώστιας των μυών και των ενδοκρινών αδένων. Τέσσερα ακόμη αδελφια της (από τα επτά) έπασχαν από την ίδια πάθηση. Η άρρωστη διηγήθηκε στον Δρ. Caughey ότι ο πατέρας της, που είχε την ίδια αρρώστια, έζησε και εργάστηκε στο Λονδίνο, ο παππούς της ήταν καθηγητής των Ελληνικών σε ένα Πανεπιστήμιο του Βορρά και η προγιαγιά της ήταν αδελφή των αδελφών Υψηλάντη. Ο Δρ. Caughey δημοσιεύει το γεγονός σε μονογραφία σχετική με την πάθηση αυτή, που εξέδωσε στο Λονδίνο μαζί με τον Έλληνα νευρογενετιστή Μυριανθόπουλο το 1963. Στον πρόλογο του βιβλίου αυτού διατυπώνεται η υπόθεση ότι και ο Δημήτριος και ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, αλλά και άλλα μέλη της οικογένειας Υψηλάντη έπασχαν από μυοτονική δυστροφία.

Οι μαρτυρίες και οι περιγραφές ανθρώπων που γνώρισαν το Δ. Υψηλάντη μας δίνουν ανάλογη εικόνα για την εμφάνιση και τη συμπεριφορά του.

Η εξωτερική του εμφάνιση ήταν μειονεκτική σε τέτοιο βαθμό που δημιουργούσε ένα στενόχωρο συναίσθημα αμηχανίας σε όσους τον πλησίαζαν. Ήταν μικρόσωμος, δύσμορφος, με εύθραυστα μέλη. Το ανέκφραστο πρόσωπό του απωθούσε όλους όσους τον πλησίαζαν για πρώτη φορά. Είχε ρυτίδες στο μέτωπο και φωνή αδύνατη, ένρινη και δυσαρθρική. «Μιλούσε με ένα τόνο ένρινο σαν καπουκίνος», γράφει χαρακτηριστικά ο Πρώσος ανθυπολοχαγός Ludwig von Bollmann. Ήταν περίπου 28 χρονών όταν ήρθε στην Ελλάδα, έδειχνε όμως πολύ μεγαλύτερος.

Η όψη του ήταν υπναλέα και κοιμόταν πάνω από δώδεκα ώρες το εικοσιτετράωρο. Οι μυς του προσώπου και των άκρων του ήταν τόσο ατροφικοί που στο τέλος της ζωής του έμοιαζε με σκελετό. Οι κινήσεις του ήταν αδέξιες. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Ελλάδα η πάθησή του παρουσίαζε συνεχή επιδείνωση με περιόδους έξαρσης, πράγμα που τον είχε υποχρεώσει να διατηρεί μόνιμα στο επιτελείο του γιατρού.

Η μυοτονική δυστροφία είναι μια κληρονομική χρόνια εξελικτική πάθηση των σκελετικών μυών και των ενδοκρινών αδένων. Εμφανίζεται συνή-

θως σε ηλικία 20 μέχρι 30 ετών.

Η αρρώστια εξελίσσεται με βραδύ ρυθμό και οδηγεί στο θάνατο, συνήθως από αναπνευστικές λοιμώξεις, πριν από το 40ο έτος της ηλικίας. Τη μυοτονική δυστροφία περιέγραψε το 1909 ο Γερμανός Steinert· δεν ήταν επομένως γνωστή η νόσος την εποχή που ζούσε ο Δημήτριος Υψηλάντης. Η ασθένεια κληρονομείται με τον επικρατητικό χαρακτήρα, δηλαδή μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά.

Παραβάλλοντας τα στοιχεία που απορρέουν από τα ιστορικά κείμενα για την πάθηση του Δ. Υψηλάντη με τα συμπτώματα της μυοτονικής δυστροφίας διαπιστώνονται σαφείς ομοιότητες.

Εδώ αξίζει να αναφερθούν και οι ιατρικές γνωματεύσεις που αφορούν τον άρρωστο Αλέξανδρο Υψηλάντη και τους αδελφούς τους Νικόλαο και Γεώργιο. Οι γνωματεύσεις αυτές, που δόθηκαν στις αρχές της Αυστροουγγαρίας από διάσημους γιατρούς της εποχής, δεν οδηγούν από μόνες τους σε καμμία διάγνωση. Η διάγνωση και η αντιμετώπιση της πάθησης του Αλέξανδρου Υψηλάντη είναι καθαρά συμπτωματική (διάγνωση δηλαδή που παραθέτει απλώς τα συμπτώματα χωρίς να μπορεί να τα υπαγάγει σε μια συγκεκριμένη νοσολογική οντότητα) και αφήνει μέχρι τέλους αναπάντητα ερωτήματα, παρά τη νεκρωσία που έγινε μετά το θάνατό του...

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η περιγραφή του Δημητρίου Υψηλάντη, λίγους μήνες πριν από το θάνατό του, που δίνει ο William Rathborne Greg: «Η εξωτερική του εμφάνιση είναι πολύ παράξενη. Όταν τον γνώρισα, την άνοιξη του 1832, δεν πρέπει να ήταν μεγαλύτερος από τριανταπέντε χρονών και όμως έμοιαζε με εξηντάρη. Ανάστημα κοντό, κεφάλι τελειώς φαλακρό σαν σκελετού, μέλη εύθραυστα και καχεκτικά, σε βαθμό που δεν έχω δει ποτέ μου, ούτε στο τελευταίο στάδιο φυματίωσης. Έβηχε συνεχώς και η φωνή του ήταν αδύνατη και έντονα δυσαρθρική. Θα έλεγε κανείς ότι βλέπει έναν αναστημένο σκελετό από τους τριακόσιους πεσόντες στις Θερμοπύλες»...

Η ιατρική της εποχής εκείνης δεν μας δίνει τη διάγνωση, αποκλείει όμως πολλές γνωστές τότε χρόνιες λοιμώδεις καχεκτικές παθήσεις που θα μπορούσαν να συζητηθούν σαν διάγνωση της ασθένειας των αδελφών Υψηλάντη. Η πριγκιπική οικογένεια έζησε στη Ρωσία και στην Αυστροουγγαρία, δηλαδή περιοχές με καλό επίπεδο ιατρικής για την εποχή τους. Εάν επρόκειτο για κάποια γνωστή τότε αρρώστια θα πρέπει να είχε διαγνωσθεί, αφού στον Αλέξανδρο Υψηλάντη έγινε και μεταθανάτια νεκροτομική μελέτη. Η παρουσία μιάς χρόνιας αρρώστιας σε τρία αδέλφια και ίσως τέσσερα (μεταξύ οκτώ) εύλογα στρέφει τη διάγνωση σε νόσο κληρονομική. Οι κλινικές ομοιότητες αυτής της χρόνιας εξελικτικής πάθησης με τη μυοτονική δυστροφία, τουλάχιστον στον αδελφό Δημήτριο, και η αναμφισβήτητη διαπίστωση μυοτονικής δυστροφίας σε απογόνους της οικογένειας στο Λονδίνο, 100 χρόνια αργότερα, ισχυροποιούν την υπόθεση ότι η πάθηση των αδελφών Υψηλάντη ήταν μυοτονική δυστροφία.

Από αυτή, λοιπόν, τη νόσο εικάζεται ότι πέθανε στις 5 Αυγούστου 1832 ο Δ. Υψηλάντης.

Το μνημείο του Δ. Υψηλάντη στο Ναύπλιο

Το έτος 1843 έγινε η μετακομιδή των λειψάνων του Δ. Υψηλάντη. Γράφει σχετικά ο Λαμπρυνίδης στη «Ναυπλία»:

Περί τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 1843 ἀφίκετο εἰς Ναυπλίον ὁ νεώτερος τῶν Ὑψηλαντῶν, ὁ πρίγκηψ Γεώργιος Ὑψηλάντης, κομίζων μεθ' ἑαυτοῦ μεγαλοπρεπῆς ὀλομάρμαρον Μνημεῖον, ἐν Βιέννῃ ποιηθέν, ὅπως ἀποθέσῃ ἐν αὐτῷ τὰ λείψανα τοῦ ἐνδόξου ἀδελφοῦ του Δημητρίου Ὑψηλάντου, ὅστις προῶρως ἀπέθανεν ἐν Ναυπλίῳ τῷ 1832 καὶ ἐτάφη εἰς τὸν Νάρθηκα τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Τὸ νέον Μνημεῖον τοῦ αἰοδίδιμου ἀνδρὸς ἰδρῦθη εἰς τὸν περίβολον τοῦ παρὰ τὴν Πλατεῖαν τοῦ Πλατάνου²⁷ ἀρχαίου Τζαμίου, ὅπερ ἐχρησίμευε τότε ὡς δημοτικὸν Σχολεῖον τῶν ἀρρένων τὸ δὲ ἐπὶ τούτῳ Μνημόσυνον καὶ ἡ μετακομιδὴ τῶν λειψάνων ἀπεφασίσθη νὰ γείνη ἐπισήμως τῇ 13ῃ Μαΐου 1843²⁸.

Η έρευνα στο σχετικό υλικό του Δημοτικού Αρχείου Ναυπλίου έφερε στο φως ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες αυτής της υπόθεσης. Συγκεκριμένα στις 27/4/1843 ο Διοικητής Αργολίδας Ι. Κοντουμάς έστειλε προς το Δήμαρχο Ναυπλίου έγγραφο με το οποίο του γνώριζε την αναφορά της Ιεράς Συνόδου του Βασιλείου, η οποία επέτρεπε στον Γ. Υψηλάντη «να ένταφιάσῃ (τα οστά του αδελφού του) υπό τὸ ἔδαφος τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἢ ἄλλης ἐκ τῶν ἐν Ναυπλίῳ παρὰ τῇ θύρᾳ τῆς εἰσόδου τοῦ καθολικοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ ἀνεγερθῇ ἐπὶ τοῦ τόπου ἐκείνου ὑφ' οὗ θέλουν τεθῆ τὰ ὀστᾶ οἰονδήποτε μνημεῖον»²⁹.

Με το έγγραφο συναποστελλόταν και η αναφορά της Ιεράς Συνόδου, που όμως δε βρέθηκε στο Δημοτικό Αρχείο.

Απαντώντας στις 30/4/1843(;) ο Δήμαρχος Ναυπλίου Σπ. Παπαλεξόπουλος γνωστοποιούσε προς τη Βασιλική Διοίκηση «ὅτι φθάσας εἰς τὴν πόλιν μας προχθὲς τὸ ἑσπέρας ὁ Κύριος Γ. Ὑψηλάντης μᾶς ἐξέφρασε προφορικῶς ὅτι συμμορφούμενος μετὴν γνωμοδότησιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ τὴν Διαταγὴν τῆς Β. Γραμματείας, ἀπέχει τοῦ νὰ ἀνεγείρῃ τὸ μνημεῖον εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς ἐκκλησίας ἢ εἰς τὸν Νάρθηκα, καὶ ἐξελέξατο ὡς τόπον κατάλληλον πρὸς τοῦτο τὸν περίβολον τοῦ ἐν τῇ πόλει Δημοτικοῦ Σχολείου, ὅπου καὶ ἤρξατο ἤδη τὰς πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ περι οὗ ὁ λόγος Μνημείου ἀπαιτουμένας προκαταρκτικὰς ἐργασίας» και προσέθετε «ὅτι ἡ ἀνέγερσις τοῦ Μνημείου εἰς τὸν περίβολον τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου δὲν ἐπιφέρει οὐδεμίαν βλάβην εἰς τὸ κατάστημα, ἀλλ' ἀπεναντίας προξενεῖ καλλωπισμὸν εἰς αὐτό»³⁰.

Στις 9/5/1843 ο Δήμαρχος Ναυπλίου έστειλε στον πρόεδρο του Δημοτικού Συμβουλίου έγγραφο με το οποίο τον πληροφορούσε ότι «ἡ Β. Διοίκησις Ἀργολίδος μᾶς ἐκοινοποίησεν διαταγὴν τῆς ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Β. Γραμματείας, διὰ τῆς ὁποίας ἐπιτρέπεται κατὰ συνέπειαν γνωμοδοτήσεως καὶ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου πρὸς τὸν Πρίγκηπα Γ. Ὑψηλάντην ἢ ἀνακομιδὴ τῶν ὀστέων τοῦ εἰς τὴν πόλιν μας ἀποβίωσαντος κατὰ τὸ 1832, καὶ εἰς τὸν Νάρ-

θηκα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐνταφιασθέντος ἀειμνήστου ἀδελφοῦ του: τοῦ Στρατάρχου λέγομεν Δημητρίου Ὑψηλάντου, καὶ ἡ ἀνεγερσις Μνημείου, μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἀνεγερθῆ ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ τῆς ἐκκλησίας ἢ τοῦ Νάρθηκος ὡς ἀντιβαῖνον εἰς τὰ ἔθιμα τῆς καθ' ὑμᾶς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας». Στη συνέχεια τον παρακαλοῦσε νὰ συγκαλέσει αὐθημερόν το Δημοτικὸ Συμβούλιο «διὰ νὰ σκεφθῆ καὶ ἀποφασίσῃ περὶ τοῦ κανονισμοῦ καὶ τῆς τάξεως τῆς τελετῆς, ἣτις πρέπει νομίζομεν νὰ γίνῃ ὅσον οἶόν τε λαμπρότερα, ὡς ἀνήκει καὶ εἰς τὴν ἀειμνήστον Νεκρὸν καὶ εἰς τὴν ἔνδοξον Ὑψηλαντικὴν Οἰκογένειαν τῆς ὁποίας ὑπῆρχε μέλος καὶ ὁ αἰοίδημος Στρατάρχης»³¹.

Το Δημ. Συμβούλιο συνήλθε αὐθημερόν «ἐπὶ παρουσίᾳ καὶ τοῦ Δημάρχου» καὶ, ἀφοῦ ἐνέκρινε τὴν πρότασή του γιὰ τὴν επίσημη συμμετοχὴ τοῦ Δήμου στὴν τελετὴ τῆς ἀνακομιδῆς τῶν οστών, διόρισε «κενταμελῆ ἐπιτροπὴν συγκεκριμένην ἀπὸ τοὺς Κυρίους Γεώργιον Ἄρσενικόν, Ἰω. Ἰατριδὴν, Π. Κοτήραν, Σιλαϊδὴν Σιλαϊδόπουλον καὶ Ἄναγ. Γαλανόπουλον ἔργον τῆς ὁποίας θέλει εἰσθαι νὰ διευθύνῃ τὰ τῆς τελετῆς κατὰ τὴν τάξιν ἣτις διαγράφεται εἰς τὸ ἐπὶ τούτῳ συνταχθὲν παρὰ τῆς Δημοτικῆς Ἀρχῆς Πρόγραμμα»³².

Πράγματι, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ Πρόγραμμα, τὸ ὁποῖο στὴν πρωτότυπη μορφή του δημοσιεύεται στὸ τέλος τῆς μελέτης, ἡ τελετὴ προετοιμαζόταν νὰ εἶναι υποβλητικὴ καὶ μεγαλειώδης³³.

Επίσης ὁ Δήμαρχος ἐστείλε ἐγγράφο πρὸς τὸν Μητροπολίτη Ἀργολίδας με ἡμερομηνία 9/5/1843, με τὸ ὁποῖο του υπενθύμιζε ὅτι ἡ παρουσία του κρίνεται «ἀναγκαιοτάτη», γιὰ νὰ δοθεῖ λαμπρότητα στὴν τελετὴ καὶ ἐπομένως δὲν ἀμφέβαλλε (ὁ Δήμαρχος) ὅτι τὸ γεγονὸς αὐτὸ θα ἐπιτάχυνε τὸν ἐρχομὸ του³⁴.

Στις 11/5/1843 ὁ Δήμαρχος ἐστείλε ἐγγράφο πρὸς τὴν «ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου» στὸ ὁποῖο ἀνέφερε ὅτι «αὔριον (12/5/1843) τὴν 10 ὥραν Π.Μ., προηγουμένης ἱερᾶς λειτουργίας, θέλει γενῆ νεκρώσιμος ἐκκλησιαστικὴ τελετὴ τῆς ἀνακομιδῆς τῶν ὀστέων τοῦ ἀειμνήστου Στρατάρχου Πρίγκηπος Δημητρίου Ὑψηλάντου, καὶ τῆς μεταφορᾶς καὶ ἐναποθέσεως τῶν εἰς τὸ ἐπὶ τούτῳ ἀνεγερθὲν Μνημεῖον.

Ἄν καὶ παντάπασιν δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅτι οἱ Συμπολίται... θέλουσιν σπεύσειν αὐθόρμητα νὰ διακόψωσι τὰς ἐργασίας τῶν καὶ νὰ παρευρεθῶσι εἰς τὴν τελετὴν μόνον τοῦτο ἀπὸ τὸ αὐτὸ αἶσθημα ὀρμώμενοι ὑπενθυμίζομεν διὰ τῆς παρούσης τὸ χρέος τοῦτο πρὸς ἅπαντας τοὺς Συμπολίτας μας, προτρέποντες αὐτοὺς νὰ κλείσωσιν αὔριον τὰ ἐργαστήριά των καὶ νὰ παρευρεθῶσι τὴν προσδιορισθεῖσαν ὥραν εἰς τὴν ἐκκλησίαν»³⁵.

Με ἄλλο ἐγγράφο πρὸς τὸ Δημοτικὸ Ἀστυνόμο τὸν παρακαλοῦσε νὰ δημοσιεύσει διακήρυξιν «διὰ τοιχοκολλήσεως ἀντιτύπων καθ' ὅλην τὴν πόλιν καὶ τὰ προάστεια τοῦ Αἰγιαλοῦ³⁶ καὶ τῆς Προνοίας» σχετικὰ με τὴν τελετὴν καὶ νὰ διατάξῃ «νὰ καθαρισθῶσιν ἡ Πόλις καὶ ἰδίως αἱ ὁδοὶ τοῦ Ὁθωνος, τῆς Θηρεσίας, τοῦ Ὑψηλάντου³⁷ καὶ ἡ πλατεία τοῦ Ἁγίου Γεωρ-

γίου», καθώς επίσης να συνεννοηθεί «μετά τῆς ἀρμοδίου Στρατιωτικῆς ἀρχῆς πρὸς διατήρησιν τῆς ἀπαιτουμένης κατὰ τὴν τελετὴν ἡσυχίας καὶ εὐταξίας»³⁸.

Καλούσε, επίσης, τα μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου, τους επαρχιακούς Συμβούλους, τους Δημαρχιακούς Παρέδρους και τον ειδικό Πάρεδρο της Πρόνοιας να παρευρεθούν στις 9 π.μ. στο Δημαρχεῖο και ἀπὸ ἐκεῖ να μεταβούν στην «παρὰ τῆ πύλῃ τῆς ξηρᾶς οἰκίας»³⁹ του Πρίγκηπα Ὑψηλάντη, για να συνοδεύσουν αὐτὸν και τὴ σύζυγό του στην ἐκκλησία του Ἁγίου Γεωργίου.

Ὁ Δήμαρχος Παπαλεξόπουλος στις 11/5/1843 ἔλαβε ἀπάντηση ἀπὸ τον Μητροπολίτη ὅτι δε θα παρευρισκόταν στην τελετὴ, γιατί ἦταν ασθενής. Αὐθημερόν ἐστειλε ἔγγραφο στον Ἐπίτροπο του Μητροπολίτη, στο οποίο, ἀφοῦ ἀνέφερε σύντομα το περιεχόμενο τῆς τελετῆς, κατέληγε «παρακαλεῖσθε λοιπὸν νὰ εἰδοποιήσητε ὄλους τοὺς ἱερεῖς τῆς πόλεως καὶ τοῦ Προαστείου τῆς Πρόνοιας διὰ νὰ παρευρεθῶσιν ἐγκαίρως εἰς τὴν ἐκκλησίαν φέροντες τὰς λαμπροτέρας τῶν στολᾶς, καὶ νὰ διατάξητε συγχρόνως τὸν μουσικὸν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κύριον Ταπεινὸν διὰ νὰ λάβῃ τὸ πρῶτον μέρος μεταξὺ τῶν λοιπῶν ἐκκλησιαστικῶν μουσικῶν, καὶ ἐν γένει νὰ διευθύνῃτε τὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τελετῆς κατὰ τὴν ἀπαιτουμένην τάξιν»⁴⁰.

Ἐνῶ, λοιπὸν, τὴν Τετάρτη 12/5/1843 θα γινόταν ἡ τελετὴ, τὴν παραμονὴ ὁ Δήμαρχος κοινοποιοῦσε διακήρυξη πρὸς τοὺς Συνδημότες του και τοὺς πληροφοροῦσε ὅτι ἀναβαλλόταν ἡ τελετὴ για τις 13/5/1843 ἡμέρα Πέμπτη, «διότι δὲν ἐτελειοποιήθησαν εἰς ἔτι αἱ ἀπαιτούμεναι ἐργασίαι τῆς τοῦ μνημείου ἀνεγέρσεως». Ἐπίσης, παρακαλοῦσε το Δημοτικὸ Ἀστυνόμο νὰ γνωστοποιήσει τὴν ἀναβολὴ τῆς τελετῆς «διὰ τοῦ κήρυκος καὶ τοιχοκολλήσεως ἀντιτύπων εἰς τὰ δημοσιώτερα μέρη»⁴¹.

«Ἡ ἐπιμνημόσυνος ἀκολουθία», γράφει ὁ Λαμπρυνίδης, «ἐψάλῃ τῇ 13ῃ Μαΐου ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, μεθ' ἣν ὁ ἀείμνηστος τοῦ Γένους Διδάσκαλος καὶ Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Νεόφυτος Βάμβας ὠμίλησεν ἀπὸ τοῦ Ἄμβωνος... Μετὰ τοῦτο ἅπας ὁ ἱερός κληρὸς μετὰ τῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ λαοῦ συνώδευσαν τὰ ἄρτι ἐκ τοῦ τάφου ἐξαχθέντα λείψανα τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντου, τεθειμένα ἐντὸς πολυτελοῦς ἀργυρᾶς κάλπης, ἐκ τοῦ Ναοῦ εἰς τὴν Πλατείαν τοῦ Πλατάνου, ὅπου ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Γεώργιος παραλαβὼν ταῦτα ἐν συγκινήσει κατέθηκεν εὐλαβῶς εἰς τὴν πενθίμως διασκευασμένην καλλιμάρμαρον λάρνακα τοῦ νέου Μνημείου»⁴².

Μετὰ τὴν σφράγισιν τοῦ Μνημείου ὁ νεαρὸς τότε καθηγητὴς τοῦ Γυμνασίου καὶ ἔγκριτος ρήτωρ Χαρ. Παμπούκης ὠμίλησε πρὸς τὸν μέχρι ἀσφυξίας πληροῦντα τὴν Πλατείαν λαόν»⁴³.

Στο Ἀρχεῖο του Δήμου Ναυπλιέων βρέθηκε ἐπιστολὴ του ἀρχιτέκτονα Σ. Κλεάνθη πρὸς τον Δήμαρχο, στην οποία ἀναφέρεται ἡ ἀποστολὴ ἐκατὸ ἀντιτύπων του λόγου, που τυπώθηκε με ἐξόδα του Γ. Ὑψηλάντη, για να μοιραστοῦν δωρεάν στα σχολεῖα, στις ἀρχές και στους δημότες⁴⁴.

Στο Δοκίμιο «Περὶ τῆς ἐν Ἄργει Νικοκρεοντείου Ἐπιγραφῆς» ἀναφέ-

ρεται η ανέγερση του μνημείου «ὄπου οἱ ἐν Ναυπλίῳ πάσσοσι κλέα κατ' ἔτος»⁴⁵.

Σε έρευνα όμως που έγινε στο φάκελλο των τελετών του Δημοτικού Αρχείου, κατά τα έτη 1844, 1845 και 1846, δε βρέθηκε κανένα στοιχείο που να δηλώνει ότι πραγματοποιήθηκε κάποια σχετική τελετή αφιερωμένη στη μνήμη του Δ. Υψηλάντη.

Ακόμη και στο δημοτελές μνημόσυνο που έγινε το 1863 με επιμέλεια του ανεψιού του Δ. Υψηλάντη, Γρηγορίου, δεν πρέπει να δόθηκε επίσημο περιεχόμενο, όπως προκύπτει από σχετική έρευνα στο βιβλίο των Συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου, στα έγγραφα του φακέλλου των τελετών και στο πρωτόκολλο αλληλογραφίας του έτους 1863.

Το μόνο στοιχείο που υπάρχει στο πρωτόκολλο αλληλογραφίας του Δήμου Ναυπλιέων είναι η περίληψη του υπ' αρ. 2024 εγγράφου, 13/11/1863, το οποίο απευθύνεται προς τον Γρηγόριο Υψηλάντη «εις Παρισίους» και με το οποίο του «κοινοποιείται έγγραφο τής πράξεως τοῦ Συλλόγου τής Έθνοφυλακῆς περί διορισμοῦ του ὡς προέδρου έπιτιμῆς με βαθμόν Ταγματάρχου».

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι ακόμη και το 1863 δε δόθηκε επίσημο περιεχόμενο στην τελετή του μνημοσύνου.

Το μνημείο του Υψηλάντη, σύμφωνα με προφορικές πληροφορίες του πρώην προέδρου του Προοδευτικού Συλλόγου Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης» κ. Τάκη Τούμπα, μεταφέρθηκε το 1951, επί δημαρχίας Σαγιά, στο χώρο που βρίσκεται σήμερα, δηλαδή στην Πλατεία των Τριών Ναυάρχων.

Το μνημείο του Υψηλάντη στα 150 χρόνια της ζωής του είναι φυσικό να έχει υποστεί τη φθορά του χρόνου. Η φροντίδα των αρμοδίων φορέων θα αποτελούσε, ίσως, το ελάχιστο δείγμα απότισης φόρου τιμής στον ήρωα που κρύβει στα σπλάχνα του.

Τελειώνοντας, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι τα μνημεία, και υπάρχουν αρκετά στο Ναύπλιο, μπορούν με κατάλληλη προβολή να αποτελέσουν σπίθες για την αναζωπύρωση της ιστορικής μας μνήμης. Θα πρέπει να θυμίζουν και να μνημονεύουν το παρελθόν. Ειδικά στην ισοπεδωτική εποχή μας μπορούν να λειτουργήσουν ως θύλακες αντίστασης, πηγές δύναμης, για την αναβάπτιση της ιστορικής μας μνήμης στο «περιεχόμενό» τους.

Τέλος, επιθυμώ να ευχαριστήσω τον κ. Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, Ιστορικό Ερευνητή του ΚΝΕ/ΕΙΕ, για την πολύτιμη βιβλιογνωστική συμβολή του στη συγγραφή αυτής της μελέτης.

1. Το κείμενο που ακολουθεί αποτέλεσε μέρος της ομιλίας, η οποία εκφωνήθηκε στις 24 Μαΐου 1989 στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Ναυπλιέων.

2. Το Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου, 1828-1949, ανήκει στις συλλογές των «Γ.Α.Κ. - Αρχείων Νομού Αργολίδας», όπως μετονομάστηκε το Μόνιμο Τοπικό Ιστορικό Αρχείο Ναυπλίου.

3. Κ. Διαμάντης, Δημήτριος Υψηλάντης (1793-1832), μέρος Α', τμ. α., Αθήνα 1966, 10-13, 17, 36.

4. Κ. Διαμάντης, ό.π., 20. (Από: Ι. Φιλήμων, Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, 381).

5. Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ΙΒ', Εκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1975, 138.

6. Κ. Διαμάντης, ό.π., 47.

7. Β. Σφυρόερας, Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ΙΒ', Ἀθήνα 1975, 175.

8. Τ. Γριτσόπουλος, «Δημητρίου Ὑψηλάντου Ἀπολογία», Μνημοσύνη, ΣΤ', (1976-1977), 17, στίχ. 235-243.

9. Β. Σφυρόερας, ό.π., 199 και 215.

10. Β. Σφυρόερας, ό.π., 283.

11. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, «Ι. Φιλήμονος, Συνοπτικὴ Ἐκθεσις περὶ τῆς Ἑλλ. Διοικήσεως Α' και Β' περιόδου», Μνημοσύνη, Η' (1980-81), 28.

12. Β. Σφυρόερας, Η Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις, Α', Ἀθήνα 1978, 174 (Πανεπιστημιακὴς παραδόσεις).

13. «Πρὸς τὴν Γ' Ἐθνικὴν Συνέλευσιν τῶν Ἑλλήνων.

Κύριοι,

Καὶ ὡς ἀπλοῦς πολίτης καὶ ὡς πρωταίτιος τοῦ σημερινοῦ ἀγῶνος, χρεωστῶ εἰς τὸ ἔθνος μου, εἰς τὴν οἰκογένειάν μου, εἰς ἐμὲ τὸν ἴδιον νὰ ἐκφράσω παρρησιᾶ τὰ φρονήματά μου εἰς μίαν κρίσιμον περίστασιν, ἐκ τῆς ὁποίας κρέματα ἢ μέλλουσα τύχη τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ Ἐθνικὴ Συνέλευσις, ἀποφασίζουσα νὰ ζητήσῃ τὴν μοναδικὴν μεσιτείαν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεως τῆς Ἀγγλίας, διὰ νὰ συμβιβάσῃ τὴν Ἑλλάδα μὲ τοὺς τυράννους τῆς, παρεκτρέπεται ἀπὸ τὰ ἱερά χρέη τῆς καὶ ἀπὸ τὸν πρὸν ὄν ὄρον τῆς συγκροτήσεώς τῆς.

Ὁ λαός, κύριοι, τοῦ ὁποίου παρρησιάζετε τὸ πρόσωπον, δὲν σὰς ἔδωκε πληρεξουσιότητα νὰ καταργήσετε τὴν ἐθνικὴν καὶ πολιτικὴν ἀνεξαρτησίαν του, ἀλλὰ νὰ τὴν στερεώσητε, νὰ τὴν διαωνίσητε. Ἡ ἱστορία θέλει κρίνει μίαν ἡμέραν ἀδεκάστως τὴν πρᾶξιν σας.

Ἡ Εὐρώπη, κύριοι, ἠσθάνθη τώρα, πλέον παρὰ ποτέ, ὅτι ἡ ὑπόθεσις τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἀρκετὰ προχωρημένη, διὰ νὰ μὴν ὑποπέσῃ ἐφεξῆς εἰς τὰς ἐναντιότητας τῆς τύχης. Καὶ πῶς γίνεται, οἱ πληρεξούσιοι τοῦ ἴδιου αὐτοῦ ἔθνους, διὰ μιᾶς πράξεως ἀνηκούστου εἰς τὰ χρονικὰ τῶν λαῶν, ν' ἀποδεικνύωσιν εἰς τὸν κόσμον, ὅτι μόνον αὐτοὶ δὲν γνωρίζουσιν αὐτὴν τὴν ἀλήθειαν!

Σὰς φοβίζει ἢ πτώσις τοῦ Μεσολογιοῦ; ἀφιερωθῆτε, ὡς καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἀγῶνος, εἰς τὴν χαρακτηριστικὴν ἐνέργειαν καὶ τὸν πατριωτισμὸν τῶν Ἑλλήνων· τὸ στήθος κάθε Ἑλλήνος εἶναι δεύτερον Μεσολόγγι.

Σὰς θορυβεῖ ἡ ἔλλειψις πόρων; καταφύγετε εἰς τὴν γενναιοφροσύνην τῶν πολιτῶν· Ἑλλήνων δὲν ἐκώφευσε ποτέ εἰς τὴν φωνὴν τῆς πατρίδος. Τέλος πάντων, χρήματα δὲν ἔχομεν; ἄς ἐπικυρώσωμεν τὰ χρέη μας.

Ἐχομεν, ὅμως, ἀνάγκην προστασίας; ἄς καταφύγωμεν εἰς τοὺς ἡγεμόνας ὄλων τῶν ἐθνῶν· ἐξ ἴσου ὄλα ἔχουσι δικαίωμα εἰς τὴν εὐγνωμοσύνην μας. Αἱ περιστάσεις μας, αἱ θέσεις τῶν ἐγγυῶνται τὴν ἐπιθυμητὴν βοήθειαν.

Τὰ μεγάλα ἔθνη καὶ οἱ καλοὶ πατριῶται φαίνονται εἰς τὰς κρίσιμους περιστάσεις τῆς πατρίδος τῶν. Δουλὸς εἶναι εὐκολὸν νὰ γένη τις, ὅταν θέλῃ· αὐθέντης, εἶναι δύσκολον. Ἐπιθυμοῦμεν εἰρήνην; ἄς τρέξωμεν εἰς τὰ ὄπλα.

Ἄν, ἐξ ἐναντίας, διὰ λόγους ἀποκρύφους εἰς ἐμέ, ἡ Ἐθνικὴ Συνέλευσις ἐπιμένῃ εἰς τὴν προλαβοῦσαν ἀπόφασίν τῆς, κρίνω χρέος μου ἱερὸν καὶ ἀπαραίτητον νὰ διαμαρτυρηθῶ, ὡς καὶ ἤδη διαμαρτύρομαι ἐπισήμως κατ' αὐτῆς, ἐνώπιον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ὄλων τῶν λοιπῶν τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης, ὡς κατὰ μιᾶς πράξεως παρανόμου, ἀντιελληνικῆς καὶ διόλου ἀναξίας ἐνὸς ἔθνους, τὸ ὁποῖον ὑπεδουλώθη μὲν πολλὰκις, πλὴν ποτέ δὲν ἐσυμβιβάσθη μὲ τοὺς τυράννους του.

Ἑλλήνων, ὅμως, καὶ φίλος ἄδολος τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἔθνους μου, δὲν θέλω λείπει νὰ συναγωνισθῶ μετὰ τῶν λοιπῶν συναδελφῶν μου καὶ νὰ χύσω καὶ τὴν τελευταίαν ρανίδα τοῦ αἵματός μου, ἐν ὄσῳ διαρκεῖ ὁ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας πόλεμος. Παρακαλῶ δὲ νὰ μοὶ δοθῇ ἐπίσημον ἀντίγραφον τῆς παρουσίας μου διαμαρτυρήσεως.

Μένω μὲ τὸ ἀνήκον σέβας,

Εἰς Πιάδαν τῇ 12 Ἀπριλίου 1826

Ὁ πατριώτης
Δημήτριος Ὑψηλάντης»

14. Β. Σφυρόερας, *Η Ελληνική...*, ό.π., 175-176.

15. Α. Δεσποτόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ΙΒ'*, Αθήνα 1975, 487.

16. Σ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ΙΒ'*, Αθήνα 1975, 534.

17. Ε. Κούκου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ΙΒ'*, Αθήνα 1975, 560.

18. Στ έγγραφο της Επιτροπής προς το Λουδοβίκο Α', πατέρα του Όθωνα, «... εκφράζεται ή χαρά του ελληνικού λαού διά την έκλογήν του Όθωνος, και τονίζεται ότι ή εις Έλλάδα ταχεία άφιξις αυτού ή του τοποτηρητού του είναι άπαραίτητος, ίνα, έξομαλυνομένης ούτω τής έσωτερικής καταστάσεως τής χώρας, άρθούν τά κυριώτερα έμπόδια διά την εύτυχη έκβαση των έν Κωνσταντινουπόλει διαπραγματεύσεων των άφορσών εις τό ζήτημα των συνόρων». (Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας 9. Επιτομαί εγγράφων του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών. Γενική Αλληλογραφία / Ελλάς, Τόμος Α', Μέρος Δεύτερο, Αρ. εγγρ. 2022/Ε.Ο. 32/30/10(22)).

19. Μ. Λαμπρυνίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, Ναύπλιο*³ 1975, 305.

20. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ΙΒ'*, Αθήνα 1975, 572.

21. Χ. Παμπούκης, *Λόγος Έπιτάφιος εις τό μνημόσυον του άειμνήστου Δημητρίου του Ύψηλάντου, έν Ναυπλίω 1843*, 19.

22. Κ. Διαμάντης, ό.π., 165-169.

23. ..., ό.π., 170.

24. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Δημητρίου Υψηλάντη Απολογία*, ό.π., 57.

25. Σ. Ασδραχάς (εισαγωγή-σχόλια), *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα*, εκδ. Καραβία (Αθήνα), χ.χ., 64.

26. Τα στοιχεία που ακολουθούν έχουν ληφθεί από το άρθρο: Κ. Σωτηριάδου - Θ. Πετρόπουλος, *Γενεαλογία και Ιατρική: η ασθένεια του Δ. Υψηλάντη*, τα Ιστορικά, τχ. 5, Ιούνιος 1986.

27. *Σημερινή Πλατεία Συντάγματος*.

28. Μ. Λαμπρυνίδης, ό.π., 329.

29. Γ.Α.Κ. - Αρχεία Νομού Αργολίδας, (Α.Β.Ε.: Ι) (Α.Ε.Ε.: ΔΗΜΟΤΙΚΑ Ι.Ι/Π), 1834, φ.Π 34-35, αρ. εγγρ. 1922.

30. ..., ό.π., αρ. εγγρ. 1590, Διεκπεραίωσης 1267. Η ημερομηνία που αναγράφεται στο έγγραφο θεωρούμε ότι είναι λανθασμένη.

31. Γ.Α.Κ. - ..., ό.π., αρ. εγγρ. 1639.

32. Γ.Α.Κ. - ..., 1843, φ.Ω 50 α. («Συνεδρίαση ΝΒ της 9ης Μαΐου 1843»). (Σημ. Την απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου έχει δημοσιεύσει ο Μ. Λαμπρυνίδης στη «Ναυπλία». Παραλείπει, όμως, την παράγραφο, στην οποία υπάρχει η παρατήρηση της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών, που απαγορεύει την ανέγερση του μνημείου στο Καθολικό ή το Νάρθηκα της εκκλησίας. Δε γνωρίζουμε εάν η παράλειψη ήταν σκόπιμη ή έγινε χάριν συντομίας του κειμένου).

33. «Πρόγραμμα περί τής Νεκρωσίμου τελετής διά την άνακομιδήν των όστέων / του άειμνήστου Στρατάρχου Πρίγ-/κιος Δημητρίου Ύψηλάντου και διά την μεταφοράν και έναπό-θεσίν των εις τό άνεγερθέν Μνημειον.

Τήν 12ην Μαΐου ήμέραν Τετάρτην και ώραν 9 Π.Μ. / ό Δήμαρχος και τά Μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου. ό / Δημοτικός Άστυνόμος, οί Πάρεδροι και λοιποί Δημοτικοί / ύπάλληλοι θέλουν πορευθί / πενθηφορούντες εις την οικείαν, όπου διαμένει / ό Πρίγκηψ άδελφός του, διά νά τον συνο-/δούσωσι μετά τής Πριγκιπέσσης και τής / λοιπής άκολουθίας του εις τόν τάφον, κείμενον εις τόν Νάρθηκα τής εκκλησίας του άγίου / Γεωργίου. Όλοι δε οί πολίται θέλουν παρευρεθί κατά την / ειρημένην ώραν εις την εκκλησίαν του άγίου / Γεωργίου, όπου θέλει γένη ή τελετή κατά προ/ηγουμένην είδοποίησιν του Δημάρχου. Φθασάσης εις τόν τάφον / τής ως άνωτέρω Συνοδίας / θέλουν τεθί τά όστά εις την επί τούτω προετοιμασθεισαν Λάρνακα, / ήτις επιτιθεμένων τής Σπάθης και των παρασήμων τής ύψηλαντικής οικογενείας, / θέλει μεταφερθί, προηγούμενου του Κλήρου, / εις τό Καθολικόν / τής εκκλησίας έν παρατάξει από τέσσαρας άνωτέρους αξιωματικούς, εκείνους οί/τινες αυτοπροαιρέτως ήθελον ευαρεστηθί νά εκπληρώσωσι τό καθήκον αυτό, όπου θέλει άρχισει / ή Λειτουργία και μετ' αυτήν τό Μνημόσυον. / Τά εις την Λάρνακα προσκολληθόσμενα κηρία / θέλουν εισθαι περιτυλιγμένα με μαύρας / ταινίας.

Ή εκκλησία και τά παράθυρα αυτής θέλουν εισθαι έστολισμένα / με δάφνας και μυρσίνας,

Οί δὲ πολυέ-/λαιοι θέλουν φωτισθῆ εὐθὺς ὄλοι. / Περί τὴν Λάρνακα θέλουν ἴστασθαι πενθη/-φοροῦντες οἱ συγγενεῖς τοῦ αἰοδήμου Στρατάρχου / καὶ κατόπιν αὐτῶν οἱ ποτὲ Σωματοφύ/-λακες καὶ οἰκείοι του. Τὰ Μέλη / τῆς Δημοτικῆς Ἀρχῆς / καὶ ὅσοι ἐκ τῶν Δημοσίων ὑπαλλήλων, / Στρατιωτικῶν τε καὶ Πολιτικῶν, ἤθελον / παρευρεθῆ εἰς τὴν Τελετὴν θέλουν / καθέξει τὰς συνήθεις θέσεις των. Πρὸς / ὄλους θέλουν διανεμηθῆ κηρία / ἔχοντα προσηρτημένην μικρὰν μαύρην ταινίαν.

Μετὰ τὴν τελετὴν θέλει ἐκφωνηθῆ λό-/γος ἐπιτάφιος ὑπὸ τοῦ Σοφοῦ Διδασκάλου Κυρίου Βάμβα.

Μετὰ ταῦτα θέλει γένη ἡ ἀνακομιδὴ τῶν ὀστέων εἰς τὸ ἐπὶ τούτῳ ἀνεγερθὲν Μνημεῖον κατὰ τὴν ἐπομένην τάξιν.

Προπορεύονται οἱ παῖδες τῶν Δημ. Σχολείων μὲ τὰς Σημείας των· δύο Συντεχνίαι / πολιτῶν μὲ τὰς Σημείας των καὶ ἡ / μουσικὴ ἐν τῷ μέσῳ.

Ἵ Δημοτικὸς Ἀστυνόμος μετὰ τῶν / ὑπαλλήλων του καὶ τῶν ἐθνοφυλάκων.

Ἵ Τίμιος Σταυρὸς μετὰ φανῶν.

Ἵ Ἱερὸς Κληρὸς ἐνδεδυμένος τὴν Ἱε-/ρατικὴν Στολήν.

Οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ Μουσικοί.

Ἵ Λάρναξ φερομένη ὑπὸ τεσσάρων / ἀρχαίων Στρατιωτικῶν τοῦ ἀνωτέρου βαθμοῦ.

Οἱ Συγγενεῖς τοῦ Στρατάρχου καὶ οἱ / οἰκείοι του.

Ἵ Οἱ οἱ ἐν ὑπουργήμασι Στρατιωτι-/κοὶ καὶ πολιτικοὶ οἱ ἀκολουθήσαντες / τὴν ἀνακομιδὴν.

Ἵ Ὁ Γυμνασιάρχης καὶ οἱ Καθηγηταὶ τοῦ Γυμνασίου καὶ οἱ λοιποὶ / Διδάσκαλοι τῶν Διαφόρων Σχολείων.

Ἵ Ὁ Δήμαρχος μετὰ τῶν Παρέδρων / καὶ τὰ μέλη τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου.

Οἱ Μαθηταὶ τοῦ Β. Γυμνασίου.

Οἱ Πολῖται.

Ἵ Ἡ ἀνωτέρω Συνοδία θέλει διευθυν-/θῆ διὰ τῆς ὁδοῦ Ὑψηλάντου καὶ διὰ / τῆς Μεγάλης ὁδοῦ τοῦ Ὁθωνος θέλει / φθάσει εἰς τὸν τόπον τοῦ Μνημείου, πέριξ τοῦ ὁποῖου θέλει / σταματή-σει. Ἵ Ὁ δὲ Ἱερὸς Κληρὸς μετὰ / τῶν ἐκκλησιαστικῶν Μουσικῶν, τῶν Συγγενῶν καὶ οἰκείων τοῦ αἰ-/μνήστου, τῶν Δημοσίων καὶ Δημοτικῶν / ὑπαλλήλων καθὼς καὶ τοῦ Γυμνασιάρχου, τῶν Καθηγητῶν καὶ τῶν Διδασκάλων / θέλουν προχωρήσει εἰς τὸν περίβολον / διὰ νὰ ἐναποθέσουν τὰ ὀστά εἰς τὸ ἀνε-/γερθὲν Μνημεῖον. Ἵ Οἱ δὲ οἱ παρα-/κολουθοῦντες θέλουν ἴστασθαι κύκλῳ / τοῦ περιβόλου.

Ἵ Ὁ Κύριος Παμπούκης θέλει ἐκφωνή-/σει ἐπὶ τοῦ Μνημείου κατάλληλον λο-/γίδριον.

Μετὰ ταῦτα ἡ ἀκολουθία συνοδεύ-/σασα τοὺς Συγγενεῖς τοῦ Ἀειμνήστου / μέχρι τῆς θύρας τῆς οἰκίας εἰς ἣν οὗτοι ἐνοικοῦ-/σιν θέλει διαλυθῆ ἀπερχομένου ἐνός / ἐκάστου εἰς τὰ ἴδια.

(Γ.Α.Κ. - ..., ὁ.π., 1843, φ.Ω 50 α).

34. ὁ.π., 1843, φ. Π 34-35, αρ. εγγρ. 1639.

35. ὁ.π., αρ. εγγρ. 1645.

36. Οἱ ἐξω του βορινοῦ τείχους κατοικίες. Το βορινό τείχος κατεῖχε το χώρο της σημερινῆς Λεωφόρου Αμαλίας και, ακολουθώντας κατεύθυνση παράλληλη προς τη θάλασσα, κατέληγε στην ντάπια «τα πέντε αδέρφια».

37. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η χάραξη των δρόμων δεν έχει μεταβληθεί, πιθανολογούμε ότι η πομπή ακολούθησε την πορεία των οδών Πλαπούτα, Αγγ. Τερζάκη, Βασ. Κων/νου, για να καταλήξει στην Πλατεία Συντάγματος.

Ἵ Ὅπως εἶδαμε στο πρόγραμμα τῆς τελετῆς, ἡ ὁδὸς Ὁθωνος χαρακτηρίζεται «μεγάλῃ ὁδός». Ἵ Ἐτσι πιστεύουμε ὅτι ἡ ὁδὸς Ὁθωνος ταυτίζεται με τὴ σημερινὴ Βασ. Κων/νου (ἀκόμα καὶ σήμερα ονομάζεται «μεγάλος δρόμος»). Ἐπίσης, πιθανολογούμε ὅτι ἡ ὁδὸς Θηρεσίας εἶναι ἡ σημερινὴ Αγγ. Τερζάκη καὶ ἡ ὁδὸς Ὑψηλάντου ἡ σημερινὴ Πλαπούτα.

38. Γ.Α.Κ. - ..., ὁ.π., 1843, φ. Π 34-35, αρ. εγγρ. 1645.

39. Μ. Λαμπρινίδης, ὁ.π., 305.

40. Γ.Α.Κ. - ..., ὁ.π., 1843, φ. Π 34-35, αρ. εγγρ. 1648.

41. ὁ.π., αρ. εγγρ. 1645.

42. Το μνημεῖο στήθηκε στον περίβολο του Δημοτικοῦ Σχολείου των ἀρρένων (σημερινὸ «Τζαμί») στην Πλατεία Συντάγματος. Ἡ ἐπιγραφή, ὅπως υποσημειώνει ὁ Μ. Λαμπρινίδης στη

«Ναυπλία», σ. 331 «έτέθη ἐν σχέσει πρὸς τὸν προορισμὸν τοῦ Καταστήματος», δηλαδή για να φρονηματίζει τους μικρούς μαθητές:

«ΟΥΚ ΑΘΑΝΑΤΟΥΣ ΤΟΥΣ ΠΑΙΔΑΣ
ΕΥΧΟΝΤΑΙ ΓΕΝΕΣΘΑΙ ΟΙ ΓΟΝΕΙΣ
ΑΛΛ' ΑΓΑΘΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΚΛΕΕΙΣ»

(μετ. «Οι γονεῖς δεν εὐχονται να γίνουν τα παιδιά τους αθάνατα, αλλά γενναία και δοξασμένα»).

43. Μ. Λαμπруνίδης, *ό.π.*, 330.

44. Γ.Α.Κ. - ... *ό.π.*, 1843, φ. Π 34-35, αρ. εγγρ. 1826.

45. Γ. Χρυσοβέργης, *Δοκίμιον περὶ τῆς ἐν Ἄργει Νικοκρεοντίου ἐπιγραφῆς*, Ναύπλιο 1844, 16. (Μετ. «ὅπου οἱ κάτοικοι τοῦ Ναυπλίου ἀποτίουν τιμὲς κάθε χρόνον»).

καθ' ἑξῆς τῶν ἀνομιῶν δὲ τῶν μετ' αὐτῶν
ἔστιν ἡ ἀνομιὰ δὲ τῶν ἀνομιῶν ἐμπρὸς τῶν
ἐξ ἑαυτῶν ἀνομιῶν μὴ μὴ μὴ μὴ
Μετὰ τὴν ἐπιπέδου δὲ τῶν ἐπιπέδου δὲ
τῶν ἐπιπέδου, ἀλλὰ τῶν τῶν ἀνομιῶν
Κυρίως τῶν μετ' αὐτῶν :

Μετὰ τὴν ἐπιπέδου ἀνομιῶν τῶν μετ' αὐτῶν τῶν
μετὰ τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν
τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν
τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν
τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν

Ὁ ἀνομιῶν ἀνομιῶν μετὰ τῶν
τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν

Ὁ τῶν ἀνομιῶν μετὰ τῶν ἀνομιῶν

Ὁ τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν
τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν

Ὁ τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν

Ὁ τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν
τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν

Ὁ τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν

Ὁ τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν
τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν

Ὁ τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν
τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν

Ὁ τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν

Ὁ τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν

Ὁ τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν

Ὁ τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν
τῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν ἀνομιῶν

ἢ μὲν ἄρα ὅδ' ἔστιν ἡ δὴ
φύσις γὰρ τοῦ ~~καρπώδους~~ τοῦ τοῦ
Μονιμίου, ὡς καὶ τῶν ὁμοίων διὰ τὴν
γαμμήλιον· ὅθεν ἔφυγον καὶ τῶν κατὰ
τὴν ^{καὶ} Μοριμίου, καὶ Συγγυῶν καὶ ἀγ-
μύτων, καὶ Λυμοσίου (ἢ Λυμοσίου)
καὶ Ἰαλίου ἀνάγει, ἢ καὶ ^{καὶ} ~~καὶ~~ ἀνάγει
δὲ καὶ ἀποκρίσας γὰρ τοῦ κατὰ τὸν
διὰ τὰ ἀποκρίσας τὰ ὅσα γὰρ τὸ ἀπὸ
γαμμήλιον Μοριμίου. ὅθεν δὲ οἱ ἀπὸ
μοριμίου δὲ δὴν ἔλασεν κίβδα
καὶ κατὰ τὸν.

ὅθεν καὶ τῶν Μοριμίου δὲ δὴν κίβδα
ἀπὸ τοῦ τοῦ Μοριμίου κατὰ τὸν δὴ
γίβδα.

κατὰ τὸν δὴ ἀποκρίσας οὐδὲν
οὐδὲ καὶ Συγγυῶν καὶ ἀγμύτων
μὲν τῆς οὐσίας γὰρ πρὸς οὐδὲν ἀποκρί-
σας δὲ δὴ κατὰ τὸν ἀποκρίσας ἐστὶ
ἐστὶν γὰρ τὸ ἴδιον.

Πάνου Λιαλιάτση

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Γεωργίου Αθ. Χώρα, *Ιστορία της μονής Ταξιαρχών Επιδαύρου*,
Αθήνα 1991, σελ. 383.

Αξιόλογη προσφορά στην εκκλησιαστική ιστορία της Ναυπλίας, του διδάκτορος κ. Γ. Αθ. Χώρα. Ο συγγραφέας είναι γνωστός από τη διδακτορική διατριβή του για την «Άγια Μονή Ἀρείας ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ καὶ πολιτικῇ Ἱστορίᾳ Ναυπλίου καὶ Ἄργους» (1975), από την ιστορία της μονής Καλαμίου (1988) και από άλλες μελέτες, που αναφέρονται στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή Αργολίδα. Υπό εκτύπωση, μας αναγγέλλει, είναι «Ὁ κανὼν εἰς τὸν Ἅγιον Θεοδοσίον τὸν νέον, ποίημα Νικολάου ἱερέως τοῦ Μαλαξοῦ, μεγάλου πρωτοπαπᾶ Ναυπλίου», τον 16ο αἰώνα.

Τα ἔργα αὐτά ἔχουν πλουτίσει την αργολική βιβλιογραφία σ' ἓναν τομέα ἐν πολλοῖς ἄγνωστο. Γιατί ο συγγραφέας ἀντλεῖ ἀπὸ ἀρχαϊκὲς πηγές καὶ ἔχει τὴν ικανότητα νὰ συνθέτῃ τὸ ἱστορικὸ υλικὸ του σε διεξοδικὲς καὶ ἀποσαφηνισμένες συμβολές. Ἡ ἱστορία τῶν τριῶν μονῶν τῆς Αργολίδας, που μνημονεύσαμε, εἶναι ἓνας θησαυρὸς γιὰ τὰ μοναστήρια αὐτά, που ἔπαιξαν σημαντικὸ ρόλο στὴν τοπικὴ κοινωνία, ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ ἤδη χρόνια.

Εἰδικότερα ἡ νέα προσφορὰ του κ. Γ. Χώρα ἔχει, καὶ αὐτὴ, ἐρευνητικὸ χαρακτήρα. Μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ, που ἀναφέρεται στὸ μοναχισμό τῆς Επιδαυρίας, ἀναπτύσσεται ἡ ἱστορία τῆς μονῆς τῶν Ταξιαρχῶν σε ἐπτὰ κεφάλαια, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἰδρύσεώς της (μέσα 15ου αἰώνα) ἴσαμε τὰ σημερινὰ χρόνια, ὁπότε μετετρέπη σε γυναικεῖα μονή, ἀπὸ ἀνδρική που ἦταν ἀρχικὰ. Ἀκολουθοῦν τρία παραρτήματα με ἀρχαϊκὰ ντοκουμέντα, πίνακες εἰκόνων, εὐρετήριο ὀνομάτων καὶ πραγμάτων καὶ ἓνα πεντασέλιδο résumé στα γαλλικά.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο παρακολουθοῦμε τὰ τῆς ἰδρύσεως τῆς μονῆς ὡς σταυροπηγίου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, μετὰ τὸ κούρσεμα τῆς παραλιακῆς Πολεμάρχας ἀπὸ πειρατὲς καὶ τὴν ἰδρυση τῆς μονῆς Καλαμίου στὸ Ἀδάμι (1616). Τὸ νέο μοναστήρι τῶν Ταξιαρχῶν κτίστηκε ἀπὸ μοναχοῦς τοῦ Καλαμίου στὴν Πιάδα, σε ἀσφαλὴ τοποθεσία, κοντὰ στὴ μονὴ Ἀγνούντος. Τὸ 1593 ἀνακαινίστηκε ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Δαμασκηνό, κατὰ τὴν τρίτη πατριαρχεῖα τοῦ Ἱερεμῖα τοῦ Β'. Δίνεται ἐδῶ ἡ εὐκαιρία στὸ συγγραφέα, στὸ δεύτερο κεφάλαιο, νὰ περιγράψῃ τὸ τότε καθολικὸ καὶ τὰ ἄλλα

μοναστηριακά κτίσματα, το σκευοφυλάκιο και τη βιβλιοθήκη με τα χειρόγραφα και τα άλλα έντυπα της μονής, που ενδιαφέρουν φιλόλογους και φιλιστόρες μελετητές.

Στο τρίτο κεφάλαιο, όπου εξιστορείται η μονή κατά τη δεύτερη βενετοκρατία (1686-1715), περιγράφονται η περιουσία και ο πνευματικός βίος των Ταξιαρχών. Στο επόμενο κεφάλαιο ο σ. περιγράφει τη μονή στα χρόνια της Β' Τουρκοκρατίας (1715-1821) με ιστορικές ειδήσεις από πρώτες πηγές, που αναφέρονται σε φορολογικά και γενικά περιουσιακά θέματα και παραθέτονται αποφάσεις των τουρκικών ιεροδικείων Κορίνθου και Ναυπλίου και τονίζεται ο οικονομικός και κοινωνικός ρόλος της μονής μεταξύ των κατοίκων της περιοχής. Σημαντική είναι η παράγραφος με τίτλο: «Μια μέρα στον Ταξιάρχη στα χρόνια της Τουρκοκρατίας», όπου ο σ. αναπαριστά το κλίμα του μοναστηριού με τους μοναχούς και τους προσκυνητές της Επιδαυρίας στα δύσκολα εκείνα χρόνια.

Στο πέμπτο κεφάλαιο περιγράφεται ο οικονομικός βίος του μοναστηριού, που, από την κακοδιοίκηση και τους συχνούς δανεισμούς, υποφέρει και πτωχεύει. Τότε προκρίνεται η εύκολη λύση να γίνουν οι Ταξιαρχες μετόχι της μονής Σινά (1814), για να επωφεληθούν από τα προνόμια που απολάμβαναν επί Τουρκοκρατίας οι Σιναΐτες μοναχοί. Στο επόμενο κεφάλαιο ο σ. εξιστορεί την αποκατάσταση της μονής από την εθνοσυνέλευση της Πιάδας (χειμώνας 1821-1822), οπότε αποδόθηκε στη μητρόπολη της Αργολίδας. Εδώ ο κ. Γ. Χώρας αντλεί τις πληροφορίες του από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους και επεκτείνεται περισσότερο.

Το έκτο κεφάλαιο φτάνει ως τις ημέρες μας (1940), όπου περιγράφονται πολλές ηγουμενείες έως εκείνη του ηρωικού Χριστόφορου Κοκκίνη, που θανατώθηκε πολεμώντας κατά τον πρώτο εμφύλιο (1943). Μας δίνεται η ευκαιρία, εδώ, να δούμε την ταραγμένη εκείνη περίοδο της Γερμανοϊταλικής Κατοχής και το πνεύμα του τελευταίου αυτού ηγούμενου, που διατηρούσε το ήθος των αγωνιστών του 1821. Ο σ. παραθέτει στοιχεία από την πλούσια βιβλιογραφία της Εθνικής Αντίστασης όλων των τότε παραφυάδων.

Το τελευταίο κεφάλαιο διαλαμβάνει τα της ιστορίας της μονής μετά τη μετατροπή της σε γυναικείο κοινόβιο (1945). Τότε, πολλές γαίες της μονής δόθηκαν στους ακτήμονες της γύρω περιοχής με τη γνωστή σύμβαση Εκκλησίας και Πολιτείας (1952). Η οικονομία της μονής στηρίζεται, έκτοτε, στην αγιογραφία και τη μικροτεχνία. Σημαντική προσφορά της νέας αδελφότητας είναι η αναστήλωση της γειτονικής μονής Αγνούτσος, που παραμένει μετόχι των Ταξιαρχών.

Το νέο αυτό πόνημα του ιστορικού κ. Γ. Χώρα, μολονότι έχει επιστημονική διάρθρωση, είναι εκλαϊκευτικό και προσιτό στον αναγνώστη, όπως και η ιστορία της Καλαμίου. Ο σημερινός αναγνώστης μπορεί να πάρει πολλές και χρήσιμες πληροφορίες για τη ζωή στην Αργολίδα, τον πνευματικό, οικονομικό και εκκλησιαστικό βίο από πρώτες πηγές.

Αξιοσημείωτο είναι αυτό που συνήθως δε συναντάμε στις ιστορικές μελέτες: την ψυχή του συγγραφέα. Δηλαδή του σιωπηλού εκείνου διανοουμέ-

νου, που νύχτες μελετά και ξαναδιαβάζει τις πηγές, τα παλαιά πατριαρχικά σιγγίλια, τα έγγραφα της Τουρκοκρατίας και της «'Αναγεννωμένης Έλλάδος» και συσχετίζει τα δεδομένα αυτά με πληροφορίες της βιβλιογραφίας, με τα δεδομένα της τοπικής παράδοσης· και συνθέτει ιστορία και βλέπει πέραν από τα φαινόμενα· και παρακολουθεί κατά βήμα το ιστορικό γίνεσθαι· και αναφέρεται στις αιτίες και κατανοεί και κρίνει τα αιτιατά· ακόμη, και τα αρνητικά περιστατικά, που δε λείπουν ποτέ από τις ανθρώπινες ιστορίες, ακόμη και των μοναχών.

Το τελευταίο, μάλιστα, τούτο εγγυάται για την αντικειμενικότητα και την αξιοπιστία του συγγραφέα μας, ο οποίος αναλύει τα αρνητικά ιστορικά γεγονότα με περίσκεψη, με κατανόηση, με αναφορές στη χριστιανική Ηθική, αλλά και την Ψυχολογία· και, το σπουδαιότερο, συνθέτει τα επί μέρους με τα γενικά και τοποθετεί την τοπική ιστορία στο ευρύτερο πλαίσιο της Γενικής Ιστορίας. Έτσι τοποθετεί τα γεγονότα εν τόπω και χρόνω. Και, για να επανέλθω στην ψυχή του συγγραφέα, επισημαίνω ότι με την εξιστόρηση, έστω και αρνητικών γεγονότων, δεν αχρειώνει τα πρόσωπα, αλλά τα κατανοεί, τα ερμηνεύει και δίνει, έτσι, στον αναγνώστη το, εκ του αρνητικού παραδείγματος, θετικό μάθημα. Έχει, άλλωστε, το έργο του διδακτικό χαρακτήρα.

Επιφυλάξεις υπάρχουν μόνο για τη γλώσσα του βιβλίου, που είναι μικτή και διατηρεί, επίσης, ανάλογη ορθογραφία. Είναι όμως ρέουσα και, γενικά, γλαφυρή γλώσσα, που διαβάζεται άνετα.

ΑΛΛΕΣ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΓΟΝΑΥΠΛΙΑ

Ανδρέα Βεργιόπουλου, *Με την οπλή του αλόγου* (ποιήματα, σελ. 48), έκδοση «Παρουσία», Μάρτιος 1991.

Πάνου Λιαλιάτση, *Χαρμολύπη* (ποιήματα, σελ. 70), έκδ. «Ακρίτας», Μάιος 1991.

Απόπειρα λόγου και τέχνης, αφιέρωμα στον Θ. Κωστούρο, καλοκαίρι '91, Ναύπλιο, Νο 2, σελ. 50, έκδ. Πρωτοβουλίας δημοτών Ναυπλίου.

Δρος Ε. Καρποδίνη-Δημητριάδου, *Κάστρα της Πελοποννήσου*, έκδ. Adam, Αθήνα 1990.

Νίκου Καραγιάννη, *Ανάπλι των Αναμνήσεων*, β' έκδοση με σχόλια και κριτικές, Ναύπλιο 1991.

Δελτίο Ιστορικών Μελετών Ναυπλίου, μηνιαία έκδοση Δήμου Ναυπλιέων, δ/νση Τάκη Μαύρου (τεύχη 12 μέχρι και Δεκέμβριο 1991).

Ελλέβορος, λογοτεχνικό περιοδικό, Άργος, έκδ. «Αναγέννηση», δ/νση Γιάννη Ρηγόπουλου (τεύχη 2 το 1990 και 1 και 2 το 1991).

Τάκη Μαύρου, *Παλαμήδι*, σύντομη αναδρομή, (ελληνικό και αγγλικό κείμενο), 1990.

Φούλη Δ. Μπικάκη, *Θέματα Κοινωνικής Βιοσφίας*, (έκδ. Καγιάφα, Πάτρα), Ναύπλιο 1991, σελ. 106.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	5
Andrews Kevin, Castles of the Morea: Nauplia	7
Κώστα Δανούση, Χάρτες του Ναυπλίου	23
Μάρκου Φώσκολου, Η Καθολική Εκκλησία Άργους - Ναυπλίου ...	31
Ελένης Μπαρδάκου, «Assises» και «Misti» σχετικά με το Άργος και το Ναύπλιο	49
Γεωργίου Αναγνωσταρά, Πώς γινόταν το κτίσιμο με «πασσαλώσεις» στο Ναύπλιο	57
William M. Frick, Ταξιδιώτες και Φιλέλληνες του 19ου αιώνα στην πεδιάδα του Άργους	61
Τερέζας Ρούβαλη, Στα Βραχατέικα (ποίημα)	86
Πάνου Λιαλιάτση, Χρόνος και Νόστος	87
Αντώνης Νόνης	100
Αντρέα Χατζηπολάκη, Η παράδοση για τα σκαλιά του Παλαμηδιού	101
Κώστα Δανούση, Έργα τέχνης στο νεκροταφείο του Ναυπλίου	109
Λεφτέρη Μπαρδάκου, Τα μάτια του φίκου (διήγημα)	131
Γιάννη Ρηγόπουλου, Τα πουλιά, Καλοκαιρινή καταιγίδα (ποιήματα)	135
Οδυσσέα Κουμαδωράκη, Ένας έντιμος απατεώνας (διήγημα)	137
Σταύρος Σχινάς, ένας λαϊκός καλλιτέχνης στην Αργολίδα	144
Στέλλας Γαλανοπούλου, Η τελευταία άνοιξη (διήγημα)	146
Θεοδώρου Κωστούρου, Ποιήματα	149
Gabriel d' Annunzio, Η νεκρή πολιτεία (δράμα)	151
Σωτηρία Αλεξιάδη	218
Δ. Χ. Γεωργόπουλου, Το μνημείο του Δ. Υψηλάντη στο Ναύπλιο ...	220
Πάνου Λιαλιάτση, Βιβλιοκρισίες	240

